MILJENKO JERGOVIĆ

INŠALLAH, MADONA, INŠALLAH

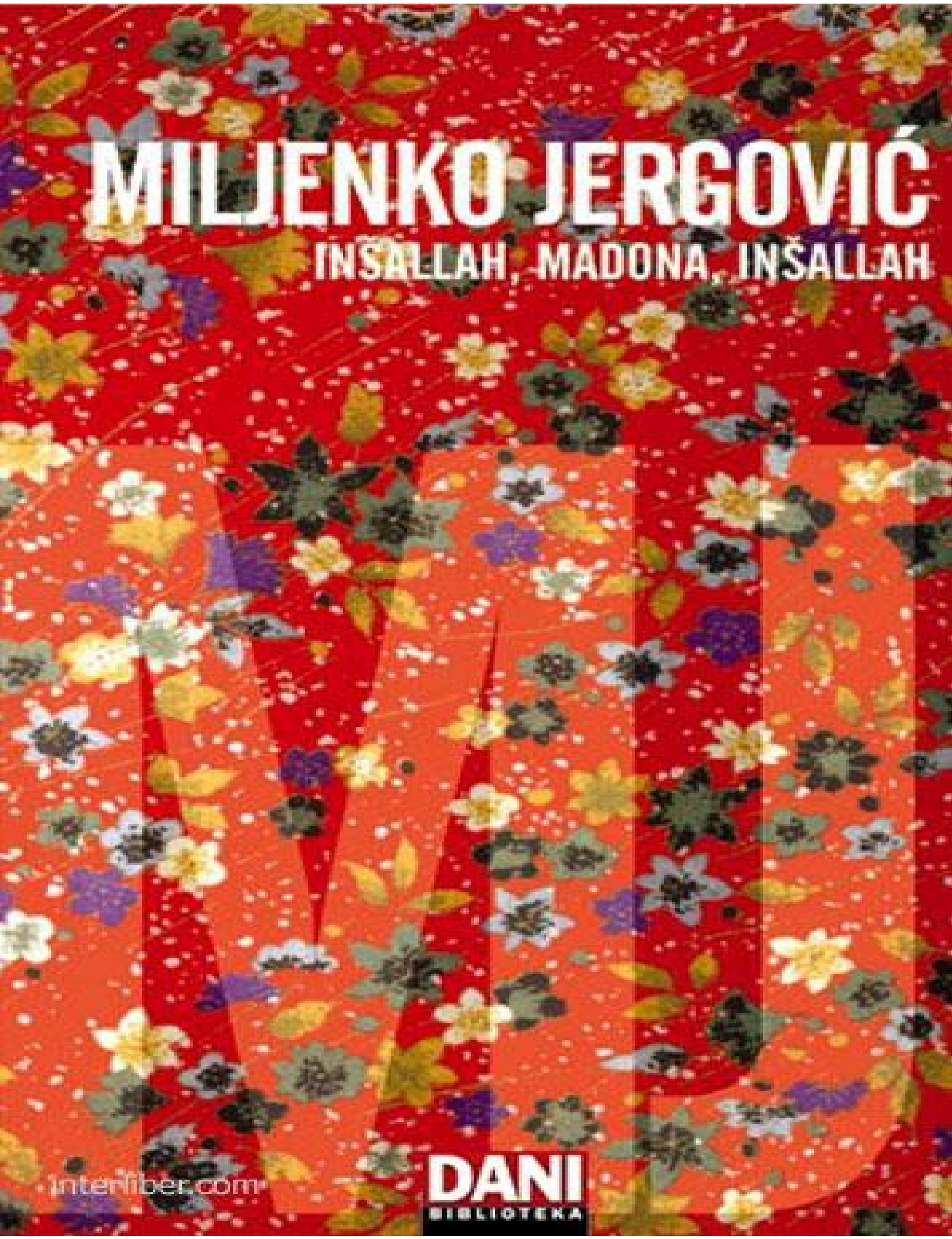

interfiber.com

DANI
BIBLIOTEKA

MILJENKO JERGOVIĆ

Inšallah, Madona, Inšallah

GURBET

Moje ime je Mustafa. Od onih sam koje ti je bolje ne pogledati. A ako i među takvima ima najgorega, onda sam taj. Kad u Tešnju žena zanese, zabrane joj da pokraj moje kuće prolazi. Ako me pogleda, vele, dijete će bit ružno ko niko njegov. Tog adeta drže se i turske i njihove žene. A kad sam bio maksum, svojoj majci do ispod koljena, ona bi me gladila po glavi i govorila: Moj Mustafa, tebe je dobri Allah od ljubomore stvorio. Takvog da te samo on može pogledat, a da mu ne dođe muka. I još bi rekla kako je to sretan znak, jer Bog vazda čuva od ljudskog oka ono najbolje što je stvorio. A kako može biti dobro ono što je ružno, to mater nije znala reći. Uvijek ima nešto što cijeli svijet zna, a samo matere ne znaju. Da znaju, ne bi se ljudski rod nastavljao. Ali nije moje da to govorim. Bolje je da dalje kazujem samo o sebi, a ne o drugima. Moje ime je Mustafa. Ali se na njega ne odazivam. Kad sebe poželim zazvati, ja šapnem Gurbet.

I babo mi je bio Mustafa. Kad sam se rodio, pitalo ga je kako će se zvati mali. Onako kako se zove onaj koji ga je stvorio. Ljudi se zgledaše, biva je li Mujo pobudalio ili se previše dao u svoj visok nam pa bi djetetu davao Stvoriteljevo ime. A babi mome Stvoritelj nije ni bio na pameti, nego je mislio samo na sebe. Kaznit će te zbog toga dobri Allah, govorila su mu braća, stara nena se ibretila, a dedo je sjedio na svom boju, čibučio i puštao da svako dobro i svako zlo prođu kraj njega. Bilo je to kad sam se rodio. A onda su me nazvali Mustafom. I još su bili sretni jer babi mome nešto gore nije palo na pamet. Jer da jest, on bi to proveo. Bila su takva vremena, kad se u Bosni nadigla sirotinja, a agama ni sto vezira ništa nije moglo.

Ljudi se rađaju bez lica. Isto je i muško i žensko kad ima šest mjeseci. Pa ne znaš je li nalik ocu ili materi. S godinu dana već nešto se vidi. A kada je vidio, moj babo je sklopio ruke, onako kao što ih kršteni sklope kad se pred crkvom nađu, ali ništa nije govorio. Samo mu je pogled kad se zaputi sokakom bio malo niži i nije gledao put neba, kao prije, i čekao da raja trči ispred njega i sklanja ono što će mu se naći na putu, nego je dizao oči do krovova najvećih kuća. Kako vrijeme bude prolazilo, a na meni se sve bolje

vidjelo kakav sam, to će njegove oči padati sve niže, sve dok se ne nađu između dva kamena u kaldrmi. Mustafa beže, zvalo bi ga iz dućana, raste li nasljednik? A kad bi se okrenuo da vidi ko ga izaziva, ne bi bilo nikog. Ili bi se sakrio taj što je pitao za mene, ili je babo čuo glasove kojih nije bilo.

Bilo mi je sedam kada je otišao od kuće. Nisam ja beg, nije ono moje imanje, nije moja žena i nije moje dijete. Nikoga svoga nemam. Uz potok, daleko od grada, od vrbinog je pruća načinio sebi brlog. Išao je po selima, od kuće do kuće, i molio sadaku. Majka bi svako malo išla po njega, govorila mu da se vrati, kumila ga svim na svijetu, ali on nije htio. Rekla mu je: "Vrati se, sina nikada ne moraš vidjeti." A on je rekao da nema sina i da će u džehennemu završiti svaki otac koji ne želi vidjeti svoje dijete. Pobjegla je plačući, ali mu se opet vraćala. I sve je počinjalo ispočetka. Voljela ga je onako kako žena voli svoga čovjeka, ne misleći mu nikad zlo i ne proklinjući njega kad dođe najgore, nego rođenoga oca kad joj je takvoga čovjeka našao. Kako bi se jesen pretvarala u zimu i kako bi počinjale ljetne vrućine za kojih presuši svaki izvor i nemaš se odakle napiti vode, tako bi moja mater Sena išla da vrati babu kući. Jednom mu je rekla: "Ma nije ti on onakav ko što misliš, maksum ko i svaki." A on ju je samo pogledao, onako tužno, kao što pašče zagleda nogu koju mu je otkinula zamka za lisice, i ništa nije rekao. Ne reče joj ni to da nema sina i da će u džehennemu završiti svaki otac koji okrene glavu od svoga djeteta. Bilo je to na Alidžun dan kada su babu moga dvojica donijela kući i položili ga na pod, da mu glava bude prema istoku. Imao sam dvanaest godina i sjeo sam kraj njega. Bio je miran, prsti lijeve ruke bili su mu ukočeni kao kopcu prije nego što će ščepati zeca. Probao sam ih izravnati, ali bi lakše salomio paliju od hrasta, nego mrtvacu savio prste. Mislio sam kako će babo moj na tabut s takvom rukom, kako će ga ruke od srca spustiti u jamu, kako će Bogu pred oči s rukom koja prijeti.

Kasnije su me gurnuli ustranu. Mejta valja pripremiti za dženazu. Dok su skidali one prnje sa njega, iz duge prljave kose i brade izmilila je gamad. Crne uši, bilo ih je na desetine, lutale su po drvenom podu. Nisu znale gdje da se zapute, muhadžiri usred tuđega svijeta. U njegovoj kosi i bradi rođene, te uši i uši iz čijih su se jaja izlegle, i one još starije, jedini su živi stvorovi koji su smrću moga babe Mustafe nešto izgubili. A ja sam ga ubio jer sam ovakav kakav jesam, od gamadi manji.

Zovem se Mustafa, ali sam Gurbet od vremena kad pokopasmo oca. Iz kuće više nisam izišao da ne ureknem nečije dijete kada me pogleda. Nego stojim na pendžeru, a ljudi neka paze da svoju djecu ne puštaju niz Gurbetov sokak.

Kad mi dodije gledati svijet koji ne prolazi, stanem pred bašču iza kuće i čekam gdje će koja ruža procvasti. Svojim ih rukama sadim, svake godine po dvije — tri. Meni se svaka primi, a drugima neće pa se moja mater Sena hvalila komšinicama. One nisu vjerovale, a kada su prvi puta u bašču došle, umalo što im se oči nisu zapalile. Dvije stotine crvenih ruža, kao da je neko ognjem zasuo kaldrmu i ne gasi se sve dok ne zapuše vjetar i ne rastjera latice po cijeloj čaršiji. Govori se: Evo nam jeseni, raspuhalo Gurbetu džule. Matere po tome djeci počinju plesti džempere za zimu. Eto koristi i od mene.

U dnu bašče je izvor žive vode koji ni za najgorih suša nije presahnuo. Kada je dedo moga dede Selim beg Pašalić gradio kuću, govorili su mu neka ne zagradi izvor, grehota je. A on im je rekao da je to njegova voda i u njegovoj bašči će i ostat, a ako ikad u čaršiji zavlada takva žeđ da vode niti na jednom osim na njegovom izvoru ne bude, to će onda biti znak da nije bio u pravu i da je voda svačija i Božja. Svi će tada piti s toga izvora, a on će u džehennem jer je uzeo ono što nije njegovo. Nikada takve suše nije bilo, a je li Selim završio u džehennemu, nije na meni da pogađam.

Ali od te vode Gurbetove su ruže ovako rumene i od te vode se pred jesen laticama zarumeni cijeli Tešanj. Bog mi je dao lice koje drugi ne mogu gledati, ali mi je dao vodu koju oni nemaju. Zato vazda velim da moj gubitak nije veći od mog dobitka. Kad me čuje da tako govorim, mati zna reći da je dosta da se na vrhove prstiju propnem i već mi je glava u džennetu. Ne znam šta time misli reći, je li to već negdje čula, može biti da se stotinama godina tako govori, a da ja nisam čuo, ali mi svejedno bude drago. Ona pakao nikad ne spominje.

Prije deset dana umro je naš komšija Mensur Abaza. Pedesetu nije navršio, a otkako znam za sebe, povazdan je sjedio na svome tronošcu nagnut nad lonac koji bi mu bio među nogama. Bio je sirotinja, a još većoj je sirotinji krpio lonce. Toliko je radio da nikoga nije stizao pogledati u oči. Kažu da se tek mrtvome moglo vidjeti koje su bile boje. Bio sam dobar s njim. Pretrčao bih sokak do njegovog dućana, a on bi me uvijek fino primio. To što mi ne bi

vidio lice, kod njega mi nije smetalo. Mensur Abaza nikoga nije pogledao u oči.

Iza njega ostala je nepokretna žena. Ukočila se pri porodu i više nije osjećala ni noge, ni ruke. Tako dvadeset i nešto godina. On je okretao i presvlačio, on je hranio i pojio, samo da Zumra ne mora. A Zumru do neki dan u životu vidio nisam. Niti je ona vidjela mene. Takav je bio dogovor između mene i njezinoga babe. Ne sjećam se kada smo se dogovorili, ali znam da nijednu riječ u tom dogovoru nismo izgovorili. Znalo se da mi je obećano da Zumra nikada neće sići u dućan dok sam ja tamo i da neće proći ispod moga pendžera ako sam ja na njemu. Ona bi po vodu išla svakoga jutra u osam, a ja bih na prozor izlazio petnaest minuta kasnije. Ostajao sam tačno petnaest minuta, jer bi se nakon dvadeset Zumra vraćala kući. Tako je to bilo, sve do neki dan.

Nakon Mensurove dženaze došla je mojoj materi i rekla: Babo je alarahmetile morao poć, a nas dvije ne znamo kako ćemo i sa čime ćemo dalje. Sadaku je grijeh iskati, niti bi je mi primile. Ali ima nešto što nije sadaka, a što bi nam puno pomoglo. Daleko mi je, teta Seno, izvor sada kad babe više nema... Rekla je to i briznula u plač. Mati ju tješila, govorila joj da kraj nas ne mogu umrijeti od gladi, da primi dukat-dva i ne misli kako je to sadaka, nego da nam tako čini uslugu jer ćemo u džehennemu svršit ako nam komšije najbliži pokraj ovakvoga bogatstva budu gladni.

Slušao sam iza vrata i znao sam da nije dobro jer je mati spomenula pakao. Prvi je puta tu riječ prevalila preko usta. A ko je u ovoj kući izgovori, taj od slabosti ili oholosti svoje priziva veliku nesreću. Ili se dao u visok nam ko rahmetli babo Mustafa, pa će uskoro pasti nisko, da ne može niže. Ali ništa od toga nije navelo moju Senu da spominje džehennem. Ona je samo bila spremna ponuditi sve, osim onoga što nije mogla dati. Vodu s našega izvora. Ako mu to uzme, šta će Gurbetu od života ostati?

Otišla je Zumra, a da nije dobila ono što je molila i nije primila ono što joj je nuđeno. Šutio sam i pravio se da ništa nisam čuo. Čekao sam da mi mati kaže. Ali sam tako mogao čekati do kraja svijeta, ona bi šutjela i svoj grijeh nosila sa sobom. Onda sam joj rekao da nema brige, puštam ono što nije mogla. Neka Zumra na moj izvor dolazi po vodu. Niti će ružama zbog toga usfaliti, niti će meni kruna pasti s glave ako svakoga dana po pola sata budem

dalje od njih.

Tu bi se sve sretno završilo da sam ostao gdje mi je mjesto. I da sam mislio kako obećanja data između dvojice ljudi važe i nakon što se jedan preseli na ahiret. A ja sam obećao rahmetli Mensuru Abazi i on je obećao meni da ni Zumra mene niti ja nju nikada nećemo vidjeti. Rečeno je da takve ljepotice u Tešnju nije bilo nikad pa da je stoput kotlokrpina kćer. Ali džaba joj kada nosi znak matere koja se oduzela kad ju je rodila. Toga se svaki đuvegija boji pa makar o takvim znacima Kuran ništa ne govori i makar je čaršija puna mladića koji do Knjige manje drže nego do lanjskoga snijega. Ako joj je rođena mater ostala nepokretna čim ju je na svijet donijela, šta bi tek bilo s onim ko bi Zumru poljubio? Ali ništa od toga nije bilo važno za obećanja koja smo rahmetli Mensur i ja jedan drugome dali. On je znao kako neću da me zaboli Zumrina ljepota, a ja sam znao kako on neće da Zumra svoju nesreću pođe mjeriti s mojom.

Zato nikada jedno drugo nismo vidjeli. Tako bi i ostalo da se nisu umiješale ruže.

Prvi puta kad je Zumra trebala doći po vodu mene je kopkalo šta će za njih reći i hoće li koju pomirisati. Zamislio sam je da ide od jedne do druge, prima ih na dlanove, divi im se i miriši. I tako svaku od dvjesto ruža. Ali nisam povirio u bašču.

Zato sam iste noći usnio Zumru među mojim cvijećem. Vidio sam je jasno. Bila je onako lijepa kao što se govorilo, igrala je među ružama sa đugumom na glavi, sve dok se đugum nije pretvorio u... Ama bolje je da o tome ne govorim, jer čim o svojim snovima nešto kaže, makar i samome sebi, čovjek se pretvara u bilmeza. U snovima svijet nije onakav kakav jest, ali lako bi se s time izašlo na kraj. Teško je što u snovima ni Mustafa više nije Gurbet.

Drugoga jutra znao sam kad će se Zumra spustiti u moju bašču. Vidio sam je dok ispred ogledala vezuje maramu. Vidio sam je dok navlači nanule, ide majci u sobu i govori da će se brzo vratiti. Vidio sam je, kažem, a ništa vidio nisam. I bilo bi bolje da je ostalo tako. Sjedio sam na sećiji, podvinuo noge pod sebe, namjestio Knjigu na koljena, ugodio sve da mi bude što mrze ustati. Kad tako sjedim s Knjigom, vazda zovem majku da mi donese vode ako ožednim. Ali kada sam, prateći prst kako s desne na lijevu stranu ispraća

riječi Njegove, vidio Zumru kako silazi niz bašču, sklopio sam Knjigu grubo kao daje kovački mijeh, skočio sam sa sećije i otrčao do pendžera.

Ako je oko more, ja sam pustio tek jednu kap da poviri. Ali i ta je kap bila previše. Zumra je promicala između ruža, njihove glave nadvijale su se prema njoj, ali nijednu nije bokom očešala. Kako je vjetar pomicao cvjetove, tako je ona bježala od njih. Ni kraćega bijega, ni veće hitrine. Samo da im latice ne bi ranila. Je li to zbog njihove ljepote, ili je zato da joj ne zabranim da dolazi na moj izvor, to nikada neću znati. A volio bi da je zbog drugoga. Manje bi me sad bilo strah.

Moje ime je Mustafa. Od onih sam koje ti je bolje ne pogledati. Ako želim sebe zazvati, ja izgovorim Gurbet. Po tom imenu znaju me oni koji me nikada nisu vidjeli. To ime bilo je moj nam. Ni begovski, ni bogomdani, ni od strahova tuđih načinjen. Bio sam Gurbet i nije mi bilo teško zbog toga. Sve do dana kada sam tek jednom kapljom oka povirio u bašču dok se prema izvoru spuštala Zumra. Nakon toga sam za njom prolio oba svoja mora, a Gurbet više nije moje ime, nego ime moje nesreće. A to je, pravo je reći, postalo isto.

Gledam je i sad dok prema izvoru silazi i molim samilosnog Boga da se okrene i pogleda me. Nije me briga šta će vidjeti, jer ne može biti da ne vidi kako ju gledam, a ne mene onakvoga kakav drugim ljudima jesam. Molim Boga da se okrene i time učini grijeh. A moliti za tuđi grijeh gore je, sigurno, od svih grijeha. Gore od toga kada otac ne pogleda svoje dijete. Znam daje tako, ali drukčije ne mogu.

Stojim na pendžeru i šapćem: Zumro moja! A ona ide mimo ruža i znam da se neće okrenuti. Taman da je glasno zazovem, taman da zapjevam, ona će se spustiti do izvora, a da me ne pogleda. Moje ime je Mustafa, Gurbet sam na mjestu na kojem sam rođen. Sadio sam ruže, a kad se čaršijom razlete njihove latice, matere djeci pletu džempere za zimu. Po tome bi me pamtio svijet da se nisam uzoholio i pogledao voli li Zumra moje ruže. Sad molim Boga da pogazi riječ koja je neizrečena između mene i njezinoga rahmetli babe. A znam da neće i da ću ovako stajati sve dok ne presuši izvor u mojoj bašči ili dok u kući rahmetli Mensura Abaze bude žednih.

JILDUZ

Arapi su, vele, izmislili astronomiju, ali kako to da ne opisaše tako važnu nebesku pojavu zbog koje je Mjesec triput veći ako se asker boji? Ovo si je pitanje bezbroj puta postavio Abdulrahman Siško dok je sam, usred noći i ukrajinske pustopoljine, čamio u hrastovoj šumici, ako se šumom može nazvati sedam stabala i među njima jedan ljeskov grm, i tražio snagu da pretrči nekih petstotinjak metara do iste takve, samo malo gušće hrastove šumice. Izdržale bi noge, bilo je u njima još snage, iako već treći dan ništa nije jeo, ali mu se činilo da će mu puknuti srce u grudima ako krene prema čistini. Rusi su mogli nahrupiti sa svake strane, bijesni i svirepi, željni osvete za ono što su naši činili otkako su prije četiri mjeseca prekoračili granice carstva. Ne daj bože znati baš za svako zlo za kojim nam je poletjela ruka, ali da smo spalili više od stotinu sela i pregazili četiri grada, da smo salijevali istopljeno olovo u grla ljudi pronađenih u zemunicama, da smo ženama odsijecali dojke i puštali ih da okolo trče dok ne iskrvare, da smo se pritom držali za trbuhe od smijeha, da smo monasima smudili brade i tjerali ih da piju vlastitu mokraću i da smo sve to radili najprije zbog straha, a da smo zatim činili i ono što se nikome ne može reći, niti se može sebi priznati, to Abdulrahman Šiško nije mogao pred samim sobom poreći, iako vlastitom rukom nikoga nije ubio, niti je ikome zapalio kuću. Ne zato što je bio bolji od ostalih, nego zato što je znao da će se ratna sreća jednom okrenuti i da nema kraja zemlji Rusiji.

Nakon prve bitke u kojoj smo za manje od pola sata posjekli pijanu kozačku četu, pa se kroz smijeh govorilo kako nam je rakijski zadah umirućih pokvario abdest, neprijateljsku vojsku četiri mjeseca nismo sreli. Selim paši to ne bi drago pa je usporavao napredovanje, na istom bi mjestu konačili po tri noći, i sve je govorio da nije dobro i da je od nadmoćnoga dvostruko naoružanijeg i brojnijeg neprijatelja gore samo to da neprijatelja nikako nema. Ako nema ljudi koji se bore, tada protiv tebe zarati drveće, a kad i drveća ponestane, onda svaki klas žita biva vojnik tuđinske vojske. A u Ukrajini barem žita ne fali.

U neka doba počeli smo se iza leđa smijati ostarjelom Selim paši. Najveći junak u povijesti carevine, koji je sa svojom vojskom stizao do Sama i Bagdada, pred kojim su drhtali Beč i Pešta, i nije gubio megdana čak ni onda kada bi popuštala podrška sa sve tri strane, a to se događalo sve češće otkako je mladi sultan namjerio bez očeve pameti dostići njegovu slavu, taj je Selim paša sad bivao sve smrknutiji i šutljiviji što smo dalje grabili preko ruske zemlje. Činilo se kako mu je sa svakim korakom sve manje zraka u plućima i snage u udovima, pa se uvlači u sebe i nestaje kao ledenica koja se topi na kućnoj strehi i prije nego što se sasvim istopi, odlomit će se i poletjet prema zemlji.

Nismo znali šta mu je, palili smo i ubijali, topili olovo u kazanima za hranu i trovali dušu dok bi on stajao sa strane i šutio. Nije nam govorio ni da je dobro, ni da je zlo ono što činimo. Poslije sam mislio da nam je trebao reći, sigurno je i Abdulrahmanu Siški to padalo na um dok je čamio u onoj šumici, zamrzit će ga kao psa oni koji prežive Ukrajinu, ali kako godine budu prolazile i bude se bližio dan kada će po volji Božjoj poći s ovoga svijeta, počet će se miriti sa Selim pašinom sjenom. Ono što nam je mogao reći, naše uši ionako ne bi čule, niti naše sitne pameti dokučile zašto nije mudro da gazimo rusku zemlju većom brzinom od one koja je u ratu prirodna.

Evo šta bi nam Selim paša kazao da smo mu mogli povjerovati: stari se ratnik, izdanak bogate izmirske loze, u više navrata zamjerio onima koji su u Stambolu grijali guzice na minderima i savjetovali starog sultana na koju stranu da okrene vojsku. A bilo je to u vrijeme kad se na neku stranu mogalo poći, jer je carevina bila na vrhuncu snage i slutilo se vrijeme opadanja, pa je valjalo opasati tuđih zemalja dok se još može. Selim paša bio je osoran preko svake mjere, razbijao je kad bi mu se smješkali i povlačili dimove, rušio bi nargile i gazio po jastucima, hvatao bi uglednike za bradu, unosio im se u lica, a sultanovo ime izgovarao je kao da se radi o posljednjem uškopljenom etiopskom robu, bez počasti u tonu i riječi.

Glasovi o visokom Selimovom namu i hrabrosti, o nedostižnom vojničkom umijeću i poznavanju prirodnih i ljudskih sila pomoću kojih se pobjeđuje u ratu, stizali su do staroga sultana gotovo u isto vrijeme sa svjedočanstvima o Selimovoj neposlušnosti i oholosti te nezabilježenom manjku poštovanja prema nadređenima i prema simbolima carevine. Očekivalo se da Selim pašu

pošalje u progonstvo, barem na dvije — tri godine dok ne ohladi glavu. Ali sultan to nije učinio. Zato što se nije htio odreći vojnika u punoj snazi, najboljeg kojeg je imao, ili zato što je na neki čudan način uživao u Selimovom ponašanju i stalnom ponižavaju onih koji se sultanima vazda najviše dodvoravaju, to nikada nećemo saznati. Ali nakon što je jednom prilikom i njemu proturječio i nakon što je sultan zvao stražu da izvede bezobraznika iz njegovih odaja, svi su bili uvjereni da su Selimo vi dani odbrojani i da je pogubljenje samo pitanje dana. I opet ništa! Umjesto da ga smakne, sultan je Selim paši dao da vodi vojsku u rat koji po njegovome sudu nije mogao biti dobiven. Uz goleme gubitke, što u ljudstvu, što u konjima, a što u carskoj blagajni, Selim je izašao kao pobjednik i iz rata u koji nije vjerovao. Primljen je u Stambolu s najvišim počastima i divljenjima, pa se mislilo kako je mudri sultan na taj način kupio mir njegove duše. Ništa kao velika i jedinstvena slava, ona koja se do kraja svijeta pamti i o kojoj se pišu knjige, ne potkupi i najtvrđega čovjeka. Ali ne i Selim pašu. Ostao je kakav je i bio. Zagonetka u vladavini hladnoga i okrutnog sultana koji je kao od šale skidao glave čim bi naslutio da noge pod njima koračaju bez da im pred njim koljena zadrhte.

Kada je stari sultan napokon ispustio dušu, a naslijedio ga lakoumni sin, Selim paša već je navršio sedamdesetu. Godine ga nisu nimalo izmijenile, ni u pameti ni u snazi. Jak kao bik koračao je Stambolom, a pratila ga legenda kako bi se koplje salomilo ako bi ga ko probao iz potaje probosti, a vratne bi žile, svaka deblja od stabla mlade topole, zaustavile i najoštriju sablju kojom bi ga pokušali posjeći. Jedini koji bi Selim paši mogao doći glave je on sam, ako mu mladi sultan pošalje katil ferman. Jedino je on dovoljno snažan da svilenu mahramu stegne toliko da samom sebi oduzme dah.

Pa hoće li mladi sultan to i učiniti, hoće li Selim paši odaslati katil ferman, prije nego što mu se ovaj prvi puta suprotstavi? Nije dosta pametan da to učini, govorilo se. Ne zna budalina ko mu glavu nosi, šaptao je svijet, sjećajući se slavnih dana i već žaleći za mrkim satrapom kojega niko nije u oči smio pogledati. Naime, mladi se sultan neprestano smijao, savjetnike tapšao po ramenu kao da su mu kockarska braća. Šetao je dvorom okružen sve samim ljepoticama, raspustio je harem, u harem pretvorio Visoku portu, a pričalo se ni muški nisu mrski. Služili su ga polugoli i, uglavnom sudanski crnci, čija su tijela bila premazana bademovim uljem i svaki im mišić, oprosti

mi Bože, bubrio poput dojki haremskih djevojaka i zamagljivao pamet svima koji na tako nešto nisu navikli. Ko zna gdje je mladi sultan sve to naučio i iz kakve se priče ispilio. Otac ga je slao okolo, u Damask i Jerusalim na škole, pa u Beč i Rim na pregovore, i ko zna na kakve se sve običaje navikao.

Osim što je u prvim mjesecima vladavine pokazao iznimnu izdržljivost u teferičenju i raspusnome životu, pa bi mu jato trbušnih plesačica maksuz dovedenih iz Bejruta plesalo bez prestanka po tri noći i četiri dana, i što je iz Beča unajmio orkestar koji je svirao nekakvu novu muziku od koje bi svi osim njega pozaspali i sanjali bezbožničke snove, mladi je sultan isplanirao nekoliko vojnih pohoda od kojih je najveći, ali i najluđi bio onaj na Rusiju. Trebalo je osvojiti Kijev, doći pod Moskvu i stati na vrhove Kavkaza, te tako za svagda odgurnuti istočni krst od kapija islama i započeti doba dugoga mira. Nije bez pameti bio taj njegov plan, ali niko nije mogao sebi doći kada je sultan iznio kako ga misli ostvariti. Poslat će svoga slavnog vojskovođu s askerijom sastavljenom od alaše prikupljene s rubnih krajina carstva, od aga i begova koji su se iskvarili i osiromašili pa im treba dokazivanje, od friških poturčenjaka i od onih kojima je smrtna kazna oproštena, od tokmaka ponositih što im se vojna vještina prenosi s koljena na koljeno i od Bosanaca kao takvih — oni su uvijek dovoljno tvrdoglavi i budalasti da sunu u vatru, da podmeću glave pod točkove kada se kola zaglave u blatu i da se dokazuju pred svijetom i kada ih niko ne gleda.

Šest mjeseci prikupljala se takva askerija, a Selim paša je bez riječi prigovora i bez pozdrava stao na čelo ordije i pošao osvajati Rusiju. Već tada je znao da neće stići do Kijeva i Moskve, niti će vidjeti Karpate, jer to nije ni bio pravi cilj prve vojne mladoga sultana. Selim paša bio je osuđen da bude poražen, pregažen i osramoćen u dubokoj mračnoj zemlji Rusiji i da za svagda iz narodnih i dvorskih priča nestane njegova ratnička legenda. Deset hiljada ljudi koji će glavama platiti ostvarenje te ideje ionako nisu prevelika cijena. Mladi je sultan kanio očistiti svo đubre koje se za vladavine njegova oca nakupilo po zakucima carevine.

Jesu li Rusi o tome nešto znali i je li, možda, iz Stambola preko uhoda pušten glas o lažnim osvajačkim namjerama, o tome se ništa ne zna, ali možemo sumnjati da je bilo baš tako. Zbog čega bi nas inače pustili da pregazimo pola Ukrajine i da koljemo i palimo sve nemoćno što nam se našlo

na putu, pa da nas onda dočekaju usred močvara pokraj rijeke široke kao more i u samo četiri dana moćnu tursku ordiju pretvore u krdo očajnika koji ne znaju na koju bi stranu bježali?

Ne zna se mjesto gdje je pao slavni Selim paša. Ali ime mu je prestalo biti slavno prije nego što se šačica preživjelih i s uma sunovraćenih Bosanaca vratila kući. Kada ih je rod rođeni napokon prepoznao, Selim paše se već niko, u Stambolu ili izvan njega, nije sjećao. Mladi je sultan uspio u svojim namjerama i nije ostao upamćen po osvojenim zemljama, niti po dobroj vladavini, nego po tome što se od njegovog doba u Stambolu slušala bečka muzika. Ime će mu se spominjati i u najtajnijoj od svih dvorskih legendi, onoj koja se prenosila pogledima jer je bila zapisana u oku koje je vidjelo sve.

Na dvoru po toj legendi bješe dječak po imenu Suajb. Doveli su ga iz jednog nubijskog plemena znamenitog po visokom stasu, uskim bokovima i pjevačkom daru. Suajb je za vrelih ljetnih noći velikom kineskom lepezom hladio zrak iznad sultanova uzglavlja, dok bi danju dvorio goste, poklisare iz kršćanskoga svijeta, uhode raznih vrsta i glasnike koji bi sultanu prenosili poruke koje nisu smjele biti zapisane. Ako bi koga trebalo otrovati, a trebalo je mnoge koji su previše znali i koje ni sultan ni onaj koji bi ih sultanu slao ne bi rado vidjeli među živima, tada im je Suajb donosio otrovanu hranu. Imao je tako čiste oči i blag osmijeh da ni najopreznija žrtva ne bi posumnjala. Ne zna se koliko ih je tako otrovao, niti se zna koliko je bilo onih koji su ga gledali s divljenjem i rado bi iz Suajbove ruke bili otrovani. Legenda dalje veli da ga je, kad je navršio petnaestu, sultan kanio otpustiti s dvora i poslati u visoke službe. Bio je prerastao svoj posao i došlo je vrijeme da ga zamijeni drugi, opet iz plemena uskih bokova, da se nikad ne očeše o svijet koji dvori. Kad je čuo šta sultan namjerava, Suajb je pao pred njega, plakao i molio da ga svijetli gospodar svojom rukom posiječe, samo neka ga ne tjera od sebe. Zove li se to ljubav ili nekako drukčije, nije nam poznato, kao ni to je li sultan Suajbu dao povoda da srcem tako oslijepi, ali legenda kaže daje sultan dječaku rekao da postoji samo jedno mjesto na dvoru koje mu po milosti može biti dodijeljeno. Ako pristane na njega, vi dat će sultana skoro svaki dan, do kraja života. A ako ne pristane, što mu je svakako puno razumnije, neće ga vidjeti više nikad. Može biti rob, haremski čuvar i sluga, ali u tom ga slučaju moraju prvo uškopiti. Sultan je bio zaprepašten onim što je Suajb odabrao, ali je naredio najboljim hećimima stambolskim da što bezbolnije

liše zaljubljenog mladića njegovih muških moći. Tako je Suajb zauvijek ostao uz onoga kojeg je tako ljubio. Legenda vjerojatno nije istinita, ali i takva najbolje ocrtava lik čovjeka koji, da bi uništio Selim pašu, započinje lažni rat i u njemu žrtvuje deset hiljada Bosanaca i njima sličnih. Među kojima sam bio i ja, ali i Abdulrahman Šiško koji još uvijek usred noći pune sjajne mjesečine pokušava skupiti hrabrosti da iz jedne pretrči u drugu hrastovu šumicu.

U času kada je skoro odlučio, pa samo što nije iskočio i potrčao, u času kada je bezmjerni strah još narastao, a srce krenulo u topot divljih arapskih konja, nešto je šušnulo u ljeskovom grmu. Odmah zatim začulo se dugo šššššššššš, kakvo ništa na dunjaluku nije u stanju ispustiti osim čovjeka. Meazalah!, viknuo je Siško i isukao sablju. Ako odgovori, tada je naš, a ako ne odgovori, tada je utvara. Odgovora nije bilo i Siško je skočio na grm i urlajući razmahivao sabljom. Udarao je dugo ne gledajući, stiskao je oči i nadao se da će svega nestati i da će se sljedećeg trenutka probuditi kod kuće, udarao je i ništa osim sebe nije čuo, ni osjećao.

Kada se konačno smirio i otvorio oči, vidio je krvavu sablju, krv mu je bila po košulji, osjetio ju je na jeziku kad je oblizao usnu. Da ne pogleda koga je ubio, Abdulrahman Šiško potrčao je prema čistini. Pet minuta kasnije bio je sakriven u sljedećoj šumici, pa je nastavio dalje, bježeći od nečega što mu se činilo strašnijim od najgorega straha. To nešto nije ni bilo strah, nego misao da je ubio, a da ne zna koga. Da mu je ta pamet bila, sigurno bi zavirio u grm, ali kada mu se kroz glavu premetnulo sve što je mahnitajući mogao posjeći, bio je već daleko i mogao je samo ispočetka listati svoj spisak. Ubio je, možda, čovjeka koji se danima sakrivao u onoj šumi i ništa mu na pameti nije bilo osim da spašava glavu. Gledao ga je iz grmlja pa dok mu je Šiško bio okrenut leđima, mogao je

iskočiti i zadaviti ga. Znao je zašto to nije učinio. A može biti da je ubio neko dijete, siroče kojem su već pogubili oca i mater. Ili je ubio ženu. Ili ženu i dijete na sisi. Možda je zaplakalo, mater je izgovorila šššššššššš, kao što bi svaka majka na ovome svijetu, a on ih je onda posjekao.

Najgore od svega bilo je što je Abdulrahman Šiško pobio i čovjeka koji njega nije htio ubiti, i dvoje djece, muško i žensko, i ženu, i majku s novorođenčetom, i sve one koji mu nisu na pamet pali. Samo zato što nije

pogledao u ljeskov grm.

Bilo je kasno ljeto kada je došao kući. Rat u koji ga je poslalo bio je već odavno izgubljen i zaboravljen, a Sarajevo ko Sarajevo, drijemalo je u dolini. Gazde su žmirkale na suncu ispred svojih dućana, telali su talambasali, hamali su psovali, dječurlija se okolo naganjala, a Latinluk se smješkao. On je stajao nasred Atmejdana i nije znao na koju stranu da krene. Cinilo mu se da je najnesretniji čovjek na svijetu. Zalio je što je ostao živ, a plašio se kakva će ga kazna stići čim izdahne. Između dva svijeta, ovog privremenog i onog vječnog, birao je kao između dva užasa i dva džehennema. To što je jedan gori, ne daje čovjeku ni utjehe, a ni želje da živi u onom koji je manje strašan.

Da je znao za mene i za moju sudbinu, bilo bi mu lakše tog dana na Atmejdanu. Ali niti se takve stvari mogu znati, niti se zbog toga smijemo ljutiti.

Već sutra mu se posrećilo. Prolazio je kraj radnje gazde Kemala Kurta, onog istog brice od kojega je pobjegao nakon što mu je pljunuo u brk jer ga je gazda ošamario kada je britvom porezao mušteriju, ali umjesto da mu to bude za cijeli život upamćeno, starac ga je pozvao k sebi i rekao mu: "Eto, sad si bio gdje si bio, radio što si radio i vidio ono što bi bilo bolje da nisi, pa si vjerujem pametniji." I uzeo ga je da nastavi tamo gdje je prije petnaest godina stao kao brijački šegrt, puka sirotinja s Golobrdice kojoj je Bog dao višak oholosti a manjak razuma, pa je u jednom času pomislio da mu je suđeno biti veliki ratnik i da će se kući vratiti kao gazija.

E, puste mladosti, mislila je poletjeti sve dok joj nije na dušu spušten kamen.

Ubrzo je Abdulrahman Šiško shvatio čemu taj kamen služi i zašto je morao doživjeti ono što je doživio. Da nije one noći u hrastovoj šumici ubio, možda bi zauvijek ostao isti. Ovako je radio svoj posao, malo pomalo popravljao kućicu na Golobrdici, da bi se druge godine i oženio za Hadžiru, lijepu curu, sirotu kao i on. Babo joj se nije vratio iz istoga rata iz kojega Šiško jest, a mater joj umrla od žalosti. Ili od neke druge boljke kojoj se ne zna ime, pa se onda žalošću zove. Osim ljubavi, s Hadžirom ga je vezivao taj rat. Mogli su o njemu pričati, mogli su i šutjeti. A lijepo je kad imaš nekoga s kime možeš

šutjeti o istoj stvari.

Hadžira mu je u deset godina izrodila sedam kćeri. Kada je osmi puta zanijela, Abdulrahman Šiško bio je siguran da će mu se roditi sin. Tako su mu se posložili brojevi, u takvu vjeru. Imat će sedam cura i jednoga momka. Nekome je to nesreća, jer kako poudavati toliku ženskadiju, ali on nije imao takvih briga. Naći će one svoju nafaku, a sin će popraviti ono što je babo u svome životu pokvario.

Dok je Hadžira osmi puta nosila, Šiško se držao pravila koje je sam izmislio i koje nije imalo uporište ni u jednom njemu poznatom vjerovanju. Kad god bi pomislio na rat, izmolio bi u mislima po jednu dovu. Zato je tih mjeseci djelovao šutljivo. Nije mogao u isto vrijeme razgovarati s mušterijama i moliti se Bogu, nego je rezuckao kose i brade i svo vrijeme zazivao njegovo ime. Ti ili držiš bulbula pod jezikom ili si samome sebi nešto jako skrivio, govorio mu je Ismet Teftedarija, jedan od onih koji su se vratili, a Šiško bi slegnuo ramenima i smješkao se stisnutih usana, baš kao da se boji da mu bulbul ne pobjegne.

Kada je Hadžira rodila, uzalud je sjedio podimljen za stolom na kojem je ležalo dijete i čekao da se među nogama nešto pojavi. Legla je nula na nulu i tako je nastao broj osam. Djevojčici je nadjenuo ime Jilduza, po jednoj od hiljadu hiljada zvijezda iz one noći nad Ukrajinom. Svaka od njih vidjela je koliki je tada bio njegov strah i šta je zbog tog straha učinio. Ako već nije dobio sina, neka u tom imenu bude sačuvan njegov strah.

Možda bi Abdulrahman Šiško nadjenuo osmoj kćeri neko običnije ime, neko koje ne bi imalo veze s njim, da mu je moglo pasti na pamet da ja nisam imao ni sina, ni kćeri, ni žene nisam imao. Barem ne svoje, niti one koja bi svojom voljom pod mene legla.

Jilduza nije bila nalik sestrama. Jača i krupnija od njih, tvrda kao zvuk svoga imena, ne bi proplakala kad bi ih mater svake subote pred spavanje šibala. Naredila bi im da skinu gaće, pa bi se presamitile preko sećije, od najstarije do Jilduze, i svaka bi vrbovim prutom dobila onoliko udaraca koliko je puta zgriješila od prošle subote. Bio je to način da se osam cura drži u suri, jer da ih je kažnjavala preko sedmice, ne bi imala vremena ni za šta drugo. Ovako bi Hadžira subotom navečer stegnula srce i popravljala djecu.

Sestre bi tulile i prije nego što prvu osine, a Jilduza je šutjela i ne bi se pomaknula ili pustila glasa ni nakon što je udari deseta šiba. Nije shvaćala zašto sestre plaču dok ih mater tuče i zašto ona koja je najviše skrivila, pa je najviše i dobila, dva dana ne može sjediti. Dok je bila sasvim mala, mislila je da je smisao kazne u nagrđivanju, u ružnim crvenim prugama koje ostaju po debelom mesu i sutra se pretvaraju u još grđe ljubičaste masnice, ali kasnije je shvatila da tu postoji još nešto. Jilduza nije znala šta je to, a bila je dovoljno oprezna da ne upita.

Allah ju nije častio jedinim darom kojega bi se svaki čovjek i svaki živi stvor rado odrekao, darom da osjeti bol.

Dugo je to bila Jilduzina tajna, sve dok jednom nije pokipilo mlijeko, a ona golim rukama zgrabila lonac i prenijela ga do sofre. Babo ju je gledao otvorenih usta, a onda joj dugo melemom od romanijskih trava viđao opekline. Ništa nije upitao, niti mu je ona išta rekla, ali od toga dana zabranio je materi da Jilduzu šiba skupa sa sestrama. Ako bi nešto zgriješila, neka se to njemu kaže, a on će postupiti onako kako očevi to rade sa sinovima. Kada se Hadžira pobunila, na čaršiji je kupio srebrenu iglu dugu dva pedlja, onakvu kakve derviši koriste kada čine zikr. Jilduza je tom iglom probola obraze. Mogu i jezik, rekla je, mogu šta god mi kažeš. Nakon toga ju mater više nikada nije udarila.

Čim navrše dvanaestu, djevojčice postaju žene i dolazi vrijeme kada se moraju pokriti jer je sramota i grijeh da ih gledaju muške oči. Sestre su već hodale pod žarovima i ašikovale s momcima samo ako ih niko drugi ne gleda, kada je na Jilduzu došao red. Hoćeš li biti kao one?, pitao je Abdulrahman Šiško svoju osmu kćer, ali ga nije razumjela. A kako bi drukčije nego kao one? Tako da niko nikad ne sazna da si žensko, da se nikada ne udaješ, da se nikada u momka ne zagledaš i da živiš onako kako muški žive. Više od svega želio je da Jilduza pristane, ali se plašio da joj naredi. Ne toliko Boga, koliko se bojao vlastitog djeteta. Ako ju unesreći, bit će to gori jad od svih jada kakve je otac u stanju učiniti.

Ali Jilduzi se dopalo da bude različita od sestara i da na tajnu koju je nosila u sebi pridoda još jednu, ovog puta veću i privlačniju. Ona će gledati svijet onakav kakav jest, a nju će svi vidjeti onakvom kakva nije.

Mater je plakala kao da joj umire dijete, a babo je rekao — od sada nisi Jilduza, nego si Jilduz, pa je uzeo makaze i britvu i ošišao je u muško. Obukli su joj suknene čakšire i košulju pa je takvu pustili iz kuće. Komšiluku je u početku bilo nešto čudno, odakle berberu Siški najednom sin, ali ni to čudo nije dugo trajalo. U gladnim i surovim vremenima, a takvo je svako vrijeme u kojem se dugo ne ratuje pa vlast umisli da je neprijatelj među narodom, ljudi prestaju voditi računa o tuđim poslovima i umjesto da gledaju čemu će se čuditi, traže ono što je obično i svakodnevno. Živiš i ne sumnjaš ni u koga, da drugi ne bi posumnjao u tebe.

Jilduza, koju bi dalje trebalo zvati Jilduz, potpuno se uživjela u novu ulogu. Hodala je kao muško, glas joj se produbio, pa ju je babo uskoro dao kod abadžije Saliha Prce na zanat. Dobro joj je išlo, imala je snage u rukama i vještine u prstima i bilo bi od nje dobra abadžiluka da se opet svijet nije izvrnuo naglavce. Na sjevernim granicama carstva gomilale su se ruske trupe, pričalo se da se Moskalju zamantalo od tamjana i daje namjerio od Stambola načiniti Konstantinopolj. Koliko god Sarajlije o tome ne imale pojma i koliko god u Stambolu takve priče izazivale podsmijeh, u oba grada se slutilo da stižu vremena ratova. Jedni će se opet zabavljati, a drugi će ginuti za njihovu slavu.

A ni sultan više nije bio mlad da se po vas dan zabavlja i smije. Abdulrahmanu Siški mrak je na oči pao, zanebesalo mu se i smorilo ga kada je shvatio da će Jilduz na onaj put s kojega se on jedva jedvice vratio. Ako se uopće vratio i ako se povratkom može zvati gledanje očima koje su vidjele najgora zla i milovanje rukama koje je okrvavio u noći svog najvećeg straha. Hadžira je plakala i po cijele dane ponavljala jednu istu majčinsku dovu: E, kćeri moja, što te babo posinio da mi mlada gineš, dat će Allah groma da spali Moskalja.

Ali niti je Bog zadužen za ratove među ljudima, niti je do njega bilo da razotkrije prevaru s kojom je Jilduza postala muško. S navršenih devetnaest opraštala se od Golobrdice, mahale u kojoj je odrasla, a komšiluk je izvirivao iz avlija, vela havle vela kuvetile, Bože mili lijepe askeruše, snebivala se starčad, starije žene su lomile prste nad kaldrmom, počinjao je rat i vrijeme kada se ljudi opet slobodno iščuđavaju jedni pred drugima i čuda se nizaju za neka buduća sjećanja. A Jilduz je plakao djevojačkim suzama, jer se

muškima nije naučio, padao je po ishaviješćenoj materi, dok je babo sklanjao pogled u stranu. Prije nego što će poći u rat, sin mu se ponovo pretvorio u kćer. Izgubio ga je ovako ili onako.

Tako je Jilduza naučila šta je bol, a da od tog nauka nije imala koristi. Jer je došao prekasno.

Sirotinji su svi ratovi isti, jer je sirotinja budalasta pa gine i vjeruje kako je žrtva beskrajnome Bogu mila. A on ustvari okrene glavu na drugu stranu da ne gleda kako mu stvorenja odlaze u štetu. Stvorio je i jedne i druge, krst i polumjesec je stvorio, ljude s obje strane koji jednako vjeruju u jedinoga Boga, stvoritelja Neba i Zemlje, pa kad im sablja odcapari glavu, posljednja misao glavi je da pada u blato na svetome putu i u svetome ratu. I da će duša otići u raj u kojem su valjda, iako se o tome ništa ne govori, razdvojene odaje onih koji padoše pod krstom i nas koje mlad mjesec čuva. Ako nisu razdvojene, pa ako je i džennet udešen da se duše miješaju jedne s drugima, tada smo zalud krvavili sablje.

Sirotinji su, velim, svi ratovi isti, ali zapravo jedan drugome nisu ni nalik. Moj i Abdulrahmana Šiške rat poveo je mlad čovjek, svijetli vladar, da bi dohakao slavnome starcu Selim paši. Pobijedio je čim se Selim paše više niko ne sjeća. Ali ovaj rat došao mu je, sultanu, kao kazna za onaj prošli. Njegove se oči više onako ne smiju, na dvoru više nema trbušnih plesačica, utihnula je bečka muzika, ljepotice u haremu od bijesa jedna na drugu puštaju nokte, a Suajbu se ispod očiju nakupilo tuge za tri života, jer je njegova ljubav ostarila kao i on. Samo što je iza tih očiju isti onaj nubijski dječak, trovač čarobnoga osmijeha, jer kad su mu najbolji stambolski hećimi razrezali kesu među nogama, obrali dvije mlade zerdelije i užarenim nožem spalili žile koje vode prema srcu, Suajb je bio osuđen da mu duša ne ostari. Pa sad ne znaš ko je gore prošao: sultan koji se sjeća mladosti ili Suajb koji najjasnije vidi kako izgleda starost.

Eto, takav je bio svijetli vladar kada je okupio sve najbolje vojskovođe i upitao ih za glave na ramenima. Jesu li ili nisu tu?, dreknuo je i svi su mu, osim najmlađega, ljutog i ne baš po pameti slavnog bimbaše Abdulkadira, odgovorili da su im glave tu, spremne vojsku da povedu. Sultan se nasmijao u taj smijeh sabirući svu gorčinu staračkoga prezira i rekao im: Nisu ordijo, vaše glave su posječene, a ja vam naređujem da ih uzmete pod ruku i

odnesete pred Moskalja. Allah neka se smiluje pa da to bude dosta. A ako ne bude dosta, derat ću vam kožu s leđa, vama i svima vašim, pa ću je poslati ruskome caru da ima po čemu gazati kad ujutro ustaje iz kreveta.

Najbolji vojnici carevine bili su zaprepašteni sultanovim riječima, ali ono najgore tek je došlo. Bimbašu Abdulkadira u dvije je minute unaprijedio i u časti postarao za barem trideset godina vojne karijere i postavio ga na čelo svekolike askerije. Malo je reći da mu taj potez nije bio bez pameti. Abdulkadir bio je poput kurjaka usred hladne zime, kad zagrize u žrtvu više ne zna pustiti. Bez žene i djece, bez imena i porijekla, čak i bez ambicija, a sasvim sigurno bez prave vjere, jer se Božja misao ne zabija u bukovo drvo, Abdulkadir bio je kao stvoren za kratak svirep boj i za rat u kojem se puno ne planira, jer se ništa veliko ne misli ni ostvariti. Pravi vojskovođe šalju se u osvajanja, a abdulkadiri služe tome da obrane granice. Oni neprijatelja zaplaše, ali i ogade mu zemlju na koju je krenuo. Sta će mu zemlja kojoj krvoloci brane ime i čast. U četiri mjeseca koliko je trebalo da se sva askerija skupi na granicama carstva, i zadnji je jado koji vođu nikad i ne vidi upoznao Abdulkadirovu ćud. Najkraćem putem, kao da mu je neko povukao ravnu crtu po mapi, gonio ih je prema Rusiji. Ako bi mu se na putu našlo selo, on bi ga pregazio, posred njiva i oranica, ne vodeći računa što će konji polomiti noge ili što bi se na kraju krajeva s tog pohoda neko trebao i vratiti, ako ništa drugo da sultanu preda izvještaj. Bilo bi, naravno, brže da se išlo normalnim drumovima, onako kako vojska to inače čini, ali u njegovoj je glavi čak i to predstavljalo odstupanje od onoga što je svijetli sultan naredio. Stići na megdan najkraćim putem i bez nepotrebnog zadržavanja. Bolje da konji stradaju, a za njima i konjanici koji ne mogu sve to izdržati, nego da Rusi predosjete i krenu naprijed.

Kada je shvatio da pješadija takvu jurnjavu ne može stizati, nego će svako logorovanje i sačekivanje trajati po sedam dana, Abdulkadir je smislio novu, do tada neviđenu, ratničku strategiju. On i osamsto konjanika poći će naprijed i napasti bez čekanja. Računao je da pješacima neće trebati više od petnaest dana da ih stignu, a toliko će oni izdržati što boreći se, što se sakrivajući da Moskalj povjeruje kako je bez po muke dobio bitku.

I treba li reći da je anadolskom bimbaši Abdulkadiru računica bila kriva. U samoubilačkom pohodu izginula je sva konjica. Preživješe tek četvorica. I on

peti. Rusi, međutim, nisu znali da ispred njih više nema nikoga i da bi tek sad mogli zagaziti naprijed i daleko stići, nego su čekali i viđali rane.

Pune tri sedmice trebalo je pješadiji da stigne na obalu plitke, hladne i bezimene rijeke koju će Bosanci između sebe nazvati Drinom, iako Drini nije ni nalik, dok joj drugi neće davati imena. U vrbiku uz samu vodu stolovao je strašni Abdulkadir, izranjavljen i prljav vrebao je na drugu obalu. Samo je on među vrbama preko vode vidio gamad rusku, stotine i hiljade njih, i bio je spreman grkljane im zubima gristi. Rusa tamo nije bilo, a Abdulkadir je sišao s uma od poraza. Ili od toga što će mu se smijati kad u Stambolu čuju da je žrtvovao najbolje ljude, uključujući i sve one koji su mu do jučer bili nadređeni, a da pješadiji ne fali dlaka s glave, osim što je malo umorna.

Jilduz je slušao kako se iz vrbika čuje neljudska dreka, uvlačio je glavu među ramena i zvjerao oko sebe. Ništa mu nije bilo jasno, drukčije je zamišljao rat. Prvo četiri mjeseca nije vidio neprijatelja, a sada je, biva, stigao pred njega, ali umjesto da navale, sjede tu na zelenoj travi i gledaju kako jedan po jedan u vrbiku nestaju oni koji su ih doveli tu. Abdulkadir postavlja i smjenjuje, a koga smijeni, taj se živ više ne pojavljuje. Lud je, lud je, lud je, šaptao je Resul, Travničanin uz kojega se Jilduz svo vrijeme držao kao uz nekog svoga. Mladić se plašio puno više od njega, i dok su bili na putu svo je vrijeme ponavljao: e da nam je sad moj Bedrija, dahiru da sastavi, džine da okupi, ne bi nam mladima trebalo ginuti, džini bi Moskalja za svagda potukli.

Džabe mu Jilduz govorio da nije dobro tako misliti i s te strane očekivati spas, nego valja gledati da se spašava živa glava, a da se ne izgubi obraz. Da ti se ne počnu podsmjehivati. Jer ako do toga dođe, hem si propao kao čovjek, hem ćeš prije izgubiti glavu. Ali Resul je nastavljao po svome, da mu je Bedrija, dahiru da sastavi i džine da okupi. A kako samo dužina daha u glasu razlikuje muškoga Bedriju od ženske Bedrije, tako ga počeše začikavati da mu fale materini skuti i da ga je koliko do sinoć uspavljivala pričama o džinima, pa mu se sad nešto pobrkalo. Kad se ljudi počeše smijati, Resulu je već bilo kasno da objašnjava kako je Bedrija njegov rođeni brat, čuveni travnički džinhodža kojem se išlo ako bi ko nagrajisao i koji bi znao jednako lako dahiru sastaviti, a poslije je razasuti.

Pustili su ga na miru tek nakon što ih je put sasvim smorio i nakon što su se strahovi s vremenom skoro izjednačili. Kako je Rusija bivala bliže, tako je sa

džinima bilo manje šale. Resul se sasvim okrenuo Jilduzu, valjda i zato što je osjećao da i u njemu ima nešto što ga čini ranjivim. Možda ne strah, jer Jilduz se ne boji, govori da je smrt ništa dok čupa nokat koji mu je na nožnom palcu urastao u meso. Poteže ga, a kad nokat neće van, uzima kamen i udari dvaput po njemu. Sutra će biti zreo, kaže. Lakše je to nego razbiti orah. Ništa. Resulu se tad zanebesa, kao da Bedrija sakuplja džine.

Ali sada se činilo da su sve to bili dobri dani i lijepe uspomene. Abdulkadir je drečao u vrbiku i samo se čekalo čija će se glava sljedeća zakotrljati. Lud je, lud je, lud je, ponavljao je Resul. Jilduz je šutio zagledan u travu. Dolje je trajao život, mrav je žurio uz list maslačka, dvije sitne žute baje naganjale su se između vlati i gazile po nekim još sitnijim bajama, proletjela je pčelica manja od dječjeg nokta. Da kako može, opet bi se pretvorio u ono što nije, u tog mrava ili u žutu baju.

Pala je noć, a od uha do uha prenosio se glas da ujutro kreću u napad. Malo ko je nakon toga mogao zaspati. Bila je noć bez mjeseca, Resul se tresao od straha, povremeno se čuo Abdulkadirov bijesni povik, jedina svjetlost dolazila je s rijeke. Kao da je negdje pri izvoru prikupila mjesečine i sad je nosi na sebi. Toliko da se vidi ona i ništa osim nje.

Jilduz je poželio da zagrli druga. Ako to učini, Resul se više neće tresti. Oko pet su krenuli preko rijeke. Ta ruska Drina jedva da im je sezala do pasa. Lako su je pregazili, a bilo bi bolje da je bila tako duboka da ne mogu preko, makar se svi podavili. Jer ono stoje slijedilo bilo je gore od smrti. U onom našem, mome i Šiškinom ratu, toga nije bilo. Razbili su nas i potukli, skoro milosrdno, a onda su nas jednog po jednog mjesecima naganjali i sustizali. Stradali smo svako za sebe, ne kao sad — svi odjednom. To je valjda razlika između izgubljenih i dobijenih bitaka.

Anadolski bimbaša Abdulkadir je s ordijom pješaka do nogu potukao Ruse. U Stambolu nikome nije bilo jasno kako je to mogao učiniti, a da je osim njega preživio još samo jedan konjanik. Priču o porazu, kada su svoje glave položili i slavni vojskovođe kojima je sultan rekao da glave ionako više nemaju, niko nije ni mogao, a ni znao ispričati. Barem ne u Stambolu. U Sarajevu, Travniku i Livnu ionako će se svašta govoriti, kao što se vazda govori, pa je svejedno je li istina ili nije. Abdulkadir se vratio kao junak, ali se ponašao kao blesa i ponavljao riječi bez smisla i reda, pa ga nisu pustili

pred sultana. Izgubljena mu se pamet više nije vratila. Bio je već potpuno lud kada je vojsku poveo u odlučnu bitku, ali ni to niko neće saznati. A možda bi trebalo.

Nakon što su ga mjesec dana podnosili takvog blentavog, naređeno je da se Abdulkadira skloni. Vezan je, strpan u kavez i tako sproveden u mjesto rođenja, da se tamo brinu za njega. Neko vrijeme njegov se kismet poput riže prosipao stambolskim sokacima, govorilo se da nikad ne bi poludio samo da je ostao bimbaša, da ne smiješ sanjati snove koji su veći nego što ti je pamet, da fukari nema teže kazne nego kad je sultan pašom imenuje, a onda je i nesretni Abdulkadir bio zaboravljen. Neznatan i jadan nije zavrijedio ni da se premetne u poučnu poslovicu ili narodnu izreku.

Resul je preživio tako što se Jilduzu svo vrijeme sklanjao za leđa. A Jilduz je pucao dok je bilo džebane, s mrtvih je uzimao sablje i bodeže, sjekao i udarao na sve strane i išao naprijed brže od ostalih. Kad god bi se okrenuo ili kad bi učinio korak nazad, sudarao se s Resulom, i nije mu bilo druge nego da nadire. Ako se ne plašiš boli, tada lakše paziš da te ne ubiju. Tako je Jilduzovo ratničko umijeće iznenadilo sve koji su se uz njega ili, češće, iza njega tukli, što će mu priskrbiti neočekivan ugled kod vojske.

U danima koji su uslijedili nije bilo ružnih riječi i podsmijeha. Nisu više drugovali samo Bosanci s Bosancima, Arnauti s Arnautima, Turci s Turcima, nego su se počeli međusobno miješati i razgovarati, pa se vidjelo kako je čudna ta naša carevina, od stotine jezika i adeta sastavljena da se ljudi jedni s drugima često ni pogledima ne mogu sporazumjeti. Ali čim to primijetiš, znači da ti ne smeta i da ti je odjednom postao drag onaj crni Misirac i da ti je šepavi Solunac urokljivih očiju čudom postao toliko blizak da bi mu sad pričao šta najviše voliš da ti žena skuha za ručak. Takve prilike rijetko dođu, a traju kratko. Nakon bitke, potresa ili poplave muškarci bivaju kao braća rođena ili, tačnije rečeno, kao kone kad se sastanu oko jufki za pitu.

A njih dvojica nisu jedan drugoga mogli u oči pogledati. Navečer bi legli na dva kraja logora, ako bi se jedan umivao na potoku, drugi ne bi prilazio dok ovaj ne završi, a ako bi se uz vatru zapodjenula priča, svaki bi sjedio na svojoj strani i ne bi progovorio sve dok drugi ne ode. Jilduz je nožem skidao koru s komada drveta koje bi usput nalazio, a Resul bi se negdje sakrivao i klanjao svih pet namaza. Iako su na putu, a putnik je oslobođen obaveze, on

se jedini od sve vojske svaki put pomolio.

Trudili su se jedan drugome biti stranci, ali takav trud vazda je uzaludan. Jilduzu se počeše širiti bokovi, toke na grudima samo što se ne raskinu, a kose rastu, kalpak da podignu. Za druge je ostao isti, junak iz bitke vrijedan je poštovanja, ali njemu se sve promijenilo. Kada bi ugledao svoje lice na površini vode ili u nečijoj zjenici, vidio je ženu. A kada bi mu za kraj oka zapela Resulova prilika, osjećao je milinu u cijelom tijelu, pa bi mu se bokovi još proširili, toke zaškripale, a jedan bi se zlatni konac negdje raskinuo.

Kada je stvarao svijet, Bog načini tri vrste razumnih bića. Insana ili čovjeka načinio je od zemlje, nesavršenog i slabog, ali samo čovjek je most između dobra i zla. Džine je stvorio od plamena i zato su džini nevidljivi. Ali kako vatra može i grijati i paliti, tako i džina ima dobrih i zlih. Meleke je načinio od svjetla i oni su vazda dobri i Bogu vjerni. Iblis je također bio džin, ali tako zao i ohol da ga je Bog prokleo i nazvao šejtanom. Iblis je zavodnik, Iblis je ljubavnik ljudskih duša. Sastavljanje dahire opasna je stvar, jer nije lako razdvojiti dobre od loših džina, a nespretnima se zna dogoditi da u dahiru prizovu šejtana.

Resul je bio uvjeren da je previše spominjući brata Bedriju, dahiru i džine, dozvao Iblisa. Zaljubio se u Jilduza, u njegovu ljepotu i snagu, u njegovo tješenje, u to kako hoda i kako govori. Nije mogao podnijeti da ga ne gleda, hvatala ga je srdžba kada bi Jilduz s nekim razgovarao, a noću bi maštao o tome da mu se prikrade i smjesti se u njegovo lijegalo, s leđa da ga zagrli, u krilo cijelog da ga primi i tako da zaspi. Najgore je što bi za jedan takav san bio spreman vječno podnositi džehennemske muke.

A da nije bio kukavica, sada bi u lijepom snivao džennetu. Pogodilo bi ga rusko tane i posjekla sablja, a ne bi ovo doživio. Niti bi mu tako draga bila pomisao na bitku, kada je Jilduzu bio najbliže u životu i kada je zapravo pobijedio šejtan u njemu. Eh, daje znao da ni Jilduzu nikad ljepše nije bilo nego kad je ubijajući ljude mislio samo njega da spasi.

Devet mjeseci, kao devet godina, proteklo je do povratka kući. Svijet nije vidio duljeg negledanja. Askerija se malo pomalo rasipala, sve dok ih kod Kladnja nije ostalo stotinjak. Oni što će prema Travniku, Turbetu i Zenici skreću desno, a ostali nastavljaju pravo. Izgrliše se i izljubiše, onako u krug,

kao da će zaigrati kolo.

Njihov zagrljaj trajao je tek da dvaput trepneš, ali da su se iz zagrljaja mrtvi srušili, svaki na svoju stranu, grom kao da je raspolutio jablana, to ne bi bilo neobično. Nakon toga su ostali mokri do gole kože, po vodi koja se s njih cijedila još dugo se moglo doći do Travnika i Sarajeva, a da je Bosna sretnija zemlja pa da se na nju ovakve priče primaju, od mjesta na kojem su se zagrlili Jilduz i Resul zauvijek bi potekle dvije rijeke.

Abdulrahmanu Šiški i ženi mu Hadžiri samo što srce nije prepuklo od sreće kad im se dijete vratilo iz rata. Ma vidi ga što se razjačao! Neka, neka, sad će ju majka pitama u svilu razmekšati!

Kako je te večeri u postelju legla, tako se Jilduza sutra iz nje nije mogla dići. Ili je donijela sa sobom neku nepoznatu vojničku bolest, ili je nešto drugo bilo u pitanju, ali što su dani prolazili, to je bivala sve slabija i slabija. Toliko da ju ni babo više nije zvao muškim imenom. Veći dio vremena provodila je u nekom polusnu. Tada bi spominjala džine, plitku Drinu i svakakve besmislice, zbog čega je Hadžira bez prestanka plakala, a Šiško je šutio, držao se za glavu i razrogačenim crnim očima gutao strah.

Slagao bih da kažem kako ga žalim. A više nemam iz čega lagati. Kada bi se Jilduza nakratko razbudila, tri neudate sestre posjedale bi oko nje, babo bi se rastrčao da po čaršiji sakupi i ostale četiri, da je vide. Ali kad bi ih doveo, ona bi već sanjala džine i tu svoju plitku Drinu, tako da je Šiško budnu nije ni vidio. Niti je čuo kako bi se smijala dok bi s materom i sestrama pričala one ženske priče od kojih se svako muško mršti, pa ne zna reći da su mu drage i da bi se i sam smijao. I Jilduza se nekada mrštila. Petnaestog dana bolesti uhvatila ga je za ruku kada je opet htio potrčati u čaršiju. Čekaj, rekla mu je, ispuni mi želju i otiđi do Travnika. Potraži džinhodžu Bedriju, svi znaju za njega, a on neka te uputi svome bratu, Resul se zove. Njemu kaži da ga tražim. I da se ne plaši, jer nije ono što on misli da jest. Ako ne htjedne poći s tobom, ispričaj mu sve, reci mu da sam žensko, a da si ti htio sina. Ako ni tad ne htjedne, zakuni ga dragim Bogom i životom i kaži mu da meni sad trebaju njegova leđa, kao što su na megdanu njemu trebala moja. Kad mu to kažeš, sigurno će poći.

Šiško je pošao u Travnik i lako našao džinhodžu, ali kad ga je pitao za

Resula, on se smrknuo i kazao da mu brata nema. Rekli su mu da je malo prije karaule rekao — hajte vi, sad ću ja. Mislili su da ga je pripelo da piša i već će ih stići, ali se više nije pojavio. Tražili su ga okolo, nije mogao u zemlju propasti, niti su ga u ovo doba godine mogli izjesti vuci, niti ga je oko Travnika imao ko napasti. A nije mogao u pet minuta sići s pameti, pa da ne zna kud je i zašto pošao. Tražio ga je Bedrija na sve strane, u sedam je dana zajedno s Resulovim ratnim drugovima prevrnuo svaki grm, zavirio u svaku pojatu i kuću, čak je išao i u Guču goru, u manastir pitati fratre jesu li gdje vidjeli takvog, ali nigdje ni traga.

I onda mi je, govori Bedrija Šiški, prišao jedan Resulov drug i kazao da ima nešto u vezi s Resulom što se ne bi smjelo reći. Šta, pitam ga, odma reci. On se snebiva, zvjera okolo, kaže daje možda ništa i da ne bi smio griješiti dušu, ali da se moj Resul u nekog zagledao. I bi mi lakše kad sam to čuo, sve dok ne reče u koga. Otelo mu se srce za drugim askerom. Smračilo mi se pred očima, progovorit ne mogu, pa od muke zviznuh čovjeka posred nosa. Pade on na zemlju, a ovi drugi, isto Resulovi drugovi, govore mi — nemoj efendija, istina je. Šta je istina kad niste ni čuli? Nismo, ali šta ti je drugo mogao reći pa da ga udariš. Pa kako ih niste posjekli obojicu, kako im niste odsjekli uši i nos zarežali?

Oni na to ušutiše, svaki gleda na drugu stranu, ne bi li drugi progovorio, pa se javi taj što sam ga udario: ništa im nismo napravili jer se nisu ni dodirnuli. Nakon nekog vremena nisu se više ni gledali. Pa kako ste onda znali? Tako, veli on, i ti bi znao da si ih vidio. Eto, to je cijela priča. Moga brata Resula više nema. Znam to. Dalje neka mu Allah sudi, ja neću. A ko si ti pa se raspituješ za njega?

Abdulrahman Šiško htjede nešto slagati, ali kako naći laž vezanu za mladića kojega u životu nije sreo.

U san mi je došao Resul Travničanin, brat džinhodže Bedrije, pa sam htio provjeriti ima li u mom snu živih ljudi, promrsi Šiško. A džinhodža mu se zagledao u oči, mjerka mu jagodice i čelo, kao da će mu skloniti trepavicu koja samo što mu ne upadne u oko, i kaže: "Sreća tvoja što si tako star da u ovom zadnjem ratu nisi mogao biti. Malo mlađi da si, ne bi te pustio živoga. Sad bježi i da se više nikad nisi u Travniku pojavio. Džigericu ću ti u zubima pronosat!"

Te riječi Abdulrahman Siško je čuo kad je već dobro potegnuo niz sokak i nije se osvrnuo. Do Sarajeva mu se činilo da ga džinhodža prati, njegove su ga oči probadale po vratu i potiljku, ali se nijednom nije okrenuo i pogledao. To da se ne okrene i ne pogleda izgleda da je Siško v običaj cijeloga života.

Ali Jilduzi više nije mogao slagati. Ispričao joj je sve po redu, a ona se okrenula prema zidu i zaplakala. Nakon što je prestala, još se samo po dahu u ogledalu moglo poznati da je živa. Ležala je tako širom otvorenih očiju koje više nisu vidjele, sve dok dva dana kasnije nije izdahnula. Bez glasa i promjene na licu, samo se ogledalo više nije orosilo. Kažu da melek poviri kroz prozor umrloga. Ako je bio tu, onda je i on bio tih.

Abdulrahman Šiško dao je da se na mezarju postave dva nišana, iako je bila samo jedna dženaza. Ili je nekoga potplatio, ili je opet samoga sebe prevario. Jedan je nišan obični ženski, gdje leži Jilduza Šiško, djevojka preko čijega lica se zar nikada nije spustio. Drugi nišan je muški, podignut junaku ko zna kojeg po redu boja s Rusima, junaku koji se vratio kući, a ipak umro od rata. U prvom mezaru leži Jilduza, a drugi je mezar prazan. Ali opet se ne može reći da u njemu baš ničega nema. Da nije razloga zbog kojih je postavljen, ne bi bilo ni Jilduzine najveće sreće, ni njezine najveće nesreće. Nekad to Allah ugodi tako da nam se čini kako ista rijeka uzvodno i nizvodno teče i kako je tačno da je dunja u džennetu rasla, a na džehennem grane naslonila. I sve zato što čovjek učini nešto zbog čega Bog tako mora ugoditi stvari. Ali njega mi nije žao. Abdulrahmana Šiške mi nije žao. Jer mi ga nema čime biti žao. Nakon što tri noći nisam stao ni trenuo, zaspao sam četvrte u ljeskovom grmu u Ukrajini, i nisam se više budio.

TESPIH

Ne znam u kojem je to gradu i pamti li se njegovo ime ili je izbrisano iz sjećanja s posljednjim čovjekom koji je iz njega živ otišao, ali je priča išla ovako: bila je zima, a gorjelo je i grmilo i s neba i iz zemlje. Nije se znalo kada je dan, kada noć, jer da bi to saznao, čovjek mora glavu promoliti van, a zadnji put je netko izašao još ljetos, onoga popodneva kad se učinilo da je grmljavina malo uminula i da ne sijeva kao što je sijevalo jučer. Svjetlo sunca ruknulo je u sobu, svi su od bola stisnuli oči, a on se više nije vratio. Čekali su ga i na kraju zaboravili. Nisu ga žalili jer nije bilo razloga. Samo je otišao. Od tada su bili tu gdje jesu, nisu izlazili i nisu znali je li vrijeme ručku ili bi trebalo spavati. Sćućureni svaki u svojoj fotelji, žmirkali su jedni na druge i već su se odavno prestali nadati da će oluja proći.

Zaboravili su da je bilo vremena u kojima nije po vas dan grmilo i sijevalo. Nisu se sjećali šta su bili prije ovoga, kakvim su se poslovima bavili, jesu li imali djece i kakve su im bile žene. O vanjskome svijetu znali su još samo to da, ako jednom izađu, više se neće vratiti. Onda je prvome do ruku dopao tespih.

Odakle se tu stvorio i otkuda tespih u kući u kojoj nitko nije vjerovao u Boga, o tome se nije razmišljalo. Pogotovo nije mislio onaj kojem se našao među prstima. Spustio se na koljena ispred fotelje, zagnjurio lice u dlanove, između kažiprsta i palca našla mu se ledena boba. Nije znao ni jedne riječi molitve, niti je ikada uzeo abdest. Ne, nije zaboravio kao što je zaboravio sve drugo, nego po prirodi stvari nije znao, makar se zvao Ahmed, Abdurahman ili Mirsad. Molio se po nekom svome redu i pravilu, onom koje uspostavi duša kada se prvi puta razlije tijelom. O takvoj se molitvi ništa ne zna. Sve dok ju živi ne doživi. I kako bi izmolio molitvu, tako bi mu se led otopio među prstima. Za svako prizivanje Božjeg imena jedna se ledena kuglica pretvarala u vodu. Nakon što se istopi posljednja, čovjek je mrtav, a sljedećem se u krilu zatekne tespih od leda. On pada na koljena i sve se ponavlja. Jedna za drugom prazne se fotelje, a u gradu kojem se ne zna ime, ili se imena nitko ne sjeća, sve manje je živih. Prošla je zima, pa proljeće i

ljeto. Možda je jesen, a možda je i ona prošla, kao i sljedeća zima. I još jedna. Možda je prošlo pet zima i šest jeseni. Možda i više. Ili manje. Dugo traje dok svaki čovjek između kažiprsta i palca ne rastopi svoj tespih. Grmilo je i sijevalo iz neba i iz zemlje, nitko na svijetu nije znao za taj grad, ni za muškarce koji umru s molitvom, a da ni riječi molitve nisu znali. Malo ih je još ostalo u foteljama i tko zna što će se dogoditi, tko će se moliti a tko umirati, kada njih više ne bude.

Veroljub Bakrač je 26. juna 1991. sjedio na pragu magacina ispred stražarskoga mjesta broj tri, lomio grančice između srednjaka i kažiprsta, pušio cigaretu i razgovarao s vojnikom Turk Marijanom. Nije ga nudio da zapali jer vojnik ne smije pušiti na stražarskoj dužnosti, ali mu je bilo malo neugodno zbog toga. Jebeš čovjeka kojem ne bi bilo neugodno! Svejedno je što se uvijek mora znati tko je zastavnik prve klase, a tko običan regrut, Veroljub Bakrač držao je da smo svi ipak samo ljudi i mora nam biti neugodno. Bio je siguran da je i Turk Marijanu neugodno što ga ovih dana u kasarni gledaju onako kako ga gledaju pa umjesto dobrog druga u njemu vide Slovenca. A Turk i jeste Slovenac, šta bi drugo bio, i sigurno postoji razlika između onoga što on sada misli i onoga što mu govori njegov zastavnik. Ta razlika iznenada je nastala i Bakraču je jasno da se protiv nje više ništa ne može učiniti. Taj vojnik s puškom više nije njegov, bez obzira na to što još uvijek nosi istu uniformu i kapu s petokrakom. Više mu nije starješina i između njih dvojice nema ničega što bi ih držalo na istom mjestu. Osim pravila da Bakrač puši, a da Turku to nije dopušteno. I osim još nečega što je zastavniku iznenada palo na pamet i zbog čega mu je dim zastao u plućima: Turk Marijan mogao bi sad repetirati pušku i ispaliti mu metak u čelo. Ne bi se stigao ni pomaknuti. Neprelomljena grančica ostala bi mu među prstima, mozak bi se rasuo po limenkama s miješanom marmeladom i vrećama sa solju, a Turk bi već preskakao ogradu kasarne i trčao prema šumi. Sarajevo je blizu. Tamo bi se izgubio među ljudima, našao bi civilku i sutradan se kao heroj vratio u Velenje. Ali zašto kao heroj? Zato što je ubio svoga zastavnika, oca jedne kćeri, uskoro djeda? Bakraču je bilo teško da shvati kako su došla takva vremena.

Prvi puta je tog dječaka pogledao s mržnjom. Možda prvom pravom mržnjom koju je osjetio prema drugom čovjeku. A onda je shvatio da Turk Marijan to ne može učiniti. Ne zato što nije svjestan svojih metaka, niti zato

što ne bi žarko želio pobjeći kući, nego zato što neće pucati u čovjeka koji mu nije učinio zlo. Ne može pucati u onoga koji sjedi, puši i brblja o razlikama u pčelinjoj ispaši između Bosne i Slovenije. Ne može pucati u njega koji mu je, kad je Turku stigao telegram o bakinoj smrti i kad su mu suze kliznule niz obraze, rekao — sine moj, i pitao ga treba li mu novaca za put.

Zastavnik je ugasio cigaretu, ustao s magacinskog praga i popravio uniformu. Gotovo je, rekao je vojniku, daj mi pušku! Turk je odskočio dva koraka unatrag. Mislio je da Bakrač provjerava je li upamtio da vojnik na straži ne smije nikome predati svoje oružje. Taman da maršal Tito dođe iz Kuće cvijeća i zatraži od tebe pušku, ti mu je ne smiješ dati!, sricao je kao prvašićima i lupkao kredom o školsku ploču. Vojska je drijemala opijena toplinom koju je širila peć na drva i uskoro se nisu budili niti kad je izvikivao Titovo ime. Turk je pamtio kako im je prijetio da bi jednom mogli izgubiti glavu jer drijemaju kad nije vrijeme snu.

"Ma pusti to, jadan ne bio, daj mi oružje i bježi preko ograde. Igrarija je završena. Niti sam ja tebi starješina, niti si ti više moj vojnik. Idi kući i pamti me po dobru."

Uhvatila ga je tuga jer je Turk Marijan sigurno premirao od straha da će mu zapucati u leđa. Ipak je tako. Uzalud se trudimo da jedni drugima budemo ljudi. Mali Slovenac trči kao zec koji očekuje svoj metak pa svako malo mijenja pravac da bi ga izbjegao. Gledao je za njim sve dok nije nestao u šumi, a onda je tresnuo pušku o zemlju. Da se ponovo rodi, sigurno ne bi bio vojnik. Veroljub Bakrač bio je siguran u to. Taman da je sto puta od Kolašina i da je hiljadu puta Crnogorac iz dna kace, oružje mu se ogadilo prije nego što je dočekao svoj prvi rat.

Šest mjeseci kasnije bio je penzioner. Kćer Divna je pred Novu godinu na svijet donijela blizance, a kako su dvije bebe u isto vrijeme deseterostruko veća briga i veselje od jedne bebe, tako je na njega palo da se oko njih bavi više nego što se ikada bavio s rođenom djecom. Ne samo da mu to nije teško palo, nego su ga Iris i Neven oslobodili od svake druge brige. Prestao je gledati televiziju i čitati novine. Propustio je slike iz Vukovara i nije se poput drugih uzrujavao što ustaše nasred Straduna spaljuju automobilske gume i ispred Kneževa dvora postavljaju minobacače iz kojih pucaju po narodnoj

armiji. Gurao bi kolica prema hotelu Panorama, gdje je godinama ispijao prvu nedjeljnu kafu, a sad mu je Bog dao da je može piti svakoga dana, i samo bi se nasmijao kad su mu poznanici govorili da bi mu bilo pametnije da se sprema za obranu kućnih ognjišta, umjesto što se, kao da je i sam podjetinjio, igra s djecom. Pale su to, planina Romanija, divlji kraj i malo divlji ljudi. Ne bi im bilo mrsko zaratiti, a malo su još i šuknuti u glavu pa vjeruju da bi se jednoga jutra ustaše mogle spustiti niz Romaniju. Ustaše i mudžahedini. Dobro prvi, ali gdje druge pronađoše? Smijuckao se tako Veroljub Bakrač i gurao kolica prema Panorami, sve dok mu jednoga dana nije prišao neki Kosta Brčkalović, nastavnik fizike u gimnaziji, i rekao: "Aferim Ljubo, naše kolju po Slavoniji, a ti ustaše ninaš usred Pala!"

Mrak mu je pao na oči i da je mogao pustiti kolica golim bi rukama zadavio tog čovjeka. Ovako mu je samo opsovao mrtvoga oca i ko ga napravi takvim. Ali da nije bilo Koste Brčkalovića, tko zna kada bi se uopće i sjetio da se Divna udala za Hrvata. Goran je rođeni Zagrepčanin, čuje mu se i u govoru, ali kao što punac o tome nikada nije mislio, tako ni zetu nije palo na um da bježi s Pala. Radio je u općini, igrao subotom nogomet s društvom, cijepao drva za zimu i išao s jeseni u gljive. Ma više je taj znao o muzi ovaca i o tome u koje se vrijeme sprema sir, nego oni koji nikada nosa nisu promolili iz Vučje Luke. Po svemu je njegov Goran već bio Paljanin i Srbin. Osim po tome što uopće nije bio Paljanin i Srbin.

Prvoga dana proljeća Veroljub Bakrač je sjedio ispred svoje kuće, Iris je posjeo na lijevo, a Nevena na desno koljeno. Goran je predugo namještao objektiv pa su bebe spuznule s koljena, djed ih je lovio u zagrljaj i vraćao na mjesto, djevojčica se smijala, dječak se mrštio. Hajde, majstore, nišaniš ko onaj što je puco u Kennedjja. Mogo sam već do Dallasa stić kolko ti treba, ljutio se punac na zeta. Ali njemu nikako nije išlo. Jučer je bio u Sarajevu i kupio fotografski aparat, prvi u životu, pa nije siguran treba li izoštriti sliku na Bakračevo lice ili na gornje dugme na košulji. Ako izoštri na lice, djeca će biti mutna, pa bi možda bilo najbolje da hvata dugme i da sva tri lica budu onako srednje oštra.

Mislio je Goran i okretao objektiv sve dok Iris nije dodijao smijeh i rasplakala se baš onako kako djeca plaču kad ih roditelji žele prvi puta fotografirati. Taj plač traje dugo i zbog nečega nikada ne bude zabilježen na

fotografiji. Tako nije ni onoga dana kada je Veroljub Bakrač poželio sliku s unucima od koje bi započeo album svoga novog života, pa se umjesto toga morao vratiti u onaj stari.

Pola sata nakon propalog fotografiranja na vratima njegovog doma pojavio se potpukovnik Zdravko Mažar. To što je bio u maskirnoj uniformi, Bakrača ne bi zabrinulo, ali to što je na epoleti imao generalsku zvjezdicu, bolje je od svih riječi govorilo zašto je Mažar došao.

Sljedeće jutro Bakrač je dočekao za kuhinjskim stolom između Divne i Gorana. Govorio im je da pravoga rata u Bosni možda neće ni biti. I nije pametno da bježe u Zagreb, jer tko zna kako bi ih tamo dočekali kad čuju da dolaze s Pala. A šta u Zagrebu uopće i imaju? Ovdje imaju sve: kuću, posao i njega da im čuva djecu. Dobro, neće ih neko vrijeme moći pričuvati, ali kratko će to trajati i pravoga rata neće ni biti. Traže ga samo radi kamuflaže. Pa da nije kamuflaža, zar bi zastavniku prve klase namijenili čin pukovnika? Ej, braco, znaš li ti šta je pukovnik! Da je zaozbiljno, ne bi ja ni kod Bulajića mogao glumiti pukovnika! Ma šta glumiti, ne bi mogao biti ni pukovnikov kaskader!

Brbljao je tako Veroljub Bakrač i pokušavao zasmijati zeta i kćer, a oni su uglavnom šutjeli i gledali u prste kojima je igrao po stolu. S dvoje male djece, mirnim i sređenim životom i prvom zaljubljenošću koja se, evo, produžavala treću godinu, njih dvoje nisu nalazili dovoljan razlog da postanu izbjeglice, a dobro su znali da je opasna glupost sve ono što im je govorio. Gotovo da su bili nesretni što im nitko nije pokucao na vrata i rekao im da imaju deset minuta da se isele. Ni stari, naravno, nije vjerovao u svoje brbljarije. Srce mu se ledilo u grudima, više zbog toga što bi mogao ostati bez njih, a manje jer mu je Mažar postavio ultimatum: "Došlo je vreme, brate Ljubo, da se brani ono što je naše. Pa ako ti nećeš, ja ne znam ko će. II možda misliš da bi ova nejač trebala bez oca da ostane zato što je dedi milije da sedi kući i čuva decu umesto da vojsku obučava? Ako neće očevi, onda je na sinovima da brane otadžbinu."

Bakrač je, dakle, odlučio obući novu uniformu i staviti pukovničke činove. I vjerovao je da nema onoga koji bi drukčije odlučio i pustio da mu mobiliziraju zeta, koji je pritom još i Hrvat, i bace ga u rov samo zato što se on uskurčio i odlučio da ga, nakon što je propala ona Titina, druga vojska

neće vidjeti. Ako mu se zgadila prethodna, neće mu ni ova armija biti draža, ali postoji nešto veće i važnije od svake armije. To je ono po čemu smo ljudi. Koliko god ga je bilo strah, Veroljub Bakrač znao je da čini pravu stvar i nadao se da će mu to sudbina vratiti.

Nada mu se ispunila prije nego stoje očekivao. Početkom jula 1992. stajao je na stijeni iznad grada i s rukama na leđima gledao niz rijeku, prema novosarajevskim neboderima i Igmanu. Znao je da ga neće pogoditi, a vrijedilo je tih deset minuta na neprijateljskom puškometu više od svega što je vojsci mogao reći. Oni su se plašili metka, iako još nisu ni doživjeli da na njih netko zapuca. Možda su se upravo zato i plašili. Njihov pukovnik, koliko god je znao daje samo zastavnik prve klase, osobnim im je primjerom pokazivao da nema razloga za strah. Za njih je bio junak, ali sam je znao da ovaj rat ne vrijedi ni pišljiva boba. Gledao je grad okupan suncem, krovove koji procvjetaju u oblaku prašine, mrave kako trče niz uske ulice i sakrivaju se iza minijaturnih kontejnera za smeće i mislio je kako bi bilo lijepo kada bi postojala ovakva igračka. Velika maketa grada koji naseljavaju dresirani mravi, naučeni da se ponašaju kao ljudi. Koliko god koštala, kupio bi takvu igračku svojim unucima. Samo kad malo poodrastu.

Otišao je u hlad, što dalje od minobacača čije ga je ispaljivanje svaki puta zaboljelo u lijevom uhu, onom čiji je bubnjić probio još kao dječak imitirajući oca koji je šilom čistio uši, pa je legao u travu i zatvorio oči. Slušao je eksplozije u daljini, minobacač bi se javio svakih desetak minuta, a onda je pomislio kako se više ne čuju pčele. Inače bi ih uvijek čuo kada legne u travu. Koliko god ovaj rat bio nikakav, ipak je rastjerao pčele. Uzdahnuo je za njih, pukovnik Veroljub Bakrač, pomislio kako nikada nije bio tako važan kao što je danas svojoj uplašenoj vojsci. Učinilo mu se da od toga ne može biti zla.

Ali da vojska u svome strahu i nije sasvim blesava, niti je njegov dojam mira i sreće sasvim tačan, pokazalo se samo tri dana kasnije. Proglašena je opća uzbuna jer je neprijatelj krenuo u ofanzivu. Uzverali su se muslimani uz brda i litice iznad grada, iznenadili stražu i osvojili prvi red rovova koje nitko nije čuvao pa ih sada treba vratiti natrag. Krenuo je protunapad, artiljerija je dodatno zasula mravlji grad, a Bakrač se sa svojom jedinicom vozio prema liniji.

U kamionu je vladao muk, momci su se tresli od straha, kako i neće kad su većinom bili gradska djeca i nisu ni motiku, a kamoli pušku, još imali u rukama. Kada su se zaustavili, jedan je počeo plakati i vikati, pa su ga jedva istjerali van. Netko je mladića udario nogom u guzicu, pao je po livadi koliko je dug i širok, kao da je nešto jako kriv.

Akcija je već bila pri kraju, neprijatelj je odbačen, a Bakrač je trebao samo pročešljati teren i provjeriti je li sve čisto. Bio je to onaj višak vojničke predostrožnosti, ali nije mu bilo mrsko što sudjeluje u prvoj akciji. Makar i simbolično. Ako ništa drugo, bit će to jednoga dana dobra priča za unuke.

Prelazili su s jedne na drugu čuku, penjali se uz litice i odmah zatim spuštali prema gradu, skoro do prvih kuća, ali osim nekoliko mrtvih ljudi, ništa zanimljivo nisu vidjeli. Vojska se malo ohrabrila, iako su i dalje okretali glave od ubijenih. To je normalno. Ni Bakraču nije drago vidjeti čovjeka raznesene glave. I taman kada su se htjeli vratiti na početni položaj, nešto je šušnulo iza grma, čuo se jauk, a odmah zatim pucanj. Fijuknulo im je iznad glava, pukovnik je dreknuo: Lezi!

Ono što se dalje događalo, Veroljub Bakrač nikada nikome neće ispričati. Ali ne zato što bi tajio ili što bi druge želio poštedjeti strašnog prizora, nego zato što neće biti siguran što je tu stvarno, a što mu je došlo iz snova i više mu ne da mira. Iza grma kupine je, nekoliko metara niže, bila gola stijena široka desetak metara. Na toj je stijeni ugledao dječake s kalašnjikovima. Bilo ih je sedam. Nijedan nije mogao biti stariji od osamnaest. Iznad njih bilo je nebo, a ispod njih oblak, još jedno nebo, a ispod njega vjerojatno grad. Ili mu se tako učinilo. Iako je susret bio kratak, dovoljan tek da cijev okrene prema njima, zapamtio je svako lice. I znao je zašto ne dižu svoje puške. Pušku ne diže samo onaj tko je siguran da je prazna, a pred sobom ima zvijer koju ne može zaplašiti šupljom cijevi. Ta djeca bila su očajna.

Jedan plavokosi je povikao: Allahu ekber! I zatim skočio u provaliju. Ostali su poskakali bez glasa. Nestali kao da ih nikada nije bilo. Ostala je gola stijena na koju još nije stupila ljudska noga. Tako je izgledala. Zavladao je muk, a zatim se netko iza pukovnikovih leđa nasmijao. Pa su se svi počeli smijati. Osim njega. On nije mogao udahnuti zrak. I viknuti da prestanu. Stajao je skamenjen, sa stijenom na grudima, a onda je ponovo zavladao muk i Bakrač je prodisao. Tog dana, sutradan, pa sve do kraja rata, više se nisu

gledali u oči. Ni vojnici između sebe, ni bilo koji od njih s pukovnikom. Iste noći Bakrač je shvatio da su kćer i zet bili u pravu. Trebali su nekamo otići. Čovjeku nije dovoljno da spasi glavu i kuću. Valjalo se spašavati od onoga što nije dobro vidjeti. Ili od trenutka kada se izgubi granica između onoga što vidiš i onoga što se pričinilo. Snovi su ružni ako nisi siguran da su samo snovi. I dječja priča je strašna kada se događa odraslom čovjeku.

Dječaci na litici ostali su bez municije. Poslalo ih je da s po jednim šaržerom metaka deblokiraju grad. Oni su se uzverali do vrha i nisu više mogli ni gore ni dolje. Da ih nisu pronašli, možda bi se nekako i uspjeli spustiti, ali čak ni to nije izvjesno. Mučilo ga je to što je samo jedan uzviknuo Allahu ekber. Da su povikali svi, možda bi povjerovao da se radi o fanaticima koji će radije skočiti u bezdan, nego pasti u ruke neprijatelju. A možda ni to ne bi bilo dovoljno. Veroljub Bakrač znao je da bi ta djeca za godinu ili dvije bila njegovi vojnici, on bi im bio zastavnik i raspoređivao bi ih po stražarskim mjestima. Kada zakasne ili se vrate pijani iz grada, prešutio bi to komandantu kasarne i uživao bi jer vojska priča kako je zastavnik Ljubo dasa i hadžija... Tako bi bilo da su se stvari pod zvijezdama malo drukčije rasporedile. Ovako su od njega bježali u smrt, uvjereni da bi ih klao, derao im kožu s leđa, nabijao na kolac, radio im tko zna šta... Uzalud je sad što ništa od toga ne bi činio. Ne bi dao da im padne dlaka s glave. Dječaci u tenisicama i s praznim puškama u rukama bili su mrtvi. I onaj koji ga je gledao u oči kada je povikao Allahu ekber, i on je bio mrtav.

Bakrač nije vjerovao u Boga, ali nije sumnjao da neka kazna ipak postoji. Ne provedu je nikakvi sudovi, niti o kazni itko zna osim onoga koji je kažnjen. A kažnjen može biti samo onaj tko vjeruje da je za nešto kriv.

Ostatak rata je prespavao. Ako je i vidio nešto strašno ili ako je učinio neko zlo, to se nije moglo usporediti s djecom koja nestaju.

Probudio se u proljeće 1996., ispred svoje kuće na Palama, na istom onom tronošcu. Iris mu je sjedila na lijevom, Neven na desnom koljenu. Goran je iz Sarajeva donio novi fotoaparat, opet je šeprtljao oko objektiva, ali djeca su već bila velika. Strpljivo su pozirali i smijali se koliko god su djed i otac tražili. Iako je slikanje trajalo dugo, ovoga puta nitko nije došao i prekinuo obiteljsku idilu. Veroljub Bakrač očekivao je da dođu, plašio se svake noći, a još više kada bi ga nešto podsjetilo na jedan ratni doživljaj.

Čudo je da se tog dana nije pojavio potpukovnik Zdravko Mažar u uniformi generala Vojske Republike Srpske i poveo ga sa sobom, u rat ili na dno Zvorničkoga jezera gdje je u miru božjem i po vlastitoj odluci počivao drugu godinu. Čudo je da se nije pojavio ni sutra i prekosutra. Bakrač ga je čekao i nadao mu se kao što se zdrav čovjek nada smrti, spreman da ne učini ono što će Mažar od njega zatražiti. Tome jednom mora doći kraj, mislio je, i lijegao spavati s revolverom ispod jastuka. Tješilo ga je što mu samo jedan san treba prije nego što se Goran vrati iz Sarajeva s gotovim fotografijama.

Opet je gorjelo s neba i iz zemlje i nije se znalo kada je dan, a kada noć. Muškarci su ispadali iz starih prašnjavih fotelja i jedan za drugim uzimali u ruke kristalnu brojanicu. Pod vrelim se jagodicama topio led, a kad bi se posljednja kuglica pretvorila u vodu, čovjek je bio mrtav. Umirali su nekim redom koji se činio nedohvatljivim sitnoj ljudskoj pameti. Ali bilo je jasno da red postoji. Nered je u svakoj pojavi lako prepoznati, ali glava maslačka, kao i galaksija zvijezda, raspoređene su po nekoj logici koja je možda iznad ove ljudske, ali nema tako glupoga stvora koji ne bi primijetio da ta logika postoji. Ista je stvar i s muškarcima koji se ruše na sedždu, uzimaju ledeni tespih i izgovaraju molitvu čije riječi ne poznaju. Neće se dogoditi da padnu dvojica u isto vrijeme, niti da nekog iznenadi pad. Nakon što umre posljednji, u drugome svijetu počinje novi dan.

Vrijeme ti je da siđeš u Sarajevo, rekao je Goran i pružio mu fotografije. Uvijek isto kaže kada se vrati. Prije nego što je prvi puta išao, punac mu je govorio da to baš i nije jako pametno. Netko će ga prepoznati, a ima svakakvih ljudi i raznih sudbina. Ako je nekome poginuo sin, onda će mu kao naručen doći svatko tko se usudi sići s Pala. Gorana nisu prepoznali, niti će ga ubuduće prepoznavati, ali je ostalo da vazda podbada Bakrača nakon što se vrati iz Sarajeva. Ovaj bi se nasmiješio i nikad mu nije odgovarao. Što god bi mu rekao, bilo bi krivo jer nije mogao reći istinu. A istina je da mu se činilo nepodnošljivim da njegov zet, otac njegove unučadi, postaje mrav u velikoj lutkinoj kući, lutkinom gradu, i da ga s vrha Trebevića netko može vidjeti kako hoda ulicom, prelazi most preko Miljacke, stoji pred izlogom dućana... Ljudi su smrtni, ali ne toliko.

Slike su ga malo razvedrile. Na njima se vidjelo sve ono što bi čovjek poželio, a ništa od onoga što nikako ne bi htio vidjeti. Zato se ljudi i vole

slikati. Da se iznenade koliko su sretni i bezbrižni. Te će fotografije poslagati u veliki žuti album na kojem piše »Djed Ljubo i njegovi razbojnici«. Divna nikako nije htjela da album baš tako nazovu, ali su djeca insistirala. Predlagala je neka budu hajduci, ali je Neven, mudrica jedna, kazao kako bi u tom slučaju djed Ljubo bio harambaša, a ne pukovnik. Odustala je i otišla za svojim poslom. I stari je podjetinio uz djecu, mislila je dok se ljutnja pretvarala u milinu. Za Divnu je stari ostao zastavnik.

Zalijepio je slike na prvu stranicu, sretan što prije njih ničega nema. Kupio sam lutriju, rekao je Goran, možda osvojimo stan u Sarajevu. Bakrač ga je pogledao, prvo nije ništa rekao, pa pomislio da bi na takvu provokaciju ipak morao odgovoriti, i onda mu je isplazio jezik. Eto ti đeda Ljube i njegovih razbojnika!, doviknuo je prema kupaonici, ali ga Divna nije mogla čuti od vode koja je punila kadu. Veroljub Bakrač je vjerovao da će mu fotografije promijeniti život.

Narednih sedam noći nije sanjao. Ili se nije sjećao snova jer su bili nevažni. Prvi puta u posljednje četiri godine nije se zatekao u gradu kojem se ime ne pamti i ne zna se kada je dan a kada noć jer grmi i sijeva iz neba i iz zemlje, a ljudi jedan za drugim ispadaju iz svojih fotelja i među jagodicama otapaju ledene brojanice. Osme je noći spavao bez revolvera i sanjao kako hoda po Palama u odijelu i s kravatom, ali bez cipela na nogama. Cijeloga se jutra smijao ko luda Fata na praznu mehanu. Bio je to dječji san, poput onoga o padu iz oblaka, pa bi se moglo dogoditi da uskoro zasanja kako su mu kao pitomcu srednje vojne škole opljačkali opremu iz sanduka, ili kako ga kao mladog pčelara niz Romaniju naganja roj stršljenova... Znači, prošlo je, smijao se. Znači, to je bilo to. I nema više. Kao kad prvi vjetrić otpuhne maslačcima glave.

U televizijskom dnevniku prikazali su bradate Arape kako na rukama nose mrtvo dijete i viču: Allahu ekber. Nije se stresao na sećiji. Mirno ih je gledao i bio sretan što nije tamo gdje ubijaju ljudima djecu. Da jest, možda bi i on vikao. Svakako ne bi mirno gledao niti smišljao razloge zbog kojih smiješ ubiti dijete. Valjda je to već bio početak ljeta kada je Goran u novinama pročitao dobitnike one lutrije.

"Pukovniče, nemaš brige, nismo fasovali stan u Sarajevu!", našao ga je kako pije jutarnju kavu u Panorami.

"Nisam ni mislio, nema više onih Titinih lutrija kad se nije znalo ko će dobiti", odgovorio je Bakrač.

"Jest, al izvukao si se za picinu dlaku! Druga nagrada, porodično putovanje u Grčku."

Gurnuo mu je pod nos i listić i novine, neka stari dobro provjeri i usporedi brojeve. Bakrač je naručio piće za cijelu birtiju, srećom na hotelskoj terasi nije bilo više od pet-šest ljudi, natjerao je Gorana da popije jednu pa drugu ljutu, radovao se kao da će Grčka svima, kao što bi rekli nogometaši, osigurati egzistenciju do kraja života.

Prvog augusta dvoje mladih će s djecom otputovati u Grčku, a stari će se pošteno odmoriti. Tako je rekla Divna, samo da preduhitri sve njegove strahove. A zapravo nije bilo potrebe. Bakraču je tih deset dana samoće bilo privlačno kao da je dijete kojega roditelji prvi put ostavljaju samoga u kući. Radit će malo oko pčela, iz Beograda će mu u međuvremenu stići Knjiga o matici, prvi prijevod kapitalne francuske knjige o pčelarstvu koji je čekao petnaest godina, majstor Vukan sklopit će mu dvije nove košnice..., posla će biti preko glave. Iako, ne radi se samo o poslu i o pčelama, a još manje o tome da su mu djeca dodijala ili da su ga, da ne čuje nevolja, unuci zamorili. Nešto drugo je Bakrača usrećivalo.

Nakon što je u petnaestoj napustio rodni dom i krenuo na škole, on više nikada, niti na jednu jedinu noć, nije ostao sam. U devetnaestoj se oženio, pa su živjeli s Miličinim starim roditeljima u stanu od trideset kvadrata i vodili ih sa sobom gdje god se po prekomandi selio, i vazda je to bio stan od trideset kvadrata. Stari Krso Abramović umro je nakon deset godina takvoga života, a Miličina mati Rosa živjela je još pet. Tek nakon petnaest godina braka ostali su sami u svome malom stanu i ostalo im je još taman toliko mladosti da rode Divnu. Kada je Divna navršila sedam godina, dobio je po armijskim pravilima prvi veći stan, od četrdeset osam kvadrata. Ali ko zavraga, bilo je to u Titogradu, baš u vrijeme kada je Sćepo, sin Veroljubovog brata Jovana, stasao za fakultet. Pa je trebalo jednu sobu sačuvati za njega. Na kraju je došla prekomanda za Pale i tada je išao u komandu armijske oblasti, lično generalu Džemilu Šarcu, da ga pita ima li ikakve šanse da ga duže vrijeme ostave na Palama. Naime, htio bi graditi kuću. A general Šarac bješe dobar čovjek, osjetljiv prema starješinama koji bi, eto, imali višak srca a manjak

pameti, pa mu je rekao: "Neka, zastavnicč, samo ti gradi, a ja ću se pobrinut da te niko ne dira dok je ne dovedeš pod krov!" I zbilja, Bakrač je dvije godine gradio kuću, svaku je ciglu svojom rukom položio, ali nije prošlo ni mjesec dana otkako je spustio zadnji crijep, još je fasada bila nedovršena, kad se Milica razboljela. Galopirajuća leukemija, rekli su mu, neće dočekati jesen. A bio je početak ljeta. Vodio ju je u Ljubljanu kod najboljih doktora, htio je u Švicarsku slati gdje, govorilo se, postoje još bolji, ali pomoći nije bilo. Umrla je na Ilindan, iz kasarnskoga razglasa čulo se Bitola, moj rođen kraj, ispred kantine je po kazni marširao inžinjerijski vod, a zastavnik Veroljub Bakrač je gologlav prošao ispred vojske. Dobro što je bio gologlav, to i nije bio neki veliki prekršaj, ali je plakao ko rodna godina.

O tim se suzama godinama debatiralo po paljanskim birtijama, u bilijar sali Doma JNA te po slavama i pijankama kojima su oficiri razbijali podromanijsku čamotinju. Čim bi se prvi napio, započinjao je s pričom kako je Bakrača trebalo poslati pred vojni sud te kako od suza nema goreg narušavanja borbene spremnosti jedinica, a ako starješina plače, tada vojsci nema druge nego da nariče. Ostali bi se slagali s prvogovornikom i trudili se da na što duhovitiji način opišu ilindansko popodne zastavnika Bakrača, kada su suze tekle ko kurčeve glave, a meteorolozi su kumili Vrhovnu komandu da prekomanduje plačipičku na presušenu akumulaciju Jablaničkog jezera. Rijetko bi se našao netko da za Bakrača nađe opravdanja, tek poneki poručnik ili major čija se žena upravo nalazila pred porodom.

Nakon što je umrla Milica, morao se sam brinuti oko Divne, a čim je i ona stala na svoje noge, odmah se udala, dovela zeta, rodila djecu... Uza sve to kroz kuću je prošlo stotinu rođaka, što njegovih, što pokojne žene, porodica izbjeglih iz Sarajeva, Kladnja i Tešnja, neki su se zadržali sedam dana, a neki bogme i sedam mjeseci. Veroljub Bakrač u vlastitoj kući nije zanoćio sam.

Eto, zato mu se milila njihova Grčka. U miru će zaviriti u sebe, da vidi staje nakon tolikog života ostalo. Samoposluge jednom godišnje rade inventuru, a zastavnici kad stignu. Ta mu se misao jako svidjela pa ju je zapisao da ne zaboravi.

Cijeli su se juli njih dvoje spremali za put. Divna je pakirala stvari, a Goran je svako malo išao u Sarajevo jer bi ona nešto važno zaboravila. Recimo, kremu za sunčanje, faktor deset. Kada je u najvećem dućanu na Palama

zatražio faktor deset, prodavačica ga nije razumjela, pa je tražio da zove poslovođu. Ovaj ga je najprije zbunjeno gledao, a onda se počeo smijati: "Jarane, mi ti više nemamo faktora otkad je Radovan otišo u legendu!" Nakon toga je išao u Sarajevo šta god je trebalo kupiti. Još bi mu samo trebalo da ga prozovu Faktor. Nadimak koji ti u Bosni nalijepe, prati te do kraja svijeta. A njemu ionako nije bilo mrsko ići dolje, tamo gdje se prije rata išlo u Grad. Znalo mu se i danas omaknuti da, umjesto riječi Sarajevo, izgovori Grad. Ali ga nitko ne bi razumio.

A onda je dva dana pred polazak došao telegram iz Zagreba u kojem je teta Mirica javljala da je Goranu umrla mama. »Blago u Kristu«, pisalo je, i još: »na počinak vječni ispratit će je rodbina i prijatelji trećega kolovoza u trinaest sati na groblju Mirogoj«. Je li u tim riječima bilo ironije, ili se Goranu samo činilo da ga mamina sestrična optužuje što se od proljeća 1990. nije pojavljivao u rodnome domu, ili —još gore — da mu spočitava što se naselio u samoj vučjoj jazbini, mjestu nepristojnijem i od Beograda, u to nitko nije mogao biti siguran. Bakraču je tekst telegrama zvučao kao da je izgovoren šezdeset i neke, s pozornice varaždinskog kazališta, gdje je bio doveo mladu vojsku na kulturno uzdizanje. Nije mogao dokučiti misli li ta nepoznata žena još nešto osim onoga što je napisala. Divna je vjerovala da Goran pretjeruje i da teta Mirica nije napisala ništa ružno.

No, nije bilo dvojbe da on mora otići majci na sprovod. Od Grčke neće biti ništa, kako došlo tako i ošlo, i potvrdilo se kako sreća na kocki i nije neka sreća. Prije će biti da je to samo način da čovjeku na drugoj, važnijoj, strani bude uskraćeno nešto što mu pripada. Tako je mislio Bakrač, ali ništa nije rekao. Šutjela je i Divna dok je po ormaru tražila bijelu košulju i crnu kravatu. Šutio je Goran, sjedio za kuhinjskim stolom i pratio sitna zrna prašine koja su padala po travarici koju mu je natočio punac po starom običaju za ubijanje tuge. Blizanci su se šunjali okolo, znali su da se dogodilo nešto strašno, ali nije ih se ticalo. Srca su im bila prazna, baku nikada nisu vidjeli, kao ni grad Zagreb, daleko strano mjesto u čijem se imenu osjećala neizgovorena podrazumijevajuća prijetnja. To da se tata tamo rodio i da još jednom tamo mora ići, bilo je kao bajka. Preći će devet brda i devet dolina, boriti se sa strašnim zmajem i nadmudriti starog čarobnjaka, samo da bi došao u Zagreb i tamo učinio nešto što zapravo nema smisla, ali bez čega ne bi bilo ni bajki, ni očeva koji se u bajkama rode.

Da mu je netko rekao jednu riječ, ili da je rakija bila dovoljno jaka da ga učini drukčijim nego što je bio, Goran ne bi otputovao u Zagreb. Ne bi se pojavio na Mirogoju, u prvome redu uz odar, niti bi stiskao vlažne dlanove i u obraz ljubio stare tetke i njihove ljutite muževe. Skandal koji bi time izazvao ne bi ga se ticao, jer te ljude više nikada neće vidjeti, niti će opet ići u Zagreb. Jednom davno otišao je na skijanje, upoznao ženu u koju se zaljubio, i zapravo se nikada nije vratio. Izbio je rat u kojem je svatko morao izabrati stranu, neki su birali između država ili naroda, a on je birao između Divne i mame. Iako mu to neće biti priznato, njegov izbor bio je bolniji i ljudskiji. Ali nakon što je već izabrao, trebalo je to biti zauvijek i do kraja. Mama je i tako umrla, a da ga nije vidjela. Njoj je svejedno hoće li doći na Mirogoj.

Čekao je da mu to netko kaže, da mu potvrdi kako je sasvim normalno što sa ženom i djecom želi otići u Grčku, a ne na majčin sprovod. Ali bilo je uzalud. Sam, u punčevom crnom odijelu za vjenčanja i sahrane, s hrvatskom putovnicom u džepu, stajat će na sarajevskom aerodromu i osjećat će se prevarenim. Neće znati tko ga je i zašto prevario, očekivat će da se nešto iznenada promijeni, da preko razglasa izgovore njegovo ime, zaustave ga na carinskoj kontroli.

Noć pred polazak dvojica muškaraca stajali su ispred kuće i pušili.

"Moraš to učiniti", rekao je mlađi.

"Znam, ne trebaš mi govoriti", odgovorio je stariji.

"Ne ide ti se?", pitao je mlađi.

"Ama, kako mi se ne bi išlo, samo mi je žao što ti nećeš", lagao je stariji.

Potom su šutjeli, riječ bi se čula samo kad bi onaj koji nije imao upaljač želio zapaliti novu cigaretu. I znalo se šta onaj drugi misli i koliko bi lako bilo usrećiti svijet, ali su jednako tako znali da se to ne može učiniti. Ne u ovom svijetu i među ljudima koji skupa žive. Nije bilo problema s izmjenom jednoga imena u aranžmanu, pogotovo nakon što su u agenciji čuli za razlog. To što je dobitniku umrla majka skoro da je izazvalo obiteljsku žalost među plavokosim hostesama. Razlog više da pomognu, pa ako šta treba...

Avion za Atenu polijetao je sa sarajevskoga aerodroma u osam i dvadeset. Probudili su se u pet, valjalo je stići od Pala do aerodroma. Autobus za Lukavicu polazio je u šest, a dalje će taksijem. Dok su se spuštali prema Sarajevu, Veroljubu Bakraču se želudac vezao u čvor, onaj debeli kojim se privezuju brodovi na dunavskim kejovima, i stalno je gledao na drugu stranu, prema planini koja je rasla kako se autobus spuštao. U Lukavicu su stigli taman na vrijeme. Taksist je imao dugu bradurinu, na retrovizoru se ljuljuškala ikonica s likom svetitelja Save. Ni jedno ni drugo mu se u normalnim okolnostima ne bi svidjelo, ali sada, kada je nadohvat ruke, na domašaj revolverskoga metka ili jače ispucane nogometne lopte, od grada u koji živ ne želi stupiti, Bakraču su i četnik i ikona bili ko rod rođeni i ko grb sa šest baklji.

"Gdje si se borio brate?", pitao je taksistu.

On ga je pogledao i ništa nije odgovorio. Ispred zgrada uz aerodromsku cestu djeca su igrala nogomet. Jednom od njih, nije mogao imati više od sedam godina, na leđima je iznad broja sedam pisalo Salihamidžić.

"Dobar igrač", rekao je Bakrač.

"Ima i boljih", progovorio je taksist.

Grčka je bila mjesto na koje je oduvijek želio otići, a da to nije ni znao! Ne, Grčka je ono mjesto na kojem se Veroljub Bakrač morao roditi. Ako se već nije rodio, onda barem da tu provede starost. Odmah bi zaboravio i Pale, kuću koju je gradio, život koji tamo ostavlja, zaboravio bi čak i pčele: neka podivljaju ili neka ih primi neka dobra ruka, a on da ostane tu, u Grčkoj! Samo da mu ostave unuke, bez njih ipak ne bi mogao, pa da ovako autobusima s klimom i televizorom luta s kraja na kraj zemlje i traži raj. Prvo je mislio daje raj našao u Ateni, na Akropoli, ali sutra su otišli trideset kilometara dalje, u gradić kojem nije upamtio ime, i odmah je bio siguran da je to raj. U sedam dana krstarenja po Grčkoj Bakraču je svako mjesto na koje bi došli bilo ljepše od prethodnoga. Usput se čudio mlađariji koja je zanovijetala jer toliko putuju, sažaljivo je gledao cure kako povraćaju u crne plastične vrećice, tješio je one koje bi se rasplakale govoreći da više ne mogu izdržati...

Divna ga je gledala i samo se smijuljila. Otac nikada nije bio takav. A tko bi rekao da će njega, seljaka koji se više divio svakoj travki nego najljepšoj beogradskoj građevini, tako oduševiti antičke ruševine.

Osmoga dana došli su pred Epidaur. Sve što ovdje kažete, jednako dobro se čuje i na vrhu gledališta, rekao je vodič kad su se spustili dolje. Grk koji je igrao ulogu domaćina i kojem se plaćao ulaz, zapjevao je da potvrdi vodičeve riječi. Ekskurzija se raspršila po amfiteatru. Neki su trčali gore, da čuju prije nego što Grk završi pjesmu. Iris i Neven prvi su se uzverali do vrha. Dedo, dedo, dođi, požuri!, mahali su mu. Ne mogu, star sam vam ja, viknuo je. .Ne deri se, dedo, sve se čuje! Grk je ljutito prekinuo pjesmu. Dajte ljudi, umirite se, pokušavao je vodič, ali ga nitko nije htio čuti. Narod koji se sedam dana zlopatio po Grčkoj, umjesto da se u miru i za manje pare sunča na Crnogorskom primorju ili u Bugarskoj, napokon je vidio čudo. Čuješ kako diše onaj koji je dvadeset metara od tebe, čuješ kako šušte najlonske čarape dok se dodiruju bedra cure koja se penje prema vrhu, čuješ kako škripe pluća ovog čovjeka koji će skoro umrijeti... Bakrač nije čuo svoja pluća, ali je čuo sve drugo, i smrt mu nije bila na kraj pameti. Imao je srce djeteta, ali je žalio što ga noge ne nose toliko dobro da trči gore — dolje i osluškuje kako se zvukovi mijenjaju.

Pola sata trajao je šušur u Epidauru, a onda se ekskurzija polako smirila. Spuštali su se prema središtu amfiteatra, tamo gdje je bio vodič, a onda je jedan momak, Bakrač ga je već ranije primijetio, fin dečko, Almir se zove, jednom je Divni ponio torbu kada je trebalo požuriti na brod, upitao vodiča mogu li on i njegov drug nešto zapjevati. Odgovorio mu je da treba tražiti dozvolu jer je po pravilima samo Grku dozvoljeno pjevati. "Ma pusti momka da pjeva", umiješao se Bakrač. "Ali dozvola...", insistirao je vodič. "E, jebo dozvolu, ako je tebi teško, ja ću pitat Grka", ohrabrio se Bakrač. Srećom, nije bilo nužno da on razgovara s Grkom, jer nije bilo tog jezika na kojem bi se njih dvojica mogli sporazumjeti.

Vodič je dobio dozvolu. Almir i Denis stali su u sredinu kruga, a ostali su se razmaknuli ili su krenuli prema vrhu gledališta, tamo odakle se bolje čuje. Veroljub Bakrač stao je blizu mladića, uvjeren da u ovome ima i njegove zasluge.

Zapjevali su tiho: Duga zimska noć, nikad sabah doć, samo tekbir čuje se

kroz noć... Na tom je mjestu, valjda pjesma tako kaže, Almir ispod glasa, ali ipak dovoljno jasno, uzviknuo: Allahu ekber! I pogledao Bakrača poput žene koja se ispričava nebu jer je osvanuo oblačan dan. On se malo stresao, ali nije našao zlu misao za koju bi se uhvatio. Pjesma je dalje pjevala o mladićima koji se spremaju u rat i ostavljaju sestre, o kiši, snijegu, Bosni i umiranju. O bijeloj džamiji i o tome kako se beznadni ljudi nadaju.

Melodija je bila poznata, stara narodna sa srpskih svadbi, koju su u njegovoj mladosti svirali ciganski trubači, ali ovako otpjevana, ovim riječima i na mjestu gdje se sve najbolje čuje, zvučala je poput prijekora Bogu jer je stvarajući svijet stvorio i nesreću u njemu.

Stislo mu se u grlu, plakao bi sad, samo kad ga nitko ne bi čuo ni vidio. Ili bi zapjevao s njima, samo kada bi mogao upamtiti riječi. Pamtio je samo one dvije koje je odavno želio zaboraviti, kao i mjesto gdje ih je prvi puta čuo. Sve drugo bilo je slika, poput lutkinog grada naseljenog dresiranim mravima čije glasove ljudsko uho može čuti samo u Epidauru. Dobro se čulo kako mravi plaču za svojom djecom.

Nakon večere mu je pozlilo. Divna se rastrčala po hotelu. Stigla je hitna pomoć, a on nikako da uhvati dah pa da im kaže da mu sklone tu nevidljivu kamenčugu s grudi. Samo je u njoj problem. Inače je dobro. Samo ne može disati.

Sljedeće što je vidio bila je bijela bolnička soba i sjajna zelena mušica koja po crnome ekranu ostavlja svijetli trag. Moje srce, pomislio je. A onda mu je došla fiks ideja da je mušica zelena jer je on došao iz Bosne. Tako to grčki doktori udese. Bosancu zelena, Rusu crvena, a Amerikancu valjda plava... Pa je mislio da bi bilo dobro kada bi Divni nekako mogao poručiti da djecu ne dovodi u bolnicu. Da ga ne vide ovakvog. Pa je vidio plavokosog dječaka koji ga je pogledao u oči, viknuo te dvije riječi, i skočio dolje.

Ovo je san, pomislio je Veroljub Bakrač. Ali nije još bio san. U sljedećem trenutku nestala je bijela soba, ekran i zelena mušica koja ostavlja svijetli trag. Sjedio je u mračnoj sobi. Znao je da tu još nikada nije bio. Ali je znao i to da sjedi već jako dugo, u fotelji, s rukama koje su ugodno položene, među ljudima kojima je drago što ga vide. Ne govore ništa, ali su sretni. Ne moraju ni pjevati da bi se osjetila pjesma između njih. Ona na staru melodiju koju su

davno svirali ciganski orkestri. Dok god je živ, čovjeka muči ono što je čuo i vidio, pomislio je i bilo mu je kao da se i sam nasmijao. Ništa ga nije mučilo i više se nije sjećao.

ZAPIS

Prvi tango bal u Sarajevu održan je 15. aprila 1928., u hotelu Evropa, pred zaprepaštenim građanstvom koje je predvodio Savo Ćeranić, stari tancmaher i advokat austrijski. Njegova žena Roza, rođena Pražanka, tri je puta u nesvijest padala dok je neki za kojega rekoše da se zove Gerardo preko sale vodio Sonječku, kćerku pukovnika Solovjeva, zavlačeći joj nogu između bedara i lijevim se ramenom dodirujući Sonječkine jedne pa druge dojke. Ruskinjica je prvi puta igrala tango, ali očito da je svejedno. Na njoj je bilo samo da se pusti, sve dok ju, a takav je završetak tog prostačkog plesa, malešni i proćelavi Gerardo sasvim ne obljubi. Ali nije gospođi Rozi to oduzimalo dah i mutilo pogled, nego je Gerardo svo vrijeme u zubima držao rasevalu crvenu ružu. Jasno se vidjelo kako mu se trnje zabada u jezik i usnu, potekla je krv, ali on ništa nije osjećao. Kad je prelomio Sonječku preko svoje desne ruke, tako da se činilo kako će joj puknuti kičma, a plavom je kosom pomela parket, nekoliko kapi Gerardove krvi poškropilo je njezinu bradu i jedna je kanula na bijelu košulju koju je gospođa Pelagija navrat nanos ugrabila kad se ono 1919. bježalo iz Petrograda. Pritrčao je kelner sa solnicom i posolio mrlju dok Sonječka još nije ni znala što se dogodilo, ali je teško vjerovati da je Gerardova krv htjela van kad je Janja, guvernanta kod Solovjevih, jednom oprala košulju.

Gospodin Savo bijesno je napustio Evropu, s konobarima se posvađao oko računa, a sa Sigfriedom Wernerom, ravnateljem hotelskih balova, zbog dovođenja nećudoredne pariške skupine u grad. "Imamo mi i guzičara i kurvi za izvoz, ne trebaju nam još i francuske!", rekao je Werneru. I neka više ne računa na njega za waltz večeri subotom. Wernera to nije pogodilo. I tako je Ćeranić već ušao u one godine kada muškarac postaje ters, pa mu je bolje da sjedi kod kuće i mlađariji ne kvari ćeif. To mu je i rekao, čime je definitivno zaključeno njihovo prijateljstvo, započeto još onih godina kada su svake jeseni zajedno putovali u Beč, Savo na studij, a Werner u posjetu svojima. Ćeranić je bio iz bogate kuće, a Werner puka sirotinja. Koliko ga je puta nahranio i napojio, o tome će obojica misliti nakon skandala koji je izazvao prvi tango bal. Savu će gristi svaki batak koji je Sigfriedu ponudio, a

Sigfrieda će mučiti naknadni sram, pa će spas tražiti u apsintu i strašnim cjelodnevnim mamurlucima.

Po završetku bala advokat Savo Ćeranić naredio je šoferu da Rozu vozi kući, a on je s dvanaestoricom gnjevnih istomišljenika, sve same čaršijske gospode, otišao do restorana Kod dva vola, gdje su uz rakiju i meze raspravljali šta bi trebalo učiniti nakon Wernerovog ispada. Većina je smatrala da oni tu ne mogu ništa, ali je Ćeranić insistirao da bi se trebali nekome žaliti. On lično spreman je napisati predstavku ministru bogoštovlja u Beograd, otići će u vladičanske dvore i porazgovarati s episkopom, tražiti prijem kod nadbiskupa... "Ostavi se ćorava posla", uvjeravao ga je Jozo Sunarić i stiskao ga za podlakticu. Tasa Kočović ga je za to vrijeme lupkao po ramenu i govorio — "jest, jest, Jozo je u pravu". "Ma, gonite se svi vi u vražju mater", povikao je advokat Ćeranić i negdje oko jedan, pola dva demonstrativno napustio restoran. Na povratku kući napala su ga dvojica nepoznatih muškaraca, izudarali ga palijom po leđima i glavi te mu oteli sat i novčanik. Pokušali su mu ukrasti i pečatnjak, ali domali prst lijeve ruke bio se toliko zadebljao da je bilo nemoguće skinuti prsten. Nakon što se ležeći u bolnici malo smirio, a valjda i sretan što je izvukao živu glavu, Savo Ćeranić se šalio kako mu je njegov poguzluk spasio čast i advokaturu. Da nije dobio tih dvadeset kila viška, a sve od žalosti jer je propala Austrija, prsten bi kliznuo u razbojničke ruke i tko zna kakve bi svinjarije njime pečatili.

Policija nije pronašla počinitelje tvornog napada na uglednoga sarajevskog advokata, ali se dugo govorkalo kako Ćeranić nije dobio po tikvi zbog novca, nego zato što je previše vikao protiv argentinskoga plesa. Svaka pretjerana pobuna vodi tome da bundžija dobije po glavi, a sasvim je svejedno protiv čega se pobunio.

Kako god bilo, Savo i Roza više nisu odlazili na waltz večeri, ali ni tango nije ušao u modu jer u Sarajevu nije bilo muških koji bi ga naučili plesati, a Werner više nije dovodio plesače iz Pariza.

Ali šest godina kasnije dogodilo se nešto zbog čega je valjalo ispričati priču o prvome tangu anonimnog Gerarda i Sonječke Solovjeve te ulozi Save Ćeranića u tom plesu. U proljeće 1934. Carlos Gardel doputovao je u Sarajevo! Podatak o tom događaju nije moguće naći u Gardelovim biografijama, niti u novinama iz tog vremena. Biografi nisu ni znali za ovo

putovanje, a ondašnjim novinarima u ljutoj balkanskoj provinciji Gardelovo ime ništa nije značilo. Tko zna kako bi slavni Argentinac i reagirao da su pokazali interes, budući da ga je u Bosnu dovela nevolja.

Krenimo po redu. Carlos Gardel tada je već bio snimio blizu tisuću kompozicija, pojavljivao se u glazbenim igrokazima i filmovima, najprije u domovini, a zatim i u Sjedinjenim Američkim Državama. Većina njegovih pjesama za podlogu je imala tango, što je dovodilo do začudnoga spoja sudbinskih elemenata u ritmu, melodiji i tekstu. O čemu god da je pjevao, Gardel je nagovještavao fatalni kraj. U suštini, svaki njegov tango se svodio na pripremu onog završnog udarca, od kojega je zastajao dah, te je kod slušatelja, a pogotovo među plesačima, s posljednjim taktom nastupala kratkotrajna, ali savršeno jasna, senzacija smrti. Jednoga dana, vjerovao je Gardel, bit će stvoren takav tango čiji će posljednji takt značiti i posljednji udar ljudskoga srca.

Međutim, nekoliko mjeseci pred put u Sarajevo, tačnije na Dan mrtvih, Gardel je pijan od slave i oholosti jednoj Ciganki u Buenos Airesu pružio svoj dlan. Ranije je to odbijao, plašio se svakog predskazanja, zazirao od vračara i čitača sudbine kojih je bilo na svakom koraku, jer je i sirotinja morala od nečega živjeti. Ali tog dana povjerovao je da mu se ništa loše ne može dogoditi i da je na njegovome dlanu zapisano da je gospodar vlastite sudbine. Da nije, zar bi tango imao njegov glas?

Ciganka mu je vratila novac. Gurnula ga je u dlan u koji je maloprije gledala, stisnula ga u šaku, a u očima su joj se pojavile suze. Htio je znati, a ona mu je govorila kako je bolje da ne zna. Lakše će izbjeći sudbinu ako ne zna. Gardel je upitao kakvu sudbinu. Ciganka je rekla da ima još dvije godine života. I može se spasiti samo ukoliko bude radio samo ono što je bilo moguće prije petsto godina. Pomislio je da ga nagovara da prestane pjevati tango i gurnuo ju je niz stepenice ispred crkve svetog Miguela. Svjetina samo što ju nije rastrgala da otkrije kakvu je sudbinu vidjela u dlanu Carlosa Gardela kad se tako naljutio, ali im nije rekla. On je povjerovao kao što vjeruje svatko tko se boji da mu Ciganka gleda u dlan. Vjerovao je kao što vjeruju oni koji ne idu u crkvu, ali čim zidari ukrste dvije daske, ugledaju Spasiteljev lik.

Jednom se požalio Moricu Albahariju, sviraču u hotelu Hilton, da već

noćima ne može zaspati. Moric mu nije preporučio ni čašu hladnoga mlijeka, ni brojanje do tisuću, nego ga je pitao za loše vijesti, je li takvih bilo u zadnje vrijeme. Ciganka mi je nešto vidjela na dlanu, priznao je Gardel.

"Nisi joj smio dati da gleda", rekao je Moric. "One ne čitaju sudbinu, nego je upisuju".

"Pa šta sad da radim?"

"Ako možeš, zaboravi."

"A ako ne mogu?"

Moric mu na to nije odgovorio. Šef orkestra je dao znak i zasvirali su Mi noche triste. Carlos Gardel pjevao je lošije nego ikad. Steglo mu se grlo, pa je pištao poput starca. Ali bilo je malo onih koji su to mogli čuti. Trans u koji se pred njim padalo bio je jači i od tanga i od Gardelovog glasa.

Ako ne prođe, javi mi se. Ali računaj na to da nas u tom slučaju čeka dug put, rekao mu je Moric Albahari i već je znao da neće proći i da će s Gardelom posjetiti zemlju koju je napustio prije petnaest godina. Tjeskoba i radost smjenjivat će se u Moricu, onako kako se u Buenos Airesu budu smjenjivali vjetrovi koji donose sparinu, s vjetrovima koji razgone oblake. Nije mu bilo svejedno, makar i na kratko, vratiti se u Bosnu.

Kada je odlazio, najprije u Split, pa iz Splita brodom do Trsta, pa iz Trsta zemljom sve do Španjolske, pa opet brodom preko oceana, Moric Albahari bio je siguran da se neće vratiti. Ponio je harmoniku, iz zapaljene kuće na Bjelavama spasio je samo očev sat, a od sve rodbine u Sarajevu je još imao tetku Rutu, djedovu sestru, koja je tada imala osamdeset osam godina, ali je bila sasvim pri pameti i dobro je znala šta Moricov odlazak znači. Nije mu imala šta za dati, osim staroga ključa koji već nekoliko stoljeća nije otključavao nijednu bravu, ali se kod Albaharija prenosio s koljena na koljeno, kao neka vrsta hamajlije. Valjda će u dalekoj budućnosti neki sretnik tom velikom i lijepom ključu kakvima se, valjda, otključavaju samo dvorci, naći dovoljno veliku bravu. Nije ga pokušavala zadržati jer je mislila da će, ako ostane, umrijeti prije nje. Tako je odredio Mozes Pinto, glavom će Moric platiti, koliko god ne bio kriv. Zato što je glavom platila Morena, Pintova

kćer jedinica, a bila je manje kriva od njega. Zaronila je na Bentbaši i više nije izronila, nakon što ju je Moric tajno odveo na kupanje, usred novembra kada se ne kupa nitko osim onih koji traže vraga. Ako je već ukrao djevojku, što je samo po sebi previše, tada je morao umrijeti spašavajući je iz ledene vode. Tako je mislio Mozes Pinto, pa je noć nakon Moreninoga sprovoda zapalio kuću pokojnog Arona Albaharija, nadajući se da će sa njom u snu izgorjeti i Aronov sin. Vatra je pravedna osveta za vodu. Ali Moric te noći nije spavao. Očajni otac previdio je njegovu ljubav i tugu koja je iz te ljubavi proizašla.

Pobjegao je više se brinući za Mozesov očaj, nego za svoju glavu.

Nakon što mu je Gardel rekao da mu je Ciganka nešto vidjela na dlanu, Moric nije imao jasan plan, niti je znao kome će ga odvesti. Htio je još jednom vidjeti rodni grad, to mu se u želju dalo tjedan ili dva ranije, a da nije toga, ne bi mu na um palo predlagati čovjeku da se zle sudbine pokušava osloboditi na drugoj strani oceana. Zapravo, Moric Albahari nije vjerovao u uroke, a još manje u to da postoje ljudi koji te od njih mogu osloboditi. Trebao mu je razlog da otputuje u Bosnu, našao ga je u Gardelovoj strepnji.

Brod King George uplovio je u splitsku luku 12. maja 1934. Carlos Gardel i njegov pratitelj prenoćili su u hotelu Astorija, da bi sljedećega dana nastavili putovanje prema Sarajevu. Uskoro je Gardel prvi puta u životu vidio džamiju. Činilo mu se daje iz stvarnoga svijeta prešao u neki drugi, možda ne baš nestvarni, ali svakako manje izvjesni i materijalni svijet. Ono što je vidio podsjećalo ga je na prizore iz buenosaireskih antikvarijata i egzotičnih jevrejskih sitničarnica u kojima su sinovi gaučosa svojim zaručnicama kupovali poklone, stvarčice neobičnih oblika i krajnje tajanstvenih namjena. "Mogu li vidjeti svirače s kobrama?", pitao je, a Moric se samo nasmijao.

Ostatak puta Gardel je djelovao mirno i spokojno, zaspao je u vlaku i nije se budio do Sarajeva. Povjerovao je da upravo stiže u zemlju u kojoj se lako rješavaju problemi s krivo upisanim sudbinama. Putovao je vlastitim dlanom i činilo mu se da bi vrijedilo tu ostati.

Moric je odlučio da ga odvede do prvoga hodže koji će mu načiniti zapis protiv uroka i tako će stvar biti riješena. Ako Gardel bude nepovjerljiv, naći će mu Ciganku koja, sigurno, neće vidjeti isto što i ona u Buenos Airesu, a

ukoliko ni to ne bude dovoljno, naći će mu neku nenu koja će mu gatati iz graha, pa iz fildžana i ugljevlja, zatim Mađaricu da mu gleda u karte i jednu od onih žena iz Sarajevskog polja koje gataju po rasporedu madeža na trbuhu. U svakom slučaju, male su prilike da će se vratiti u Argentinu, a da ne povjeruje.

Odsjeli su u hotelu Evropa. Moricova je soba gledala prema sjeveru. Dugo je stajao uz prozor, pušio i pokušavao razaznati jesu li one kućice na brdu Bjelave. Ili je to, možda, Mejtaš, Pothrastovi ili neka treća sarajevska mahala. Utvarao si je da prepoznaje vrhove Fincijevih i Kamhijevih krovova iza kojih je nekad, manja i siromašnija, bila njegova roditeljska kućica. Njezin se krov ne bi mogao vidjeti i da nije one noći izgorjela. Nešto dalje, iza tri jablana, trebala bi biti i kuća Mozesa Pinta i avlija u kojoj je ašikovao s Morenom. Ako sve to nisu neki drugi krovovi i jablanovi i ako se Bjelave s prozora Evrope uopće vide. Panorama grada viđena s hotelskih prozora nikada ne može biti jasno razabrana. Hotelski gosti ne poznaju grad da bi znali što im je pred očima, a ljudi koji Sarajevo znaju, jer u njemu žive, nemaju što tražiti u hotelskoj sobi. Ako im se, kao Moricu, i dogodi da završe u hotelu, ono što gledaju više nije njihov grad.

Dok je on tako s prozora tražio Bjelave, Carlos Gardel je sjedio u Bečkoj kafani u prizemlju hotela, pio francuski konjak i slušao orkestar koji je svirao ruske pjesme. Nakon nekog vremena stigla je i pjevačica, sitna plavokosa djevojka u pomalo neprimjerenoj crnoj haljini koja je više pristajala kazališnim premijerama. Njezin grleni glas se dopao Gardelu, ali ne i to što je svaka pjesma zvučala kao tužbalica. Ipak nije išao u sobu, dovoljno se naspavao u vlaku, nego je pio svoj konjak i slušao. Ljudi za drugim stolovima, odreda muškarci, nisu obraćali pažnju na muziku, nego su razgovarali i smijali se. Mora da je već predobro znaju, mislio je, i bi mu žao pjevačice. S druge strane oceana bolje bi prošla.

Carlos Gardel neće saznati da se zove Sonječka Solovjeva, da je kćer pukovnika ruske carske vojske, i da je šest godina ranije otplesala prvi tango u Sarajevu. Možda se ništa ne bi promijenilo da mu je to imao tko reći, ali ponekad su ovakva tri podatka dovoljna da čovjeku promijene život.

Ranim jutrom, prije nego što se Gardel probudio, Moric je otišao do Magribije, džamije u kojoj je nekada službu vršio hodža Mujo Fazlinović,

valjda najvedriji Božji službenik koji je zemljom hodao. Kod njega se znalo da će vazda sve na dobro izaći, a čovjekovo je samo da se po redu i pravilu moli i obavlja sve vjerske dužnosti te da drugima bude pri ruci, ali više smijehom i dobrim riječima, nego na sve druge načine. Kad zatreba, naći će se onaj koji će te primiti pod krov kad ti poplava odnese kuću, manje će ih biti koji će zavući ruku u džep kad ti zafali para, ali najrjeđi su takvi koji će živoga insana razbrigati, smijehom pozlatiti žensku suzu i izmamiti sreću u čovjeka. Allah je nekako smatrao da će to ići samo po sebi, a sad se ni on čudom ne može načuditi kako nas je teško iz nevolje nasmijati. Tako je govorio Mujo Fazlinović i samo bi gledao kako bi kome oblake rastjerao iz glave i srca. Dubok je bio u vjeri, ali je počesto znao načiniti zapis. Protivilo se to njegovome uzdanju u svemogućeg Boga, ali znao je da mu Dobri i Pravedni zamjeriti neće, jer bi uz zapis slijedilo nešto što je bilo sasvim u skladu s Mujinim poslanjem. Riječ, dvije, stotinu ili hiljadu riječi, koliko je već trebalo i koliko bi slučaj bio težak, izgovorenih sa smiješkom i blagošću, koje su nekada opasno graničile sa šalom, nakon čega bi se ljudski očaj rastapao kao sol u vodi. Govorilo se da nema boljega nego kada ti Mujo načini zapis, oslobađao je ljude svakojakih tegoba, liječio teške bolesti, činio da se muž nakon trideset godina braka nanovo zagleda u ženu, a samo je on znao da nije stvar u zapisu, nego u onome što bi ljudima rekao. Pogodio bi im žicu i bivali su sretniji ili su barem lakše podnosili najgore nesreće. Ulema do hodže Muje Fazlinovića nije puno držala, iako mu nisu mogli osporiti ni znanje, ni čestitost, ni potpunu predanost Bogu, ali šta misliti o Božjem službeniku koji bi svakome, pa i zadnjoj fukari, znao reći: "Ne zovi me Mustafom, jer Mustafa sam pred milostivim Allahom, a pred tobom sam Mujo."

Moric je mislio da će svi Gardelovi problemi biti riješeni ako ga dovede pred hodžu Muju. On će prevoditi Mujine riječi, a Gardel će ostalo vidjeti s lica.

Međutim, u Magribiji ga nije našao. Umjesto njega zatekao je čovječuljka žućkastoga lica i duge bijele brade. Rekao je da se zove Zaim, a da je hodža Mujo Fazlinović prije dvije godine otišao u Tursku i više se neće vraćati. Dodijalo mu je natezati se sa svakakvim ljudima, veli da su stigla bezbožnička vremena, a da će on ići prema istoku te da se nada kako ga vremena neće stići. Moric je upitao gdje je tačno Mujo otišao, u koji grad.

Zaim je odgovorio da ne zna i malo je vjerojatno da će itko u Sarajevu znati. Dok je odlazio, nije izgledao kao onaj kome bi bilo drago da ga pronađu iz rodnoga kraja.

"Dobro kad nema Muje, činiš li ti zapise?", upitao je Zaima.

"Kako kome i kako kad."

"Činiš li ih ljudima druge vjere?"

"Činim, ako misle da će im pomoći."

"Pa bi li pomogao jednom strancu?"

"A odakle je stranac?"

"Iz daleka".

"Koliko iz daleka?", pitao je ne mijenjajući ton i sve zavirujući okolo, poput čovjeka koji je zaboravio kišobran.

"Iz Argentine", reče Moric, već malo nervozan.

"A odakle iz Argentine, nije to mala zemlja?"

"Nije ni velika, zainatio se Moric, jedva dvadeset miliona stanovnika."

"Eh, ali zato pašnjaci kakvih nigdje nema, a od grada do grada se po sedam dana putuje. Zato pitam odakle je, pa mi reci, iz Cordobe, La Plate ili Santa Fea. Nije valjda iz Buenos Airesa."

"Jest, baš je iz Buenos Airesa, Moric se osjećao otprilike onako kao Gardel kad je ugledao prvu džamiju.

"I šta ovdje kod nas radi?"

"Ništa, ja sam ga doveo."

"Odakle, iz Buenos Airesa?", sad se Zaim iznenadio i prvi puta malo

podiže glas i prestade zvjerati okolo.

"Jest, brodom do Jakina, pa do Splita, a dalje autom i vozom."

"Aman zaman, pa zašto?"

"Da mu Mujo načini zapis. Neka Ciganka mu je u dlan gledala, pa je vidjela nešto ružno."

"Dobro, onda mi ga dovedi, jer Muju nećeš naći da ga do kijameta tražiš", reče Zaim

Gardela je našao za doručkom. Djelovao je zabrinuto, kao da opet cijele noći nije spavao. Evo ga, navikao se, pomisli Moric, kratko mu je i ovo čudo trajalo. Odmah su krenuli do Zaima, Gardelu ne bi drago kada se morao izuti pred ulazom u džamiju, pa ga je pokušao nasmijati: "U ovoj zemlji najveći je grijeh ukrasti tuđe cipele, tako da ne moraš brinuti za svoje." Gardel ga je blijedo pogledao — "tako znači, baš cipele?"

Zaim je sjeo na čilim i prekrižio noge pa im ponudio da učine isto. Ima prljave nokte, pomislio je Gardel. "Jučer sam kopao bašču, suša je dugo trajala, a kad se glina zavuče pod nokte, po dva dana ju ne možeš izvući van. Prevedi mu šta sam rekao." Moric je preveo, na šta Gardelu zadrhta usna i poče smišljati naku laž. "Neka, ne treba ti to, odmahnu Zaim. A šta ti je ona Ciganka rekla?" Carlos Gardel ispričao je da mu je prorekla dvije godine života ako ne bude živio kao prije petsto godina. "Pa šta bi ti falilo tako živjeti?"

Moric je hodži krenuo objašnjavati da je Gardel slavni muzičar, najslavniji u Argentini, i da pjeva posebnu vrstu muzike kakve nije bilo prije petsto godina. "Tango?", upita Zaim.

"Jest, tango."

"Fino, pa neka prestane", hodža slegnu ramenima.

"Ne može prestati", siknuo je Moric. Pomislio je da od ovoga neće dobiti zapis.

"Ne sekiraj se i ti, bolan, načinit ću ja njemu zapis, ali nešto ne znam hoće li mu pomoći."

Moric problijedi, pa pogleda Gardela. I njemu se odavde išlo.

"E, vala baš bi trebao biti blećak pa da ne vidim da vam je obojici krivo što ste mi došli. Biva, Zaim je hodža strah i zna šta vam je u glavama i o čemu mislite! Nije, bolan, nego u šta ćeš gledati kad od nepoznatoga tražiš pomoć, nego u ruke?"

"A šta ćeš na mojim rukama vidjeti, naročito ako si došao iz daleka svijeta, nego prljave nokte? Moje je da kažem od čega su prljavi. Blećak bi bio i da ne znam kako će te nasekirati ako ti velim daje tvome ahbabu najlakše da posluša Ciganku. Ali da ju je mislio poslušati, onda ne bi meni dolazio. A sad mu sve ovo fino prevedi."

Gledao je tu dvojicu ljudi, ali ga je više zanimalo zašto je ovaj naš u tako dalek svijet otišao, nego zašto je stranac došao.

"Najlakše mu je poslušati, jer je sve drugo što mu može pomoći pitanje vjere, a niko ne može biti sasvim siguran vjeruje li ili ne vjeruje. To samo Bog zna, pa onda po tom raspoređuje duše tamo i ovamo. I niko osim njega ne zna šta koji od nas ima u duši i kakve mu se misli motaju glavom. Ja ne znam, a ne zna ni ta njegova Ciganka. Ali isto kao što sam ja mogao vidjeti da on gleda moje prljave nokte i kao što sam znao čime ću tebe nasekirati, tako je i ona znala čime će ga staviti pod svoju moć. Važno je samo vjeruje li on u to ili ne vjeruje. Prevedi mu ovo."

Mora da je od velikoga zla pobjegao, ili je nekome zlo učinio, jer se samo od osvete bježi tako daleko. Zato se i vratio, da vidi je li prošlo ono što ga je gonilo. Svi se na kraju vrate. Čovjek se ne može smiriti ako se ne vrati.

"Kad bi ti ja sad kazao da ćeš pasti i slomiti nogu, a Allah mi je svjedok da tako nešto nikome neću pomisliti, ti bi se sapleo i slomio nogu. Možda ne bi danas, ni sutra, ali dvije godine su veliko vrijeme. Dogodilo bi se to, ali ne zato što sam ti ja prorekao, niti zato što sam te, ne daj Bože, urekao, nego zato što mi vjeruješ. Primio sam te u džamiji, turban mi je na glavi, duga brada, a lice kao da sam već umro. Reklo bi se, taj sve unaprijed zna. Tako i

babe gatare. Čim se bave time, ljudi vjeruju kako i one znaju. Pa se onda i ne misleći spotakneš, slomiješ nogu i kažeš — ma vidi što je onaj Zaim pametan. Ili mu je pamet od šejtana, ili zna šta šejtan smišlja. A zapravo te dobri Allah kažnjava jer si vjerovao u ono u šta ne treba vjerovati. Hajde, prevedi mu i to, pa da vidimo šta misli."

Carlos Gardel nije ništa mislio. Samo ga je bilo strah i želio se vratiti kući.

"To mi ne moraš reći, nasmiješio mu se Zaim, i ja bi na tvome mjestu isto htio. Što dalje ideš, to bolje vidiš da si trebao ostati. Jesam li ovo dobro rekao?", zagleda se u Morica.

"Nisam ja tu važan, nismo zbog mene došli."

"E, vidiš, a ja mislim da ste baš zbog tebe došli, a ne zbog te Ciganke."

"Nego, da vam obojici kažem nešto, a vi shvatite kako vam je volja. Prije nego što si se ti rodio, a bogme i ovaj tvoj, bio je u Sarajevu neki Ibrahim beg Kustura. Učen čovjek, hafiz, narod veli i evlija. Ja ne znam je li baš bio evlija, ne bi se to ni za koga usudio reći, jer kako bi ja, mali Božji crv, mjerio nečiji evlijaluk. Ali, eto, narodu se i to može, neće Allah cijeli narod u džehennem slati ako pogriješi, pa neka narodu i bude. Ibrahim beg bješe dočekivan kao evlija. Za turskoga vakta se nije previše uznosio u svoj nam, ili, ne daj bože, oholio. Bio je skroman, taman kao što pametan čovjek jest kad vidi da ga svi poštuju pa se nema oko čega kopistiti. Vazda mirna lica, čista pogleda, a kretnje mu kao da po vas dan pazi da ne obori saksiju sa maćuhicama. Takav je, velim, bio naš Ibrahim beg Kustura dok god je sultan ovom zemljom vladao. Ali kad Svabo uđe u grad, on se naglo promijeni. Ranije bi mu niz sokak trebalo koliko da ramenima prođe, a sad se nekako proširio. Dođe ko gazija, sve bi da mu se žandari sklanjaju s puta. Jest, i sklanjali su se. A narodu dođe drago. Kako i ne bi, došla nevjernička vlast, po čaršiji se grade crkve i svaka bi da joj je toranj viši od Begove džamije, osramotismo se, iako nam se sve čini da nas drugi sramote, a jedini on se raširio i hoda. Hodao je tako Ibrahim beg Kustura, pogled mu došao nekako oštar, sav mi je bio ko oni ihtijari kad im se prohtije druga mladost, ali u neka doba i Švabe primijetiše kako hafiz hoda. I mogu ti reći, ne bi im drago.

Za turskoga vakta Ibrahim beg, koliko je meni poznato, nije činio zapise.

Ko god bi mu tražio, uputio bi ga da redovno klanja i da u srce zaviri, pa ukoliko je u srcu čisto, milostivi Allah će pomoći da i u životu bude bolje. Ali čim je došla Austrija, načinio je zapisa kome je trebalo i kome nije trebalo. Ne bi me začudilo da ih je i za samoga sebe slagao. Mislim se, nije ti dobro tako moj Ibrahime, nagrajisat ćeš ko niko tvoj, ali šta bi ja, mali hodžica, govorio jednom Kusturi. Nego šutim, a svoje znam. Mujo Fazlinović nasmijava raju i vazi da je sve dobro i da nikada bolje nije bilo, Ibrahim beg Kustura im navlači mrak na oči i sprema pobunu, a Zaim ih gleda i ibreti se. Ali opet, da me niko ne vidi.

I kako se raščulo za Kusturine zapise, a čim se neko time previše bavi, odma ga proglase za čudotvorca, tako se i među krštenima pronese glas da ima jedan hodža u kojega su velike moći. Čula za to i neka Katarina, kćer austrijskoga oficira, rodom iz Varaždina, a imala je veliku muku. Zagledala se u Jozu Stjepanovića, gradskoga gulanfera, sina bogatog vareškog kovača, kojega je babo pustio da se po Sarajevu skita i ršum čini na oficirskim balovima. Otkud njega koji u vojsku nije ni prismrdio, a bogme ne znam ni je li njemački znao, na oficirskome balu? E, to bi trebalo pitati feldvebele, generale i admirale slavog našeg cara Franje, a s njima i one koji i danas misle da nije bilo bolje države od Austrije i da se u toj vojsci znao red. Ma jest, kako nije, znao se ko i na pravoslavnoj svadbi!

E, tako, zagledala se cura u Jozu, a on joj najprije dao neku nadu, kao što je i svakoj davao, ali je poslije bježao čim bi ju vidio. Sto je više bježao, to ga je više na daljinu ljubila. Biva, i to je neko pravilo, ali ne daj Bože provjeravati ga. Na kraju je otišla da joj Ibrahim beg načini zapis, e da se Jozo u nju zagleda."

"Eto, to vam je sva priča. Ali da je tu kraj, niti bi vam je ja pričao, niti bi vi mene slušali, niti bi mnogo šta bilo onako kako jest. Belaj je samo što postoje dva nastavka, od kojih nijedan nije pravi. A pravi zna samo Bog, koji zna i zašto ga je od ljudi sakrio. Možda zato da provjeri kada će ko, pričajući ovu priču, grdno zgriješiti. Ja ću vam, da ne zgriješim, ispričati jedan i drugi kraj."

"Najprije onaj kraj koji je zaboravljen, jer se htjelo da zaboravljen bude i Ibrahim beg Kustura, hafiz, a narod veli i evlija! Pa ide ovako: jedne se subote, grdno zapomažući, niz Vratnik spustila djevojka, sva krvava i

prerezanog vrata. Ljudi pritrčaše, naiđoše i mljekarska kola, pa nesretnicu odvezoše do bolnice koja je bila sagrađena nema ni pola godine. Nađoše se odmah tu i policijski agenti koji su, dok je doktor zašivao ranu, pokušali ispitati curu ko joj je to učinio. Ili nije mogla govoriti od muke i krvi koja je liptala i gušila ju, ili joj je neka žila od govora bila presječena, uglavnom samo je krkljala i kolačila oči. Ali neko ju je prepoznao, pa se bolnicom, a zatim i čaršijom raširio glas da je zaklana kćer majora Jazbeca. Narod se, bezbeli, smrznuo od užasa, jer nije često da neko nožem kidiše na ženski vrat, a nikad se nije dogodilo da udari na dijete tako visoke šarže kakva je carski i kraljevski major. Ljudima to bi kao da je udario na aginu ili pašinu kćer, pa se povukoše u kuće u strahu da će Švabo sutra iz osvete zapaliti čaršiju. Malo ko ju je, jadnicu, stigao žaliti. U strahu insan izgubi dušu koliko god dobar bio.

Umrla je prije jutra, a da nije rekla ko joj je to učinio. Agenti su joj poturili papir da napiše, pa je ona načinila nekakvu škrabotinu. Ko i jesu slova, ko i nisu slova. Dali su nekom Naimu Hadžiterziću da pogleda, gadan čovjek, strahovalo se pred njim dok je tursku pravdu utjerivao, pa se nastavilo strahovati i kad ga je Švabo primio u svoje redarstvo. Gleda Naim, gleda, pa kaže: Ne zna se šta je, ako šta i jest! Ali onda dadoše Schwartzu, taj je bio ko nekakav šef, iz Zagreba došao, a on veli da na papiru piše — hodža. Ma gdje ti je tu hodža?, pobunio se Naim, jer kako bi ovaj bolje znao od njega, ali Schwartz kaže — hodža i kapak! Onda su pozvali još jednog čovjeka, taj je bio pisar u redarstvu, katolik. I on je potvrdio da piše — hodža. Pa dođe neki Kemal Burnazović, jedan od onih što po kafanama slušaju šta ko priča pa javljaju gdje treba, on reče da ne piše ništa i da se nijedno ne razaznaje slovo.

Izredalo ih se tako valjda i dvadeset, što redarstvenika i žandara, što vijećnika i vijećničkih pisara. Jedni jasno vide daje cura napisala — hodža. A drugi ne vide ništa. Prvi odreda kršćani, a drugi sve muslimani. Mislim se, e jade i nevoljo naša kad se po tome mjeri kako ko čita. Ali poslije mi se Kemo Burnazović kleo da on nije mogao pročitati, a Schwartz mi se u Boga zaklinjao daje on vidio da piše — hodža. I znaš li šta? Vjerujem ja obojici. Naši su se plašili vidjeti da piše hodža, a njihovi su vidjeli bolje nego inače, čim je pisalo hodža."

"Eto tako bi. I ne ispade da je važno je li pisalo ili nije pisalo, jer su agenti

ispitali drugarice od ubijene. One kazaše da je dan pred nesreću govorila kako će otići kod nekoga da joj da zapis, pa da se momak zagleda u nju. A koga su prvog mogli nakon toga tražiti? Bezbeli Ibrahim bega Kusturu. I ne imaše s njime problema. On priznade da je neka kršćanka dolazila kod njega da joj sačini zapis, ali da nije htio. Rekao joj je da svaka ovca treba svome stadu ići. Ti si je zaklao?, pitalo ga je pred sudom. Nisam, rekao je Ibrahim beg Kustura. Kako bi mi znali da nisi?, pitalo ga je dalje.

Bismillahi rahmani rahim, ja ubio nisam!, reče Kustura i osudiše ga na smrt. Sudija je rekao da nema ubojice koji se ne bi Bogom zaklinjao da nije ubio. U Kusturinoj avliji, to je dokazano, pronađeni su tragovi krvi.

Mjesec dana kasnije objesiše Ibrahim bega Kusturu kao zločinca. Još neko vrijeme snebivala su se austrijska gospoda, u kuferaškim kućama vladao je strah, pa niko nije izlazio poslije akšama, niti su previše zalazili po čaršiji, da bi ubrzo ovaj slučaj iščilio svijetu iz pameti. Major Jazbec, nesretni otac, je sa ženom nakon Kusturinog pogubljenja napustio Sarajevo i nije za vjerovati da se ikad vraćao u ovaj grad. U prsima te zazebe kad pomisliš da živiš na mjestu koje je za živoga čovjeka mjera najgoreg zla i da si, iako za tebe ni ne zna, i ti zera beskraja zla u imenu Sarajeva. Neka dobri Allah milostiv bude prema nesretnom majoru Jazbecu."

"To bi vam bio kraj priče. Je li tako da ste u njega povjerovali? I da sad na mene gledate ledenijih srca jer sam od iste vjere kao Ibrahim beg Kustura, i još od istog Božjeg posla? Smrzlo se duše u vama, pogotovo u tebi gaučo, ali ipak poslušajte drugi kraj. Bit će dobro za vas, a ni ja ne bi volio zgriješiti ni pred Bogom, ni pred istinom o Ibrahim begovoj sudbini. Evo vam i drugoga kraja:

Agent kojem su Katarinine drugarice rekle da je ova namjerila ići kod hodže po zapis zvao se Muradif Šefik, rođeni Turčin u službi austrijskoga cara. Stigao je u grad sa trupama baruna Filipovića pa ga narod nije volio. Iako su s vremenom mnogi počeli ići Švabi niz dlaku, njemu se za sva vremena računalo to izdajstvo. Niko nije saznao, niti je koga osim mene i zanimalo, kako se jedan Stambolija našao u službi cara i kralja, a da nije čestito znao ni njemački, a ni naš jezik. Jednom je, one prve godine, došao na džumu. Kako uđe u džamiju, tako ljudi krenuše izlaziti. Eto, takav je bio ugled u Muradifa Šefika, iako se ne zna da je koga ružno pogledao, a kamoli

nešto gore učinio.

Čim mu cure rekoše za zapis, Šefik je, prije nego što će javiti oberu, otišao Ibrahim begu. Našao ga je samog u džamiji, taman pred akšam. Kustura je ko i vazda u ruci držao tespih, licem u sjeni sumraka, samo su mu se dlanovi jasno vidjeli. Agent je gledao u te ruke, kao da na njima može nešto vidjeti, pa upita hodžu je li zaklao. Nisam, mirno je odgovorio Ibrahim beg. A znaš li za koga te pitam?, nastavi Sefik. Znam, cura katolkinja, dijete skoro. Kako znaš? Bila je tu. I šta si učinio? Rekoh joj da ne mogu pomoći. A ona? Plakala, pa izvadila nož iz njedara. Velim, ubij me, ali ti pomoći ne mogu. A ona kaže, neću tebe ubiti, nego ću sebe. I? Ništa, rekao sam joj, nemoj, grehota je pred Bogom. Mlada si, proći će.

Sefik se tresao kao prut. Nije bio siguran da Ibrahim beg Kustura govori istinu, ali je još manje siguran bio da laže. Ali je znao da sudija neće dvojiti. U čovjeku mora biti strašna sila i muka teža od džehennema pa da samoga sebe zakolje. A šta bi trebalo biti u ženi, u mladoj curi, da tako nešto učini? Ništa što je Muradif Šefik u životu znao, za šta je čuo i što je sebi kao muku mogao predstaviti. Osudit će Ibrahim bega na smrt, a on će biti kriv jer je njemu reklo za zapis. Da nije njemu, reklo bi nekom drugom. Ali to ga neće spasiti da odsad pa do kraja vijeka, svake noći pred spavanje, ili svakoga dana čim mu se učini da je rahat, pomisli na to da je došao glave nevinome čovjeku, hafizu, evliji, ocu koji je djetetu kazao ono što svaki otac kaže — mlada si, proći ce: Bježi, imaš pola sata da kreneš, a ja do sutra neću predavati izvještaj. Ako ti treba konj, ja ću ti ga naći. Ne treba mi jer neću bježati. Nisam kriv. Oni će reći da jesi. Na njihovu dušu. Objesit će te Ibrahime! Allah sve vidi. On zna da nisam kriv. Znam i ja, zato ti i govorim da bježiš. Ne nagovaraj me. Ja svoje znam, a ti ne griješi dušu. Allahu je drago ako si dobar u službi. I halal ti bilo od mene.

Muradif Šefik je ipak sačekao do jutra, sve se nadajući da će se Ibrahim beg Kustura predomisliti, a zatim je prijavio šta su mu Katarinine prijateljice rekle. I još je dodao da se najprije treba provjeriti hafiz Kustura, jer su njegovi zapisi najpoznatiji u čaršiji. Ali susret s njime nije spominjao. Znao je da ga ne može zaštititi, a nije htio izgubiti službu.

Švabe su Kusturi hladno presudile, a čaršija nije rekla ni — a! Goleme su u strahu oči, pa se samo tih mjesec dana, od suđenja do pogubljenja, nije moglo

čuti da je Ibrahim beg evlija. Ljudi to nisu izgovarali ni između sebe, da slučajno Švabo ne čuje.

Ali ne stiže se Ibrahim beg ni ohladiti, a već ga počeše slaviti. Objesiše nevina čovjeka! Dabogda im se sjeme dušmansko zatrlo! Brujala je čaršija, i više nikoga ne bi strah da bi Austrijanci to mogli čuti. I bolje je ako čuju! Neka se zna da narod pamti svoga evliju i da ga neće zaboraviti koliko god se carska vlast trudila.

A zapravo su ljudi ufrčili razliku između turske i švapske vladavine. Ranije nisi smio reći ono što misliš, a sad ne smiješ raditi ono što bi htio. Zato je većina cara Franju po dobru upamtila. Svijetu je eglen draži, taman da je i blebetanje, od svega što ruke mogu napraviti.

Eto, to vam je jedna priča sa dva kraja, a vi vjerujte u onaj koji vam je miliji. Allah će znati kako je bilo i kako će se ko provesti preko sirat ćuprije. Ali neka znate da vam se neće u dobro računati ako srce poklonite samo jednom kraju, pa u Ibrahim begu Kusturi prepoznate samo zločinca. Možda je bio, a možda i nije. Kasnije je narod još svašta naizmišljao, pa i to da ga je brat Alija pratio do vješala i da mu je Ibrahim tad rekao da mu pazi na djecu, isto kao i na svoju. Zaboravili ljudi da hafiz nije imao djece.

Tako nastade i pjesma o suncu koje bi sjalo, a sjati ne može, jer ne može ni sunce gledati kako Ibrahim bega svezanog vode da ga objese. Ali je pjesma pametnija od onih koji ju pjevaju, jer se u njoj nigdje ne kaže vješaju li nevinog ili krivog. I eno je, u svakoj je birtiji i mehani možeš čuti, ili uz rijeku kad pada večer, i bogme je pjevaju i oni koji su zaboravili kome je posvećena, biva kršćani, i oni koji vjeruju da je Kustura bio evlija, biva muslimani.

Ne znam jesam li vam ovom pričom obojici pomogao. Ako jesam, dobro je, a ako nisam, opet je dobro. Bog pomogne tamo gdje ne mogu ljudi. Eto, a tebi ću načiniti zapis ako ti još treba, ali će ti pomoći samo ako ne budeš vjerovao u ono u šta ne treba vjerovati. Pusti Ciganku i šta ti je ona rekla! Svoje ti pjevaj i ne daj se gaučo."

Tako ih je Zaim ispratio, a da nisu znali na čemu su. Šutke su išli prema hotelu, sve misleći šta je onom drugom u glavi. Gardel je čekao da ga Moric

nešto upita, a Moric nije znao šta bi pitao. Odakle hodža zna koji su gradovi u Argentini i zašto je onako slatko, kao da polijeva agdu po baklavi, Gardela zvao gaučo? Gdje je čuo za tango? O tome bi Moric s Gardelom razgovarao, ali kako će Argentincu objasniti koliko je čudno to što Zaim zna za Argentinu i gaučose?

"Volio bih čuti tu pjesmu", reče Gardel dok su sjedili u Bečkoj kafani.

"Nemaš tu što čuti", odgovorio mu je. Svejedno bi htio, moglo bi pomoći.

Iste večeri Moric Albahari platio je Sonječki Solovjevoj da Carlosu Gardelu otpjeva Sunce bi sjalo, sjati ne može. Orkestar je odbio svirati pjesmu koja nije ruska, rekli su da ne znaju, pa je poslao konobara po harmoniku.

Propadao je u zemlju dok je pred maestrom svirao nešto što nije tango. Slušao je harmoniku njegovim ušima, kako zapomaže poput slijepca bez obje noge, ispred crkve svete Lucije u Santa Feu, slušao ju je kako se bez ritma razvlači kao sline iz noseva dječurlije po favelama Sao Paola, slušao je harmoniku od koje je bez duše pobjegao, da ga ne stigne žalost Mozesa Pinte, a nije se ni jednoga časa mogao sjetiti njegove Morene. Imao je njezin lik pred očima, znao je dodir malih dlanova, prepoznao bi joj oči u boji odležale orahovine, ali nije uspijevao u srcu prizvati svoju ljubav. Hladan kao nož, Moric Albahari tada je bio kriv za njezinu smrt. Ta krivnja će trajati duže od pjesme koju je svirao Gardelu.

"Lijepa pjesma, rekao je Carlos Gardel, ali ju ona lijepo ne pjeva. Žene ne bi trebale pjevati muške pjesme." Sonječka Solovjeva je otišla i više ju nisu vidjeli.

Ujutro je Moric sam otišao po zapis. Zaim je upravo klanjao sabah namaz, pa ga je čekao ispred džamije. Grad je izranjao iz tišine, s Bistrika se čuo pisak prvog ćire, zalepršaše uplašeni golubovi, pa se jedan za drugim javiše zvukovi, kao da je svaki posljedica onog prethodnog, i zabruja čaršija, začuše se tramvaji, zaškripaše šarke na kapijama, a rijeka poče glasnije teći. Tako će zvučati Sarajevo do kasno u noć, kada se sve smiruje i utiša do gluhoga mira, i onih nekoliko sati do jutra može se povremeno čuti samo vjetar u crkvenim zvonima, šum lišća i škripa starih jablanova.

Dok je slušao, prvi puta mu se, otkako je stigao u Sarajevo, učinilo da se vratio kući. Petnaest godina nije čuo šum dnevnoga grada, a nikada ga se, u Buenos Airesu, nije ni sjetio. Čudno kako je mogao živjeti, a da mu ne fali. Rodio se s tom dnevnonoćnom oprekom šumora i potpune tišine, uspavljivao se u akšam razaznajući odakle koji zvuk dolazi i budio se uvijek prije trenutka kada grad ponovo progovori. Sarajevska kotlina ima oblik tijela gitare, pa se tu nijedan glas nikada ne izgubi, nego dolazi do uha koje baš tada želi slušati. Postoje bučnija mjesta od ovog, Buenos Aires svakako je jedno od njih, ali nema grada u kojem se istoga časa čuje toliko različitih glasova, šumova i zvukova, a da je svaki moguće razabrati.

Zaim je donio zapis, nije pitao gdje je Argentinac, zašto nije došao. Šutke su se rastali, hodža ugašenih očiju, kao da ga je još jučer ispratio. Moric se osjećao kao utvara. Učinilo mu se da stoji naslonjen na džamijski zid i gleda samoga sebe kako odlazi.

"Pokvario sam želudac", mrko je izustio Gardel. Sjedio je za stolom u restoranu i, jedan po jedan, lomio prste sve dok ne kvrcne zglob. Prvo na lijevoj, onda na desnoj ruci. Nakon što završi, počinjao je ispočetka. Očajnički se trudio da kvrcne još neki. Činilo se kao da je rekao sebi kako će dan dobro započeti ako se začuje još jedan zglob. Prekasno je to učinio, savijao je prste do bola, ali ništa. Moric mu je pružio zapis: "Eto, to je to. Nosi ga uvijek uza se."

Vratio se u hotelsku sobu da spakira torbu pa je opet prišao prozoru, tražio Fincijeve i Kamhijeve krovove i ona tri jablana iza kojih je kuća Mozesa Pinte. Zatim je provjerio je li nešto zaboravio ispod jastuka, zavirio je pod krevet, a tamo je netko bacio praznu kutiju cigareta Albatros. Neuredna sobarica nije ju pomela. Zavukao je ruku u džep, nije našao ništa osim novčića od deset sentava, ali ga je bacio pod krevet.

Gardel je dvaput išao u zahod prije nego što su izašli iz hotela, a zatim je još jednom tražio da taksi stane, pa je utrčao u kafanu Oplenac na Marijin dvoru. Dugo ga nije bilo, vratio se bijesan jer ga nisu pustili u zahod, pa je Moric morao ići s njime, reći šta čovjek hoće i naručiti rakiju jer je konobar rekao da se u Oplencu ne sere džaba. Tako su na kraju zakasnili na voz. Trčali su paralelno s posljednjim vagonom, ali Gardel se nije usuđivao uskočiti, iako se voz kretao tek malo brže od čovjekovog hoda.

Vratili su se u hotel Evropa, recepcioner im je dao ključeve drugih soba, Moricova više nije gledala na sjever. Bio je to dovoljan znak da učini ono čega se svo vrijeme plašio.

Gardelu se smirio želudac čim su zakasnili na voz, a popravilo mu se i raspoloženje. Predložio mu je da pođu do mahale u kojoj je rođen.

"Pa zašto već nismo?", pitao je Argentinac.

"Postoji razlog", rekao mu je.

"Da nije bilo moga proljeva, ti ne bi otišao do rodnoga doma!", čudio se Gardel.

"Postoji razlog", ponovio je Moric, i više nisu razgovarali o tom razlogu.

Penjali su se uz Mejtaš, pa uz Sepetarevac, kroz otvorene prozore zvečali su lonci, žene su se dovikivale s jedne na drugu stranu ulice, širio se miris kupusa i ovčetine, a niz ulicu su se uz indijanske krikove spuštala djeca na nekakvim kolicima s metalnim kotačima od čijeg se zvuka Gardelu ježila koža. Sto su se dalje penjali, postajalo je sve strmije, znoj mu je tekao niz leđa, jedva je disao, a onda ga je uhvatio smijeh.

Smijao se dok je Moric pokušavao uhvatiti dah. Stajali su pred posljednjim velikim usponom i nije mu se dalo upitati ga zašto se smije. Još malo pa će izbiti na Bjelave i prvi puta je pomislio da bi odnekud mogao naići Mozes Pinto. Lice mu se nekako smračilo, pa ako do maloprije nije djelovao sretno jer se vraća svome domu, sada je Gardelu sličio na učenika koji se sa sve samim jedinicama vraća iz škole. Eto zato se smijao.

Na Fincijevoj kući velikim crvenim slovima pisalo je »Električna struja Edison«, a ispod toga, u imitaciji rukopisa sitnijim crnim: »Uštekajte se u budućnost kod Baranona Fincija!« Ušli su unutra, nekada je tu bio magacin kolonijalne robe, a sada je za trgovačkim pultom, u crnom večernjem odijelu s leptir mašnom, stajao starac orlovskoga nosa i vedro žmirkao prema mušterijama. "Merhaba, šalom i dobar dan", rekao je i zamahnuo rukom pokazujući ono što mu je bilo iznad glave. Na drvenim policama presvučenim modrim pakpapirom bile su sijalice raznih veličina, električne

pegle i radio aparati, a u uglu prostorije je na malom crvenom ćilimu bila postavljena frizerska hauba sa stolicom.

"Šta gospodu većma interesira: žarulje Osram, najizvrsnija dojč roba, ili ova divna pegla, osobni patent mister Edisona, po kojem naš mali dućan ima čast nositi ime, a možda radio aparat, za glazbu danas ne trebate u operu ići, niti vam je potreban štrapac u vlaku pa da u naš carski i kraljevski Wienn stignete, i glazbu i Beč dobit ćete s radio aparatom, izrađenim u Siemensu, maksuz za vas! Ili vas možda interesira ovo najčudesnije otkriće moderne tehnike, dođite, gospon, samo dođite, lično da isprobate..."

Starac je iza pulta izvadio starinski đugum i lavor, viknuo: "Simha, toplu mi vodu donesi, gospoda bi da isprobaju čudesnu sušilicu!"

Simha je očito čekala za vratima, utrčala je s đugumom iz kojega se pušilo, u drugu ruku uzela je onaj koji je već bio tu, pa je, osmjehujući se mušterijama najširim osmijehom orijenta, oba istovremeno izlila u lavor.

Moric je ostao kao ukopan, prepoznao je starog Baranona i njegovu ženu, ali oni njega nisu. Htio je prekinuti ovu predstavu, a nije znao kako. Gardel koji ništa nije razumio, ali je očito bio opčinjen tonom izlaganja i savršenom koreografijom, prišao je pultu, spremno je dopustio da mu starac skine kaputić, a zatim je pognuo i glavu i već mu je kosa bila mokra, Simhini prsti su je sapunali, Baranon je odjurio po još vode i dok Moric još nije stigao progovoriti, Carlos Gardel sjedio je ispod prve frizerske haube u povijesti Sarajeva i nije sakrivao zadovoljstvo jer sudjeluje u jednom tako neobičnom ritualu.

"Tija Simha, ti se mene ne sjećaš?"

"Bolan, sine, kako te se ne bi sjećala! Držala sam te na rukama kad si iz matere izašao", rekla je, ali ne uvrijeđeno. Samo nije mogla shvatiti zašto mali Albahari misli da bi ga se mogla ne sjećati.

"A on?"

"Ma njemu su malo otišle oči. Cico, pa vidiš li ti ko nam je ovo došao?", zgrabila je Baranona koji je Gardelu upravo pokazivao kako čudesna sušilica

za kosu može puhati kao jadranski lahor, kao pustinjski vihor, ali, oćoravio ako lažem, i kao karipski orkan.

"Moric dragi, pa što ne reče da si ti!", pomilovao ga je po obrazu. "Znaš koliko sam često pomislio da ću otići pod zemlju, a da te više neću vidjeti? Nema te svih ovih godina, a mi vidiš starimo", reče starac, oči mu se napuniše suzama i krenuše niz lice. Bez grča i plača, samo teku, a on kao da ih i ne osjeća. Simha izvadi maramicu pa ih pođe brisati.

"Daj, stara, pusti me sad. Vidiš da s našim Moricom pričam!"

Gardelu se glava već lagano počela žariti pod haubom, ali nije znao šta da učini. Uplašile su ga starčeve suze, zapravo uplašilo ga je to što se nije dogodilo ništa što bi ih nagovijestilo, nego se činilo da su dio rituala.

"Došao sam da vidim kako je u starom kraju", reče Moric.

"A zašto si otišao?", upita starac.

"Morao sam."

"I zar ti je tamo bilo lakše?"

"Jest, bilo je."

"Ako jest, onda dobro."

"I njemu je lakše što me ne vidi."

"Kome?"

"Čika Mozesu."

Starac uzdahnu, udica lake ironije uhvati mu se u uglu usana, pa kažiprstom zamahne prema podu. Iskrivljen od reume nalikovao je glavi onih malih pijetlova kikereza. Desetak je puta pijetao kljucnuo zrakom prije nego što je Baranon rekao: "Više nikoga on ne vidi. Deset godina pod zemljom leži i nadam se da mu nije mehka!"

"Bože sakloni, Cico, kako možeš tako govoriti o čovjeku", pobunila se Simha.

"Mogu. Meni dobar nije bio. Kome jest, taj neka drukčije govori."

Tako je završila posjeta Električnoj struji Edison. Da, da, obećao je starom Baranonu da će navratiti na kafu. Ili ako si gladan, sine, rekla je Simha... Samo je kimao potvrđujući, i zbog nečega im nije mogao reći da ponovo odlazi, zapravo već bi otišao da prijatelja nije spopao iznenadni proljev. A za njega nisu ni pitali tko je i šta je, niti su mu se obratili, pa da shvate da je stranac. Gardela je malo boljela glava dok su išli dalje, ali nije vrijedno spomena, proći će. Kosa mu je bila suha kao slama i mirisala je na ruke žene koja je cijeloga dana na dvorišnoj česmi prala rublje.

Na ledini iza Fincijeve kuće izrasla je lijeska. Djevojčica u invalidskim kolicima pružala je ruku pokušavajući dohvatiti njezin list. Mogla je imati devet ili deset godina. Dječak se igrao krpenjačom, udarao je nogom i pokušavao pogoditi uski prolaz između njezinih nogu.

"Kako se zoveš?", upita Moric.

"Paloma, a ono mi je brat, zove se Salamon", rekla je i važno napućila usne, kao starije žene kada uz kafu govore tko je umro na Bistriku, u mahali s druge strane rijeke.

"Sta radite tu? Ja ga čuvam, a on je fusbalska priredba. Igraju Sašk i Građanski. Salamon je Sašk, a moje su noge Građanski. Zato što ih ne mogu micati. Da mogu, drukčije bi to bilo, grm bi bio Građanski, rekla je šireći ruke. Ništa nije savršeno, pa tako ni fusbalska priredba."

"A ima li ovo mjesto svoje ime?", upita Moric.

Paloma se zbunila, jer zašto bi ledina imala neko ime. Sviđao joj se taj čovjek, a sad je takve stvari pita. Navikavala se na razočaranje, namrštila se i smišljala čime bi ga otjerala.

"Tu je bila kuća u kojoj sam se rodio, reče on, ali onda je izgorjela. Tija Ruta mi je malo prije toga dala punu vreću lješnjaka, njoj donijeli planinari s

Trebevića. Nije znala šta bi s tolikim lješnjacima, pa ih je meni dala. Rekla je: Ako imaš curu, neka ti od njih spremi baklavu. Šalila se. Popodne bih stajao pokraj pendžera, pa kad bi prolazila Morena, ja bih je gađao tim lješnjacima. Vidiš, iz jednoga je izrasla ova lijeska, rekao je Moric."

Ona ga je sumnjičavo gledala: "Je li sigurno tako ili se zafrkavaš sa mnom?"

"Sigurno. Zašto bi se zafrkavao?"

"Onda je ovo tvoja kuća?"

" Na neki način jest."

" I sad ćeš tu živjeti?", bila je razočarana. Mislila je da na ledini više neće moći čuvati Salamona.

"Ne znam. Mislim da neću."

" Bolje nemoj. Bit će ti hladno, a Salamon je zločest. Vrišti po cijelu noć, pa nećeš moći zaspati."

" Dobro, odgovorila si me. Živjet ću na nekom drugom mjestu."

"A ko ti je taj što stalno šuti?"

"Ma pusti ga, brat mi je, ali je mutav, pa moram stalno paziti na njega."

" Nije ti lako", sažali se Paloma," ali nije ni meni sa Salamonom."

"Eto, sad moram ići. Salom, Paloma! Doviđenja. I pozdravi kući."

Tko je djevojčica, pitao je Gardel dok su odlazili. "Ne znam," reče Moric, "možda unuka susjeda Kamhija. Bio je rabin i nešto je krivo napravio."

"A gdje je tvoja kuća?", upita Gardel. Moric ga pogleda i htjede mu nešto slagati, ali nije išlo.

"Rođen sam tačno na mjestu na kojem si stajao. Tu je bila postelja na kojoj

me je Rahela rađala. Eto, sad znaš.

Posljednje noći u Sarajevu Carlos Gardel usnio je strašan san.

Sanjao je da su ga pobrkali s Ibrahim begom Kusturom. Neka žena prepoznala ga je dok se penjao prema Bjelavama, povikala je — to je on! Dojahali su policajci, svaki je imao baken-barde Franje Josipa, mač za pojasom i duboke plave oči. Vezali su ga u lance i odveli u tamnicu, pa su mu tamo pružili list papira i olovku da napiše svoje ime. Ruka nije imala snage u Gardelovome snu, iz deset pokušaja jedva je uzeo olovku, ali ju onda nije mogao dovoljno pritisnuti da na papiru ostavi trag. Kada je napokon i to uspio, umjesto slova načinio je škrabotinu koju su odmah ugrabili oni policajci. Hodža, hodža, vikali su, na šta ih je u panici pokušavao uvjeriti da on nije hodža, nego je pjevač tanga i Argentinac. Zašto govoriš arapski ako si Argentinac? I zašto na glavi nosiš taj veliki turban? Pokaži nam kako se pleše tango! Pao mu je kamen sa srca, zatražio je da mu skinu lance, pa je stao nasred tamnice, sklopio oči u svome snu, da čuje zvuk Moricove harmonike i da zapleše. Ali zvuka nije bilo, a noge nisu znale na koju stranu da krenu. Gardel nije znao plesati tango. Potom je došla djevojčica u kolicima, najednom su bili na nekoj livadi nasred koje je rastao grm. Koji je ovo grm?, upitala ga je. Nije znao. Da si Argentinac, to bi morao znati, rekli su policajci. On me je ubio, rekla je djevojčica. Gledala sam mu u dlan i rekla mu da će umrijeti za dvije godine, a on me je onda ubio. Znamo mi to, rekli su policajci. U sljedećem trenutku Gardel je bio u sudnici. Sudac je imao crnu kapuljaču preko glave, a iza leđa su mu bila vješala. Bit ćeš obješen dok ne ispustiš dušu, osudio ga je. Dok su Gardela vodili prema vješalima, on se sjetio! Nisam hodža, povikao je. Znam pjesmu o hodži! Svi su zaustavili, policajci su se zaustavili, stao je sudac sa crnom kapuljačom. Djevojčica se namrštila. Gardel je zapjevao Sunce bi sjalo, sjati ne može. Dok je pjevao, vratio mu se njegov svečani taksido, a iznad vješala pojavio se veliki kristalni luster hotela Hilton u Chicagu. Oprostite, gospodine Gardel, rekao je sudija. Kako smo samo mogli pomisliti, a onda je prihvatio kolica u kojima je bila djevojčica i gurnuo ih sa stijene s koje se jasno vidio cijeli grad. Ali to nije bio Chicago, nije bilo ni Sarajevo, nego je bio Rio de Janeiro. Gledao je kako djevojčica pada na krovove kuća, pa na jablanove i kamenje. Bio je sretan, toliko da se počeo cerekati, butine je trljao jednu uz drugu i osjetio je da mu navire sjeme, u snu, kao nekad davno dok je bio dječak.

Ujutro je bio užasnut. Pio je čaj u Bečkoj kafani i nije htio razgovarati s Moricom. Više od toga da su ga mogli objesiti u snu, uplašilo ga je ono što se dogodilo na kraju. Uživao je u pogibiji desetogodišnje paralizirane djevojčice, na način koji nije čest u snovima. Počeo je razmišljati o tome kako ju je jučer gledao i je li pomislio išta zbog čega bi ga vlastiti san tako kaznio. Činilo mu se da nije. Gledao je u nju kao što i inače gleda invalide, s nelagodom i smiješkom koji, valjda, služi tome da se nelagoda ne primijeti.

"Šta se dogodilo?", pitao ga je Moric dok je kompozicija polazila iz sarajevske željezničke stanice.

"Ništa, odgovorio mu je, ružan san koji bi trebalo odšutjeti."

Moric Albahari je razumio, ili ni njemu nije bilo do razgovora. Shvatio je, naime, kako je bilo dovoljno da mu netko samo javi u Buenos Aires da je umro Mozes Pinto pa da bi već sutra bio na brodu koji plovi kući, sve do ledine s lijeskom. Ali nije imao nikoga tko bi mu to napisao. Kao što ne zna ni kada je umrla tetka Ruta. A morala je umrijeti, jer ljudi ne žive tako dugo. Mogao je pitati Baranona i Simhu za nju, ali ga je bilo sram. A ne bi se ništa promijenilo. Vijest o smrti Mozesa Pinte jako je zakasnila u njegov život. Toliko da se vraća u Argentinu i zna da više neće ići u Sarajevo.

"Možeš li me naučiti pjesmu o čovjeku kojega su objesili?", upitao je Gardel nakon sati šutnje.

"Teško, ali možemo probati."

"Važno mi je to", rekao je Gardel, možda važnije od onoga što tu piše. Izvadio je zapis iz džepa. Ta malena stvar nije izgledala kao nešto što bi mu moglo spasiti glavu, a pjesma koju je znao u snu već ga je izvukla ispod vješala.

Tako se, eto, završila posjeta Carlosa Gardela Sarajevu, koja se ne spominje u biografijama najvažnije osobe u povijesti tanga. Možda je Astor Piazzola ostavio veći glazbeni trag i možda su kasniji nastavljači više učinili da se ples strasti i sudbine raširi zapadnim svijetom, a može biti da je najfatalniju ulogu u cijeloj priči odigrao jedan glumac, besmrtni Rudolf Valentino, ali nitko nije bio važniji od Gardela. On je znao ritam i melodiju

sudbine.

Carlos Gardel stradao je u zrakoplovnoj nesreći iznad Kolumbije, samo mjesec dana prije nego što će isteći Cigankino proročanstvo. U avionu kojim je letio trebao je biti i Moric Albahari, svirač harmonike koji ga je pratio po manjim dvoranama i klubovima, gdje god ne bi svirao revijski orkestar, ali se nekoliko dana pred polazak razbolio od vodenih kozica. Uz Carlosa Gardela stradalo je još jedanaest ljudi: članovi njegovog kvarteta, sa zamjenskim sviračem harmonike Vittom Montovom, potom veletrgovac kafom iz Sao Paola, pilot, kopilot, stjuardesa i trojica nepoznatih ljudi, vjerojatno Kolumbijaca. Je li netko od njih vjerovao u loše proročanstvo, je li bio žrtva uroka ili neke od bezbrojnih latinoameričkih magija, o tome je nemoguće bilo šta saznati. Ali teško ćemo se oteti vjerovanju da su ti ljudi slučajne žrtve Gardelove sudbine koju je, opet, nemoguće rekonstruirati. Možda mu je, dok su uzlijetali, palo na um kako krši Cigankin nalog da ne čini ono što ne bi činio prije pet stoljeća? A ako je zbilja prestao vjerovati, kao što je obećao sarajevskom hodži Zaimu, tada je, možda, Gardelovome stradanju vodilo to što se, nakon što je Kraljica Viktorija pristala uz latinoameričku obalu, više nikada nije sjetio pjesme koja mu je u snu spasila glavu, a ni Moric se nije sjetio da će ga učiti da ju na javi pjeva?

Ništa od svega toga nije izvjesno, a niti može biti. Na kraju krajeva, samo mu je Sonječka Solovjeva mogla spasiti glavu. Da mu je rekla kako se zove, odakle je došla i čije su pjesme koje pjeva, Carlos Gardel se najvjerojatnije ne bi našao u tom avionu.

Moric Albahari nakon tog propuštenog leta i preboljenih vodenih kozica nikada nije letio avionom. Strah ili slučaj, tko će ga znati. Više nije ni putovao u Europu. S pogibijom Carlosa Gardela izgubio je prijatelja, ali i najboljeg poslodavca. Kasnije je svirao za turiste i gospodu po barovima Buenos Airesa, uglavnom europske šlagere, talijanske kancone i tužne jevrejske pjesme. Bilo je takvo vrijeme, pred Drugi svjetski rat, kada se živjelo od svježe nostalgije građanske aristokracije koja je svakodnevno pristizala na lijepim bijelim lađama. Brodovi su kasnije posivjeli, izbjeglice su bivale siromašnije, a okolnosti su bile takve da nisu imali previše razloga za nostalgijom prema gradovima iz kojih su pobjegli. Ali uvijek je za Morica Albaharija bilo dovoljno posla. Da preživi i da mu ostane za mjesece kada ne

bi svirao. Glasovi iz Bosne nisu stizali ili nije imao uha da ih čuje.

Moric Albahari umro je 1978. u staračkome domu Svetoga Antuna Padovanskog, negdje na periferiji Mar del Plate. Tamo je, kao prilično čio starac, proveo posljednjih petnaestak godina života. Svirao bi na domskim zabavama i proslavama rođendana i imendana te je vodio mali crkveni zbor. Svi su mislili da će do posljednjega dana ostati bistre pameti, jer ako prevališ osamdesetu preko glave, a još si mlad u glavi, tada je malo vjerojatno da ćeš ostariti, ali ga je posljednje jeseni, sasvim iznenada, za vrijeme dana duge sparine, napala senilija. Zaboravljao je iz dana u dan, prijatelje, liječnike i medicinske sestre, imena ljudi i stvari, svrhu žlice i vilice, to da rukom ne može proći kroz staklo, iako se druga strana jasno vidi... Ostao je sam, usred stranoga svijeta, bez jezika i imena, s jednim jedinim jasnim sjećanjem i pitanjem koje ga je posljednje mučilo: kako je hodža Zaim znao sve ono o Argentini i tangu?

HALAL

Salko. I opet, malo kasnije — Salko. Ponavljam da ne zaboravim, jer tu gdje sam sad lako se zaboravlja. Sve. Pa i ime po kojem su me znali. Sve mislim, jadan, više su me puta Salkom zažvali nego što je po meni palo kapi kiše, ali, eto, svejedno, može biti da zaboravim. A ako zaboravim, onda sam izgubljen. I neću znati šta da im kažem kada jednom po mene dođu. Morat će doći, jer nikad nikoga nije ovako ostavilo. Barem koliko ja znam, a sve mi se čini da ne znam malo. Vi mi ne zamjerite što ću prije nego što se pojave još koji put ponoviti svoje ime. Znam da ste ga upamtili, ali ne bi bilo dobro da ga ja zaboravim. Kako ću im onda reći šta sam učinio i zašto ovdje ležim.

Ja sam na Trebeviću, malo niže od Prvog šumara. Prođu pokraj mene djeca kad sa školom idu na izlet. Ako naiđe kakav nestašan deran, ili učiteljica dovoljno ne pazi, zna dijete skrenuti sa staze, pa me ugaziti. Ne zamjerim mu, kako bih djetetu zamjerio, nego se rastužim. Pomislim: vidi maloga, isti moj Fajko, ide gdje ne treba, radi šta ne treba. Daj Bože da mu je mater rodila brata, jer ako nije, grdno će u životu proći.

Ali nije moj Fajko onakav kako se o njemu priča. I nije me zaboravio, nego je podmitio direktora groblja pa mi je na Barama podigao nišan. U mezaru nikoga nema, nego su po noći natrpali kamenja u prazan grob da kome ne bude sumnjivo, a nakon pola godine postaviše kameni nišan. Crni. Takav je Fajko, hoće da mu se brat razlikuje od drugih. Među hiljadu bijelih nišana na Barama nema ni deset crnih. Jedan je moj. Nad grobom punim kamenja.

Salko. Nazvali su me tako po amidži koji je umro mlad. Dobar je bio, među ljudima se držao reda, a pred Bogom je bio manji od zrna prosa. U džamiji nikad u prvom safu, nego bi druge puštao ispred sebe, a njemu šta ostane. Samo mu je jednoga dana krv pošla na usta i nije htjela stati. Vele da je pazio da krv ne ode po ćilimima. Bilo mu je gore to što je svojima pokvario nedjelju, nego što sam ispušta dušu. Tako se pričalo o amidži Salki. Dadoše mi njegovo ime da mu budem sličan.

A jesam li mu sličio, to nije na meni da sudim. Neka o tome govore ljudi.

Moje ime je Ismet Čajaković, ali me zovu Isma. Došao sam iz Mostara pedeset i sedme, dvadesetu sam bio navršio, a zavlačio sam u govoru onako kako se kod nas zavlači otkad je sunca i kamena, i nisam mogao podnijeti ono sarajevsko — Ismet, Ismo! To ooo... mi je, brate, bilo isto kao da me zovu — Govno. Zato sam otpočetka svakome govorio da sam ja Isma. Jest, bilo im je čudno, ali su se navikli, pa me do dan danas niko drukčije ne zove. Mislim da sam jedini Isma u butum Sarajevu. Napiši na koverti, i svaki će me poštar po takvom imenu znati.

A znao sam Salku dok je još bio ovolicki. Tanke usne, krupne crne oči, a u licu blijed kao da mu sunce nikad nije zasjalo. Takav je bio odmalena. Niti se družio s drugom djecom, niti je odraslima bio baš nešto drag. Znaš, ono, kad iznenada ljeti pljusne kiša, žene izlete da kupe veš, a muški hvataju dječurliju i ubacuju ih u kuću. Salku bi ostavili zadnjeg, kao da nije velika šteta ako pokisne. Teško je govoriti, ali mi se sve čini da ni rođenoj materi nije bio drag. Vazda je više deverala oko brata mu i sestre, bdjela nad njima kada se razbole, pazila kakvi će biti u školi. Salko joj je bio, nekako, usput. Da nije bilo tako, možda bi s njime na dobro izašlo. A možda i ne bi.

Kad je trebalo upisati srednju školu, Salko je rekao da on ne bi. Majka je slegnula ramenima, ocu je bilo svejedno. Neka Fajko i Sanela izađu na pravi put, a oko najmlađega će se na kraju pobrinuti. U to vrijeme Fajko je završavao gimnaziju, a sestra im se taman upisala na ekonomski fakultet. Stari je bio zadovoljan, preduzeće je dobro stajalo, on zamjenik direktora, gradila se vikendica u Podacima, i činilo se da nema toga što bi po zlu krenulo. Nisam siguran da je Salku ikad upitao šta će raditi ako neće ići u školu.

Prođe prva godina, a da Salku niko nije čuo ni vidio. Samo bi prošao ulicom, fino pozdravio, ali se ni sa kim ne bi upitao i nije se znalo ni kamo ide, ni šta radi. Dobro što komšiluk nije znao, ali nisu znali ni otac i mater. Sve dok druge godine, bio septembar, taman djeca krenula u školu, starom Osmanoviću ne dođoše u kancelariju drugovi iz komiteta.

"Šta je bilo?"

" Ništa!", vele drugovi.

"Pa zašto ste onda došli?"

"A zašto ne bi došli, kao drugovi drugu? Ili ti nije drago što nas vidiš?"

"Drago mi je, kako mi ne bi bilo drago..."

"Ako nemaš vremena, možemo mi drugi put navratiti. Petak je, pa možda žuriš. Mogao bi na džumu zakasnit."

U prvi je mah stari Osmanović pomislio da se drugovi šale, pa zato spominju džumu. Nasmijao se, ali oni nisu. Samo ga gledaju, prekrstili noge, srču kafu, a lica im gadljiva, baš kao da pišaku srču. To ga je presjeklo.

"Gdje ti je sin?", upitaše drugovi.

"Eno ga, bogami, na fakultetu. Filozofija!", htjede se pohvaliti.

"Ne taj sin, onaj drugi. Gdje je on?"

"A Salko, Salko je kod kuće."

"A tebi je medresa kuća? Ako ti je medresa kuća, šta ti je onda Partija?"

Eto, tako je komšija Osmanović saznao da mu se sin potajno upisao u vjersku školu. Kako se Salko uspio upisati bez znanja i odobrenja roditelja, to se nikada nije saznalo, ali se svašta pričalo. Da ga je jedan hodža preporučio i da je poturio lažne potpise, pa je poslije zbog toga završio u zatvoru. Da je brat od starog Osmanovića slagao kako je Salko njegov sin. Da je Salko slagao kako su mu roditelji poginuli u saobraćajnoj nesreći, pa je doveo nekog čovjeka kao staratelja... Svašta se pričalo, uvijek se svašta priča, a moje je vazda bilo da slušam. Ako moram nešto reći, ja ispalim vic, neki mostarski liskaluk, jer ne bih htio da se moja previše čuje. Nije na meni da sudim kako je bilo i zašto je bilo tako kako je bilo. Ali mirne ću duše danas kazati da mi nije žao ni oca ni sina. Žao mi je familije. Nisu zaslužili da im se sve to dogodi. Bili su dobar komšiluk.

* * *

Salko. Po imenu bi se reklo da sam moler ili vodoinstalater. Svaki drugi moler u Sarajevu je Salko. Možda sam i ja mogao biti, ali mi se nije dalo. Puno sam o tome mislio prvih dana medrese. Oko mene Mehmed, Abdulah, Džemaludin, pa drugi Mehmed, Mustafa, Džavid, pa Sahsivar — došao iz Skoplja, Ismet iz Niša, Abdulfetah, Derviš... Sve neka imena koja dobiješ po rođenju, a onda ih moraš pred Bogom zaslužiti. A je li se ikad koji hafiz ili alim zvao Salko. Mislio sam da nije i da se ovako zovu samo moleri i vodoinstalateri. Poslije sam shvatio da je ime onakvo kakvim ga nosiš. Ja sam Salko. Salih znači dobri. A veliki Allah zna jesam li bio dobar. On sve vidi i nije me zaboravio, on zna zašto ih toliko dugo ne šalje po mene.

Tog dana vratio sam se iz medrese, a otac sjedi za stolom i šuti. Bilo je to oko podne, trebao je biti na poslu, ali ja sam znao zašto je tu, zašto majke nema u blizini, i zašto šuti. Stao sam pred njega i nisam se plašio. Samo mi se činilo da sam prevelik pored njega koji stoji, mislit će da se oholim, a nisam se htio oholiti. Nikome, pa ni ocu, nisam prkosio.

Zato sam sjeo na stolicu preko puta njega. Zapalio je cigaretu i otpuhnuo dim, negdje u visine, prema lusteru. Nije skinuo kravatu, niti je otkopčao gornje dugme košulje. Drugi su to činili, ali on ne. Htio je biti uredan, na ponos svojim radnicima. Imao je na sebi sivo odijelo, mijenjao ga je s onim zelenim. Kad mater jedno odnese na hemijsko čišćenje, on oblači drugo. Da vazda bude uredan. Eto, taj dan je imao sivo. A na reveru ona zlatna značka s Titovim potpisom.

Zagledao sam se u tu značku, pa mi dođe da zaplačem. Vele da svaki čovjek, taman bio i evlija, doživi trenutak u životu kada posumnja u Boga i gorko se pokaje što Mu je pristao biti svjedok. Katolici uče da je i Issa pejgamber posumnjao. Vjerujem da jest. Ja sam, priznajem pred ljudima, a priznat ću i pred Njim, u milostivog Allaha posumnjao dok sam gledao Titovu značku na očevom reveru. Vidio sam ga kako stoji pred ogledalom u hodniku i mjerka gdje da ju zatakne, malo više ili malo niže, po sredini ili sa strane, mjerka moj stari gdje će mu značka najbolje stajati. A kad izađe van, ta značka kazuje sve onima kojima Allah nije dao pameti i dara iz ljudskih očiju da čitaju. Onima koji ne znaju da je moj otac dobar čovjek i da je od dobrote činio sve u životu, upisao se u Partiju, išao na akcije, okupljao radničke savjete, borio se u komitetu za veće plaće, značka s Titovim

potpisom sve govori. Haram je vjerovati u idole, kititi se znakovima koji nisu od vjere, haram je tražiti većeg Boga od jednog i jedinoga, ali ja znao da moj otac u srcu haram ne čini i zato mi je došlo da zaplačem. Nakon što se pročulo da sam na medresi, a jest jer ne bi sad sjedio, šutio i pušio, ja sam srušio sve što je on u životu gradio. Više neće ni tu značku nositi kao što ju je nosio. Uzdignute glave i malo isturene lijeve strane tijela, one na kojoj mu se Tito potpisao, moj otac više nikada neće ići naprijed poput Marijana Beneša.

Kada je primijetio da ga gledam u značku, samo su mu se oči suzile, došle kao dvije puškarnice na bunkeru, a ja sam znao da me tada mrzi. Mislio je da se osjećam kao pobjednik, nije mi vidio suze u očima, bilo mu je previše teško da bi išta vidio. Poželjeli da me udari, ošamari, zgrabi stolicu i zatuče me na licu mjesta. Lakše bi mi bilo. Ali otac je izvadio značku iz revera, polako, bez imalo hitnje, pa je onu iglu počeo gurati sebi pod nokat. Nije jauknuo, nijedan mu se mišić na licu nije pokrenuo, probadao si je prst sve dok mu Titov potpis nije došao na vrh nokta. Eto, sine!, rekao je, digao se i otišao.

Ostao sam sjediti, noge su mi se tresle, koljenima sam udarao o stranicu stola i čulo se kako u ladici zveckaju noževi i viljuške. Pomislio sam da nikada više zajedno nećemo ručati, niti će stari preda mnom rasijecati lubenicu. Iz druge sobe čuo se ženski krik.

Nisam prepoznao glas, ali sam znao da nije majčin.

* * *

Ne zovem se Vera, nego Munevera, ali sam frizerski salon tako nazvala jer je kraće. A i bolje zvuči Vera. Ko bi se frizirao u salonu Munevera! Žene bi mislile da je to neka kona kod koje se dođe na kafu i priču, a ja sam ti, gospodine moj, u Zagrebu završila za frizerku. Pa je i zato bolje da se salon zove Vera. Kao Vera Nikolić. Ali džaba mi danas i salon, i mušterije, naj bi radije sve ovo polila benzinom i zapalila, da i sama izgorim, samo da više ne mislim i ne sjećam se.

Ništa ja nisam slutila, sve dok tog dana ne dođoh kod Hamdije, bila mu donijela sir i mlijeko što nam je mati poslala iz Ilijaša, a moj Hamdo stoji kraj vrata i diše. Onako kako dišu ljudi za koje znaš da će skoro prestati, kao da su

mu se pluća prošupljila pa uzalud hvata zrak kad zraka za njega više nema.

"Šta je bilo? Je l' Fikreta?"

Žena mu imala slabo srce, pa mislim, ne daj bože, da nije... On jedva odmahne glavom, biva nije. "Pa šta je? Da se Fajko nije skršio s autom..."

Tad vidjeh da mu kraj nogu stoji mačka. Liže krv s linoleuma. Onu krv koja mome Hamdi kapa iz prsta. Zanebesalo mi se, mislim past ću u nesvijest, pa da ne padnem, pustih ja glasa od sebe. To vazda pomaže. Čim misliš da ćeš se onesvijestiti, naj ti je po mome bolje da drekneš. Odma ti se vrati kuvet i proradi glava.

Ali on ništa, stoji naslonjen na ogledalo, sve mu se ono staklo savija pod leđima, ako pukne eto ti sedam godina nesreće, diše i ništa ne kazuje. Utrčah u dnevni boravak da vidim kome nije dobro ili ko je umro, kad tamo — Salko! Sjedi za stolom kao da ništa nije bilo.

"Dobar dan, tetka", veli mi.

"E, jadan li si ako ti je dobar dan!" Pitam ga šta se dogodilo, šta mu je ocu. A Salko će meni:

"Ništa, tetka, ništa!"

Kad mi je to rekao, sve mi je bilo jasno. Kazala sam to i na suđenju. Nema vam u njemu srca ni koliko u one mačke koja je krv lizala, govorila sam sudiji i pokazivala na Salku, a on ni da trepne. Samo sjedi, gleda pred sebe, a ako je ikada imalo pameti i imao, one sure su mu to pomutile. Nisam ja protiv vjere, Bože sačuvaj, znam finih ljudi koji u džamiju idu, ima i među mojim mušterijama žena koje klanjaju svih pet namaza, a klanjale bi i šesti da im ga hodža propiše, ima ih i što u crkvu idu, sve su to fine žene, dobre mušterije, nikada ja protiv njih ne bi riječi rekla, ni protiv crkve i džamije, ali ako je vjera tako dobra, zašto nije Salku od zla odvratila, nego ga je na zlo navratila? To ja vas pitam, a pitala sam i sudiju. Ali džaba, ne zna ni on, nego samo misli da nešto sudi. Zapravo ne sudi ništa i nikome, a pogotovo ne Salki koji mirno sjedi, ma ni dlanovi da mu se oznoje. Dala mu ta njegova vjera da više ni straha nema. A šta je čovjek bez straha? Ajkula! Eto, to je čovjek bez

straha.

Nema tog suda koji bi sudio sinu koji ubije oca. I nije ga jednom udario sjekirom, nego više od pedeset puta. Toliko su inspektori mogli izbrojati, a za dalje nisu znali. Udarao je moga Hamdu kao da mu je panj u šumi, a ne otac rođeni. Nema tog suda koji ga za to može kazniti. A da Boga ima, i on bi nakon ovoga okrenuo glavu od ljudi.

A brat mi se zove Fajko. To sigurno zaboraviti neću. A lakše mi je i da svoje ime pamtim kada se s njegovim tako slaže. Fajko i Salko. Skoro pa rima iz narodne pjesme. Dobar mi je bio moj Fajko.

Ako bi me, dok smo bili djeca, neko u školi udario, Fajko bi odmah doletio s gornjega kata gdje su bili stariji razredi. Pa pita: "Koji je, da mu žvalje razvalim?" A kad mu ne bi htio reći ko me je napao, on bi druge pitao, hvatao za guše, lom bi činio, jer mu je dirnulo u burazera.

Nije meni sve to bilo drago, tuklo je i druge, pa oni nisu imali stariju braću, ali sam ga volio što je takav. Kad nas je u prvom razredu vodilo da gledamo film Boško Buha, ja sam sve vrijeme govorio: "E, ovakav bi ti bio moj Fajko da se sutra zarati!" Koji god partizan da je na platnu, ja opet isto. Eto ti Sirogojna, a ja opet: "E, ovakav bi ti bio moj Fajko da se sutra zarati!" Drugovi mi se smijali, ali niko ništa nije smio reći. Plašili su se oni Fajke, iako su znali da mu ne govorim ako me ko dira.

Ali nakon što je Fajko krenuo u gimnaziju, za mene su počeli crni dani. Ko god se njega plašio, sad bi dolazio makar da mi udari šamar. Krali su čistačici kantu, pišali se u nju dok ne bi bila puna do vrha, čekali kraj nastave da ja izađem na dvorište, a onda bi s prozora izlili na mene pišaku. Eto, tako su se zabavljali. Pravo je reći da ne znam jesam li im zamjerao. Išao sam kući popišan, psi su oko mene njuškali, cigančad se prstima hvatala za nos, a ja sam mislio kako sam ostao sam i došlo bi mi da plačem. Tako mi jednoga dana Bog u misli dođe. Ne znam kako. Samo sam se Njega sjetio i bilo mi je lakše. Znao sam da ni ocu, ni materi to ne smijem reći. Ne bi se ljutili, niti bi me grdili, ali sam znao kako bi me pogledali. Kao ono kad smo se vozili na more, pa je pokraj ceste skapavao pas kojeg je udario auto. Zdrobljena mu desna strana tijela, otkinute šape, smrskano pola glave, ali pašče pokušava ustati. I nije mu jasno zašto ne može. Gleda nas onim jednim preostalim

okom, vidiš da misli šta mu je važnije: da što prije stane na noge i potrči ili da nam mahne repom da bi mu dali hrane. Upamtio sam kako je moj otac gledao tog psa. Tako bi i mene pogledao da sam mu rekao kako me je obasjalo Božje svjetlo.

Bio sam Salko, i ostat ću Salko sve dok ne dođu po mene i pred Njegovo me prijestolje odnesu. Poslije kako bude. Ne znam, ili se ne sjećam, ostaju li u džennetu ljudi sa svojim imenima. Kažem, iako ne znam jesam li za dženneta dobar, ali mu se nadam. Do tada moram upamtit da sam Salko, da mogu reći ako me upitaju, jer više nemam lica, pa me po licu neće prepoznati. U stroju je bilo dvanaest ljudi. Vidio sam ih prije nego što su mi svezali oči. Devet pušaka bilo je nabijeno ćorcima, a u tri su bili pravi meci. Oni koji ubiju da ne znaju da su ubili. Reklo im je da pucaju u srce, ali jedan je htio znati je li me on ubija, pa mi je pucao u glavu. I jest, u njegovoj cijevi bio je pravi metak. Ležao sam, a jasno sam čuo kako komandir viče na narodnog izdajnika koji je pucao u glavu. Ali ni on nije znao koji je od njih dvanaestorice. Zna samo jedan čovjek. I zna zašto je to učinio. Halal mu od mene, iako me je u brigu stavio da moram pamtiti da sam Salko. Od brata Fajka. Nije mi u lice pucao od huje i zla, nego mu u srcu nije bilo Boga, svejedno kojim ga imenom zove, pa da zna da nije na čovjeku da se osvećuje. A osvetit se htio onome koji je ubio rođenoga oca. Nije, jadan, znao, ali će saznati kad za to dođe vrijeme. A vrijeme dolazi svakom, pa će tako i njemu.

Čovjek ne griješi kad halali. Nikad. Dužnost je halaliti i najgorem od najgorih. Dobrota je halal dati, radost je halal primiti. Nadam se da je i meni otac halalio prije nego što se s dušom odijelio, da mi je onako komunistički oprostio što značku s Titovim potpisom više nije mogao nositi kao što ju je nekada nosio. Salko sam, i treba mi njegov oprost i tu gdje sad jesam, ili nisam, jer bez toga sam od olova i muka će velika biti onima koji me bez ljudskog halala gore budu nosili.

* * *

Brat sam mu i odreći ga se ne mogu. Imam četiri sina, a ako dobijem petoga, zvat će se Salko. I neka svi znaju po kome se tako zove. Moje pravo je da dijete nazovem kako mi je volja, a neka moje ostane i zašto ću mu dati bratovo ime. Ko se smije u to petljati? Sud je sudio i osudio, gotovo je s tim za sva vremena, a rodbini, i mojoj i njezinoj, bolje je da šuti. Nisu bili tu kada

je trebalo i kada se moglo sve spriječiti, pa neka ih ne bude ni kada na svijet opet mali Salko dođe. Nisam vjernik, a on je bio. U džamiju sam ušao samo turistički, i to u Istambulu, pa mi se nije svidjelo unutra. Ne vjerujem i nemam vremena život trošiti na vjerovanje. Preblizu sam bio smrti da bi to činio. I nije me tada Allah spašavao, nego čovjek. Jedan. Nikome, osim meni, ne mora biti važno koji. Ali koliko god ne vjerovao, platit ću da mi se izuče dove, sve koje trebaju, sin da mi se opet rodi, pa da ga Salkom nazovem.

Eto, to je sve što bih o svome bratu mogao reći. Još i to da nije pravedan zakon po kojem rodbina ne smije znati za mjesto na kojem je osuđenik na smrt pokopan. Našoj rođenoj materi to nije važno, ali meni, eto, jest. Htio bih znati, pa da mu se dženaza klanja. Ako se osuđenika kaznilo, zašto se kažnjava one koji su ostali za njim.

Toliko, i ništa više od mene. Nakon što Salke više nema, ja rakiju liznuo nisam. Nije što se u sebi borim i što ne bi htio, nego mi se zgadila. Onoga dana kad su nam javili daje kazna izvršena, bilo je to oko pet popodne, prošla je neka muka kroz mene, sve sam mirise nekako jasnije osjetio, mislio sam — evo, ja dišem, a on ne diše više, pa sam natočio rakiju. Kako je natočih, tako mi se diže želudac, sva ona kiselina krenu van. Dva sata sam žuč povraćao i nisam znao šta mi je. Amra se zabrinula, htjela je zvati hitnu pomoć, a ja joj govorim: Nemoj, nije to za doktora! I fakat nije bilo. Četiri puta sam se bezuspješno liječio od alkoholizma i nisam se mogao izliječiti. Doktor govorio: Proći će ga kad dobije dijete! Dobih prvog, drugog, trećeg i četvrtog sina, ali ako bih ja i mogao bez rakije, rakija ne može bez mene. Na kraju sam završio na zatvorenom odjeljenju jagomirske ludnice. Udarao glavom o zidove, molio ih da mi daju da pijem. Ništa nije pomoglo, ali, eto, otkad javiše da moga Salke više nema, meni se rakija gadi.

Počelo je još u gimnaziji. Vole se momci napraviti važni pred curama, pa na velikom odmoru potegnuti dva dupla vlahova, i onda pijani zajebavati profesoricu muzičkog. Takva su bila vremena, dugih kosa i kratkih pameti, a ne znam kakva su danas. Može biti da su se i promijenila. I još kad je stari zglajzao, izbacilo ga iz Partije, i od zamjenika direktora postade niži referent, a muka se u kuću uselila i svako dobro od jučer postalo je zlo od danas, ja sam dobio novi razlog za piće. Onaj pravi muški. Piješ od tegobe i jada.

Ne znam kako sam se takav i upisao na fakultet. Ali, eto, primiše me. Stari

kaže: Pazi sad sine, samo si mi ti ostao! Biva, da se ostavim pića i uhvatim knjige. Rekoh hoću, kako ne bi. I mislio sam da hoću, ali mi se, vidiš, nije dalo. Sestra se na zor udala, samo da pobjegne iz lude kuće, otišla je živjeti u Tuzlu, dobila dijete, pa se odmah razvela. Ali nije joj bilo drago dolaziti. Vidi staroga kako se ruši, mater od koje ionako nikad nije bilo koristi, mene kako pijan dolazim kući, i Salku koji ni ne izlazi van otkako više ne može u medresu.

Samo ode u podrum, po ćumuru prostre serdžadu i klanja.

Sjedio sam u fakultetskome bifeu, udarao po vinjacima sve dok me ne bi izbacili van. Jesam, koji put sam se pijan potukao. Neko bi kazao nešto protiv Salke, ili bi mi se samo učinilo da kaže, i već bi izbila frka. Bilo mi je dosta da spomenu Đilasa, i to kako je Đilas zglajzao, a ja bi već mislio da me to za starog zajebavaju, pa sam se opet bio spreman potući.

Prvi put kad je došla milicija mene su umjesto u zatvor odveli u bolnicu na ispumpavanje želuca. Sutradan sam već bio na psihijatriji. Eto, tako je počelo. A Amra kao da je znala da će mi se jednom rakija ogaditi, pa me je trpila i pratila od bolnice do bolnice, udala se za mene takvoga i rađala mi sinove. Neka mi još samo Salku rodi i spomenik ću joj podići, veći od onog Envera Hoxhe u Tirani.

Čim padne kiša, ja osjetim kako me odnosi. Ono što su mi bili prsti, sada je od mene daleko, ako ih ko i nađe, reći će — kamen i zemlja. Moja pluća i ono što je od glave ostalo nakon što mi je mozak iskočio i rasuo se po dvorištu kule na Zlatištu, sve biva zemljom dok čekam i nikako da dočekam. Salko se zovem, a kiša ne staje već treći dan. Salko se zovem kazuje i mozak koji su u kantu pokupili dok su prali dvorište i bacili ga u smeće. Na dva sam kraja Sarajeva, na Trebeviću kod Prvoga šumara, i na smetljištu iznad Huma. Salko do Salke ne može pogledom dobaciti, a između je grad, teče Miljacka, i računam da se polako zaboravlja staje od mene bilo. Jutros mi je na um palo da me još ne nalaze jer nisam na jednome mjestu, ali Bog je svemoguć, njemu je malen ovaj svijet, i nije mu daleko od Huma do Trebevića.

Imam vremena da prebirem po onome što nisam dobro učinio. Ili nisam dobro mislio, što na isto dođe nakon što više ništa ne mogu popraviti. Mislio sam da me moj otac ne vidi. Nije me za njega bilo, kao što njemu nije bilo

Boga. Hamdo moj zlosretni, pazio je da pauka ne pogazi dok po kući hoda, pazio da mu dijete ne istrči pred auto, da komadić hljeba digne s ulice i položi ga na prozorski lim, na sve je pazio, ali mi se činilo da, od silna gledanja pred noge, ne vidi mene kad mu idem u susret. A je li bilo tako?

Ne znam, niti ću znati, ako nije zlo što sam mislio tako. Ako je zlo, bit će mi rečeno kad za to dođe vrijeme. I jesam li ušao u džamiju zbog oca ili zbog Allaha? Zato što me otac nije gledao ili zato što sam Boga u srcu otkrio? Salko se zovem, i lakše bi mi bilo da znam siguran odgovor. A što više čekam, to mi se više čini da ne znam.

Nisam mu zamjerio to što me zatvorio u kuću i što me nije puštao u medresu.

"Pusti ga, bolan, stari, sad je gotovo", govorio mu je Fajko.

"E, neću ga pustiti, samo preko mene mrtvoga može do džamije", odgovarao mu je. Umjesto da me zaboli, ili da me huja uhvati što me otac ne pušta pred Boga, meni kao da je bilo drago. Stalo mu je do mene. Isto sam mu što i Fajko i Sanela, samo što se to ranije nije vidjelo. Nije on, jadan, izdao nijedno od nas troje, nego smo mi, svako za sebe, izdali njega i ono u što je vjerovao kao što malo koji musliman vjeruje u Boga. Fajko se propio, Sanela je otišla, a ja sam se potajno okrenuo Bogu. Njemu koji je za moga Hamdu postojao samo kao nevidljivo nešto što će ga posvađati s Partijom.

A mater, mater je radila što i druge majke. Oko djece i kuće, pa oko komšiluka, da svako sa svakim bude u dobru i da na našu kuću ne padne ni ružan pogled. Cinila je ono što se i čini u normalna vremena. I pravila se da ništa ne vidi kad više nisu bila normalna.

* * *

"E, moja Fikreta, šta si dočekala: rodila si ga da ubije! E, Fikreta, dijete moje, da si znala šta ti pod sisom raste, bi li otišla doktoru Wagneru, onom Švabi s Marijin dvora, i rekla mu: vadi ovo iz mene, čovječe božji. Nema Boga, Fikreta, jer da ga ima, niti bi pustio da sin ubije oca, niti bi tebi takvo dijete dao. Nikoga ružno nisi pogledala..."

Eto, tako mi govore žene, a ja šutim i ne odgovaram. Znam da mi ne govore iz dobra, nego se naslađuju mojom nevoljom. Cokću ustima baš kao da su rahatlokum pojele. Rekla bi im ja: "nije to moj sin ubio, mome je ime Fajko, a ubio je neki drugi. Neki koji se slučajno u meni zatekao, slučajno se rodio i oko mene se motao, a da nikad, ni jednoga dana, nije bio moje dijete!" Tako bi im rekla, i bila bi istina, ali neću, jer je njima najmilije tako nešto čuti. Zato mi i govore tako, a sve misle, i od toga što misle Trebević odjekuje, a kamoli ne bi meni u glavi bubnjalo: "Odreci ga se Fikreta, odreci ga se Fikreta!"

"E, neću, iako mi nikad nije zaplakao, a ne sjećam se da me je ikad majkom nazvao. Ne sjećam se da me je ikad zvao, jer bi mu zatrebala. Salko. Prokletinja moja, odreći ga se ne mogu kad nije moj. Moja je samo nevolja, i ono dvoje djece, nek su mi živa i zdrava."

Jest, pitala sam se ovih mjeseci zašto sam ga takvog morala donijeti na svijet. Jesam li našla odgovora? Eh, nalazila sam ih svakakvih. I onih koji bi me pod stare dane okrenuli Bogu. Ali, opet mislim, kad bi Boga i bilo, pa zar bi me na to što ga ima ovakvim zlom upozorio? Računam da ne bi. A ako i bi, ako ga i ima, tada neka do neba čuje Fikretu koja ga proklinje. Neću opsovati, nikada nisam, ali bi mogla, i bilo bi od srca. Samo kad bi znala da Boga ima.

Prije će biti ono što stari ljudi govore: u velikoj sreći vazda se pojavi onaj koji od iste japije načini veliku nesreću. Nekad mu to uspije, a nekada ne.Salki je uspjelo. Dobra je država koja nam ne kaže gdje mu je grob. Jer kad bi mi rekla, vazda bi znala prema kojoj strani svijeta se ne smijem okrenuti.

Moga Hamdu upoznala sam na radnoj akciji. Gradila se pruga, ja bila mlada brigadirka, a on komandant svih sarajevskih akcijaša. Iz cijele Jugoslavije se došlo, a Srbija lijepa u ranu jesen, bukte lijeska i ruj po brdima, teče Morava, od svih bosanskih rijeka ljepša, a narod fin i gostoprimljev, dočekuju nas kao rođenu djecu. Od početka je zavladalo neko takmičenje između nas. Svaka brigada imala je svoju dionicu, pa koja najviše probije, ta će biti proglašena za najbolju. Beograđani kopaju ko ludi, biva sramota je ako je akcija u Srbiji, a oni nisu najbolji. Zagrepčani doveli sve samu muškadiju, momci od po dva metra, u njima je snage za položiti Transibirsku željeznicu,

a na nas druge gledaju onako svisoka. Kao, hem su kulturniji od nas, hem bolje kopaju. Samo Slovenci nisu previše upirali. Nakon pet dana shvatili su da nikako ne mogu pobijediti, te su se manuli ćorava posla. Njima je akcija poslužila više kao izlet. A naša dionica bila je najteža, s najviše stijenja, sve same provalije, poginut ćeš ako ne paziš gdje staješ. Valjda se računalo da mi ionako ne možemo biti najbolji.

Jedne noći pred povečerje Hamdo je okupio čitavu sarajevsku brigadu. Stao je pred nas, pa govori: "Gdje su se vodile najteže bitke narodnooslobodilačkog rata? Gdje su bile, i gdje jesu, Kozara, Neretva, Konjuh i Sutjeska? Gdje je svaki pedalj zemlje zaliven krvlju partizana? Koju našu socijalističku republiku je drug Tito nazvao kolijevkom bratstva i jedinstva? Kako se zvao grad u kojem je Gavrilo Princip pucao u srce monarhije?"... Ne govori Hamdo šta treba raditi, kako se ponašati i koliko kubika zemlje nam valja iznijeti. Samo postavlja pitanja, a sa svakim je pitanjem nama jasnije šta moramo činiti. A ja malena, plava, baš curica od dva pedlja, gledam ga i slušam, i sve mi se čini da ću umrijeti upita li još nešto. Hamdo pita, pa opet pita, a ja ne umirem. Onaj ko takvu smrt nije doživio, ne zna šta je ljubav.

Uzeli smo se pola godine kasnije. Bila svadba na Ilidži, mala i skromna, jer takva su bila vremena. Ništa nismo imali, ali nam je bilo dato da sve sagradimo vlastitim rukama. A to je puno. Nekima ni toliko nije dato. I kad bi god zaškripalo, kad smo živjeli u podrumskoj sobici, ja noseća s Fajkom, sa svih strana prokrišnjava i ne znam gdje ću djetetu kolijevku postaviti, samo bi mome Hamdi rekla: Hajde, čovjek moj, upitaj me ono o Principu i kolijevci bratstva i jedinstva! A njemu bi bilo drago, pa bi me zagrlio i sve bi odmah bilo lakše. Znala sam ja da mi s Hamdom samo na dobro može izaći, jer nije uzalud pobijedila sarajevska brigada. Džaba Zagrebu muška sila, džaba Beogradu sva Srbija, kad nisu imali Hamdu!

Nije prošlo ni mjesec dana otkako sam Fajku rodila, a eto ti moga čovjeka s rješenjem za stan.

Moj Hamdo nije pio, ali se tog dana jedva držao na nogama. Stao ispred kapije i viče: "Grbavica, dvosobni, šezdeset i dva kvadrata!" Komšiluk izlazi na prozore, jedni čestitaju, drugi se mršte, takvi su ljudi, svakakvih nas ima, a ja ga grlim i ne puštam. Ne mislim što mi je dijete ostalo samo, nego držim moga Hamdu i plačem, suza suzu goni, jer život ne počinje ni kad se rodiš, ni

kad se udaš, nego počinje nakon što se useliš u svoju kuću. Bili smo mladi i sve što nam se događalo donosilo je samo sreću.

Poslije je i Sanela došla na svijet pa smo se preselili u veći stan na Skenderiji, dođe i vikendica na moru, kupila se zemlja na Palama. Dođoše i bogatija vremena, a i moj Hamdo je na poslu išao stepenicu po stepenicu, pa je od skladištara dogurao do šefa proizvodnje. Bilo je to kada sam treći puta ostala noseća. Najteža mi je ta trudnoća bila, kao da sam znala šta ću roditi, iskočiše mi vene na nogama, po licu izbile nekakve crvene fleke, a vaga pokazuje dvadeset i pet kila viška. Ko bi me takvu pogledao? Zato nikada nisam krivila Hamdu što se zagledao u direktorovu sekretaricu. Mlada, nagodna, noge joj do uza vrat, Mirjana se zvala, došla u Sarajevo iz Šapca. Prava ona srbijanska kurva, daleko joj lijepa kuća bila, nikad joj nisam oprostila. I tako, dok sam se ja vukla po kući i deverala oko djece koja jedno za drugim oboliše od zaušnjaka, a ono olovo u meni samo raste i biva sve teže, moj ti je Hamdo s Mirjanom obilazio motele oko Sarajeva. Ili je u Panorami na Palama, ili je kod Klačara na Bijambarama, ili na Jahorini, Boračkom jezeru, u Jablanici, a meni sve govori da obilazi gradilišta po Bosni. I ja ga onda umornog dvorim, iako prije nego što se vrati već znam gdje je i s kojom bio. Javljaju mi ljudi, njegovi s posla, javlja mi komšiluk, pa mi kažu kako ih je zagrljene vidjelo dok šetaju uz jezero, pa šta su jeli i pili, ko im je na uho svirao i šta je kurvi moj Hamdo govorio i obećavao. Znaju ljudi i ono što nikako ne bi mogli znati, ali im je mila moja patnja, te zato znaju i govore mi. A ja slušam i trpim, znam da drukčije ne može, i samo stisnem zube kad nešto ružno o njemu kažu, da je ovakav i onakav. Može se moj Hamdo kurvati, može joj obećavati da će se od mene razvesti i da će nju uzeti, može po preduzeću pričati da je i u krevetu od mene bolja, kako i ne bi bila kada je kurva, ali ja znam da on ljubavi do moje nema i da će mi se vratiti. Opet ću ga dvoriti i čuvati, a kad mi teško bude, samo ću mu reći: Hajde, čovjek moj, upitaj me ono o Principu i kolijevci bratstva i jedinistva! Da me treća trudnoća nije tako nagrdila, nikad se moj Hamdo ne bi zagledao u direktorovu sekretaricu. Nakon što je sve prošlo, pitala sam ga, i on mi je rekao. Pa sam ga još pitala: "A je li, čovjek moj, je l' mi se sad vratilo išta od ljepote?"

"Jest, Fikreta, vratilo se i probeharalo", govorio mi je i zaplakao. "Halali mi Fikreta!", sklapao je ruke, a ja sam rekla da mu nemam šta halaliti.

Eto, takva je naša sreća bila, za veću ja ne znam i ne vjerujem da je na svijetu ima, sve dok se nije rodio onaj koji će na moga Hamdu podići ruku. Zašto ju nije digao na mene? Da je ubio mene, a ne njega, oprostila bi mu majka.

* * *

Samo sam joj jednom rekao: Ne daj mu da pije, sakrij mu rakiju! A ona mi je rekla: Ne pije moj Fajko, samo nekad malo popije. Tebe su u medresi naučili da takve stvari govoriš.

A kad bi Fajku odvelo na liječenje, ona bi po komšiluku govorila da ga je poslalo na stipendiju u Njemačku. Tamo su najbolji filozofi! Preda mnom je to govorila, sve dok joj se jednom nije dogodilo da usred ručka meni i ocu kaže: Kada se Fajko vrati sa stipendije... Ja sam samo spustio kašiku u tanjur, a otac ništa, šuti i jede. Pogledala me je kao da sam ja učio Fajku da pije. Grijeh je, preveliki, kad sin ne voli rođenu majku, pa se ja, evo, i ovdje učim da ju volim, ali ako ima istine, i ako se svaka istina smije reći, tada je istina da majka nije voljela mene. Ne znam zašto i kakva je moja krivnja u tome.

Salko se zovem, a nazvali su me tako po amidži koji je umro mlad. Dobar čovjek je bio, pa se o tome pričalo sve dok nisam došao na svijet. Nakon toga moga amidžu se nije spominjalo. Drugi su mi rekli da sam po njemu dobio ime, komšije su pričale kakav je Salko bio. Ali otac je zašutio o njemu. Sve mislim da je to zato što se više nije imalo šta reći nakon što je ime kroz mene nastavilo živjeti. Ako moj brat Fajko dobije još jednoga sina, četvoricu ih ima, neka ih dobri Allah u zdravlju i sreći čuva, dat će mu po meni ime. Salko. Ne smije zaboraviti kako se zovem, da znam reći kada po mene dođu. A čekam već dugo, deset je školskih izleta prošlo kraj mene, i vazda neko dijete, nalik na moga Fajku, izmakne pogledu učiteljice, pa kroz granje i grmlje ugazi na mene.

Ne zamjerim djetetu, nego poželim da mu je mater rodila brata koji će umjesto njega ići ovim putem.

Nakon što je Vrhovni sud potvrdio presudu, a Maršalat za Dan republike nije uvrstio moje ime na listu pomilovanja, upitao me je advokat želim li koga vidjeti. Brata? Neću brata, s njime sam se već pozdravljao i ne bi valjalo

opet. Neka me sanja onakvoga kakav sam nekad bio, a ne kakav sam tu gdje jesam. Hoćeš li majku da vidiš? Kako je to upitao, tako se u meni sakupilo. Ne znam čega, nekakve vode koja ranije nije mogla izaći, kao da je neko otpustio branu na jezeru, a došla voda u avlije, tako je i meni došla preko duše. Nisam zaplakao, ali mi je poteklo ćurkom iz očiju. Nasmijao bih se da sam imao zašto i da me nije bilo strah da moj advokat, dobar čovjek, Svetolik Đorđević se zove, sve je dao da me od smrtne kazne izvuče, da on ne pomisli da sam poludio.

Bolje je da misli kako plačem. Nisam mu ni odgovorio na pitanje. Mislio je da zna šta voda iz očiju znači.

Tako je nastala zadnja velika briga u mome životu, sada znam da je bila zadnja jer poslije više nisam imao nikakvih briga, a ta je — šta će majka reći kad joj advokat veli da sam ju poželio još jednom vidjeti? Ako ga odbije, a mislio sam da hoće, kako će tom starom dobrom čovjeku biti da mi dođe u tamnicu i kaže mi da me ona ne želi vidjeti? Ljudi ponekad moraju prenositi ružne vijesti, pa im bude teško, ponekad teže nego onima kojima takve vijesti donose. Ali šta je dobrome Bogu skrivio čika Svetolik da osuđeniku na smrt mora reći da mu majka ne želi doći?

Laknulo mi je sutradan i radovao sam se kao da je stigla vijest o pomilovanju. A poslije sam počeo razmišljati zašto je pristala doći. Zato što nije htjela pred advokatom biti majka koja se odriče sina, nego je željela ostati žrtva, ili zato što me zaista želi vidjeti? Koliko god da sam znao odgovor, nadao sam se da ga ne znam. To je smisao nade, zato ju je milostivi Allah čovjeku darivao.

Došla je i sjela. Milicioner koji je stajao kraj vrata upitao je želimo li da izađe na pet minuta. To je protiv propisa, mogao je izgubiti posao ako osuđenika i posjetu ostavi same, ali dobar čovjek je Meho, prezime mu ne znam, pa mi je htio učiniti dobro.

Ali ona je rekla: "Ne, ne treba!"

"Je li zato što me se bojiš?"

Nije odgovorila. Šutjela je i gledala me onim pogledom kojim su me

gledali na suđenju. Nisu me poznavali, pa nisu mogli vidjeti koje su mi boje bile oči, kako su mi se širile nosnice dok sam disao, bore na kraju usana. Vidjeli su samo nekoga ko je rođenoga oca ubio sjekirom i udarao ga njome po glavi dok nije iscijepao i parket ispod glave. Mislili su da sam to ja, i da ništa osim toga nisam ja. Tako me je i ona gledala. Ništa ju nisam pitao.

Samo sam joj, kada se Meho spremao da me vodi, rekao: "Ne daj, majko, bratu da pije onoliko. Učinit će svašta."

Nije mi odgovorila, a ja sam znao da će pred večer, jednog od sljedećih pet dana doći u moju ćeliju strani ljudi i da više nikog poznatog osim Mehe u životu neću vidjeti. Bio sam u srcu miran, ali što je više mira, to je u čovjeku veća tuga. Došla je subota, pa sam pomislio da mi života ima barem do ponedjeljka. Ali oni su došli u nedjelju. Dok su mi stavljali lisice na ruke i noge, jedan me je pridržavao. Rekao bih mu da ne treba, ali valjda mu je to posao, pa zašto da se miješam. Ako padnem, upišam se od straha ili se počnem otimati, on je tu. Posjeli su me u maricu, bilo je mračno, bez ijednog prozora, ali je kroz ventilaciju iz vozačeve kabine dolazio zvuk radija. Igrale su se popodnevne utakmice, čuo sam glas Mirka Kamenjaševića, njega je moj otac najviše volio. Govorio je da utakmica nije utakmica ako ju ne prenosi Mirko Kamenjašević. I još je govorio da je njegov dedo, a moj pradedo, Miralem tvrdio da mujezin ne zove samo ljude, nego zove i Allaha da se spremi na njihovu molitvu, pa da zato on odlazi samo u džamiju s koje okujiše Halid Burazerović. Kad on stane na šerefu i pusti glas, Nebo se poraduje Zemlji. E, Mirko ti je kao taj Halid, govorio je otac nedjeljom, svaki puta kad bi bile utakmice.

Bog je ugodio da me njegov glas iz Sarajeva ispraća.

* * *

Još u onoj Jugoslaviji radio sam kao zatvorski čuvar, a u ratu sam pomagao svakome kome je trebalo pomoći. Komunistima, Jevrejima, Srbima, svakome, a ne bih bio pošten kad ne bih priznao da sam jednako dobar bio i prema ubojicama, lopovima i prevarantima koje god vjere bili. Nisam ranije bio takav, kriminalac mi je bio kriminalac, a pravda je bila pravda, ali kako u ratu nema pravde i suda, mislio sam da bi valjalo biti dobar prema ljudima šta god da su učinili i zbog čega god bili krivi. Pomagao sam im da pobjegnu,

prenosio vijesti i pisma, donosio hranu od kuće i više sam puta zbog takvih stvari mogao izgubiti glavu. Ali, eto, nisam, nešto me je čuvalo. Ako bi koji ustaša ili Nijemac nanjušio šta radim, a bilo je i takvih, pokazao bi mi da zna, ali me svejedno nije dirao. Jedan Jozo, Hercegovac, zapovjednik straže, nabrojao mi je imena zatvorenika kojima sam donosio poštu i Jevreja koje sam nahranio, pa mi je onda rekao: "Orhane Demiroviću, za jednoga, a ne za dvadeset i jednoga, ide se pred prijeki sud, ali neću te prijaviti, nego ću te djecom zakleti da me ne zaboraviš bude li trebalo." Ehej, bilo je to 1942., na početku sveg belaja, kad je malo ko mogao računati da će se okrenuti ratna sreća! I nisam ga zaboravio, ali slaba mu je korist od toga bila. Ubiše ga partizani čim su 6. aprila 1945. ušli u grad. Ne stiže se, jadan Jozo, ni Bogu svome nesretnome pomoliti, a kamoli da se na mene pozove.

A ja ispadoh komunistički ilegalac, iako su mi komunisti vazda bili malo bolji kriminalci, pa zaradih spomenicu i bolji posao. Pitalo me u sreskom komitetu šta znam raditi. Rekoh: ništa osim okopavati bašču oko kuće i čuvati zatvorenike. E, na tom poslu te ne možemo ostaviti. A dva su razloga zašto ne možemo. Prvi je što bi bila sramota da borac od 1941. u slobodnoj komunističkoj zemlji radi kao čuvar zatvora, a drugi razlog, za tebe možda i važniji, je taj što bi ti sigurno opet pomagao zatvorenicima, pa bismo te na kraju strijeljali.

Tako mi rekoše, a ja neka razmislim koji ću posao odabrati. Mislio sam mjesec dana i već sam smislio da bi mi, možda, najbolje bilo vratiti se na djedovinu i obrađivati zemlju daleko od državnih poslova na kojima se, evo, i glava može izgubiti, kad me opet pozvaše u komitet, vele: "Cestitamo, postao si načelnik odjeljenja za izvršenje kazni Narodne Republike Bosne i Hercegovine." I još napomenuše kako je to posao na kojem ne mogu ništa zajebati.

Dolazim kući, a žena me pita kolika ti je plaća. Kad sam joj rekao, umalo se nije srušila od čuda. "Pa jesi li, bolan Orhane, postao ministar?" "Nisam."

"A šta si onda kad imaš toliku plaću."

Ja izvadih papir iz džepa, pa joj pročitah.

"A šta ti je posao?"

"Ne znam, rekoh."

Eto, tako sam ti ja postao ono što se u drugim zemljama lijepo zove: državni krvnik. U ovih trideset i nešto godina više sam nesretnika ispratio na onaj svijet, nego što ih je ijedna babica donijela na ovaj. U početku se nisam snalazio i bilo mi je teško. Kasnije sam se snašao, ali mi je bilo jednako teško. Moje je da komandujem paradom, imenujem streljački vod i napunim puške te da osuđenika ispratim od ćelije do mjesta izvršenja kaznene sankcije. To se mjesto svakih godinu-dvije mijenja, da narod ne sazna. Vazda sam se pitao zašto to narod ne smije saznati, a onda sam shvatio da nije do naroda, nego je do nas. Nema ubijanja bez sakrivanja, i zapravo je svejedno ubijaš li od vlastitog ćeifa ili u ime pravde i države.

Ja sam onaj koji pazi da osuđenik zdrav i čitav stigne na mjesto izvršenja kazne, a drugovi iz komiteta su bili u pravu: tu fakat ništa ne mogu zajebati! I ne mogu pomoći ni sebi ni njemu. Držim ga da ne padne dok mu u ćeliji stavljaju lisice, pazim da uza se imam čisti veš, ukoliko se čovjek upisa od straha da ga mogu presvući, kažem mu poneku riječ ako vidim da mu treba. Bilo ih je koji su htjeli da ih držim za ruku, kao što se u šetnji dijete drži. Udovoljio sam im. Šta god da su od mene zatražili, ja bih im udovoljio. Osim što ih nisam mogao pustiti na slobodu prije nego što tri metka učine svoje. A nije bilo baš nijednoga kojeg ne bih oslobodio. Džaba što je bilo višestrukih ubojica, onih koji su silovali djecu i rođene matere, ali nema tog čovjeka kojeg bih ja u tom trenutku ubio. Lako je suditi u sudnici, daj ti sudi pred zidom! Ja te ljude preboljeti ne mogu, noć nakon izvršenja sankcije nikad ne spavam i uvijek mi na um padne ista stvar: Moj Orhane, budalasti Orhane, da nisi pomagao ljudima u ustaškome zatvoru, ne bi te dopalo ovo što te je dopalo! Znam da nije ljudski tako misliti, ali svako je čovjek najprije za sebe i svako najprije o svojoj muci misli. A moja muka je takva da sam pomažući drugima odmogao sebi. Jest, mogao sam davno tražiti da me prerasporede, ali bilo je kasno već nakon što sam prvoga pred zid dovodio.

Bilo mi je ostalo dva mjeseca do penzije i mislio sam da me više nijedan neće dopasti. Pred Maršalatom su se nalazile dvije smrtne presude koje je već odbio Vrhovni sud: Stevan Karalić iz Sanskoga Mosta, koji je zbog jedne ovce ubio komšiju, ženu mu i ženinoga brata, te Salko Osmanović iz Sarajeva, koji je sjekirom zatukao rođenoga oca. Za Stevana se govorilo da će

dobiti pomilovanje jer je naknadno ustanovljeno da je ovca bila njegova, a ne komšijina. Salko se trebao izvući po dva osnova. Nije prethodno kažnjavan, a u tom je slučaju zajedno ubojstvo po pravilu stizalo pomilovanje. Osim toga, psihijatri su se razišli oko pitanja uračunljivosti. Jedan je kazao da je Salko Osmanović psihopat, dakle uračunljiv, dok je drugi potpisao nalaz teške psihoze i vjerskoga ludila. Na kraju je od suda prihvaćeno ono što je tvrdio prvi doktor, ali Maršalat sigurno zna za ovo razilaženje. Sve sam ja to pratio i čitao, raspitivao se kod stručnih ljudi, telefonirao u Beograd, gdje me već svi po imenu znaju. Godinama ništa drugo i ne radim, nego prevrćem knjige i enciklopedije i gledam kako bi koji osuđenik na smrt mogao biti pomilovan. Završio sam četiri razreda osnovne i nisam neke velike pameti, jer da jesam, kao da bih bio zatvorski čuvar, ali sam već mogao doktorirati pravo, politiku i mentalne poremećaje, koliko sam o tome pročitao. I vremensku prognozu sam mogao doktorirati. Ako je jesen kišovita, pa nastupe poplave i poskupi pšenica, poskupit će odmah i kruh, te će pomilovanja biti više. Ali ako nakon toga dođe teška zima s puno snijega, pa narod počne potiho mrmoriti protiv države, e tada je mrka kapa osuđenicima na smrt. Još gore je kada se usred ljeta nadignu studenti na demonstracije, jer nakon toga će i niži sudovi biti žešći, pa ćeš fasovati smrtnu kaznu i za ono za šta bi inače dobio petnaest godina. Zato je najbolje kad nema previše ni kiše, ni sunca, kad nije ni zima, ni ljeto, narodu nije ni dobro, ni loše, a drug Tito putuje po svijetu. E, kako je Tito upravo otputovao u Ameriku, a u Jugoslaviji bilo lijepo vrijeme i nije poskupio kruh, ja sam nekako računao da ću s mirom otići u penziju. Ako Stevana i Salku i ne pomiluju, a neće dok se Tito ne vrati i dok se ne slegnu utisci s putovanja, Maršalat im bez njega neće ni potvrditi presudu. Ne mislim ja da je do Tita i da on uopće zna kome je potpisao pomilovanje, ali znam da oni u Maršalatu vole kad narod vjeruje kako on o tome odlučuje.

A onda me je pogodio grom kada je stigla depeša o izvršenju kaznene sankcije nad Salkom Osmanovićem. Pa kako, majku mu jebem, ako se Stari još nije ni vratio iz Washingtona? Tako, Orhane, tako.

E, ako je tako, odoh ja kod doktora da otvorim bolovanje. Dva mjeseca bolovanja, pa penzija. Išao sam od doktora do doktora, žalio se na pluća i bubrege, tri puta su mi radili EKG, molio sam ih, gurao im plave koverte, ali ništa. Ili se doktorski svijet preko noći opoštenio ili me je sudbina uhvatila za gušu i ne pušta. Ne znam šta je, ali ne dobih ja bolovanje, kao što Salko ne

dobi pomilovanje. Bog nam dade da jedan drugome pogledamo u oči.

Sta sam ja vidio u tim očima? Sad kad sam u penziji i ni za šta više ne odgovaram, niti me iko išta pita, mirne duše mogu reći da sam vidio nevinog čovjeka. Svaku svoju mušteriju pogledao sam u oči, osim onih jadnika kojima su se oči od straha izgubile, i svašta sam u njima vidio. Ne bih to činio da nisam morao, a morao sam jer bez toga nismo ljudi i nema nikakve čestitosti. Ako se u oči ne pogledamo. Bez toga bi mi se činilo kao da ja sudim i ubijam, a to ne mogu.

Viđao sam tugu, viđao sam kajanje, one koji su ubili ali ne bi više nikad, i one koji su ubili i ubili bi opet, viđao sam očajnike, ljude koji ne znaju šta su učinili i one koji ne znaju šta će im biti učinjeno, ali djecom se svojom kunem, do Salke Osmanovića ja nisam u oči gledao nevinog čovjeka. Uhvatio sam ga za ramena, a on je mirno stajao, baš kao da čeka red kod brice. Sjedio sam do njega u marici i slušao ga kako diše. Kao curica, moja Belkisa kad piše zadaću iz matematike, tako je taj čovjek disao. Jest, neko će reći da Orhan priča budalaštine, ali nakon što si toliko puta slušao osuđenike kako u mraku dišu, sve već o tome znaš. Uplašio sam se od njegovog disanja.

Uto je šofer uključio radio. Taman je na Grbavici počinjala utakmica Željo —Hajduk. Mislim se, ne slušaj to, sine moj, jer ćeš se sjetiti da živ nećeš dočekati drugo poluvrijeme. Ali Salko progovori:

"Mirko Kamenjašević, on je najbolji."

"Jest, ali ima i jedan iz Zagreba, taj je isto dobar."

"Moj ga je otac najviše volio."

"A za koga je navijao?"

"Za Zelju."

"I ja isto, za Zelju."

Eto, to smo jedan drugome u životu rekli. Kasnije više nije bilo priče. Salko Osmanovic niti je zadrhtao, niti se upisao od straha. A jedan iz voda

mu je pucao u glavu. E, da sam samo mogao znati koji je, ne bi taj državne službe vidio. Ali otkud bih mogao znati.

Sad sjedim ispred kuće, gledam ljude kako prolaze i nekad mi se učini da vidim poznato lice dok zamiče gore uz pekaru. Zna to i biti neko poznat, ali češće je da mi se samo učinilo. Jednom sam tako vidio rahmetli brata Rahmana, i taman da ga zazovem, kad se sjetih da je mrtav već sedamnaestu godinu. Bude to kad previše gledaš ljude, a ja ih se u životu nisam nagledao, pa sad koristim vrijeme. I uvijek nakon što naiđe uz pekaru prvi kojega nema među živima, kažem si da je dosta gledanja za danas, pa odem iza kuće i okopavam bašču. Uredna mi je bašča, ljepše u Sarajevu nema. Žena mi govori da sam trebao biti vrtlar. Jesam, trebao sam biti sve što nisam bio.

Danas je kraj pekare prošao Salko. Znao sam da nije on, ali svejedno sam viknuo za njim. Za svaki slučaj, jer svakakvih čuda ima, pa daj Bože i meni jedno takvo. Onda sam otišao u svoju bašču i malo kopao, a malo gledao grad pod nogama. E, da mi je zaboraviti, opet bih se rodio.

Zemlja ne šuti. Zemlja je stara nena koju bole kosti. U snu se pomakne i zastenje, škripe joj kosti i pucketaju zglobovi. To sam saznao otkako sam ovdje i mislim kako će se iznanaditi svaki živi stvor kad jednom mrtav bude. Zemlja ne šuti, ali ju nekada nisam mogao čuti jer ni ljudsko tijelo ne šuti. Samo što mislimo da ne čujemo tutanj svojih srca, ali kada srca stanu, tad čuješ da su bila glasnija od grmljavine. Kada srce stane, čuješ Zemlju i hvata te nemir. Jer šta ukoliko je i ona živa? Ako je Allah i Zemlju učinio živom, tada je grijeh u svakom tvrđem koraku. Je li to razlog što tako dugo ne dolaze po mene?

Pamtim da sam Salko, a ako me kiše svog raznesu, ostat će mi ime. Ime ću zadnje dati, jer kako bih bez imena pred Njegovo prijestolje stao. Salko koji je tvrdim korakom po Zemlji gazio, a Zemlja je stenjala jer su je boljele kosti. Ako Bog da Fajki još jednoga sina, on će se umjesto mene zvati Salko. Tako su se zvali moleri i vodoinstalateri, a nijedan hafiz i alim. Ja nisam bio ni moler, ni alim, a sada sam ništa koje čeka da meleci po njega dođu.

Smiluj se, dragi Bože, da Zemlja tad bude živa, jer ako i ona zašuti, Salko će zašutjeti za njom.

* * *

A mene je zaklelo da šutim. I da nije, ne znam kako bih to rekla, ni da li bi se moje brojalo pred narodom i narodnim sudom. Na šutnju su me zaklela dvojica braće, jedan je bio pijanac, a drugi nije. Taj što je bio pijanac bio je dobre i bogate nafake. Voljela ga je lijepa i mlada djevojka, pa ga je za sebe uzela kao što se uzima skupa i bezvrijedna stvar. Izrodila mu je četiri sina, iz ljubavi, a ne zato što se nadala da će on prestati piti.

Drugi brat, taj što nije bio pijanac, došao je na svijet u krivo doba. Otac i majka upravo su potrošili svoju ljubav te im je stigao poput telegrama na adresu pokojnika, ili poput ružinog sjemena na ledenu santu. Zato na njegovo lice nisu upisali ljepotu. Niko se nije divio njegovim prvim riječima. Nisu vidjeli kako raste. Disao je drugi brat, ali ljudima nije postojao.

Ali nije me zaklelo da o tome šutim. Ako bih i rekla, više nikome ne bi bilo važno.

Zaklelo me je da šutim o onome što se jednoga dana dogodilo u roditeljskome domu dvojice braće. Majke nije bilo kod kuće kada je došao pijani brat. Nije bilo ni drugoga brata, jer je u podrumu, u svome hramu od lošeg bosanskog ugljena, Boga molio u zalazak sunca. Kod kuće je, dakle, bio samo otac.

Pijani sin iskao je novac, a otac je, kao i uvijek, rekao: "Za piće nemam!"

Pijani sin zaplitao je jezikom, iznova tražio, otac je znao da će to potrajati neko vrijeme i samo je ponavljao svoje riječi.

Ali potrajalo je predugo, otac je htio izaći iz sobe, pa je blago odgurnuo sina, ali sinje bio toliko pijan da je pao. A kada je pao, razbistrilo mu se u glavi upravo toliko da shvati zašto je pao. Zato što je gurnut kao da je mrtva i nepotrebna stvar. Da nije tako, mislio je, otac bi ga barem pogledao.

Pijani sin otišao je na balkon i uzeo sjekiru. Otac je sjedio okrenut leđima i pokušavao udjenuti konac u iglu da zašije dugme na košulji. Dok je prvi put zamahivao sjekirom, sin nije mislio da je to išta gore nego biti gurnut. Shvatio je da je puno gore kada je ocu prsnula lubanja i kada je kriknuo poput

psa kojeg je udario auto. Nakon toga pijani sin udarao je sjekirom da bi i sebe i oca uvjerio u ono što je do maloprije mislio, da to nije ništa gore nego biti gurnut.

Tako ih je zatekao onaj drugi brat koji se u svome hramu od lošeg bosanskog ugljena molio Bogu. Molitva je predugo trajala.

"Ubio sam ga, plakao je brat koji više nije bio tako pijan."

"Zašto?", pitao je drugi brat.

"Ne znam."

"Kako ne znaš?", zagrlio ga je, pa su tako stajali neko vrijeme, a ja sam se pitala šta bi se dalje moglo dogoditi. Imaš četri sina, rekao je brat koji nije imao ništa, imaš ženu.

"Možeš li mi halaliti?", pitao je brat koji više nimalo nije bio pijan.

"Ti ćeš halaliti meni", rekao je brat koji nije imao ništa, uzeo je sjekiru u ruke i udario po mjestu na kojem bi ležala mrtva očeva glava da je od glave išta ostalo. Bila sam jedini svjedok, a jedini svjedok sam mu i sada, dok na Trebeviću čeka da po njega dođu.

Kada su ga na sudu pitali zašto je ubio oca kojeg nije ubio, brat koji je u krivo doba došao na svijet odgovorio je:

"Ne znam."

ASAG

Ne sjećam se kad je to bilo. Čudo je da se ičega sjećam u ovim godinama. Zato me više ne pitaj kad, kad, kad... Šta ja znam kad! I zašto je tebi toliko važno kad je bilo? Glavno je da je bilo. A možda ni to nije glavno. Glavno je daje dobra priča i da se priča, evo, otkako znam za sebe, a to ti je fala Bogu evo već devedeseta godina. Može biti da se pričalo i ranije, ali ja to ne znam i ne bih ti lagao ako ne znam. Mislim, mogu ja i lagati, ne bi mi bilo prvi ni stoti put, više sam čini mi se u životu lagao nego što sam istinu govorio, ali odšta ti je da me slušaš ako unaprijed znaš da ću ti nešto slagati.

Bila u jednog dubrovačkog trgovca kćer jedinica po imenu Mara. Došla mu na svijet takorekuć u zadnji čas, mater ju rodila s navršene četrdeset tri, kad se više nitko nije nadao da bi u kući Ivetića još moglo biti poroda. Stari Simun, tako se trgovac zvao, u prvi mah i ne bi jako sretan što mu je Vinka, a tako mu se žena zvala, na svijet donijela žensko. Ugasit će mu se loza, nestat će mu imena, neće više biti Ivetića kao da ih nikada na svijetu nije ni bilo. Ali nakon tri mjeseca, kada se djetešce ćaći prvi put nasmijalo, u Šimunu se želja prelomila, nestalo je svakog gnjeva, i ne bi više on svoju Maru za stotinu sinova dao. Tako to kod očeva obično biva. Htjeli bi sinove, htjeli bi da ih u rat daju i da im se iz rata ne vrate, i sretni su kad im se sinovi rode. Ali ta sreća kratko traje. Prava i duga očinska ljubav počinje s kćerima.

Curica je navršila pet godina, Simun je u nju gledao kao u Boga i zvijezde bi joj s neba skidao da je mogao, ali Grad nije prestajao brujati kako se uskoro gasi ime Ivetića i kako ni Šimuna više ne vrijedi Ivetićem zvati. Umrijet će skoro pa je bolje naviknuti se da plemena Ivetića više nema. Sahraniše iz pasjaluka ime prije nego što nestade onaj koji ga nosi. Ljudi vole takve stvari, kao što vole i sprovode. Nigdje se kao na sprovodu ne osjećaš kao živ čovjek i nikad ti tvoje ime nije tako veliko i važno, taman i da si zadnji jado iz porodice najgorih sirotana, nego kad iščezne neko od časnih imena.

Dolazile su do njega takve riječi, jer su i bile izgovorene da dođu do onoga

kojeg će najviše zaboljeti, a Simun je mučao, nije odgovarao i uzvraćao, ali se u njemu samo kupio bijes. Ivetići su, znaš, od davnina živjeli izvan zidina Grada i koliko god da im je bogatstvo naraslo, nisu ih puštali unutra, niti su im dali da postanu sasvim gospoda. Bilo je u tome pizme, a bilo je i nečeg drugog. Porodice koje su imale ugled i moć, a živjele su izvan zidina, bile su nekad najbolja ratnička snaga Republike. Njihov je bijes štitio zidine od osvajača. Jest da bi se Dubrovčani na kraju sve dogovorili s Turcima, ali opet je trebao netko za koga se znalo kako mu nije teško poginuti. Jebeš diplomatski dogovor ako prije njega nije pala mrtva glava. Kao što ni primirja ne bi ništa valjala da se ne potpisuju krvlju. Svakoj državi vazda su trebali ludovi koji će s prvim migom suknuti u rat. Kao oni crnci što danas trče na stotinu metara. Niski start pa hop u grob.

Ivetićima je smrt bila u krvi. U krvi im je bio onaj pčelinji bijes koji je od svih bjesova najveći: pčela zna da samo jednu žaoku ima i da će s ubodom skončati. Zato je čuva do onog časa kad više nema spasa za nju i njezine. E, tako je Simun Ivetić šetao s malom Marom po Stradunu, s kraja na kraj Grada, pa u veliku lijepu kuću na Pilama, a u njemu je rastao njegov pčelinji bijes.

U crkvi su se smijuljili kad bi ga vidjeli, a pop je govorio kako je Bog stvorio ženu da šuti i legne pod muža kad joj se tako kaže. I još je rekao da žena nema svoga lica, jer je žensko lice vražje, nego pobožna i čestita žena treba imati lice svoga muža. Puk je popu odobravao. Odobravale su babe sa crnim maramama umjesto glava. I časne su sestre odobravale, bit će uvjerene da umjesto svojih nose Božja lica. A Simun je prestao ići na misu i zabranio je Vinki da više ikad prekorači crkveni prag. Ne znam koja su to bila vremena, ali bit će da je bilo davno, jer popovi više ne govore takve stvari.

Simun je gledao u raspelo iznad postelje pa mu se u jednom času učinilo kako mu se i Raspeti smijulji kao što se smijalo stado u crkvi. Ili mu se nije učinilo baš to, nego nešto drugo. Uglavnom, skinuo je raspelo sa zida i spremio ga u ormar, na uštirkane bijele plahte. Vinka mu je govorila da to ne čini, a on joj je rekao da će, ako progovori još jednu, uzeti sjekiru i iscijepati križ da imaju drva za potpalu. Žena je šutjela i gledala ga. Njoj prezime nije bilo važno, niti to što se Simunu gasi loza. Žene nikad nisu držale do takvih stvari. I ako mene pitaš, u pravu su. Ime je razlog za zlo, za krv i rat, pa bi

nam bolje bilo da smo svi bez imena. Krstila se nesretnica kad bi mijenjala posteljinu pa vadila onu plahtu što je ispod križa. Kad bi je rastvorila, umjesto jednoga, ocrtavalo se dvanaest raspetih. Dvanaest potpuno istih, a ne zna se koji je pravi. Ubogoj Vinki to je bilo važnije od ovih i onih imena.

A onda je Simun Ivetić jedne noći otišao u Židovsku ulicu, kod nekog Salamona Levija koji nije bio rabin, ali je znao sve što rabini trebaju znati, i rekao mu je da on i njegova obitelj žele postati Židovima, i šta se tu može učiniti. Levi mu je odgovorio da su stvari jednostavne ako se na pravi način shvate. Kad na početku znaš šta će biti na kraju, onda lijepo odmah pređeš na kraj i napraviš posljednju stvar.

"A šta je posljednje?, pitao ga je Simun. Posljednje je to da zapališ ovu kuću i sve židovske kuće u Gradu. Prije toga možeš još samo prerezati grkljane svim Abrahamovim sinovima. "Dakle, nećeš me primiti među svoje?", nije shvatio Simun. "To je nevažno", rekao mu je Salamon Levi, "jer neće značiti ništa osim što će i tvoj grkljan biti prerezan i što će i tvoja kuća biti spaljena. I zato idi u miru Božjem doma, a ako si dobar čovjek, nikome nećeš reći da si bio kod mene. Već to da kažeš zašto si bio ovdje, bilo bi dovoljno da planemo kao krijesnice." Ali Leviju vrag nije dao mira pa ipak na kraju upita Simuna Ivetića zašto je poželio biti Židov. Kad mu je objasnio da je to zbog kćeri koju voli više od Boga i obiteljske loze koju na nju želi prenijeti, Salamon Levi je iz kredenca izvadio naranču i pružio mu je. Bila je to najveća naranča koju je Simun ikad vidio. Naranča iz Portugala.

"Odnesi ovo svom djetetu", rekao je Salamon, "i neka bude sretno tebi i tvojima." Oči su mu bile pune suza.

Simun je išao kroz Grad u kojem više nije bilo žive duše. Mrak u kojem su svijetlile samo dvije stvari: pun mjesec i naranča u Simunovoj ruci. Znao je da za njega u Dubrovniku više nema mjesta. Nema, ako ne želi trpiti sramotu ili zbog sramote ubiti. Zato će prodat kuću i sa ženom i djetetom otići tamo gdje ga ne znaju. U Trst ili u Mletke? Ne, učinit će ono što još nitko nije. Poći će u Bosnu, pod sultanovu vlast i turske adete. Ako su njegovi ginuli zbog Grada i tukli se s Turcima, Simunovo je da ode među njih živjeti. Zašto? Zato što je bilo uzalud prolijevati krv za domovinu. Na svijet je trebalo doći žensko dijete pa da Simun to shvati. Da se rodio sin, umro bi junačkom smrću za nešto što ne postoji.

U Bihać je došao s vrećom dukata u jednoj i s djetetom u drugoj ruci. Nesretnica Vinka danima je plakala i kumila ga da ne idu. Govorila je da će ih Turci nabiti na ražanj. Njega na ražanj, a nju tko zna na što... Dobro, nije tako rekla, to sam ja sad dodao. Svatko je ovoj priči nešto dodavao pa valjda mogu i ja. A kad ostariš, tko o čemu, a ti o onim stvarima... Dok sam mogao, nisu me toliko zanimale. Ali nisi došao da ti o tim stvarima pričam, nego o lijepoj Mari. Koja još nije bila lijepa Mara. Djeca su vazda lijepa pa im se valjda zato ljepota nikad ne napominje. Većina poružni kad odraste. I zato se za one koji ne poružne u narodnoj pjesmi veli da su ostali lijepi. Lijepi kao djeca. Išli su tako niz bihaćku čaršiju, Vinka dva koraka iza Simuna, zapiljena u kaldrmu i premrla od straha. Ljudi ih gledaju i ne mogu vjerovati svojim očima. Obučeni po kršćanskim običajima, očito bez stana i ikoga svoga, pojavili su se nepoznati. U ona doba to se nije često događalo. Zapravo, nikad se nije događalo. Ko god bi izvana došao, dobro se znalo šta radi i zašto je došao. Ili je trgovac, ili francuski putnik, špijun i danguba, ili je u kakvoj državnoj misiji. Ali nitko nije dolazio sa ženom i djetetom. U ona vremena nije bilo turizma pa da uprtiš ženu i djecu i kreneš se zlopatiti po nekim vukojebinama — biva uživaš i odmaraš se! A bilo je i opasno. Ako je u koju bosansku čaršiju i naišao nepoznat netko sa ženom i djetetom, onda se sa sigurnošću moglo znati da je muhadžir, izbjeglica, da ga je potjeralo s kućnoga praga. Tursko se carstvo stotinama godina smanjivalo, kao košulja koja se skuplja svaki put kad ju opereš, pa nije bilo čudo da naiđu muhadžiri. E, ali bilo je čudo to što ovi muhadžiri nisu bili turske vjere! Ljudi u čaršiji nisu znali šta o tome da misle. A onda su, bit će, shvatili da nije njihovo misliti o takvim stvarima. Ima tko će misliti. Tko? Pa vlast, brate!

Ja bi se tu naselio sa ženom i djetetom, rekao je Simun Turčinu koji ga je gledao ispod oka i kuckao čibukom po stolu. Stol je bio onaj kancelarijski, bečki, po čemu se dalo zaključiti da Turčin nije od starih običaja i navada i da bi se od njega moglo nešto očekivati.

"A šta ćeš ti ovdje?", upitao je Simuna nakon što je odšutio taman toliko da kršćaninu bude neugodno.

"Nije mi bilo dobro tamo gdje sam bio!, odgovorio mu je.

"I misliš da će ti baš tu biti dobro?", nasmijao se Turčin onim smijehom koji ne donosi radost, nego je više kao prijetnja.

"Svugdje će mi biti bolje nego tamo gdje sam bio", reče Simun.

Turčin ga je pogledao kao što pametan gleda budalu. Pa je malo odšutio, zapiljio se u neku mušicu na stolu, a kad je i ona odletjela, Turčin je progovorio:

"Ako je tako, onda ostani! Nitko neće dirati ni tebe ni tvoje!"

Šta bi tom agi, paši ili šta je već bio, da Dubrovčanina pusti u čaršiju, to nikome nikad neće biti jasno. Ali se zna da time ništa nije kupovao, ni dobrotu, ni išta što bi se dukatima plaćalo. Dao je Simunu dozvolu da se naseli kao što bi se svaki Turčin naselio. I nije mu na kraju pružio ruku, niti ga je više pogledao. Kažu da se šest mjeseci kasnije taj Turčin objesio. Duša mu prekipila pa digao ruku na sebe. Tko zna je li i to istina, ili je neko od duga vremena nadopričao priču.

Eto, tako se Simun Ivetić naselio u neprijateljsko carstvo. Na glavu je stavio fes, crni kakav su nosili kršćani, obukao se alaturka i u tren oka postao je netko drugi. Lako je postati netko drugi ako te nitko na to nije tjerao. A Simuna nitko nije tjerao. Osim ako ćemo tjeranjem nazvati to što su mu u Dubrovniku govorili da će mu se s tom pišuljom ugasiti porodično ime. U Bihaću mu tako nešto nisu mogli reći jer nitko nije znao tko je i šta je Šimun Ivetić. A da je i znao, ne bi to bilo važno. Koga briga što će se ugasiti ime koje ionako u čaršiji ništa ne znači.

Pustio je Šimun Maru da se igra s turskom djecom. Vinki to ne bi drago. Plašila se mater da će djeca kidisat na malu zato što je druge vjere. A kao da je djecu briga za vjeru! I kao da ijedno dijete na svijetu zna koje je zapravo vjere. Ali treba i mater shvatiti. Njezin je strah veći od svake ljubavi i strasniji od najstrašnijega zločina. Samo najgori krvolok i mater znaju mjeru zla na zemlji. Krvolok zato što zlo čini, a mater zato što se zla plaši. Ali otac je računao da će mu kćer ostati medu tim svijetom, pa neka se odrana na njega navikava. Uostalom, staje njemu u životu koristilo to što je u Turcima vidio crnoga vraga te je protiv njih išao u ratove? Učili su ga tako od malih nogu, a sad vidi kakva je bila korist od takvoga nauka. Zato neka se dijete druži, neka sklapa prijateljstva, trebat će joj u životu, a kad dođe vrijeme za udaju, naći će joj momka njezine vjere, ali takvoga koji će znati ono što ona danas zna. Da bolje čaršije od ove nema, ni drugih ljudi do onih s kojima si

rastao. Nakon što je ostao i bez svoga grada i bez svojih ljudi, Simun nije htio da se i Mari isto dogodi. Osim toga, Bihać mu je bio lijep, a ljudi druge vjere bili su mu dragi.

Pitaj boga šta se zapravo mutilo u glavi Simuna Ivetića da tako i toliko prevrne i zavoli ono što je za mržnju bilo stvoreno. Turke je poslalo na svijet da kršteno čeljade ima koga mrziti, da nam se krv ne ukvari i da nam vjera ne obljutavi. Da nas takve Bog ne ispljune iz usta. Šta je, čudiš se što i ja tako danas mislim? Ili me samo pitaš? Ma zafrkavaš me, a znaš da nije fino zafrkavati staroga čovjeka. Možda je danas drukčije pa je sramota mrziti komšiju, bio on Turčin, Kinez ili crnac, ali ako je drukčije, onda je to od jučer ili od prekjučer. A mržnja prema Turcima nas je činila ljudima stotinama godina, kao što je i Turke ljudima činila mržnja prema nama. I svakoga čovjeka na zemaljskoj kugli, i prije toga — dok se nije znalo da je Zemlja okrugla, čovjekom je stotinama godina činila mržnja prema drugome. Ti sad meni kažeš da je ta mržnja iščilila? Dobro, možda je i iščilila, ali ona nas je učinila ljudima. Zadnji put kad nismo mrzili, nismo ni bili ljudi nego smo bili majmuni. Čim smo jedni drugima podijelili imena i čim smo počeli u nešto vjerovati, dakle čim smo se očovječili, počeli smo mrziti. I onda smo neki dan prestali! Ma jebeš ti to, sine moj, što smo prestali!

Samo za Simuna Ivetića ja sam sasvim siguran da je prestao mrziti Turke. Zato što mu se u glavi dogodilo nešto što drugima nije. Ili zato što je mržnja prema svojima nadrasla Simunovu mržnju prema Turcima. Prestao je mrziti Turke jer je tolikom ljubavlju volio Maru. Eto, ako to možeš shvatiti. A drugi su nastavili mrziti i dalje jer se njima ništa nije dogodilo u glavi. Možda mrze i danas. Ali to ne pokazuju jer je, biva, nepristojno tako govoriti. Kao što je nepristojno prdnuti kad ti se prdi. No, bit će dovoljno da se opet zarati i da junaštvo opet dođe ispred pristojnosti, pa ćeš vidjet je li i koliko je iščilila mržnja koja je čovjeka čovjekom stvorila. Navršila je Mara tek desetu kad joj se ljepota odrasle žene već ocrtala na licu i tijelu. Čaršija ju je u čudu gledala. Hodža Ismet Salkan, dobar čovjek i prijatelj s kojim je Simun najradije akšamlučio, on uz rakiju i sir, a Ismet samo uz sir, jedne mu je ljetne večeri rekao da pripazi malo na dijete. "Šta, bolan, da pripazim?", Nije shvatio Simun jer jedini on Maru nije vidio muškim već očinjim očima.

"Dosta mi je daju pogledam i već sam grešan pred Allahom", spustio je

glavu Ismet.

"Pa onda je ne gledaj, budalo stara!", rekao je Simun i zagrlio ga. Umjesto da ga povrijedi i razgnjevi prijateljevo priznanje, on ga je shvatio kao kompliment. Čudan je bio Simun Ivetić. Ili smo čudni svi mi koji nismo takvi kakav je bio on.

Jednoga dana je u posjetu rodbini u Bihaću došao trebinjski beg, mladi gazija Ali paša. Visok, naočit, taman onakav kakvi su junaci u narodnim pjesmama, projahao je Alija kroz čaršiju na konju alatu, divnoj beštiji kakvu naš svijet, naviknut da živi i ljuduje među malešnom, kvrgavom i tužnookom bosanskom kljusadi, nije mogao ni zamisliti. Ali pašin konj bio je baš kao da bi se sad netko provozao Bihaćem u ferrariju. Uz tu razliku što nas ferrari ne bi gledao s visine, a konj je na narod mimo koji je prolazio gledao baš tako, s visine. Kao da zna koliko je bolji i vredniji od tih ljudi. A možda je i znao. Čovjek blage veze nema šta sve beštija zna i osjeća.

E, sad ti misliš da ja tek onako, od duga vremena, da produžim priču i tebi pokidam živce, spominjem kako je Ali pašin konj gledao na čaršiju? Vidiš, tu si se prevario! Da je konj drukčije gledao, možda ne bi bilo ni ove priče. Naime, nije bilo nikog ko nije zapazio razliku između konja i njegovoga gospodara i ko tu razliku gospodaru nije u vrlinu ubrojio. Alija je bio nasmijan i onako, danas bi se reklo — prirodan, pozdravljao je svakoga kome je ulovio pogled i odzdravljao svakome tko ga je pozdravio. A čim bi vidio da ga netko krivo gleda, on bi se unezgodio kao što je i red da se stranac unezgodi pred pasjalukom domaćina.

Uglavnom, Ali pašin je pogled bio u istoj ravni s pogledom svijeta kroz koji je prolazio. To se ne bi ni zapazilo da mu konj nije bio zagledan u visine. I ne bi se rasprela priča o begu koji umije i s jahačke visine biti ravan svakome čovjeku. A čim si ravan ljudima, veći si od sebe samoga. U takvog se Aliju namah zaljubilo svako žensko u bihaćkoj čaršiji. Bit će da je bilo i muških koji su se zaljubili, ali nisu to priznavali. U sedam dana koliko je Ali paša ostao u Bihaću, grad je doživio nešto što nije pamtila njegova povijest. Tmurna i teška lica ozariše se pred muškom ljepotom, svi počeše paziti kako se ujutro oblače, jesu li im čiste košulje i fino obrijane brade, a hanume su pod zarovima krenule tako sijevati očima da se činilo kako stiže oluja. Na neki je način i stigla. Samo što ovu oluju nitko neće pamtiti po zlu, iako je

zbog nje u prošlih stotinu godina proliveno više suza nego zbog svih tragedija koje su zadesile Bosnu. Ali nije ni svaka suza od nesreće. Ima i onih koje samo sretne oči liju.

Običaj je da gazija obigra na konju čaršiju onog dana kad se u čaršiji pojavi. Da narod zna tko je došao. Pa da se useru od straha oni koji za strah imaju neke razloge. A da se prznice i ljudi bez ikakvih razloga raduju njihovom strahu. No, Alije se nitko nije imao razloga plašiti. Pa se nitko nije posebno ni iznenadio kada je on i sutra projahao čaršijom. Ali kada se i treći dan na konju pojavio, ljudi su počeli misliti šta iza toga stoji. Četvrtog dana shvatili su da se svijetli Ali paša zagledao u neku lijepu Bišćanku. Jer zašto bi inače po čaršiji jahao i cijeli svijet lijepo gledao? Kad kažem lijepo, onda i mislim lijepo. Onako kako gledaju samo oni kojima srce razbistri pogled i zamuti pamet.

Ih, koliko je u bihaćkoj čaršiji bilo očeva koji tih noći nisu mogli oka sklopiti i koji su velikoga Allaha molili da im kćer bude Alijina izabranica! Dobri su ga molili jer im se činilo da je Ali paša od duše stvoren, a zli i pohlepni molili su Allaha jer su znali da je Ali paša bogat. Takvima se činilo da je njegovo pola Hercegovine i još frtalj Bosne te da će se preko njega i sami u begove i gazije pretvoriti. Mislili su da će im preko kćerine ljepote i Ali pašinog bogatstva i pečene prepelice same doletjeti u usta. Te da će, onako usput, komšijama s kojima su u zavadi sabljom dimiskijom od sutra sjeći glave.

No, uzaludne su i zlima i dobrima bile sve molitve. Zaljubi se Alija u jedinu koja ga nije ni pogledala, jedinu čiji je otac svake noći mirno spavao, u jedinu u koju se nije smio zaljubiti. Lijepa Mara tad ni jedanaestu nije navršila pa nije ni znala razliku u muškim pogledima. Gledala je gaziju na konju kao što medvjed gleda u zalazak sunca. Vidjela je ljepotu, ali nije shvaćala njezin smisao. Niti joj je na kraj pameti bilo da bi joj ta ljepota mogla pripadati.

Sljedećeg proljeća opet je Alija sedam puta projahao bihaćkom čaršijom. Opet je čaršija blistala i opet očevi nisu mogli zaspati. Ali ovaj put samo zli nisu spavali. Dobri su znali da se gazija nije u njihove kćeri zaljubio i lako su se pomirili s tim. Dobar čovjek nikad neće biti nesretan zbog propuštene prilike. Sreću ne valja izazivati, nego joj se trebaš prepustiti. Kao pitomoj

rijeci bez virova. Oni koji su je izazivali, vazda bi umjesto sreće dozvali nesreću. Utopili bi se na pravdi boga, pa bi svi pričali o tome kako su se u takvoj rijeci mogli utopiti, a nije bilo boljih plivača od njih. Tako je bilo u ona vremena, a tako je bogme i danas.

Sedam je godina svakoga proljeća Ali paša dolazio u Bihać i sedam dana bi jahao kroz čaršiju. U međuvremenu poudavale su se gradske cure, stasale su nove, a čežnja je rasla kao što bi raslo more da se u njega pođe ulijevati nova rijeka. To je nemoguće jer ne može biti da se na svijetu pojavi rijeka koje nije bilo. U prirodi se zna red, ali među ljudima reda nema. Sad ti misliš da je ljudski nered u zlu, klanju i ratu? Ama kakvi! Sve to postoji i među stijenjem i kamenjem. Svako je zlo dio prirodnoga reda. Jedini pravi nered je u ljubavi. A Ali paša se, to znaš već barem pola sata, smrtno zaljubio u lijepu Maru. U dijete od deset godina. Pa ga je sedam proljeća obilazio, a već se petog proljeća i Mara u njega zaljubila.

Stajali bi jedno pred drugim i gledali se. Satima tako. A da se nikad ne dodirnu i ne progovore nijednu riječ. Niti je on imao njoj šta reći, niti je ona znala šta bi njemu rekla. On je bio turski beg, a ona strankinja, pa još kršćanka. Ali i da nije bilo tako, šta bi u ona vremena dvoje zaljubljenih mogli reći jedno drugome? Riječi su došle puno kasnije, s bogatstvom i komforom. Ranije se samo šutjelo i gledalo. Beskonačno dugo.

Naravno da su ih na kraju otkrili kako se gledaju i da se čaršijom proširio glas kako je Ali paša sišao s pameti i zagledao se u lijepu Dubrovkinju. Ali umjesto da na to čaršija reagira s mržnjom, kao što je inače činila kad bi bile iznevjerene kolektivne čežnje i nade, ljudima je pao kamen sa srca. Dobri su očevi naprosto bili dobri pa im ničija ljubav nije mogla zasmetati, a zlima je laknulo jer se Alija nije zaljubio u komšijsko dijete, dakle u konkurenciju, nego u kćer Simuna Ivetića koji im nikako nije mogao biti na smetnji jer su s njime možda i dijelili istu čaršiju i disali isti zrak, ali nisu dijelili isti svijet.

I naravno da je u neka doba i do njega stigao glas o tome da se Mara i Ali paša gledaju po vas dan. Mislio je da laže svijet i da od duga vremena ogovara. A ogovaranja nemaju smisla ako nisu potpuno nevjerojatna. Maru ništa nije pitao, niti je ženi Vinki išta govorio. Ako mu je ikad i palo na pamet da bi u ogovaranjima moglo biti istine, Simun je znao da ni od pitanja, ni od velikoga govora u tim stvarima nema velike koristi. Bit će sve ono što

mora biti, tako i tu čovjek ništa ne može mijenjati.

Osmoga proljeća Ali paša je samo jednom projahao čaršijom. A i to jer je morao proći kroz čaršiju da bi stigao pred kuću Simuna Ivetića. On mu je otvorio kapiju, upustio ga u svoj dom, a gospodstveni konj četri je sata mirno stajao nasred avlije i s visine gledao na ljude koji su virkali iza svakog ćoška, okupljali se i došaptavali u znatiželji: "O čemu se to u Simunovoj kući priča!" Već je padala večer kada je Ali paša konačno izišao na avliju. Prvi puta su ga vidjeli mrkog, nikoga nije pogledao, niti se s kime pozdravio, nego je uzjahao svoga konja i otišao iz Bihaća. Simun Ivetić nije Aliji dao svoju kćer. Nije ga, međutim, ni odbio. Rekao mu je neka sam upita Maru pa ako ona htjedne poći za njega, otac će ju pustiti i mirazom opremiti.

"Kako da ju pitam ako riječ sa njom nikad nisam progovorio?", pitao je Ali paša.

"Ne znam", odgovorio mu je Simun, "ali druge ti nema." Pa je Alija otišao u sobu kod lijepe Mare, opet su se samo gledali, njemu se jezik svezao u čvor.

I onda je ona konačno progovorila: "Da me prosiš, ne bi pošla za te. A da se s drugom ženiš, ja bi se otrovala."

"Zašto?", upitaju on.

"Tako", reče ona.

"Zašto", opet je upitao.

"Tako", ponovila je.

I to je bilo sve. Još su se neko vrijeme gledali u tišini pa je Ali paša otišao. Više se nisu vidjeli, ali su vazda jedno za drugo znali. Kako su znali? Joj tebe i tvojih pitanja! Fino su znali, kao što zaljubljeni znaju jedno za drugo. Eto, tako su znali. Moglo bi se reći da ni Mara ni Alija više nizašto u životu nisu toliko znali koliko su znali jedno za drugo. A da su ostali skupa, da su se samo jednom zagrlili, puno bi manje u životu jedno za drugo znali. Jedan zagrljaj bio je dovoljan da Mara popusti, da se slomije i pođe za Aliju. Ko

zna kakav bi joj Alija u životu bio i da li bi ju volio vazda onako kako ju je volio a da je nije dodirnuo. Nikad ne znaš u šta će nekoga ženidba pretvoriti. Jedne učini boljima nego što su bili, a drugi postanu gori od najgorih. Tu nema nikakvoga pravila. Istopi se želja u čovjeku kao ona kocka leda koja ispadne konobaru i zazvecka po ljetnoj terasi. Postoji još nekoliko sekundi i pretvori se u vodu i u ništa.

Ali znao je i on da ju treba samo zagrliti i da će sve biti riješeno. Da će lijepa Mara biti njegova. Zašto to nije uradio? Zato što je bio beg u vrijeme kada je to nešto značilo. A možda i zato što je htio Maru samo ako mu se onakva da. Onakva kakva je bila dok ju je gledao. Velika je razlika nešto gledati iz daljine i to isto držati na rukama. Sve što držiš na rukama, postaje dio tebe. Ni ljepše ni ružnije nego što si sam. A Mara je Aliji bila nešto veće i važnije od onoga što je bio samom sebi.

Između njih dvoje bilo je ono što je veće od svake naše ljubavi. Ono za šta znamo da postoji i bez čega mali životi ne bi imali previše smisla. Nešto što je poput neba iznad nas. Zamisli da neba nema pa kad pogledaš gore da vidiš samo rupu i ništa! Ne bi ti se dalo živjeti. E, Mara i Alija su kao to nebo. Ona za njega nije htjela poći, a ubila bi se da je on pošao za drugu. Taj zavjet bio je veći od života. Zato se tako dugo o njemu priča, zato se legenda o Ali paši i lijepoj Mari prenosi s koljena na koljeno i zato je nad njima proliveno više suza nego nad svim bosanskim nesrećama zajedno.

Tako plačeš samo nad nečim čega nisi dostojan, što je od tebe veće, a čemu se nadaš kao što se nevjernici nadaju Bogu. Njihov je Bog veći od Boga vjerujućih. Veća je njegova moć i sjajnije njegovo prijestolje. Zato Bog voli nevjernike. I zato je čežnja veća od vjere.

Postoji stotinu malih prizemnih razloga zbog kojih je lijepa Mara mogla odbiti Ali pašu. Ja dobro znam da je većina njih tebi već pala na um i spreman si me za njih pitati. Ali molim te nemoj! Zato što na tvoje razloge ja ne dajem ni pišljiva boba. Oni me vrijeđaju kao čovjeka. Vrijeđaju priču od koje sam stvoren. Svi ljudi su stvoreni od neke priče. Većina je stvorena od junačkih priča. Zato većina i jest zla. Moja priča i priča mojih ljudi nije junačka, iako je Ali paša bio junak, a lijepa Mara bila je još junačnija od njega. Ali njihova hrabrost nije bila od ovoga svijeta. Kao što ni ja nisam više od ovoga svijeta. Da jesam, odavno bi poludio od svega što znam i što mi se

u ovih devedeset godina dogodilo.

Zanima te zašto Simun Ivetić Ali paši nije htio dati ruku svoje kćeri? Eh, sad bi ti zaobilaznim putem došao do toga da priznam stotinu tvojih malih prizemnih razloga. Sam si iz priče morao shvatiti zašto on to nije mogao učiniti. Ako nisi shvatio, ja ti nisam kriv, niti je kriva priča. Svi koji je znaju, shvaćaju Simunove razloge, ali ti nitko o njima ne bi govorio. Zato što je to onaj dio priče koji ima smisla samo dok se ne kaže. Ako se kaže, svaka čarolija nestaje. I ja bi tebi sad mogao reći: Da me prosiš ne bi pošo za te, da se ženiš bi se otrovao. Pa si ti sad misli šta sam ti htio time reći.

Kad ovako gledam na svoj život, unazad jer se samo unazad na život i može gledati, sve mi se čini da bi sretniji bio da sam učinio što i lijepa Mara. Barem bi se o meni pričalo i kad me više ne bude. A ništa ne bih izgubio, nijednu radost. Ako je radosti i bilo, uvijek je tužno skončala. Mrtvi smo brate, da mrtviji biti ne možemo.

Ni ja ti se nikad nisam ženio pa me se možda i zato ova priča više tiče nego nekog drugog. Da sam dvadeset godina mlađi, ne bi te stvari dovodio u vezu. Ili ti ne bi priznao da ih u vezu dovodim. Plašio bih se. Ovako sam već prestar za sve strahove. Pogotovo za strahove koji bi se ticali mene i moga ugleda. Pitaš kakvog ugleda? E, ni to ti neću reći! Ali ne zato da ne pokvarim priču, nego zato što ti to znanje ne treba. Danas više nikome, pa ni meni samom, nije važno zašto se nisam ženio. Reći ću ti samo da moji razlozi nisu veliki kao Marini. Puno su manji jer za njih nemam nikakve zasluge. Naprosto sam se rodio takav. Ili me je takvim život napravio. O tome postoje razne teorije. O čemu? Pa o tome, čovječe božji. Kad bi bolje slušao, a manje pitao, možda bi i shvatio o čemu govorim.

Nekad je, bit će u srednjem vijeku, postojala najstrašnija i najčežnjiviia od svih ljubavi. Vodila se između viteza i dame. Živjeli su zajedno, spavali u istoj postelji, ali se nikada ne bi dodirnuli. Između njih je, na sredini kreveta, ležao mač. Taj mač bio je granica koja se nije smjela preći. Imao je mač i svoje ime. Asag se zvao. Stajao je s njegove lijeve i njezine desne strane, da se te dvije strane nikad ne pomiješaju.

Davno sam čuo i za tu priču, ali je do danas nisam shvatio. A neću je ni danas shvatiti. Zašto su to radili ako nisu morali? Ajde, ti mi reci, ti sve znaš!

E, vidiš u mome je životu postojalo nešto što je slično tom maču, a nije bilo moj izbor. Zato mi je drago što su postojali Mara i Alija. Oni su imali izbora, a ti crkni ako ne znaš zašto je Mara izabrala onako kako je izabrala. Crkni ako misliš da je to bio Asag.

ZULUM

Ime fra Jakova Durme nekako se vazda zaobilazilo u ljetopisima Kreševskoga samostana. Ali opet se ne bi moglo reći da nije spominjan kad je trebalo ili da su, ne daj Bože, časni ljetopisci zbog njega krivotvorili spiskove naše braće. Ne, nego bi ime fra Jakova Durme ispisali kao i svako drugo, a onda bi se slučajno izvrnula tintarnica, manastirski mačak bi namirisao slaninu gdje je nema pa bi nepopravljivo zamrljao fra Jakovljevo ime ili bi, a bilo je i takvih slučajeva, miševi izgrizli baš one stranice na kojima se šire opisuje šta je ovaj fratar za svojih kreševskih godina radio, u kakve je nezgode upadao i po kojim bi čudesima trebala biti upamćena njegova dobra duša.

Gdje god se na listinama i u tefterima danas vidi mastiljava mrlja, što god je od napisanog izblijedilo, gdje god je papir izgrižen ili se raspao, i ispod svakog traga mačje šape po napisanom, sigurno se krije ime fra Jakova Durme.

Bilo je rano proljeće, snijeg se još nije sasvim ni otopio, kada je u predvečerje jedne subote neko zalupao po samostanskim vratima. Fra Siško je ko i vazda bio najlakši na nogama, otvori on, kadli pred vratima žena, onako malo krupnija, po turski obučena. Ne stiže je ni upitati šta hoće i kakva ju je nevolja u ova doba dovela pred kuću sluga Gospodnjih, a ona već bi na pola sobe i u tren oka se nađe uz ognjište, eno već sjedi na fra Siškinom tronošcu, grije dlanove i ponavlja: "Uf, jadna ti sam majko, joj Allahu dragi."

Fra Serafin i fra Ilija se u taj čas smrznuše, iako ruke samo što im nisu u vatri. Fra Siško zinuo i ukočio se, stoji nasred sobe ko da je opet došao onaj Francuz da nas meće na dagerotipiju. A nije, jadna ti majka Francuz, nego je Turkinja. Prava pravcata i izgleda da nije sasvim normalna.

I nikad, pravo je reći, saznalo se nije je li Rejhana bila luda ili je samo uživala u strahu zaprepaštenih redovnika. Ali da su se rušila carstva, a u našem se manastiru više raspravljalo o Rejhani, nego o ubijenim vladarima i

bliskim ratovima, to je bezbeli istina.

A fra Jakov nije bio tu kada je ona došla, niti je kome moglo biti neobično što ga nema. Bilo bi čudo da je kući došao prije mrkle noći, kao što bi još čudnije bilo da iz samostana nije umakao čim je svanulo. Takav je bio i na takvoga su se svi naviknuli. Davno je gvardijan od njega digao ruke i prestao mu prijetiti premještajem. Uostalom, kamo bi, u kakvo prkno svijeta fra Jakova mogli poslati, a da ga se samo ne usreći. Neko je jednom kazao da bi tom hajvanu najveća kazna bila poslati ga natrag u Rim, jer u Rimu su samo ljudi i pokoji golub. Nema vukova, medvjeda, lisica, a što je najbolje, nema ni risa! U Rimu bi naš fra Jakov Durmo skapao od samoće ili bi počeo sam sa sobom zavijati, brundati i rikati, jer se ne bi imao s kim drugim na ravnoj nozi pošteno razgovoriti.

Kud nam ga poslaše, kukao je pokojni fra Simo, a nisu nam ga poslali, nego su ga samo neispravnog vratili. Biva, bistro je đače, pa umjesto da ga uče samo teologiji i onim znanjima koja bi fratru koristila u našoj divljoj zemljici, uputiše ga na nauke o životinjama. Kao da će orlovima držati misu i zečeve zvati da se obrate! A njemu se sve pobrkalo u glavi, preučio je i teologiju i zoologiju, pa i ono što je sveti Franjo kazivao o bratstvu svih živih stvorova. Umjesto da brine o ljudskim dušama, fra Jakov je krenuo popisivati životinjske. Tu se više ništa nije moglo promijeniti. Pogotovo nakon što je prvi puta u igmanskim šumama susreo risa.

Nakon što su se konačno sabrali, upitaše Rejhanu zašto je došla i zna li gdje je došla. Veli da ju je začaralo, evo ima tome i tri godine, pa ne može dalje trpki jer joj prođe mladost, a bogme će i život, samo ako se pusti. Kaže da zna gdje je došla, kako ne bi znala. Kao da na ovakvo mjesto možeš stići ako ne znaš kuda si pošao.

"A znaš li hanuma", pita nju fra Serafin, "šta bi nam tvoji učinili da znaju da si tu?" Ona se tu ko i nasmija, pa govori da je to puno manje od onoga što je njoj već učinjeno. Pa nismo ti mi krivi, zašto nama dovlačiš nesreću pred vrata. "Nisam", kaže, "Allaha mi moga, nisam, nego sam došla da me spašavate?"

"Kako?"

"Da znam kako, sama bi sebi pomogla. Vi ćete znati."

"Šta ako mi ne znamo?"

"E, onda je sve isto i nikome pomoći nema..."

Tekao je tako eglen braće franjevaca i žene koju kao da je sam đavo sastavljao od raznih dijelova i onda je pustio među svijet. Široka baš kao manji rakijski kazan, a na njoj svaki od onih ženskih bregova i dolina stvoren samo da vrijeđa pogled onima koji su se zavjetovali da će do smrtnoga časa ostati čisti i Bogu vjerni. A dođe baš u vrijeme kada se uveliko priča da je Velika porta digla od Bosne ruke i pitanje je dana kada će trupe bečkoga cara preći Savu i krenuti prema Sarajevu. Nikada u turskim očima nije bilo više mraka i mržnje i nikada nisi morao bolje paziti da im se ne zamjeriš. A može li biti šta gore od toga da saznaju, ili namirišu i osjete da je Rejhana u manastiru.

Od Kreševskoga samostana neće ostati ni spomena, a ni to što će se glave zakotrljati po ledini neće biti da je sasvim za baciti, pa braća krenuše ispočetka, u još većem strahu: te zašto si došla, znaš li gdje si došla i ide li ti u pamet šta će biti kada se sazna. A ona sve isto, kaže da ju je začaralo i da više ne može trpi.

Bližila se ponoć kada se fra Jakov Durmo konačno pojavio. Sav blatnjav i izgreban, habit mu u dronjcima; u jednoj ruci sjekirica, u drugoj nož. Da je drukčije, svi bi se iznenadili. Jednom kada se vratio onakav kakav je i otišao, fra Serafin ga je, tobože u brizi, upitao: "A je l' se to ženiš? "Jok, što bi se ženio", odgovorio je kao da mu je i to sasvim normalno. Vazda je bilo bolje fra Jakova ništa ne pitati, bio je kao onaj pauk što u tuđe lovi mreže.

I mislite da se začudio što žensko, pa još tursko žensko, vidi usred samostana kako sjedi uz vatru i grije ruke? Jok, nego je i sam prišao da se ugrije. Niti nju išta pita, niti pita nas šta Rejhana tu radi. Ostao je tako desetak minuta, a onda se povukao u svoju ćeliju. Da nadoknadi molitve, što bi rekao pokojni fra Simo.

A nju su braća kumila i molila, obećavala joj skidanje čini i preporuke gospodinu Bogu, samo da ode spavati na sjenik. Bila se zaintačila da će

zanoćiti kraj ognjišta. Popustila je tek nakon što joj je fra Serafin kazao da ujaci prestaju biti ujaci ako pod istim krovom zanoće sa ženskom glavom. Izgube svoje duhovne moći, a ako se to dogodi, Rejhana je uzalud dolazila, neće joj moći skidati čini.

Kada je napokon izašla, fra Siško je zamandalio vrata i kazao da ih barem mjesec dana neće otvarati, taman da naiđe meksički car. Braća su u miru Božjem pozaspala, a ne bi da su znali kako je ova noć još dobra kakve će biti sljedeće.

Kada se fra Jakov Durmo zorom nije pojavio u kapelici, niti poslije na doručku, prvo se mislili da je izišao ranije nego inače. Ali kako je moguće da je kapija zamandaljena onako kako ju je fra Siško ostavio? Tu pomisliše da brata nije u snu prekinulo, valjda bi se oglasio da je bolestan, pa fra Serafin i fra Ilija otrčaše do njegove ćelije.

Bilo je već prošlo devet sati, taman vrijeme kada ono najljepše sunce obasja ćelije koje su na istočnim stranama i prozrači svaku muku i pasjaluk iz njih. Prvo što vidješe u fra Jakovljevoj ćeliji, bile su drvene nanule. Nakon što skine kundure, fra Jakov bi po samostanu vazda hodao u tim nanulama. Veli da je to vidio u Padovi. Vidio on i niko drugi. Stoje, eto, nanule ispred postelje onako kako ih je noćas ostavio, krevet neraspremljen, pozna se na njemu trag spavača, mantija na svom mjestu, kundure na prozoru, ali fra Jakova nema.

Nasred postelje stoji ptica, lijep, krupan soko, i gleda šta braća tu rade. Pogled kao u insana, ali malo prijekoran. Biva, zar vas nije sram u tuđa gnijezda zalaziti.

"E, hajvana ljudskog, evo nam je i pticu u manastir dovukao", progunđa fra Serafin, pa mahnu da ga potjera. A soko ništa, trepne taman onako kako i čovjek trepće kad mu mašu pred očima. Fratar da će ga zgrabiti za vrat, a ptica umjesto da na njega pođe kljunom, naheri glavu i začudi se. Baš kao da će reći — budi Bog s nama na šta su od duga vremena spale Tvoje sluge da bi se za vratove hvatali i davili pošten svijet. Fra Serafin zastade. "Ajde Ilija, đugume nijedan, učini ti nešto!"

"Ne mogu brate mili, vidi kako nas gleda."

Izađoše obojica iz fra Jakovljeve ćelije i ostaviše otvoren prozor, da ptica može van ako joj dođe. Taj dan braća su se ponašala kao da je sve obično i kao da ništa ne remeti uobičajenu manastirsku čamotinju. Istim su molitvama krijepili dušu i Gospodina upozoravali na zemlju koja mu se odavno našla za leđima, spremao se ručak, opet je bilo kupusa i krumpira, a bogme i koje zrno riže, prosto da se zna koliko je daleko na isto zakoračila krštena noga, fra Ilija je kao i svaki dan čistio kuburu i one dvije puščetine što mu ih je povjerio fra Grgo kada je prije tri godine krenuo u Padovu, fra Siško je u podrumu prelijevao vino iz jedne u drugu bačvu i mrmljao neke svoje praznovjerice protiv sirćeta. Pravili su se kao da sokola ni nema, a on se okolo gegao nalik na malo gospodstveniju kokoš, zalazio u kuhinju, nadgledao podmazivanje oružja, išao u kapelicu i dugo stajao pred oltarom zagledan u Isusa i Mariju, tužan kako tužni znaju biti samo ljudi koji svakodnevno ne gledaju isti prizor, pa znaju primijetiti njegovu nijemu bol. Povremeno bi uzletio i napravio nekoliko krugova pod niskim svodovima, a da se ne sudari sa zidom kao što se to redovito događalo golubovima i vrapcima ako bi slučajno zalutali u samostan. Zatim bi se spustio i nastavio dalje, korak po korak, sporo i sa saznanjem daje ovaj svijet mali i da je u njemu još manja naša redovnička zajednica.

Navečer je stao uz ognjište, kraj fra Siškinog tronošca, i širio jedno pa drugo krilo, da se bolje ogrije. Braća su dugo šutjela, biva neugodno im je pred nepoznatim iznositi manastirske tajne, a ne bi se ni zgledavali, da onaj drugi ne prepozna zbunjenost i duševni nemir i ne nađe razloga za kakvu neumjesnu šalu.

"A gdje li hanuma nestade?", progovorio je fra Serafin.

"Eh, ko će je znati, žensko ko žensko", neko je uzdahnuo odgovor.

"Je l' još začarana ili ju je prošlo?"

"To si upitao ili samo onako kažeš?"

"Ja bogami samo onako, zašto bih se raspitivao, neka je samo otišla."

"Vala, neka je."

"Jest. A šta bi da je ostala?"

"Ništa, ko i sad što je ništa."

"Jest, baš ništa. Ne do Bog daje nešto."

"I šta ćemo sad?"

"Mene pitaš?, pitaj tog do sebe. Znat će Jakov čim dođe. Ako dođe! E, vidjet će ovaj put, svetog mi Ilije i ovoga križa, vidjet će..."

Te noći niti su braća zaspala, niti je fra Jakov Durmo došao. Soko se povukao u njegovu ćeliju i sva je prilika da je on jedini spavao. Spustio je glavu među krila i kao da se čulo kako puše u snu.

Sutradan je fra Serafin u biblioteci sazvao sve fratre. Zatvorili su vrata i oba prozora, da ptica ne može ući. Još tri je dana do gvardijanova povratka iz Požege, započeo je. Meni je povjerio manastir, da se brinem za red i čuvam svetost Božje kuće. Lako je to ako nam svima zajedno ne fali razbora, triput da mi izvrnu rakijski kazan, meni ruka za kuburom ili handžarom poletjeti neće. Zato me gvardijan i odredio. Zbog razbora...

Mučio se fra Serafin s onim što je kanio reći, a niko da mu pomogne. Uvukla se braća u sebe, šute kao Fojničani na vjeronauku, i čekaju da on prvi kaže ono u čemu nikakvoga razbora nema. A on sve odgađa, znoji se, pa nastavlja: "Ono što se prekojučer dogodilo, bolje vam je zaboraviti. U starome Rimu bi se reklo da je stigla furija, a u Grčkoj se drukčije zvalo. Zaboravio sam kako. Djeci se veli da ne otvaraju svakome vrata. Ne zamjeram ja fra Siški, svi smo mi djeca Božja..."

Fra Siško se prenu na spomen svoga imena: "Eno, sad ću ja biti za sve kriv."

A fra Serafin ga molećivo pogleda, sve bi dao da mu se sad pošteno posvađati, ali bi još više dao kad bi neko umjesto njega kazao ono što se mora reći.

"Ljudi, ja mislim da je fra Jakov tu u manastiru, a da se nama samo čini

kako ga nema", konačno će fra Serafin. Pa krenu pogledom od jednog do drugog fratra, dižu se oči kao zvijezde u kasni akšam, i vidje se da potvrđuju.

"Je li tako?", upita fra Iliju koji mu je sjedio preko puta.

"Tako je, tiho će on", a svi počeše klimati glavama. Da ih je ko u tom času vidio, pomislio bi da upravo ismijavaju stare babe koje sjede uz šporet i vesele se posljednjem sakramentu.

Na kraju je sve ispalo kako je fra Serafin i želio. Kada se gvardijan vrati s puta, neće čuti ništa iz čega bi se dalo zaključiti da je fra Serafin izgubio razbor, niti će se od sastanka u biblioteci stvoriti priča i budalaština s kojom će mu braća piti krv do smrti, a zatim će se prenositi s koljena na koljeno, dok god je Kreševa i Kreševskoga samostana. Nešto je rečeno, ali i nije rečeno.

Uglavnom, doznalo se da svi misle isto. Fra Jakov Durmo pretvorio se u sokola.

Kako je do toga došlo i je li se transformacija dogodila po dobru ili po zlu, zbog toga što je fra Jakov previše razgovarao sa životinjama ili zato što ga je neko urekao, braća nisu bila načisto. Bolje će biti ako je prvo, barem više neće toliko izbivati iz manastira i bit će redovniji u duhovnim dužnostima, ali nekako je vjerojatnije da se ipak o drugome radi. Ako je tako, onda bi i Rejhana s tim mogla imati neke veze. Ustvari, tko osim nje?

Nije fra Serafin toliko žalio što je Jakov iz jednoga prešao u drugo obličje, nisu mu bile drage životinje, ujeo ga je komšijin Šarov kad je bio dijete, pa mu se i danas pozna ožiljak na nozi, te mu posebno drag nije mogao biti ni fratar koji se samo sa životinjama bavi, ali ga je nešto drugo tjeralo u ozbiljne brige i mračilo njegovu inače vedru narav. Koliko god ne vjerovao u čaranja, bajanja i narodske praznovjerice, svojim je očima vidio ljude koji su nagrajisali, djecu koja bi oslijepila kod zdravih očiju, žene koje su gubile mlijeko jer su na zidu ugledale pauka, popove koje bi udarila kap dok su iz mladića istjerivali vraga, a ni aveti mu nisu bile sasvim strane. Smijao se turskom vjerovanju da se oko Božića okolo skitaju karandžolozi i vrebaju ljude da im se napiju krvi, sve dok prije desetak godina pred Badnjak nije putovao iz Kiseljaka. Uhvatila ga je noć jer se zarakijalo kod nekog Gavre

Stijepića kojem je žena rodila tri sina odjednom, pa ih je valjalo krstiti, popio je i fra Serafin malo, taman da ga bude strah uzjahati konja, nego je krenuo pješke, korak po korak uz dorata. I tako se usred mraka, u noći bez mjesečine, dogodilo da ga uz strašnu dreku zaskoči to stvorenje i svog ga izgrebe. Na licu mu je koža bila sva u rezancima, jedva je to poslije zaraslo, a habit kao da mu je četa Turaka sabljama sjekla.

To je mogao biti samo karandžoloz. Svi su se slagali koliko god u gluposti ne vjerovali. Osim tog istog fra Jakova. On je fra Serafinu mirno kazao kako misli da ga je napao ris, jer se životinja uplašila rakijskoga vonja. I eto mu sad što nije karandžoloz, neka gleda u šta ga je pretvorilo!

Rečeno je da se pticu mora pustiti neka radi što joj je volja, dok god čini ono što pristoji čovjeku. Ako će jesti za stolom, neka jede kao i svi drugi. Ako joj je po volji ići na misu, neka ide i neka ulazi u kapelicu kad god joj je volja. Jedino pričest neće primati. Zato što niko ne može biti sasvim siguran da je u sokolu fra Jakovljeva duša i zato da hostiju ne zgrabi kljunom. Tijelo Kristovo ne grize se zubima, a kljun je isto što i zubi, zaključio je fra Serafin.

Braća se na pticu navikoše još istoga dana. A nisu se ni imali šta navikavati, jer je nestalo onoga što im je kod fra Jakova išlo na živce, ne bi više ukaljao podove kad se vrati iz šume, niti bi ispadao pametniji jer je nešto prešutio. A ptica nije bila hajvan pa da im smeta kad im se oko nogu plete, nego su u njoj osjećali ljudsku dušu, po svemu mudriju otkako se preselila iz jednoga u drugo tijelo. Dobili su boljega brata od onoga kojeg su imali, a istovremeno ni njega nisu izgubili. Malo zamršena stvar, razmrsio bi ju samo fra Ignacije, slavni logičar iz gimnazije u Visokom, da prošle godine nije umro.

Na popodnevni odmor i kontemplaciju pošlo se u miru kakav fra Serafin nije osjetio još od onog ljeta pred ređenje, kada je sa sedmoricom vršnjaka i mladim fra Ilijom na Plehanu danju sadio šljivik, a kad padne noć, odlazilo se fra Julijanu na gledanje zvijezda. Već je bio prevalio osamdesetu i još uvijek je dovršavao svoje životno djelo, kartu neba nad Bosnom. Malo je kasno počeo, kad je već otišao u penziju, a o astronomiji nije imao pojma, nego je vjerovao da svaka zemlja ima drukčiji raspored zvijezda i nebo nad Firencom nikako ne može biti isto što i nebo nad Derventom. Niko ga nije htio razuvjeravati, grehota je starcu dirati u nebo, pa su mu još nabavili i novi

teleskop. Stigao je iz Beča malo pred fra Serafinovo ljeto i vjerojatno u cijeloj Bosni nije bilo većeg čuda tehnike. Fra Julijan se radovao kao malo dijete, skakutao okolo i razvlačio svoje nebeske papire po stolu. Njegova radost trajala je danima, pa se već činilo da cijeli Plehanski manastir malo pomalo ostavlja ovu sirotu ohlađenu Zemlju i kreće prema zvijezdama. Svake je noći s olovkom u zubima zurio u teleskop i kružio s jednoga na drugi kraj neba, valjda da se najprije upozna s nebeskom merajom koja mu je bila zatajena od one padovanske šklopocije, staroga primitivnog teleskopa što ga je donio sa sobom kad ga je zadnji put slalo na put.

A onda se dogodilo ono što je fra Julijanovoj priči o zvijezdama promijenilo smisao. Zaputio se jednoga jutra preko ledine i sapleo se o mladicu šljive koju su mladići jučer posadili. Hitro je poskočio, krenuo na drugu stranu i sapleo se o drugu mladicu. Padao je tako pet-šest puta sve dok neko nije pritrčao da mu pomogne, na staje starac počeo vikati kao da mu deru kožu s leđa. Iz usta su mu izlazile one najgore kočijaške psovke kakve se ni među najraskalašenijom braćom nisu nikada čule, otrgnuo se, potrčao i opet se sapleo o mladicu.

Jadan fra Julijan više ništa nije vidio. I to je trajalo ko zna otkad. Bio je skoro sasvim slijep, a tajio je jer bi se onda u samostanu znalo da će nebeska karta ostati nedovršena. Dok god braća misle da je i dalje crta, i njemu se samome čini da je tako. Naučio je kretati se po navici i unutrašnjem oku, znao je u pedalj gdje svaka stvar stoji, svi su mu koraci bili odavno prebrojani, pa ga je u svijetu u kojem se stoljećima ništa ne mijenja jedino mogao iznenaditi novi šljivik.

Dogovoreno je da se nezgoda prešuti, a da se fra Julijan obodri tako što će mu svake večeri slati mlade bogoslove da ih podučava gledanju zvijezda. On je zbog toga bio presretan. Bog je stvorio nebo da čovjek s vremena na vrijeme digne pogled, da mu glava ne pretegne, vrat se ne iskrivi, a u nosnice se ne počnu zavlačiti mravi i razne baje, govorio je na prvoj poduči. Mladi ga je Julijan slušao i činilo mu se da nema veće istine od one koju ugledaju slijepe oči.

On im je pokazivao što sve na nebu trebaju vidjeti, pitao: "Je li, mladiću, vrbika ti tvoga, na šta je tebi nalik anamo ona zvijezda?" — pa bi se čudio kad neko odgovori kako je anamo ona zvijezda baš ko kap kada se noću

smrzne na prozorskome staklu, jer je njemu ta zvijezda ista izvor Gospavinog potoka, sva malehna da čovjek nikad ne bi rekao da iz nje takav sjaj može izbit, kao što ni za taj izvor ne bi rekao da će iz njega tolika voda sunut. U tim dugonoćnim promatranjima neba nikada se nije osjetila tjeskoba, koja bi gonila na podsmijeh, jer starac zapravo ništa ne vidi. Ako postoji mir duše, onda je za fra Serafina mir u ljetu kada su sadili šljive, a noću od fra Julijana učili o zvijezdama.

Eto, taj mu se mir povratio dok je ležao na svojoj drvenoj postelji, gledao u strop i slušao kako sokol nabada po hodniku, cokoće po kamenu svojim oštrim pandžama, brat naš fra Jakov Durmo.

Dobro bi bilo da se tog popodneva završila priča, jer tada jedno ime ne bi bilo zatajeno u ljetopisima Kreševskoga samostana. Ali kraj nije tamo gdje bi čovjek htio, nego se nastavlja dok se ne potroši ono od čega je sve počelo.

Nakon što su prošla dva obična dana i tri mirne noći, trećega je jutra, onoga dana kada je navečer gvardijan trebao stići iz Požege, neko opet zalupao na manastirska vrata. Fra Siško je opet ne misleći poletio da otvori, a tamo stajaše čovjek sav u dronjcima, prljav i neobrijan, ni na šta nalik. "Ko si sad ti?", iznenadio se fratar.

"Kako bolan ko sam, ljutnu se nepoznati."

"Vidi ovog Ilija brate," dalje se čudio fra Siško.

"Vidim, kako ga ne bi vidio. Sta hoćeš dobri čovječe?"

Čovjek ih je gledao u nevjerici, na pola puta između bijesa i velikoga straha, a sa sitnom sumnjom da ga sprdaju. Međutim, njih dvojica su bili nikad ozbiljniji.

"Brate, oćeš malo kruha?", upita fra Ilija.

"Jok vala, nego bi ušao", reče čovjek, a njih obojica malo ustuknuše.

Ali fra Serafin je odmah znao i odmah je u odrpancu prepoznao fra Jakova. Uostalom, nije se mogao u četiri dana puno ni izmijeniti, a niti je ranije baš

bio jako uredan i čist, ali braća su tako iskreno povjerovala da se fratrova duša preselila u sokola da im njegovo lice nije ništa značilo. Trebali su se na njega naviknuti, a to je zahtijevalo jednak napor pameti i duše kao i priviknuti se da je čovjek postao ptica. Ako ništa drugo, njihova vjera je duboka i iskrena. Svetome Ocu bi gruhnule suze na oči kad bi ih vidio, mislio je fra Serafin poslije, i nije ga puštala ljutnja.

Fra Jakov Durmo prvo nije htio reći gdje je bio, ali kad ga je pritisnulo i zaprijetilo da mu ovaj samostan nije djedovina i da bi moglo biti i tako da kreševske kapije zavazda gleda s vanjske strane, priznao je da je otišao s onom hanumom. Zgriješio sam, kazao je, strašno da strašnije ne može biti. Opet lažeš, niti bi tebe žensko uvuklo u napast, niti je ona žena po tvojoj mjeri načinjena, triput je veća i šira, odvratio mu je fra Serafin, a onda je Jakov ispričao ono što bi ostalo ubilježeno u ljetopisu da je sljedeće godine rodila pšenica te da one druge miševi nisu morali hartiju jesti.

Evo, kako je fra Jakov zborio o svome izbivanju, njegovim glasom izrečeno: "Negdje pred jutro, već je bio otkucao treći sat, a četvrti samo što nije, začuše se glasovi pod prozorom. Jedan glas bio je ženski i ljudski, iako nije ljudske riječi izgovarao, a drugi bijaše glas ptice. Prepirali su se i natezali, isto zaove pred svadbu, nisi mogao razaznati oko čega, ali se osjetilo da to već dugo čine i da im nije prvi put. Lako je to prepoznati. Kada se ljudi cijeloga života mrze, a Bog, sudbina ili to što su od iste japije načinjeni, ne daju im da se razdvoje ni na jedan dan, tada u njihovoj mržnji nastaje neki viši red. Upadaju jedno drugome u riječi, a opet se zna kad je na kome da grdi i huli, kopaju si oči, ali svaki put najave to, bacaju jedno na drugo sahane i topuze — ako su im topuzi pri ruci — a opet to čine tako da se onaj drugi svaki put može izmaknuti. Takav red postoji i među životinjama. Kad vuk kidiše na vučicu da joj pregrize grkljan, ili kad se seoski psi za kičme uhvate, čini se da jedno neće preživjeti, a ipak nikome ništa ne bude. Na dva kraja loge svaki liže svoje rane, a tako su blizu da im se repovi dodiruju i znaju da drukčije ne bi mogli.

Slušam ja tako njih, raziđe se san s očiju, razbistri magla u glavi, baš kao da nikad nisam ni spavao. I sve si mislim šta li bi toj ženi da ne govori ljudskim jezikom. Znam da nije mutava, jer da jest, i ptica bi od nje bježala. Bit će da su joj od duga razgovora riječi umakle s jezika, pa ustadoh da

povirim. Kadli pod prozorom žena, ima u njoj mesa za dva dobra junaka, maše rukama, sva se zarumenila, samo što ne pukne, a oko nje leta i u lice joj se unosi sokol. Lijepa, krupna ptica, vidi se da nije živjela od sirotinje. Ali svejedno ju je neka muka pritisnula, dok ovako i ovoliko sa ženom razgovara.

Rekoh, može li to malo tiše, sluge Božje se neće naspavati. Tek da vidim je li žena zbilja zaboravila ljudski jezik i da dobiberim šale u svađu, a ona diže glavu, samo što me ne spali onim očima i zamahne rukom, udari pticu, sokol odskoči i ušuti se. Vidi da sad nije njegovo. Elem, rekla mi je da se ne pravim lud i da smo se uz ognjište već zajedno grijali, da se zove Rejhana i da manastir neće pustiti na miru dok ju ne oslobodimo ptičjih uroka. Zašto baš mi, zašto ne pođe hodži? Veli da je išla i da joj je rekao da on tu ništa ne može, jer u njega ništa ne piše o ptičjim urocima i čaranjima, ali da bi fratri mogli znati pošto u njihovim knjigama ima raznih besposlica. Ma vidi ti hodže, nije ni on lud, hem se oslobodio napasti, hem je krst ocrnio.

Kaže ona, deder siđi dole, pa ću ti reći šta je bilo. Rekoh, kako ću sići u ova doba, šta će ujaci misliti. Veli, siđi, jer ako te ja budem silazila, nećeš se majci više popeti. A ja šta ću, nego siđoh. Onako kroz prozor, kako ću drukčije. Jest, habit sam zaboravio, ali kao da mi je mogao i zatrebati. Stoji ona preda mnom, eto je ko stog sijena, stao sokol uz nju, malo veća kokoš, ali lijep kako insan nikada ne može biti. Stali tako, a ti Jakove sudi!

Dobro, rekoh, da čujem kako je bilo. Ali nemoj šta slagati, da meni tvoj ahbab poslije ne kopa oči. I bogme ispriča Rejhana.

Veli, kad je navršila petnaestu, bila je najljepša cura u selu, a ne bi ljepše ni u susjedna tri. Na planini Bjelašnici, dokle god oko seže, među Brutusima, Hrvatima i Krdžalijama nije bilo takve. Oko Rejhane se otimao ko god bi ju vidio, muški bi letjeli kućama da sinove prave ne bi li im ona bila nevjesta. Propadao je krumpir u trapovima, crkavale krave u štalama, vukovi su upadali u torove, ali njih nije bilo briga. Trajala je duga noć Rejhanine ljepote, pa je te godine na Bjelašnici začeto sinova više nego prije i poslije toga.

Ali kako ljepota i razbor ne idu skupa, a djevojče u tim godinama nema mira, tako je i Rejhana bila živi nalet. Bježala bi od kuće, spavala u snijegu i grijala se u medvjeđim brlozima, zavlačila dlanove u njihovo krzno i haračila

po medvjeđim snovima. Veli da je saznala šta sanja svaki medvjed na planini Bjelašnici i da medvjeda ima raznih kao i ljudi. Jedni se u snu odmaraju, a drugi se kad otopli dižu, umorniji nego što su legli. Ako ne bi bila s njima, onda bi se okolo naganjala sa zečevima ili se penjala na one najviše stijene ne bi li u daljini ugledala Stambol. Mislila je da se s tih visina može vidjeti najdalja daljina i čeznula je da mlad mujezin s najvišega stambolskog minareta pogleda prema Bjelašnici, ugleda nju i zaljubi se. Ili sinovi sultanovi da s najviših kula zraknu prema toj ljepoti, pa da dođu i odvedu je. Eto, tako je Rejhana jadna mislila da će biti.

Jednom se tako penjala po stijenama i taman da će s jedne preći na drugu, rukom se uhvatila za kamen, kad ju nešto ščepa za mali prst. Kako ga uhvatilo, tako ga i odgrizlo. Vidjela je krv kako šiklja, pomislila daju ni prinčevi ni mladi mujezini takvu neće htjeti, i u njoj se rodi veliki bijes. Onaj kada se ljudska duša sažme u najmanje zrno, u bljesak sunca oštriji od sablje. Pogledala je ko je to učinio i ugledala sokola s tri sokolića. Sokoliće nije bilo. Kako je pogledala, tako se zapali gnijezdo. Uzalud je soko oblijetao oko svoje djece. Nije im bilo spasa. Izgorjeli su u najvećoj tuzi, onoj kad dijete umire misleći da mu svemogući roditelj ne želi pomoći. Od Isusa na križu, do sokolića i do najmanjega malog mrava koji zna ko mu je otac, a ko mater, nema nikakvih razlika. Ostaješ dijete dok ne shvatiš da ti je otac nemoćan. Doživiš li da to shvatiš, sam si već otac nečemu.

Kako je Rejhana shvatila da ju je soko prokleo, to ne zna ni sama, ali shvatila je odmah. Vratila se kući i više nikada nije bazala po Bjelašnici, prst je zarastao i skoro da se nije ni poznalo da ga nema, ali od toga dana počela je gubiti ljepotu. Prvo je okrupnjala, dojke su joj narasle kao u najveće rodilje, bokovi se proširili i glas ogrubio. Nos joj je došao kao oveći krumpir, uši kao u muška, dlake izrasle po cijelom tijelu, na kraju krenula rasti i brada. Vonjala je kao kuja pred tjeranje, curilo je iz nje na sve strane, pa je od nje već bježao i rod najrođeniji. Kao onaj koji je s kraja na kraj planine kurbana nosio na plećima i nakon tri dana ga bacio domaćinu pred noge, tako se znojila i smrdila sirota Rejhana.

A onda joj je, nakon što se sve to izdešavalo i nakon što je postalo jasno da je za nevjestu neće uzeti ni najgora sirotinja, sokol prvi put doletio pred njezinu kuću. Tada je krenuo razgovor koji, evo, već traje tri godine dana, u

kojem ona nije naučila ptičji govor, ali je naučila ptičje kletve, svađe i nesreće.

I tako je došla u Kreševski samostan da ju oslobodimo uroka, a sokola navratimo da joj halali.

Težak zadatak, velim joj ja, težak bi bio i za velikoga Boga ako ne vjeruješ da životinjskim svijetom upravlja po istim zakonima i adetima kao što upravlja svijetom ljudi. Vjerujem i u to, veli ona. A ja, šta ću, nego šutim i mislim kako nije na meni da određujem vjeruje li neko, nego mi je činiti kao da svi vjeruju, a Rejhana će brzo saznati kolika je njezina vjera jer se ni Boga, ni njegovu očajnu djecu, onu koja leti, kao ni onu koja samo hoda, u nesreći ne može prevariti.

Soko je ostao da me odmijeni u manastiru, veli da će sve biti kao da sam ja tu i da moja braća neće primijetiti razliku, a ja neka učinim ono što je po pravdi. Pa ako pravda jest i ako hanuma vjeruje, on će joj halaliti.

Tako se Rejhana i ja zaputismo na Bjelašnicu. Rekao sam joj da me odvede na istu onu stijenu gdje je sokolu okom gnijezdo zapalila. Ako se ne sjeća koja je, neka se proba domisliti prije nego što stignemo, jer nema nikakve fajde ako me do druge stijene dovede. Ona kaže da zna i da ne treba puno misliti jer tu stijenu nikada ne bi pobrkala s nekom drugom. A kako bi i zaboravila mjesto gdje je sokolu zulum učininila. Ako se i ne urezu u pamet, takve se stvari dušom pamte. Nema na zemlji puno takvih koji su činili zulum, a zaboravili su gdje, kome i kako. Bog je uredio da se ne zaboravi.

Dva nam je dana trebalo da dođemo do ispod stijene, a još jedan da se do nje uzveremo. Na sivom kamenu nije bilo ni traga da je tu nekada bilo gnijezdo. Rekoh, znaš li od čega je i kako gnijezdo bilo načinjeno? Kaže, znam, stotinu sam takvih vidjela. E, dobro, onda pođi okolo, traži grančice, mijesi blato svojom pljuvačkom, a kad ti je nestane, dobra će biti i voda ispod pazuha. Ja ti ne mogu pomoći, jer gnijezdo treba na tebe vonjati i svaka grančica mora tvojom rukom biti donesena.

Kad sam popušio dvije lule duhana, gnijezdo je bilo gotovo. Spustili smo se brže nego što smo se popeli, ona je otišla na svoju stranu u svoje selo, a mene evo sad tu, pred vama braćo ujaci. Vi vidite šta ćete i kako ćete, hoćete

li vjerovati da sam vas velikoga belaja oslobodio i da sam učinio dobro djelo, ili ćete misliti da sam pobudalio. Ono što ne možete reći, niti će mi ikada iko iza leđa šumoriti, jest da sam bludno sagriješio. Jer to sam vam već slagao i niste mi vjerovali, iako bi mi milije bilo da mislite da sam grešnik, nego da sam budala."

Kako je fra Jakov Durmo završio svoju ispovijest, tako se svi pogledi okrenuše fra Serafinu. Biva, njegovo je da presudi, prije nego što se gvardijan večeras vrati s puta. A on šuti, skupilo se u njemu jada za deset života i ne zna šta mu je gore.

Ovo što je čuo, ono što se od njega očekuje, ili ono što bi tek moglo biti pošto se gvardijan vrati.

"Gdje je ptičurina? Dovedite mi ptičurinu!", povika i braća se rastrčaše po manastiru da traže sokola. Samo je fra Jakov ostao sjediti. Tužno se smiješi i gleda fra Serafina ravno u oči. Nema sokola, pošao je kući. Sad ima gdje tugovati.

Kako je to rekao, fra Jakov brižnu u plač. Zagnjurio lice u dlanove, a dlanovi mu kao one najveće lopate koje svirepi gazde daju slabo plaćenoj služinčadi. Pred Bogom su čisti, korica kruha za stotinu punih lopata, kao da Bog ne zna i nema oči da vidi kako u svaku stane barem deset normalnih ljudskih lopata. E, baš su toliki dlanovi fra Jakova Durme. Suze mu se slijevaju niz linije na dlanu, vododerine pred sobom tjeraju prašinu i blato. Ako se slučajno na dlanu zatekao neki mrav, utopio se u fratrovim suzama.

Braća ne nađoše pticu koja je do maloprije bila tu, a fra Serafin odjednom kao da je zaboravio šta mu je bilo na umu, o čemu se pričalo i oko čega valja prosuditi. Veli da se gvardijana mora dočekati u pometenom i oribanom samostanu, da ne bude kako je ostavio redovnike, a zatekao krmke, neće fra Serafin tako nešto dozvoliti, jer je njemu na obraz, pa rastjera ljude da metu i ribaju.

Tebi se nešto pošemerilo u glavi. Ili u duši. Ili na pola puta. Ali se sigurno pošemerilo. Zato ćeš ići u svoju ćeliju i do daljnjega ćeš se odmarati. Gvardijan kada te upita, potvrdit ćeš da je tako. Noću ti san ne ide na oči, čuješ glasove tamo gdje ih nema, izgubio si apetit. Eto, tako ćeš učiniti i ne

daj Bože da bude drukčije.

Fra Jakov Durmo je legao i ležao je tako naredna tri mjeseca, sve dok se nije malo zaboravilo.

Gvardijanu su ponešto rekli, a ponešto su prešutjeli, ali mu od onoga što je čuo nastupio bururet u mislima. Prvo mu se činilo da se dogodilo neko zlo koje, ali zašto?, kane sakriti od njega. Onda su mu bili kao djeca kad proliju mlijeko, pa materi slažu da su ga popili. Na kraju je zovnuo fra Serafina u svoju ćeliju i rekao mu: "Ovo ti je sad prilika, jedna i više nikad! Sad mi možeš reći kakva je to ptica po tvom odobrenju išla na misu i konačila u samostanu. Je li ljudska ptica da ste s njome tako fino eglenisali, pa ako jest, zašto je Ilija zove pticom kad krštene duše imaju imena, a ne krila, i šta je Siško mislio kad je rekao da je letjela kao gospođa, ne dodirujući zidove krilima? Reci mi jeste li se napili nečije rakije daskovače, pa vam se svima na tri dana pamet pomutila, zašto si naređivao da se oriba samostan? I od čega da se oriba? Kakav si to peksinluk htio sakriti od mene? Koga su Turci poslali da pohara manastir? Čujem da je bila hanuma. Je li to možda ta ptica? I kako to da je samo Jakov malo pobolio, a ostali pričaju budalaštine i biva da su zdravi? Eto, sve mi to sad fino reci! A ako ne rekneš, ne dao ti dragi Bog, Serafine, da više išta i više ikad od svega toga čujem. Neka bude kao da ništa nije bilo, jer od mene nećeš praviti budalu."

Fra Serafin je samo šutio i povremeno uzdisao. Svaki put kada bi htio započeti, misao bi mu se zaplela o neku ludost, o nešto što se ne može reći a da se gvardijana prethodno ne pripremi, pa bi uzdahnuo i krenuo misliti na ono što bi ga pripremilo, ali i to bi bila još jedna ludost, uz koju je mogao ići samo još jedan uzdah. I ništa osim dahtavog muka.

Taj muk prepričavat će se i pamtit narednih stotinu godina, koliko će proći prije nego što priča dođe do mene, a ja ju potajice zapišem. Velim potajice, jer je bila pričana i do naših vremena prenesena kao interna fratarska šala na vlastiti račun. Ili šala o drevnim vremenima kada su redovnici mogli pomisliti da se ljudska duša preselila u sokola i kada se moglo dogoditi da se soko, ptica koje u nas gotovo više i nema, a kad je i ima, tada bježi od svega dvonožnog, pitomo prošeta hodnicima franjevačkog samostana. Ja priču o čudesnome životu fra Jakova Durme, fratra čije ime se ne spominje, nisam mogao shvatiti kao šalu, niti sam se mogao smijati fra Serafinovom muku i

uzdisaju. Neka mi zato bude oprošten manjak smisla za humor. I pođimo onda prema kraju.

O Rejhani se više nikada nije čulo pa se ne zna ni je li joj soko halalio i pustio ju na miru, niti da li joj se vratila ljepota. O njoj se više nije pričalo, ne samo pred gvardijanom ili fra Serafinom, nego ju braća ni između sebe nisu pominjala, iako je teško vjerovati da bi prošao dan a da se hanume nisu sjetili. Jedni su se zauvijek pitali je li fra Jakov od njih napravio budale i izmislio cijelu priču samo da sakrije gdje je onih dana izbivao. Takvi nisu prestajali računati, brojati i preslagivati što im je rekao te u knjigama tražiti objašnjenja za neobične pojave koje su se zaredale tih dana. Drugi mu nisu mogli oprostiti što ih je, barem na dan—dva, uvukao u svoj životinjski svijet i u zabludu prepoznavanja ljudske duše u pernatome hajvanu.

On se nakon mjeseci pokore, kad se morao praviti daje lud pri zdravoj pameti i lagati da noću nije oka trenuo, iako je spavao poput onih medvjeda s Bjelašnice, vratio šumama i raznim šumskim stvorovima. Opet je odlazio u zoru i vraćao se kad bi već davno pala noć, ali o tome šta je vidio, koga je sreo i s kojom je životinjom danas eglen vodio, više nikome nikada nije govorio. A ni braća ga nisu baš previše ispitivala. Jedino na šta bi se raznježio i progovorio bilo bi kad ga fra Serafin upita nije li možda sreo nekog risa. Fra Jakov Durmo bi tada razvezao o mačku iz njegovih šuma koji je živio tu prije nego što su se preko mjere nakotili ljudi od sve tri vjere, a onda se sve manje i manje množio, uplašen od ljudi, iako jači i okretniji od njih, tako da je sad skoro na odlasku, pa ako mu redovnici svetoga Franje ne pomognu, uskoro ga više neće biti.

Tako je govorio fra Jakov o posljednjoj stvari u životu o kojoj je s ljudima želio govoriti. Fra Serafin ga je samo slušao, povremeno klimao glavom, vrhom prsta pratio ožiljak koji mu je na vratu ostao od karandžoloza i mislio kako je slaba vjera u njemu pa bi se i sad najradije svađao oko toga je li ga one pijane noći napao ris ili avet iz turskih praznovjerica. Fra Jakov vjeruje u jedno, ostali fratri vjeruju u drugo, a fra Serafin je vazda na pola puta. On će o njima pisati u ljetopisu, a fra Jakovljevim će imenom hraniti miševe, zalijevati ga tintom i nutkati samostanskog mačka da ga mokrim šapama izbriše. Pa će sljedeći ljetopisac činiti to isto, sve dok fra Jakov Durmo ne ode s ovoga svijeta, zaljubljen u Rejhaninu ljepotu koju nikada nije vidio.

ALKATMER

Te je godine grom sedam puta udarao u minaret naše džamije. Kako udari, tako se ljudi više u kuće povuku, a Alija Ferizović dođe na još gori glas. Kada je prvi put opalio, cijela se čaršija zatresla, a gologlave se kone rastrčale po kiši i viču: Jadna majko, ubilo nam hodžu. A kako je od našeg mjesta do prve poštene čaršije i tri dana dobra jahanja, sva je prilika da ćemo, ako je Alju ubio grom, ostati bez jedinog hodže i bez mujezina, pa muževima i ne bi neobično kad im žene na sramotu istrčaše iz avlija.

Ali dogodi se čudo, pa Aliji ne bi ništa, iako je, kleo se svim živim i mrtvim, vidio munju pola metra od sebe. Ajd, dobro je, nek nam je hodža živ i zdrav, smirio se svijet i svako ode za svojim poslom.

I ne prođe ni sedmica, kadli usred vedra dana, ama da je i oblačka iz Firdusove lule bilo!, puče nebo i opali munja baš kad je naš Aljo na vrh minareta bio. Od tog dana džamiju smo prozvali Čađavuša, jer je ispala kao da si je iz dimnjaka izvukao, a hodžu Aliju Ferizovića djeca prozvaše hadži Jaje, jer mu više nikada nije izrasla nijedna dlaka ni na glavi, ni na rukama, a bit će ni tamo gdje se ne vidi.

Poslije je grom udarao još pet puta, vazda u vrijeme kada bi hodža bio u džamiji, ali svijet se već bio navikao, svima postalo obično i skoro da smo se znali i zabrinuti ako bi munje predugo zaobilazile našu Čađavušu. Mi muški znali smo da je to zbog njega i da se Allah ljuti na urokljive ženske oči koje su hodžu pratile gdje god se okrenuo, a one su samo šutjele i mislile svoje i ništa ne bi odgovarale ako bi neko od nas kazao da je Alju poružnjalo otkako mu je spalilo kosu i bradu. Te godine zavjerili su se u našem mjestu muški i ženski svijet.

Na Đurđevdan rodila je Begzada, mlada udovica travara Mehmeda Krdžalića, zdravoga sina. Ostavio joj čovjek radost kad je odlazio, rekla je. Allah to samo najboljima daje, dometnu je Aljo. A ja sjeo pa računam koliko ima otkako je Mehu sastavilo sa zemljom dok je noću obilazio ovce. I koliko

god računao, ispada deset mjeseci manje pet—šest dana. Ako je Begzada i prenijela dijete, dobrano ga je prenijela, a ako je nešto drugo u pitanju, onda ju bog neće od čaršije spasiti.

Ali kao da niko osim mene nije računao, ili je svako čekao da drugi prvi progovori. Dijete je ponijelo Mehino ime, da se ne zaboravi ko mu je babo, ili da se sakrije materina sramota. Iza rahmetli Mehmeda ostalo je dobra imanja, nakupilo se toga jer su njegovi mehlemi liječili od Soluna pa do Bišća, a za zdravlje se dukati ne štede, pa je Begzada mogla fino živjeti, ništa ne raditi i podizati dijete. Ali izgledalo je tako samo prve godine dječakova života. Nakon što nije prohodao kad i druga djeca, niti je znao sastavljati riječi, nego je arlaukao ako bi bio gladan i puštao nekakve hajvanske glasove i ako mu ništa nije trebalo, Begzada je shvatila da joj je džaba svo bogatstvo ovoga svijeta i da će s tim malim teško vidjeti haira.

A Aljo ko Aljo, pozivao je roditelje na red jer ga djeca zovu hadži Jaje, prijetio da će otići iz mjesta, negdje gdje do Božjih službenika više drže, i sve je češće u vrijeme džume spominjao šejtana. Korio nas je da svakoga jutra glave ostavljamo pod jastukom, govorio da su nam se srca usmrdjela od prijetvornosti, pa se ne može disati u džamiji, prijetio da će nam se oči okrenuti naopako zbog virenja u tuđu avliju, napominjao da su nam se usta iskrivila od laži izgovorenih ispod glasa... I tako svakoga petka. Izlazeći iz džamije morali bismo dobro provjeriti je li nam svaki krak na svome mjestu jer bi nas rođeni hodža tako ogadio da se činilo da nijedan dio tijela nije preskočio. Osim onog jednog. Tog nije spominjao jer je sramota u džamiji o anamo onim stvarima važiti. Ili zato da se ko ne dosjeti.

Ako je Aljo i zalazio u Begzade, znao se dobro sakriti pa ga niko nikada nije vidio. A je li šta o tome znala Fadila hanuma, mučenica njegova, to nikada nećemo znati. Vazda je hodala spuštene glave i teško da joj je iko, pa i muž rođeni, vidio oči. Govorio sam joj, nemoj bona Fadila, ko kaže da si ti kriva, može bit da je do njega, može bit da Aljo ne umije napraviti dijete. A ona bi samo šutjela, kao da je znala. Možda i jest, jer vele da se od Boga i može sakriti, ali da žene uvijek osjete kad im se muž nađe drugoj među bedrima. Nanjuše šejtana taman da ga sakriješ u hiljadu i jednog alkatmera.

Ne znam je li to iz mene pogan progovara, ali ja mislim da je svo vrijeme išao u Begzade, da je skidao čini s djeteta i pokušavao ga učiti onome što mu

od Boga nije bilo dato. Ne bi se inače dogodilo da mali Meho ipak prohoda, a s vremenom i progovori, prestane se glasati ko bijesna zvijer, pa na kraju postane nalik drugoj djeci. Namjestio je njemu Aljo usta da ne bali niz njih, uputio je njega Aljo da mu glava ne služi da s njome po avliji tandrče i zabija se čelom u direke, naučio ga je da se srcem smije i posložio mu sve dijelove koje je u ljudi na džumi kleo. Jedino što nije mogao popraviti, bile su oči. Meho je po materi bio plavook, ali vazda zamućenog pogleda, kao kad bi u potok izlili lukšiju.

Dogodi se od vremena do vremena da se sve čaršijske priče prekinu i na neko vrijeme zaborave, da zlo iz ljudi iščili i da se stisnemo jedni uz druge kao da smo braća pa počnemo hvaliti milostivog Boga za ono što nam je do tada bilo najteže i najgore. Hvalimo ga jer je naše mjesto na kraj svijeta i u prknu carevine, tako da mu se ni ime ne zna jer nema stranca koji bi ga po imenu zvao. A mi mu ime mijenjamo po raspoloženju: jal je Čaršija, jal je Donji Džehennem, jal je Guzicine Guzice Guzica, jal je, Bogu hvala, sakriveno od svakoga ljudskog hajvana.

Stiže vijest da se pola Bosne pobunilo. Pola Bosne i sva Hercegovina. Jedni kažu da se krst nadigao protiv Sultana, drugi vele, ama šta će raja, lako je za raju, nego se begovat puške uhvatio pa bi da vezira utjera u suru. Kako god bilo, nema rijeke ni potoka da krvavi ne teku i nema direka pobodenog u zemlju a da na njemu nije nataknuta ljudska glava. A kako glava nije anamo ona stvar, pa da odmah vidiš je li turska ili je vlaška, tako niko ne zna protiv koga se i zašto pobunila.

Ko god pođe u drva ili u kiridžiluk, kome god se kosa polomila pa se zaputi do prvog pazara da kupi novu, vrati se blentav od silnoga straha i tri mu dana treba ruku da smiri pa da može fildžan prinijeti ustima. Od posječenih glava, spaljenih sela i srušenih hramova na kojima se više ne pozna kojoj su vjeri pripadali, čovjeku se zamuti pogled ko Begzadinom Mehi.

Hvala Bogu, šta god se Bosnom raširilo, do nas neće doći!

I onda se jedno jutro, tek stoje svanulo, pokaza da ni to nije istina. Onako kroz san, kad još ne znaš jesu li ovo tvoje misli i tvoj život ili te zaspala glava vodi gdje te nije, čujem dječji plač. Ne bi mi bilo čudno, niti bih se budio,

kao što se ne budim ni zbog komšijskih četvero, ali taj plač nekako nije onakav na kakve sam navikao. Nije to jedan glas, nisu ni dva, ne cvili ni troje djece u isto vrijeme, nego ih je puno više. Sta bi to moglo rasplakati toliku djecu?

Navučem kundure i izađem van, kad tamo Aljo sa sedamnaestero maksumčadi. Polugoli i musavi stišću se oko njega, reklo bi se gladni i žedni, a oči im svima ko crni isplakani bunari u kojima se utopilo sve živo. On ih grli i tješi, a vidiš da ne zna kud bi s njima. Dobro je, nisu tvoja, mislim se, ali mu ništa ne govorim.

Zamalo se pred džamijom već okupilo pola mjesta. Aljo ide s tefterom i popisuje djecu. Oni najmanji ne znaju kako se zovu, a oni veći su Lazar, Milanka, Jovan, Ruža... A jedan, plavo mu oko, veli: Ja sam Milošev brat. Dobro, a kako je tebi ime, pita ga hodža. Mali opet isto: Ja sam Milošev brat. Ništa drugo ne zna, a kako bi i znao. Ako se odraslima ruke tresu od straha, kako bi dijete išta znalo. Osim brata kojeg više nema.

Nakon što ih je popisao, Aljo naredi da svi koji mogu u kuću uzmu dijete. Kako to reče, ljudi se pođoše povlačiti i bježati. "E, ne primao ja Vlaščad pod svoj krov!", oglasi se Hasan Mujagić, zadnja fukara, kuća mu mimo svih sokaka i izvan mjesta, tamo gdje vukovi zalaze kad im dođe da vide insana. I gadno se prevare! Jer ako je Hasan insan, onda su i oni na pola puta da to postanu.

Aljo ga je samo pogledao, a da mu ništa nije rekao. Ali i to je narodu bilo dosta. Kakav god hodža bio, šta god se o njemu mislilo i koliko god živo bilo sjećanje na sedam gromova u minaret naše džamije, ljudi su znali koliko bi skupo mogli platiti što im se duša skupila i otanjila da se kroz nju vidi kolika su govna.

Uze tako svaki svoje Vlašče, što za hodžin hator, što iz straha od Boga ili zato što se sve u životu mora platit, pa tako i mi platismo jer nam je čaršija nakraj svijeta i jer do nas ne dolazi nijedna pobuna, svejedno čija i kakva bila. Ali ako i možeš ostati daleko od pobune, ne može te mimoići nesreća nevino stradalih. Nijedna tuđina njima nije dosta daleka.

Podijeliše se po kućama svi mali Lazari i Jovani, nene se sve ibrete kad ih

valja po imenu zvati, a ja koliko god ih od duga vremena prebrojavam, nikako da ih je više od šesnaest. Jedno se negdje zagubilo, a nije teško otkriti koje. Fali bistro plavo oko, fali Milošev brat. Išao sam okolo i provjeravao, raspitivao se onako usput, biva ne zanima me, a svejedno bih volio znati. Ne samo da ga nisam našao, nego ga se niko nije sjećao. Kako bi kome spomenuo da jedno Vlašče nije znalo svoga imena, ali se sjećalo ko mu je brat, taj bi me blijedo pogledao ili bi mi govorio da sam nešto pomiješao i da se priča rodila u mojoj glavi. Odavno, ima tome i dvadeset godina, u čaršiji nema budaline, nema božjaka, pa računaju da bi od mene takvoga mogli načiniti. Ako sam jedini koji pamti Miloševa brata, to znači da sam šenuo pameću.

"Šuti jadan", rekla mi je Halida, kundurdžije Ibre udovica. "Ne spominji ono čega nema jer će svijet pomisliti da nema ni tebe."

Vidim, nema mi druge nego da sam provjerim gdje se zaturilo jedno Vlašče. A gdje ću ga tražiti, nego tamo gdje već znam da jest. Obilazio sam oko Begzadine avlije, sve gledao kad će se otvoriti kapija pa da povirim, ali ko zavraga, niti koga da naiđe, niti da uhvatim udovicu kad ide na pazar. Trajalo je tako šest-sedam dana, prestao sam ići na ručak, jednom sam i zanoćio pod orahom u bašči preko puta, ali kapija nikako da se otvori.

I onda mi se jednoga jutra njegova ruka spustila na rame. Prišunjao mi se iza leđa ko mačka, niti sam mu čuo hod, niti osjetio dah, i samo me tako uhvatio za rame. Do tog je trenutka bio ništa i zrak, a onda je oživio. Bez dlake na licu, znoj mu se slijeva u oči jer nema obrva i trepavica, pa žmirka kao da stalno gleda u sunce. Pita me šta radim tu. Kažem mu: "Ništa, stojim."

"Kako stojiš ako te ja vidim da čučiš?"

"A zašto me pitaš ako vidiš, velim mu ja, i zašto si čučnuo kraj mene."

"Onako," kaže on.

" E, pa ako ti čučiš onako, što i ja ne bi čučao onako?"

"Jest, kaže on, ali se ne čuči onako cijelu heftu."

Hodža Alija Ferizović, po narodski Aljo, a po dječje hadži Jaje, vidio me je, dakle, svih sedam dana koliko sam čekao da se otvori Begzadina kapija i da provjerim je li u njezinoj avliji jedno ili dvoje djece. Niko osim njega nije znao da sam tu, jer nikoga nije zanimalo. Njega jest. A hoće li se iko osim mene upitati zašto jest? Neće, kao što se niko nije zapitao ni gdje je nestalo sedamnaesto siroče, ni kako je rahmetli Mehmed Krdžalić deset mjeseci nakon smrti dobio sina, ni zašto je džamija u našoj čaršiji prozvana Čađavušom. Oko ovog zadnjeg možda su se i pitali, ali su prestali čim su gromovi prestali udarati u minaret. Takav je naš narod. Za dobro ne pita, a zlo brzo zaboravi.

Od tog dana zatvorio sam se u kuću i čekao. U petak nisam otišao na džumu. Nije me bilo ni sljedećeg petka, ni svih petaka u toj godini. Je li ko pitao za mene? Nije bogami niko. Je li ko pitao za mene? Nije bogami niko. Je li ko pitao za mene? Nije niko, ali me svi onako iskosa gledaju, kao da sam međed pa se boje da ih ne upitam za med. "Hajde izađi u čaršiju, sine, zbog babe ako ne zbog sebe."

Poslušao sam oca i izašao, a tamo imam šta da vidim. Lijep proljetni dan nakon duge zime, probeharale i voćke i ljudi, a Begzada hanuma izašla s Mehom u šetnju. Sve okom sijeva po ćepencima, sve pipka svilu pred dućanima, sve se za zdravlje pita sa čaršijskim gospođama i prstom pokazuje na maloga. Te kako je fin, te kako je bistar, na velike škole bi ga valjalo dati, naš Aljo veli da će u osamnaestoj biti zreo za hafiza... Ja gledam i slušam, i ne mogu sebi doći!

Je li moguće da sam jedini koji vidi da to dijete nije Meho? Jest da je plavook, ali Begzadinom sinu oči su mutne kao kad u potok prospeš lukšiju, a ovom malom oba su oka bistra da bistrija ne mogu biti. Taman da triput Kuran nauči napamet, ostat će ono što jest — Milošev brat, a ne čedo naše zajedničke sramote. Begzadine sramote zato što je one godine kada su udarali gromovi učinila nešto što ljudska usta ne mogu izgovoriti, a naše zato što ne želimo vidjeti da su kosa, brada i obrve našeg hodže već završili u džehennemu. Ostalo će tamo skupa sa svima nama.

Zašto me Bog iskušava ako nisam učinio zlo? Nisam ni pomislio. Samo sam svojim očima gledao šta se događa u čaršiji. A sada bih trebao popravljati ono čemu popravka nema. Šejtan je sakriven iza hiljadu i jednog

alkatmera.

Odlučio sam Miloševa brata vratiti njegovima, a mutnookom Mehi neka pomogne Bog, ako ga prokletnica mater već nije zadavila i zakopala u stajski gnoj. Ne, nije mi se dalo u san da tako moram učiniti, niti sam se mogao s nekim posavjetovati. Babo je već star i polako ga napušta pamet, a od one je vrste ljudi koji ne vide ni ono što vide. Majka me voli više nego Boga pa je svako zlo vazda držala daleko od mene. Kada bi saznali šta mi je na pameti i šta moram učiniti, njih bi me dvoje u lance vezali. Ne bi me pustili da napravim ono što moram, taman zbog toga propao svijet.

Bit će da se pobuna smirila, a vezir je ostao isti, jer se ljudi počeše iz šume vraćati bez straha u očima i više se nije za glavu hvatao onaj kojem se istupi kosa. Bosnom je zavladao mir, iako se ne zna koliko će trajati. Možda sto godina, a možda ni tri dana, zavisi od toga koliko će trebati da prokuha krv. Kada je stvarao svijet i ovu zemlju na njemu, kada je dijelio ljude na vjeru i nevjeru, na mjesec i krst, dobri nas je Allah u svemu načinio različitima, osim u jednoj stvari. Ginemo lako i ne tražimo razloge, nego oni dođu sami od sebe. A On sjedi na nebeskom prijestolu i čudi se kako nam je život malo drag dok ga ima, a koliko suza pustimo kad ga više ne bude.

Ali ako i nije od Boga sve što nam je sudbina, priča o mudrom Vlaščetu i tupom turskom kopiletu sigurno jest. Kuša nas kao što stari dedo vrhom jezika probava kafu da vidi je li vrela, a ne da u hladno puše ko kakva hanuma ili da se opeče ko maksum za kojeg kafa i nije. Zašto je na meni da spašavam ovu čaršiju na kraju svijeta, o tome neću misliti da se ne pokolebam.

Dan nakon Bajrama, kad svi najtvrđe spavanju, vratit ću Milošu brata. Ako je ostalo onih koji bi spasili svoje duše, neka pođu sa mnom.

Do tada ću se primiriti i čekati, da neko nešto ne posumnja ili da hadži Jaje, šejtan što je uzeo Alijino ime, ne prozre moje namjere. Ako me je vidio dok sam bio nevidljiv, tada bi iz mojih očiju mogao znati ono što mi je pravedni Bog dao u zadatak. Sjedio sam na sećiji, premještao se s guza na guz, pio kamilicu i odbijao dimove iz čibuka, mater govorila: "Vidi ga, u pašu se pretvorio, a nigdje mu pašinice!", na šta bih se ranije znao mrgoditi, kao što se, bit će, mrgodi svaki sin kojega bi mater na zor oženila, ali sad se smijem

punih pluća i široka oka. Njoj da ugodim i da nešto ne posumnjaju. Neka misle da sam lahke glave i još lakše pameti, ptice zlatnih krila nebom da mi lete, jer samo tako ću biti siguran. Prinosit ću babi peškun, jer on više nema moći u rukama, ubrat ću alkatmer umjesto njega i neću ga pitati koji je to cvijet, jer se babo više ne sjeća kako se cvjetovi zovu. Uskoro će i ljudima zaboraviti imena. Njemu polako pada mrak, tuga se halvatom širi i vreba u koje će srce ući. Blago njemu, nisu ga dopala vremena koja dolaze.

A onda sam, nekoliko dana pred Bajram, prilegao da odmorim misli i taman me je uhvatio san, kad začuh glasove s druge strane zida. Jedan je materin, ne razabirem joj riječi, ali čujem je kako nakon svake druge ili treće zacokće poput zrikavca u augustovski akšam. Drugi glas mi je isto poznat, ženski je, ali ga u prvi tren ne mogu prepoznati. Ili zato što ga nisam dovoljno puta čuo, ili zato što ne bih volio da je to ono što jest. Ali džaba mi trud, džaba mi vjera da će sve na dobro izaći, kad je to Fatimin glas. Žena kojoj niko nije ulovio pogled i ne zna joj se boja očiju jer je nerotkinja, ušla nam je u kuću. A zašto ako nikada prije nije bila? Hodža ju je poslao da materi mojoj, i babi, govori o meni. Ako i ne znam šta i kako govori, dosta mi je majčino coktanje pa da mi sve bude jasno.

Zatvorit će me u sobu bez prozora i vezati lancima. Tako će me držati sve dok Milošev brat ne izuči za hafiza i šejtan ne zavlada svijetom.

Iskrao sam se iz kuće da se više nikada ne vratim. Neće u džennet onaj koji na oca ili mater digne ruku, svejedno zašto to učini. Zato mi je bolje da idem i u šumi iznad mjesta čekam dan kada ću Milošu vratiti brata. Prije nego što se čaršija izgubi među borovima, okrenut ću se još jednom. Vrh Čađavuše je zašiljen trupac zaboden u nebo. Prokrvarit će Božji taban, dogodit će se veliko zlo, pred njegovim gnjevom svaka je ljudska glava maslačak.

Ledene su noći medu stablima, taman da je stoput po ljudskoj ljeto i voćke samo što nisu dozrile. Nisam mogao spavati, nego sam do pred zoru drhtao i uvlačio ruke u rukave sve dok se dlanovima nisam uhvatio za hladne jabuke ramena. Došlo mi je da zaplačem i vratim se kući materi, uvučem joj se u postelju i zgrijem se uz nju kao što sam se grijao kad sam bio dijete. Što od pusta sna, a što od straha i praznog srca, zaboravih zašto sam tu i učini mi se da nije vrijedno spašavati čaršiju na kraju svijeta, makar sam se tu rodio i jedina mi je, i da nema smisla spašavati svijet ako vidiš da on ne želi biti

spašen. Za malo sna, topline i mira podnio bih vječnost džehennemskih muka.

Ali onda mi je došao spas. Ne od onoga što je stvarno, nego od onoga što je moglo biti. Zamislio sam Begzadinog Mehu, onoga pravog, a ne Miloševa brata, vidio sam ga kako raste, zamišljao mater dok djetetu pere guzicu, a ono se joguni. Vidio sam grešnicu i paćenicu koja je legla pod tuđega čovjeka pa ju je već na Zemlji stigla strašna kazna da plod svoje utrobe čisti i pere cijeloga života, onako kako ga je čistila i prala prvoga dana. Dok joj među rukama raste i postaje veće od nje, dok ga prekrivaju muške dlake i govno mu od blage dječje milošte poprima strašni odrasli smrad, dok ga pred spavanje nuna i broji mu prve sijede u kosi, ono zauvijek ostaje plodom njezinoga grijeha. Dok ga gleda, pred očima joj mora biti rahmetli Meho Krdžalić koji je negdje prebirao travke i ledio se u tabutu dok je razvratnica širila noge. Sve što joj se zbiva, kazna je za ono što je učinila. Pa i kad pomisli da kazne više nema, kad joj se učini da su se malo razbistrila dva mutna modra oka i da imanje što joj je iza Mehe ostalo vrijedi više od pameti pa bi svog tokmaka mlađoj ženi mogla ostaviti na brigu, Begzada samo prelazi iz jedne u drugu muku. Pa svaki puta kad izgovori medet Allah!, biva joj još teže. Evo, jasno je vidim kako u kuću dovodi siroticu, lijepu poput vile i nakon što je stotinama njih sebe za koricu kruha dala, i kako joj pokazuje budućeg muža. Da je kurva nad kurvama, ne može joj se takav ne gaditi. Ali bolji je i on nego stotine drugih o istome trošku. Pa će nesretnica poći za njega i pod Begzadinim okom pitati ga za sofrom i pojiti ga nad česmom, i guzicu mu prati kad na to dođe red. Svekrva će ju pratiti u stopu da nevjesta šta ne pogriješi, ali će Begzadi najveća kazna biti što ih neće moći ispratiti noću u postelju. Pa dok mater bude premirala od straha da će joj nevjesta ugušiti dijete jastukom, nesretnica žena skidat će sve sa sebe, nudit Mehu gurabijama iz njedara i zvati ga da zaviri dolje i dočeka pticu lastavicu kad joj između noga izleti. Je li gori materin strah da će te noći ostati bez djeteta, ili je gore što će joj pred oči doći da nevjesta mora popustiti želji dok u zatvoru bez pravoga muškog živi, pa će tokmaka vabiti da rukama lovi gurabije i jezikom dočekuje lastavice. Strašno je, a strašno biti mora, jer je kazna Božja vazda gora od grijeha, a muke se izmjenjuju da grešniku ne bi bilo lakše jer se na muku navikao. Prije nego što se navikne, vazda ga stiže nova muka. Tako je to s Begzadom, u ledenoj šumskoj noći, dok mi san ne ide na oči i ledene jabuke ramena dlanovima lovim. Medet Allah, medet Allah, čuju se griješne

duše kad se više ne usude nijednu izgovoriti dovu. Medet Allah, medet Allah, čujem kako ječi Begzada. Medet Allah, duge noći, progovaram, ali se iza borova promalja sunce. To je čudo, mislim, i čini mi se kao da spavam.

Probudilo me je podne, laganog i oslobođenog svih strahova noći. Pošao sam na vodu, pa naći travke koje su dobre za jelo. Prepoznat ću ih, pa i ako ranije za takve nisam znao. Dočekat ću Bajram u pustinji šumskoj, kao putnik, kao bolesnik, kao ratnik bez oružja izvan srca. Tako je i bilo. Znao sam, čim dođe noć, meni započinje priča o Begzadinim mukama, o ludome Mehi i nesretnici koja je za koricu kruha pod stotinu muških legla, a sada se pati jer tokmak ne zna za ženske čari. Mrznem se uz tu priču, ali da nema nje, izgubio bi vjeru i razlog. Kao nagrada, u zoru mi dolazi san. Medet Allah, duge noći. Progovaram i mislim o nesreći onih kojima druge molitve nisu date.

A onda mi se, dok sam brao kruške divljake, pričinilo da ruka koja se proteže da dohvati jednu, pa je prekratka jer jedva jagodicama očeše njezinu glatku koru, nije moja ruka. Čija je ne znam. Uhvatio me je strah. Da nisam pojeo nešto otrovno. Je li ko čuo za otrovnu krušku? Nasmijao sam se tome i pobjegao. Bit će da sam istegnuo vrat i da mi se od propinjanja za voćkom nešto pošemerilo u glavi pa sam hranu odlučio tražiti po tlima. Tako sam naišao na gnijezdo svijeno u grmu kupine. Zmijsko ili ptičje, ne znam. A u gnijezdu jedno bijelo jaje, vrhom okrenuto prema gore. Pomislih da je to glava hodže Alije Ferizovića. I taman da ju bijesno zgazim, kad mi dođe da sam ga se sjetio po imenu. Ni hadži Jaje, ni Aljo, ni šejtan, nego hodža Alija Ferizović.

Stojim tako i ne mogu se sjetiti jesam li čuo da je iko ikada spomenuo sedam gromova u minaret Čađavuše. Mora da jest, ali ja ne znam. A volio bih u pamet prizvati barem nekog. Poslije bi bilo lakše. Jer ako se ne sjećam da je iko o tome svih ovih godina govorio, može biti da su mi se i ti gromovi samo pričinili. Jest da nam se džamija zove Čađavuša, jest da nam je hodža ćelav i ćosav, ali zašto je tako? Dok sam svunoć Begzadine prizivao muke, one su bile priča pa bi, kako je noć prolazila, izgledale stvarne. Šta ako je i sve ostalo kao dlanovi na hladnim jabukama ramena?

Otresao sam glavom, jednom, pa drugi put, i još... Otresao sam dok me nije prošlo. Prije nego što poludim, zavući ću se u Begzadin halvat, ispuniti zavjet

i vratiti Milošu brata. Medet Allah, još samo jedna duga noć!

Jutro nakon Bajrama pusta je čaršija. Po baščama cvjetaju alkatmeri i na sve strane čuje se ružino ulje. Miriše posteljina koja se zrači o avlijama, niz kaldrmu zveče orasi što ih je bacilo neko oholo dijete jer su šuplji. Dugo su čekali da postanu dar pa se u njima osušio plod. Tužno je znati da rastu ljudi koji neće znati da je u darivanju, a ne u plodu, razlog za sreću, zahvalnost i vjeru. Još tužnije je da su svi u ovoj čaršiji na kraju svijeta takvi.

Preskočio sam avlijski zid. Na česmi je bila drvena palija kojom se istjeruje nečist iz čaršafa. Uzeo sam je i uvukao se u kuću. Ušao sam na vrhovima prstiju i u prvi mi se tren učinilo da nema nikoga. A onda sam ugledao njega kako sjedi na sehari presamićen, a dolje među stopalima mu knjiga. Uči. Brate Milošev, zovnuo sam ga, a on se prenu, ispravi. Taman toliko da zamahnem. I ne stiže se osvrnuti.

Obojica smo čuli isto, po tome će se na kijametski dan znati da smo bili ljudi, fijuk palije kao fijuk vjetra koji donosi snijeg i zimu.

Otišao je bez glasa, uz prasak bundeve kad s pretrpanih kola tresne o kaldrmu.

Sad trčim niz čaršiju, a iza mene glasovi i topot koji biva sve brojniji i glasniji. Na sve strane razletjele su se kuće, iz avlija su suknule nijeme oči, a odmah zatim se i one pretvaraju u topot. Bježat ću sve dok ne izgubim dah ili dok ne dođem na kraj mjesta, do stijene Orlovače uz koju se uzverati može mrav. I nijedan drugi stvor. Ili će me dobri Bog tu pretvoriti u mrava, ili će učiniti da nestanu oni koji me gone. Medet Allah, medet Allah...

MISIR

Ne daj ti bože Ivana Zavišinog sna, govorilo se još za onih vremena. Ili ne do bog Ivana Zavišinog sna. A kasnije, ako bi velika i neobjašnjiva nevolja spopala čovjeka, reklo bi se da mu je to od Ivana Zavišinog sna. Na kraju se više nije znalo ni tko je Ivan Zavišin, ni što bi riječ sna zapravo značila. Ali tko ju izgovori i tko osjeti onaj trenutak kada se jezik zgrbi između s i n, a grlu je tijesno da izbaci a, dobro je znao kada se na Ivana Zavišina valja pozvati i prirediti tu malu igru glasova koja najprije može opisati nesreće od kojih se ne umire, ali koje čovjeka ne prođu sve do smrti.

Ivan Zavišin bio je posljednji živi izdanak bogate primoštenske loze čiji se grb još uvijek može vidjeti na pročeljima gradskih kuća koje su im nekada pripadale, a danas su uglavnom bez krovova, u nekadašnjim salonima rastu grmovi kupine, po spavaćim sobama se natjeravaju mačke i svake veljače se deru i zavijaju, tako da narod u noćima bez mjeseca vjeruje da se to čuju duhovi mrtvih gospodara. Zapomažu didovi Zavišinih pod mukama strašnim turskim, čuju se galioti s mletačkih lađa dok voda prodire u utrobu broda i zveče lanci jednom prikovani i zakovani zavazda, gore na lomači babe Zavišinih, vještice na visokoj nozi, kosti pucaju slugama koji su pomiješali kvasinu i vino, niz skaline se kotrljaju novorođeni kopilani i božemiprosti šta sve ljudima u noćima kad zavijaju mačke na um neće pasti.

Pet je takvih kuća, svaka je jednako propala jer je Zavišinih iz generacije u generaciju bivalo sve manje, ali kuće se nikad nisu prodavale. Sramota je prodati, jer prodaju samo oni koji nemaju. A Zavišini su uvijek imali pa bi im bilo draže da se krovovi profundaju i da im se u profundama razraste svijet zbog kojega će cijeli grad strahovati kad u veljači oblaci zaklone mjesec, a mačke započnu svoj ljubavni pir. Nakon što je umro Ivanov otac, a za njim stric i tetka, počelo je propadanje još dvije kuće. Čekao se dan kada će potonuti još dva krova i bogatstvo Zavišinih se svesti na posljednju, najmanju od svih kuća u kojoj je Ivan živio sam, jer se nikada nije oženio.

Dolazili su mu ljudi iz Zadra i Šibenika da kupe dok se još ima šta

kupovati, on bi ih primio, pogostio i saslušao, ali čim bi mu rekli koliko nude, Ivan Zavišin bi govorio da novca ima dovoljno za još dva života, pa ako mu nekako uspiju srediti da ih od svetoga Petra dobije, dat će im kuće besplatno. Ljudi bi se samo zgledali i odlazili bez pozdrava. Nakon što su mu kupci prestali obilaziti dom, Ivan je od lokalnog čudaka dorastao u opasnu budalu koje se valja čuvati. Iako nikoga nije ni ružno pogledao, a kamoli da bi učinio neko zlo, bila su dovoljna zavijanja mačaka u profundama, ti glasovi duhova Zavišinih, pa da ljudi počnu zazirati i od toga da se Ivanu nađu u mislima. Povjerovali su da on traži načina kako bi došao do ta dva života, koliko mu je nedostajalo da do kraja potroši obiteljsko bogatstvo.

U vrijeme kada za Ivana Zavišinog više nitko nije želio čuti i kada su ljudi već išli obilaznim putevima samo da ne prođu pokraj njegove kuće, pet profundi i dvije koje će to tek postati, a njegovo se ime ne bi spominjalo niti u najbezazlenijim razgovorima, u to je vrijeme na otoku Susku jedna žena rodila sina i dala mu po očevoj želji ime Aladin. Takvoga imena nikada nije bilo u ovim krajevima, ali nikome nije bilo za čudo. Pomorci svakoga vraga donose doma, sablje iz Damaska, nargile iz Kaira, sekstante iz Manile, svakakve boleštine s raznih strana, pa zašto ne bi i to ime. A pop koji je dijete krstio rekao je da je uzalud što će ga u crkvenim knjigama upisati kao Karla ako će ga mater i otac drukčije zvati. I tako se na Sudnji dan ne raspoznajemo po zemaljskim imenima, nego po glini od koje smo bili načinjeni.

Četrdeset dana nakon Aladinova rođenja otac se neočekivano pojavio doma. Ubio sam čovjeka, rekao je, i morao sam bježati s broda. Sigurno me traže i sigurno će me naći ako jako daleko ne pobjegnem. Samo sina da vidim. Ako me i ne upamti, neka mu moj biljeg ostane. Kraj dječakova uzglavlja ostavio je finski nož. Oštrica je tako jako bljesnula pod svjetlom petrolejke da se učinilo kao da su se u maloj sirotinjskoj kući zapalila tri svjetionika s Rta dobre nade. Nije vidio suze na ženinim obrazima. Zato što nju nije ni pogledao. Samo je zurio u dječaka, pokušavajući mu na licu prepoznati odrasle crte, one po kojima se nalazi sličnost između oca i sina, ali nije ih našao jer se te crte pojave u vrijeme kada se ljudsko mladunče počinje sjećati. A do toga je još trebalo proći vremena.

Otišao je razočaran jer na Aladinu nije ostavio biljega. Ili se samo činilo da nije.

Mater je nož spremila na vrh kredenca, da se dječaku ne svidi kad malo poodraste. Nije ju brinula oštrica, vjerojatno bi njome osvjetljavala dom da je živjela sama, ali crne slutnje obuzimale su je zbog tri recke urezane u dršku od ružina drveta. Njezin čovjek nije samo jednom ubio, nego je to učinio još dvaput, s gustom i da se ne zaboravi. Morao je imati i drugi nož kojim bi ubilježio zločine prvoga, a daj bože da i na toj držali nije bilo mrtvih.

Znala je da se više neće vratiti i željela je da ga se ne sjeća. Odlučila je da dječaku nikada ne govori o ocu. Ali uzalud, čim je progovorio, Aladin je već sricao njegovo ime. Moj ćaća je mornar, rekao je dok je još pišao u gaće. Još se nesigurno gegao po dvoru kada je već znao imena otoka u Sjevernome moru. Ne bi to ni bilo neobično da je Aladin sve to imao od koga čuti. Ali niti mu je ona, ili bilo tko drugi, rekla kako se zove otac, niti je mogao znati daje bio mornar. Imena otoka mater je znala jer ih je jednom davno, dok je još vjerovala u blagoslov njihova braka, od muža naučila za zimskih noći bez svijeće i petroleja. Dječak je to znao, a da mu se ne kaže.

Pomislila je da možda govori u snu. Da nesreća ne bi dalje rasla i da Aladin njezinom krivnjom ne primi očevo zlo, svake bi noći pred spavanje u usta stavljala sirovi krumpir, a preko bi vezivala maramu da ga u snu ne ispljune. Tako je bila sigurna da neće govoriti ono što ne treba.

Gdje je nož, pitao je jednog dana Aladin. U tom času kao da joj se pod svakim kičmenim pršljenom razdrobila ledena tuča. Nema noža, rekla je. Kako nema, začudio se Aladin. Otac ga je za mene ostavio. Nisi ga čuvala?

U očima mu nije bilo ljutnje. Izgledao je kao razočarano dijete koje čak neće ni zaplakati. Nikada nije plakao. Bio je miran, tih i poslušan, po svemu bolji od ostale otočke djece. Ništa, osim imena otoka u Sjevernom moru, u vezi njega nije budilo zebnju. Majka se popela na stolicu i dohvatila finski nož. Aladin je uzeo krpu i obrisao oštricu. Lijep nož, rekao je. S njime se može otvoriti živa školjka.

Sutra je to i pokušao, čuo se kratak krik, kao da je galeb, ili se žena okliznula pred gustjernom, a zatim se pojavio na vratima s razrezanim dlanom.

Od korijena kažiprsta se dijagonalno pružao zijev iz kojeg je liptila krv.

Kao da je pokušao prepraviti liniju života. Mater mu je obložila šaku krpama, stegnula mu ruku u mišici, ali krv se nije zaustavljala. Eto ti finski nož, govorila je da mu izmami suze. Tad bi joj bilo lakše. Nije zaplakao.

Ljudi pomagajte, umire mi dite, razletjela se mater po mjestu. Narod je bježao u kuće, žene su sklanjale poglede ustranu, muški bi triput zaveslali prema pučini. Nije dobro naći se blizu kad umire dijete. Mlada je duša žilava i lako se može dogoditi da se u smrtnome času preseli u tuđe tijelo. A tad nastaje borba koja se obično zove ludilom. Dvije duše bore se oko jednoga tijela, ali kako je starosjedilačku nemoguće izbaciti van, jer koliko god bila slaba u vlastitom se nalazi gnijezdu, tako s ludim čovjekom najčešće umiru ili odlaze dvije duše, pa bi i žalost trebala biti dvostruka. Obično nije tako, ali i to samo govori kako onima koji na zemlji ostaju nije toliko stalo zbog izgubljene duše, koliko ih plaši što više neće biti tijela na koje su se navikli. No, to je već druga priča koja je ovdje važna samo toliko da se zna zašto je narod bježao od Aladinove matere. Drukčije bi bilo da je samo rekla kako je dijete razrezalo dlan i krv neće da stane.

Ovako su jedini koji su željeli pomoći bila trojica stranaca čija je brodica s jednim jedrom već desetak dana bila usidrena u luci. Govorili su nekim neobičnim jezikom koji bi uhu na pedesetak koraka bio čisti venecijanski, pet-šest koraka zatim razumio ga je svatko tko je natucao španjolski, već na dvadesetom koraku bio je to sicilijanski, a kad bi se čovjek našao pred njima, ne bi više razumio ništa, taman da je u uhu imao sve jezike babilonske. Zato se u mjestu govorilo da su stigli iz Misira, jer misirski nitko nikada nije čuo, a i odjeća im je bila takva da se činilo kako dolaze iz krajeva gdje dalmatinska noga nikada nije stala. Bili su ogrnuti crnim mantijama koje su podsjećale na popovske, ali su se od njih razlikovale po tome što su sezale do poda i nije bilo jasno kako ih skidaju sa sebe jer su okovratnici, bez ijednog puceta, bili sasvim pripijeni uz vrat. Na mantijama je bio samo prorez za desnu ruku, dok je ljevica uvijek bila sakrivena. Sto god su radili, na brodu ili izvan njega, činili su to s jednom rukom, pa se činilo da lijevu niti nemaju.

Pošli su s materom do kuće. Jedan je uzeo krenu, tanju i od kose i od najsitnijih dlačica na dječjim prstima, drugi je ponio iglu. Treći nije prestajao brbljati na nerazumljivom jeziku. Ona bi mu nešto govorila, a on je važno klimao glavom i nastavljao. Očito da je sve razumio.

Dok je jedan držao ruku, drugi je zašivao dječakov dlan, a treći je između kažiprsta i palca držao kraj konca. Aladin je bio miran i stresao se poput psa kad se skloni od kiše tek kada je nakon posljednjega šava valjalo zategnuti krenu.

Na odlasku mater im je umjesto plaće ponudila komad kruha. Nisu uzeli, ali da je znala venecijanski i da je stajala pedeset koraka dalje, razumjela bi da će joj crni ljudi ponovo navratiti.

Ivan Zavišin nikada nije nogom kročio na brod, niti je ušao u more. Nije u životu ni prst umočio, provjerio je li zbilja slano i je li kamenje pod vodom glatko kao što se priča i jesu li opasna kliješta rakova. U djetinjstvu mu je bilo zabranjeno primaknuti se obali i to je bila jedina zabrana koju je od oca i majke doživio. Ali i jedini očigledni vanjski znak plemstva Zavišinih. Nikada stupiti na brodsku palubu, nikada se na spuštati do mora, nikada ne pogledati, a kamoli dodirnuti mrežu ili udicu. More je pokora sirotinje bez imena i koljena, a njima po kojima se pamte sve slavne prošlosti grada, ne jedna nego barem sedam prošlosti, dato je da pored mora žive i da ga ne primjećuju. Kada bi puhnulo jugo i miris mora se proširio Primoštenom, Zavišinima se dizao želudac na povraćanje. To je također bio znak plemstva. U djetinjstvu je Ivan hinio tu muku i imitirao odrasle koji bi tih dana iz sebe izbacivali sve što bi pojeli, a kada je odrastao, zbilja nije mogao zaustaviti želudac pred mirisom mora.

Otoci su Zavišinima bili ono što su za ostale ljude zvijezde i druga nebeska tijela. Mjesta nedokučive čežnje i tajni u kojima najradije boravi ljudska fantazija i gdje se svake noći otputi svijetla strana duše. Da se može preskočiti more, ili da su čovjeku data krila, nestalo bi raja. Sirotinja bi stigla do zvijezda, a plemstvo bi pošlo na otoke. Ta čežnja istovremeno je tako jaka i slijepa da su neprimijećeni ostali svi oni koji su možda došli sa zvijezda, kao što Zavišini nikada nisu sreli niti jednog Bodula. A da i jesu i da su kojim slučajem ušli u razgovor s takvim čovjekom, malo je vjerojatno da bi mu povjerovali kako je došao s otoka.

Nakon što više nitko nije zalazio u kaletu s profundama, dvorima koje će to postati i kućom u kojoj je živio Ivan Zavišin, on se polako počeo odvikavati od ljudi. U prvo vrijeme još je i dočekivao seljake iz zaleđa, koji su mu donosili janjetinu, sir, krumpir i sol, a onda im je počeo ostavljati dukat ispod

kućnoga praga. Oni bi svakoga petka podigli kamen, uzeli zlatnik i ispred vrata ostavljali robu. Dvaput bi zazvonili kravljom klepe-tušom, Ivan bi pričekao pet minuta da odu, a onda bi uzeo namirnice. Tako je najbolje. Nakon što dovoljno dugo ne vidiš ljudske oči i ne čuješ govor, počinje ti se činiti da ih nema i da je ovaj svijet načinjen samo za tebe. Ne postoji bolji način da se ostvari besmrtnost. Kad nestane svih drugih ljudi, tvoja smrt gubi svoj razlog.

Dok su tri crna čovjeka zašivala Aladinov dlan, Ivan Zavišin već je bio siguran da je ostao sam na svijetu. A one noći pred zoru kada su se crni ljudi uvukli u kamenu kućicu u kojoj je spavala žena s krumpirom u ustima i povezom preko njih, Ivan Zavišin već je bio čvrst u namjeri da zaboravi ljudski jezik.

Tri su je ruke iznijele van, tiho da se dječak ne probudi, a ona ih je gledala razrogačenim crnim očima i nije mogla kriknuti niti se pomaknuti. Ruke su joj visile poput mrtvih borovih grana koje je salomila bura, ali se još nisu stigle osušiti.

Dječak se probudio sam. Vani su ga dočekali ljudski pogledi koje nije mogao prepoznati. Dobri i bogobojazni su ga gledali s prezirom i povlačili se pred njim u kuće, oni koje je već čuo da psuju Boga gledali su ga s mržnjom, a ruke bi prekrižili na prstima ili ih zavlačili u džepove dlanovima mijeseći muda i pazeći da se ne ubodu na koju udicu. Oni, pak, koji su trebali voditi računa da ta dva svijeta, onaj koji vjeruje i drugi koji psuje, žive u miru i skladu, vikali su daje kurva pobjegla s Misircima, a kopile je ostavila njima. Kuje ostavljaju govna ispred domova poštenog svijeta i trebalo bi platiti šibenskim lovcima da naprave hajku i očiste otok. Boj se dana kada će crkve vonjati na friškinu, jer neće biti dosta tamjana. Tako su vikali, a Aladin se sljedećega jutra zavukao u koču, uronio među skuše, morsku travulju i hlapove, i pobjegao s otoka.

Sa sobom je ponio samo finski nož i odlučio je pronaći oca. Nije znao šta više želi: da spasu majku od crnih ljudi i vrate se sa njom doma ili da se osvete ljudima. I dobrima, i onima koji to nisu, a najviše čuvarima zemaljskog i nebeskog mira.

Kada je iskočio van s isukanim nožem, prekriven ribljim krljuštima, s

kosom od morske trave i sa sedam rakova koji su se u predsmrtnom strahu uhvatili za njegovo meso, ribari su povjerovali da je pred njima sam vrag. Ili barem vražji šegrt zadužen za ribarske posle. Nisu se stigli ni prekrižiti, a Aladin je već bježao preko rive, ispuštajući krikove od kojih je i ošamućenoj ribljoj čeljadi dolazilo da zauvijek sklopi oči pred strahotama ovoga svijeta. Poznatim, ali i onima koje tek valja doživjeti.

Aladin je vjerovao kako svijet nije puno veći od Suska, a zatekao se u Primoštenu koji je bio ogromniji ne samo od svijeta, nego i od onoga što se u snovima dalo zamisliti i što se uvijek čini puno većim i širim od svega što budne oči gledaju. A gdje je Sjeverno more i gdje su otoci, gdje je Misir u koji su crni ljudi odveli mater, gdje je sve što je znao, a da nije znao kako?

Trčao je po gradu dok su ga noge nosile, ljudi su bježali od njega i on je bježao od njih. Stezao je nož bolnim dlanom, jer je znao da bez njega ne može izaći pred oca. Kada ga jednom ipak pronađe. Na kraju je samo poželio otpočinuti, ali gdje god bi se okrenuo, izmilili bi oni koji ga se plaše. Na kraju se našao u pustoj kaleti, među profundama, ispred kuće čija su se vrata činila odavno zatvorenim. Legao je pod solar, glavu položio na kameni prag i spustio nož kraj sebe. Oštrica mu je davala svjetlo sve dok sunce nije zašlo, a tada je Aladina progutao mrak.

Bila je to posljednja noć Ivana Zavišina. Nakon nje pripadat će mu samo vrijeme koje provede budan.

Pred zoru se trgnuo iza sna, skočio je iz postelje i sjurio se niza skaline. Nije stigao ni cipele navući, niti se ogrnuti, a ni pomisliti što ga to goni dolje. Otključao je sve tri brave na vratima, sunuo van, sapleo se i pao. Zanebesalo mu se kada je vrhom brade udario u kamen kojim je popločan solar. Mjesečeva bjelina prelazila je u rumen, Ivanu se učinilo da kamen gori. Pokušao je ustati, ali su mu se noge ponovo zaplele. Okrenuo se onako ležećki i našao se licem u lice s dječakom. On ga je iznenađeno gledao i strašno je zaudarao na ribu i more. Ivan se jedva suzdržao da ne povrati, progutao je ono što mu se diglo do grla, ali dječak nije ni trepnuo. To ga je iznenadilo, uputio mu je grimasu, to je bilo lakše nego progovoriti, ali dječak je gledao jednako iznenađeno. Tada je Ivan Zavišin prvi puta pomislio da ga to gledaju mrtve oci.

Sjedio je leđima okrenut Aladinu i pokušavao razmišljati o tome što sad mora učiniti. Ali je u glavi bio zid sačinjen od nerazumnog osjećaja, misli koja mu se vraćala koliko god od nje bježao, da se probudio kasno i da je morao doći ranije, dok je dječak još bio živ. Bio je kriv, ali nije znao zašto.

Već je bio dan kada je konačno ustao, spustio dlan na čelo koje još nije bilo sasvim hladno, pa srednjakom i palcem sklopio dječakove oči. Ugledao je nož, lijep, kakav nikada nije vidio. Uzeo ga je u ruku, ali na oštrici nije bilo nijedne kapi krvi. Znači dječak nije ubijen. Njegovu smrt nitko neće ponijeti na duši.

Zakopao je tijelo u najstarijoj od pet profundi, prastričevoj kući koja se urušila prije više od pedeset godina, i dugo se mislio hoće li nož položiti kraj dječaka. Ali je shvatio da bi to bilo ružno. Ako već ne može biti sahranjen onako kako se sahranjuju ljudi, a ne može jer bi u tom slučaju Ivan Zavišin morao razgovarati s mještanima i objašnjavati im šta se dogodilo, tada je bolje da ne bude pokopan s nožem, kao ubojica. Pomislio je i to da bi zbog mrtvoga dječaka možda trebao prekinuti svoju šutnju, ali tko bi ga saslušao ako ga svi smatraju ludim i prokletim?

A možda bi i tako učinio Ivan Zavišin, samo da je znao što će mu se događati sljedeće noći.

Za sanje već u snu znao da nije njegov. Sklupčao se ispred tuđih dvora i stao dozivati oca. Gledao je prema moru, u crtu od koje počinje nebo, jer je znao da je on tamo iza. Tako je, dozivajući ga, zaspao u svome snu i ponovo usnio daje ispred tuđih dvora i da doziva oca. Dok god se nije probudio, Ivan je tonuo iz sna u san, stalno sanjajući isto, vječito tuđi san.

Bilo je to prve noći, a tko zna koliko je noći proteklo prije nego što je grad saznao za muku čovjeka s kojim nitko nije govorio, niti ga je itko viđao, jer u kaletu s profundama, dvije kuće koje će to postati i jednom u kojoj živi posljednji plemenitaš Zavišinih, ljudska noga već dugo nije kročila. A niti će dok god Ivan ne umre u svome snu, dok god se ne profundaju i zadnji krovovi i dok god se svaki kamen od kojega su kuće bile načinjene ne pretvori u prah. Do tada će barka sa crnim ljudima već doploviti do Misira, a narod će u nevoljama ponavljati: Sačuvaj te bože Ivana Zavišinog sna. I vazda će grlu biti tijesno prije no što jezik skupi svoja dva glasa.

JID

Ime Save Turudije-Kostića jednom će se, možda za deset ili petnaest godina, pojaviti na indeksu američke Kongresne biblioteke u kojoj su, među publikacijama iz cijeloga svijeta, pohranjeni i svi brojevi važnijih dnevnih novina koje izlaze u Srbiji. Dogodit će se to kad sustav bude u potpunosti kompjutoriziran, sve novinske stranice skenirane i sva na njima spomenuta imena uvedena u golemi lako pregledni abecedarij, gdje će biti registrirana učestalost pojavljivanja, uz datum i mjesto na kojem je neko ime svoj dnevni život nastavilo u novinama. Ime Save Turudije — Koštica pojavit će se samo jednom, u beogradskim Večernjim novostima od 21. 11. 1992, u rubrici Crna hronika. »U teškoj saobraćajnoj nesreći koja se dogodila kasno sinoć kod Bajine Bašte, jedanaest lica je teže povređeno, a jedan muškarac je smrtno stradao. Sudarili su se autobus niških registarskih tablica i privatni kamion bez oznaka. Teže je povređen vozač autobusa Blagoje Setinov, dok su preostala desetorica putnici kamiona, kao i smrtno stradali Sava Turudija-Kostić (23), rodom iz Zaječara. Organi javne bezbednosti istražuju uzroke ove tragične nesreće koja se dogodila na ravnom i preglednom delu ceste. Sreća u nesreći je da je niski autobus bio prazan, jer bi inače gubici u ljudskim životima bili mnogo veći.«

Ovaj događaj ne spominje se u izdanjima drugih novina od 21. 11. 1992, niti u sljedećih nekoliko dana. Nigdje se nisu pojavile ni čitulje s imenom Save Turudije—Koštica, a neće biti objavljeni ni rezultati istrage o razlozima nesreće. To je, donekle, i razumljivo. Bilo je ratno vrijeme, pa jedna, u biti mirnodopska smrt nije mogla previše značiti.

Ako se jednoga dana ekscentrični istraživač novinske dokumentacije na južnoslavenskim jezicima zainteresira za saobraćajnu nesreću kod Bajine Bašte, ili ga privuku ritam i melodija imena Save Turudije-Kostića, pa poželi rekonstruirati njegov život, to će mu, bez obzira na dostignutu — ali i pretpostavljenu — tehnološku razinu, kako biblioteke u Washingtonu tako i drugih dokumentacijskih centara, biti nemoguće. Čak i ako se predamo vječitom optimizmu znanstvenoga napretka, ni u narednih petsto godina neće

biti razriješen slučaj Save Turudije—Koštica. Koji slučaj? Pa taj koji postoji već činjenicom da je živio i umro čovjek tog imena.

Dodatnu teškoću budućem bi istraživaču mogla predstavljati činjenica da se ime Save Turudije—Koštica pojavljuje samo u tri službena dokumenta nestale države. U općinskoj Knjizi rođenih, na listi osoba sa stalnim prebivalištem u Zaječaru te u imeniku prvoga razreda Osnovne škole Ivan Goran Kovačić. U drugi razred nije upisan, niti postoji zabilješka o prelasku u drugu školu, iako bi je, po tada važećim pravilima, moralo biti. U Zaječaru se Save Turudije—Koštica nitko ne sjeća, a njegove roditelje, Vukosavu i Slavoljuba, nemoguće je naći. Ne žive u tom gradu, a nema ih ni u Knjizi umrlih. Ne postoji ni odjava stalnog prebivališta u općini. Živjeli su u Ulici Borisa Kidriča, broj 12. Ni kuće s tim brojem danas nema, srušena je 1984.

Moglo bi se, međutim, krenuti tragom kamiona u kojem je, prema pisanju Večernjih novosti, poginuo Sava Turudija-Kostić. U tadašnjoj Stanici državne bezbednosti u Bajinoj Bašti, koja je pred kraj rata preimenovana u Policijsku stanicu, pohranjena je saobraćajna dozvola za teretno vozilo marke FAP, proizvedeno 1962. i registrirano u Tuzli, na ime Stjepana Keroševića, stalno nastanjenog u Vlasenici, Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina. Uz dozvolu je i kratka službena bilješka, pisana rukom, ćiriličnim pismom: »Totalna šteta. Naložiti uklanjanje olupine o trošku vlasnika vozila!«

Onaj tko je takvu bilješku napisao, očito je želio zadovoljiti formu i tako skinuti sa sebe moguću odgovornost za uklanjanje uništenog kamiona, pa za ponešto upućenije svjedoke povijesnih zbivanja, što budući istraživač iz Washingtona ne mora biti, bilješka djeluje kao ogledni primjer cinizma jačih i moćnijih. Po imenu vlasnika kamiona i njegovoj pretpostavljenoj narodnosti, lako je, naime, zaključiti da je Stjepanu Keroševiću u ljeto 1992. konfiscirano njegovo vozilo. Čelništvo Srpske opštine Vlasenica je odmah po zauzimaju mjesta izdalo naredbu o općoj »mobilizaciji vozila i tehnike« u korist srpske vojske, pa je malo vjerojatno da bi Kerošević mogao sačuvati svoj kamion, čak i da ga kao Hrvata nisu protjerali iz grada. Policajac koji je sačinio bilješku sve ovo je jako dobro znao. Jedino što mu nije bilo poznato, niti ga je osobito interesiralo, jest da je Stjepan Kerošević preživio srpsko osvajanje Vlasenice i da je uspio pobjeći u Tuzlu. Na dan uništenja svoga kamiona on

je u kući Nusreta Zukanovića pregrađivao veliku spavaću sobu i pretvarao ju u dvije manje, jednu za Nusretovu kćer, drugu za sina. Zukanović mu je taj posao pošteno platio i još mu je pomogao da dođe do Volkswagenovog kombija u kojem će Sjepan narednih mjeseci i godina prevoziti cigle i cement. O starom kamionu nije puno razmišljao, kako došlo tako i otišlo!, ali je govorio da je dobro što mu je ostalo onih hiljadu maraka koje je mislio uložiti u novi mjenjač. Da mehaničaru Jovi Baraliću pet dana pred okupaciju nije puklo slijepo crijevo, Stjepan bi ostao i bez tog novca. Ali možda je do nesreće kod Bajine Bašte došlo upravo zbog kvara na mjenjaču njegovog kamiona. To, međutim, nije razlog da bi se Kerošević osjetio odgovornim za smrt nepoznatog mladića, Save Turudije— Koštica, ali ipak je, pet godina kasnije, kada je saznao za sudbinu svoga FAP—a, kratko razmišljao o njemu. Uzdahnuo je i slegnuo ramenima. Stjepan Kerošević je od takvih ljudi, a nije ih puno, koji bi se lako odrekli hiljadu maraka — za njega velikog novca — da promijene sudbinu mladića o kojem ništa ne znaju. Ili skoro ništa!

Kerošević je, ipak, mogao pretpostaviti kako se Sava Turudija— Kostić, s još desetoricom, zatekao na njegovom kamionu. Konfisciranim teretnim vozilima, a bilo ih je devet, kamionima i kombijima različitih veličina, tipova i starosti, raspolagao je Milun Slađoje—Gepard. Prije rata je Sladoje bio poručnik JNA, stacioniran u Han Pijesku, da bi neposredno nakon napada na Sloveniju dobio otpust iz službe, »po sopstvenoj molbi«. Tada je osnovao »odred za odbranu srpskog življa i vjekovnih srpskih zemalja Miloš Obilić«, u narodu poznatiji kao Mačja brigada, jer su, osim Geparda, tu bili i Ris, Kuguar, Panter, Lav, Lavče, Tigar... Ratovali su na teritoriju Podrinja, a kad je rat prešao u novu fazu, kamionima Mačje brigade prevoženi su vikend—dobrovoljci iz Srbije, probisvijeti i poneki avanturist i pubertetlija željan slave. Stizali su uglavnom na brda oko Sarajeva, tu ostajali dva—tri dana, a zatim se vraćali kući. Ovaj bizarni turistički aranžman Gepard je naplaćivao pedeset maraka po glavi, osim u slučajevima kad bi mu se posrećilo da naiđe inozemna tura. Tako je jednom francuskome filozofu tri dana boravka u rovovima na Trebeviću naplatio pet hiljada njemačkih maraka, a tek nešto jeftinije prošla su trojica glumaca i jedna glumica, ekipa koja je gostovala na beogradskom FEST—u s nekakvom bugarsko—njemačkom koprodukcijom, te su poželjeli na licu mjesta provjeriti autentičnost pirotehničkih efekata iznad Sarajeva. Gepardu se nitko nije miješao u posao, ali mu je bilo zabranjeno da na Trebević donosi vlastito oružje. Vojska mu je naplaćivala

iznajmljivanje strojnica i minobacača, a kako je svatko tko bi došao na ovakav safari želio i malo zapucati, i vojnim je komandantima bilo u interesu da Gepardu što bolje ide. Turist koji bi, naravno uz Gepardove upute, poželio ispaliti minobacačku granatu na grad, platio bi je dodatnih sto maraka. Sedamnaestog studenog 1992. dežurni oficir na položaju iznad Osmica bio je poručnik Ilija Tokić. Dva kamiona Mačje brigade trebala su po najavi stići oko dva, ali su kasnili zbog kvara, pa su se pojavili tek oko pet. Tokić je Gepardu predao položaj i zaputio se prema Palama. Prije nego što je otišao, kratko je prekontrolirao Gepardove dobrovoljce i naložio vodniku Denisu Đuroviću da u dnevnome izvještaju zabilježi koliko je pušaka zaduženo, u kojim je intervalima pucano i koliko je metaka ispaljeno. Ostavio je pet minobacačkih granata, u slučaju da bude onih koji su spremni platiti i to.

Denis Đurović sjeća se da mu je oko pola sedam, kada se već spuštao mrak, došao mladić izrazito prištavog lica i niskoga rasta, pružio mu novac i rekao da bi on opalio jednu. Odbio ga je, jer je već bilo kasno, ali se zatim dogodilo nešto neobično.

Dobro, onda sutra, rekao je mladić, i pred vodnikom Đurovićem uredno presavio novčanicu i spremio je u lisnicu. Stavio ju je u onaj providni plastični okvir u koji mladići obično zataknu fotografiju djevojke, a stariji muškarci slike žene i djece, ali ovaj je na tom mjestu imao neki ženski lik izrezan iz novina.

"Ko ti je to?", pitao ga je Đurović.

"Ne znam, ali zar nije lepa?", odvratio je mladić i pokazao mu sličicu iza koje je spremio novac.

Plavuša srednjih godina lizala je u sladoled i gledala u objektiv. Bio je to pogled s obiteljskih fotografija, slikao ju je netko koga je poznavala, vjerojatno negdje na moru. Zašto li je takva fotografija izašla u novinama? Žena na njoj Đuroviću ne samo da nije djelovala poznato, nego je izgledala kao netko tko ne može biti poznat.

Samo je ta novinska fotografija spasila cijeli događaj od zaborava i, možda, imenu Save Turu-dije—Koštica dala priliku da jednoga dana, u nekom budućem istraživanju, bude sasvim razotkriveno. Da vodnik Denis Đurović

tada nije prvi puta vidio nekoga tko u novčaniku nosi nepoznato žensko lice izrezano iz novina, te da lice nije bilo toliko obično, mladić pristava lica nestao bi među stotinama onih kojima je Đurović naplatio ispaljivanje jedne minobacačke granate. Ovako je o njemu malo duže razmišljao, bolje ga zagledao, pa čak je i upamtio da se mladić zvao Sava i da mu je rekao da ga regrutna komisija nije primila u vojsku.

Je li to bio Sava Turudija—Kostić teško ćemo saznati, ali nije pretjerano vjerojatno da je istoga dana u Gepardovim kamionima među pedesetak ljudi bio još jedan Sava. Vodnik Đurović sjeća se da je Mačja brigada provela noć u tri vikendice na Trebeviću te da su se na položaj vratili oko osam ujutro. Mladić je bio nestrpljiv, nije prošlo ni pola sata, a on je došao sa svojih sto maraka. Vodnik je Gepardu dao kartu s koordinatama po kojima se tog dana moglo pucati, a ovaj je Savi ponudio da izabere između dvadesetak crvenih tačaka. Sava je, kao da igra tombolu, zaokružio jednu koja se nalazila blizu Marijin dvora. Gepard mu je pomogao da namjesti nišanske sprave, pa ga je pustio da sam opali.

Mladić je bio zaglušen praskom, ali je oduševljeno skakao po ledini i vikao: "Ono je moja, ono je moja!"

Jedan od bijelih oblačića koji se podigao nad krovovima u dolini zbilja je bio Savino djelo. Ništa značajnije i veće od toga nije za života učinio.

* * *

Ni to se, kao ni bilo šta drugo, ne može sa sigurnošću reći, ali vjerojatno je minobacačka granata ispaljena tog jutra s položaja Mačje brigade bila ona koja će nekoliko sekundi kasnije pogoditi zgradu Orijentalnog instituta i u prah i pepeo pretvoriti hiljade stranica starih rukopisa, vrijednih i manje vrijednih knjiga, remek djela arapske kaligrafije te nekoliko naročito dragocjenih iluminacija donesenih tko zna kad iz Istambula, koje navodno vrijeđaju Boga, ali su i krijepile vjeru nekog od umnijih carskih službenika pristiglih u Bosnu po poslovima koji su se jednako ticali zemaljskih i nebeskih pitanja. Iluminacije su bile vječito nerazriješeni slučaj islama. Fascinirale su svojom ljepotom i resile za dobrih vremena imperiju i njezine knjige, ali čim bi se doba prozlila, što zbog izgubljenih ratova, a što zbog nerodnih godina ili oholih i nesposobnih sultana, pristigli bi pravovjernici da

u ime Boga popravljaju kvar, pa su iluminacije trgane iz knjiga i spaljivane. Teško je i zamisliti veću žrtvu za umjetnost od sakrivanja iluminacija pred takvim naletima nevremena. Stoga je u svakom do danas sačuvanom crtežu slavnih stambolskih iluminatora upisana i nečija žrtva. Ako ničeg drugog, a ono žrtva straha i nesanice zbog sakrivanja nečega što žele uništiti raspomamljeni borci za vjeru.

Metu je, vjerojatno, odabrao mladić imenom Sava, koji nije bio pripadnik nijedne vojne ili paravojne jedinice. Taj Sava je, pretpostavljamo, bio baš Sava Turudija—Kostić, koji će dva dana kasnije poginuti u prometnoj nesreći kod Bajine Bašte. Ako je to bio on, tada je njegova ruka i ispalila minobacačku granatu. Trenutak u kojem je to učinjeno slučajno je odabran, nije se vodilo računa o ruži vjetrova, meteorološkoj situaciji nad gradom i ispravnosti minobacača. Milun Slađoje — Gepard, koji je podešavao nišanske sprave, nije poznavao oruđe, pa nije mogao uračunati stupanj podbacivanja ili prebacivanja. Stoga će zauvijek ostati tajnom je li zgrada Orijentalnog instituta bila odabrani cilj, ili je koordinata koju je mladić odabrao markirala obližnji Dom zdravlja, nešto udaljeniju republičku Skupštinu ili neku od brojnih stambenih zgrada.

Ako je Sava Turudija-Kostić uništio blago Orijentalnog instituta, kao što pretpostavljamo da jest, najveća šteta nije u uništenju starih rukopisa i knjiga, ali ni onih nekoliko iluminacija — iako nije za prešutjeti ni cinizam slučajnosti po kojem je iluminacije spalio na volju njihovih već odavno mrtvih protivnika, jer sve što je uništeno već je odigralo ulogu u individualnim i kolektivnim povijestima. Rukopisi su pročitani, iz njih je stigao nekakav nauk, određivali su ljudske sudbine, na njima je izgrađena jedna kultura, a većinom su i popisani, pa njihovi vidljivi tragovi postoje u knjižnicama i dokumentacijama od Washingtona do Beča, Berlina, Kaira i Carigrada. Priču koja je zajedno s tim rukopisima spaljena moguće je rekonstruirati, pa koliko god rekonstrukcija bila nepotpuna, a možda i sasvim kriva, ona je nastavak života nečega što je sagoreno u požaru.

Priča koja je, međutim, uništena, i neće je biti do kraja svijeta, jer je nitko osim Boga više ne može znati, a On ni ljudima ni sebi ne priča priče, nalazila se u tri kartonske kutije koje su desetak dana prije požara ostavljene na hodniku drugoga kata. U njima su se nalazili nepregledani stari rukopisi,

zaostavština Salamona Baruha, sarajevskog antikvara i kolekcionara djela arapske kaligrafije. Te su kutije u institut donijeli Rahela Nikčević i njezini sinovi, a Salamonovi unuci, Goran i Petar. Dan je bio krvav, granate su zasipale grad, snajperisti su strijeljali po svima koji su se usudili izaći van, i trebalo je puno hrabrosti, ali i dobrog slučaja, da tri teške kutije prenesu od Bjelava do Marijin dvora i da se kući vrate živi. Sutradan je kretao konvoj Jevrejske opštine, Nikčevići su iseljavali u Izrael, a te su kutije bile zalog za novi život. Da su ih ostavili iza sebe, u stanu u koji će se tko zna tko useliti, vjerojatno netko čiji je dom već izgorio, ili neka od onih ubogih obitelji protjeranih iz istočne Bosne, Rahelu i sinove bi, makar da odu na kraj svijeta, mučila izdaja koju su počinili ostavljajući ono što je njihov otac i djed sakupljao cijeloga života, u čemu je vidio najveću ljepotu, ali i tajni ključ vlastite sudbine. Naime, Salamon Baruh divio se djelima arapske kaligrafije, ne bi prošlo dana da rukopise ne rasprostre po stolu i s povećalom u ruci ne prati pokrete ruke koja je vodila kaligrafovo pero, a da nije znao ni elifa arapskoga pisma. Mogao je naučiti, ali nije htio. Više mu je vrijedila iluzija da je jedan svijet stvoren zbog ljepote, a ne zbog sadržaja.

Rukopise je Salamon Baruh popisivao u trgovačku bilježnicu modrih korica. Navodio je broj stranica, vrstu papira i stanje u kojem bi rukopis došao u njegove ruke, jesu li ga, i koliko, izgrizli miševi, je li stradao od vlage ili je izblijedio na suncu, je li od početka do kraja pisan istom rukom, ili je djelo više zapisivača. Bilježio je i od koga je i za koje novce otkupio rukopis. A uz datum bi naveo i kakvo je toga dana bilo vrijeme, kakve su bile prilike u zemlji i svijetu, te je li se nešto važno dogodilo u gradu, jesu li svi ukućani na broju, ima li bolesnih i je li netko negdje otputovao. Salamon Baruh inače nije vodio dnevnik. Jedini dani koje je želio sačuvati bili su oni kada bi došao do novog rukopisa. A možda se radilo i o nekom njegovom osobnom vjerovanju, nečemu što bi okrutan i površan svijet nazvao praznovjericom.

Prvi datum u bilježnici modrih korica je 17. decembar 1923. Tada je od Grigorija Jeftanovića, u zamjenu za muzičku kutiju koja je svirala Malu noćnu muziku, dobio dvije rukopisne stranice istrgnute iz knjige, a pisane crnim i crvenim tušem. Muhamed Bučuk rekao mu je da se radi o stranicama iz Kurana. Tog 17. decembra 1923. u Sarajevu je padao snijeg i već ga je toliko bilo napadalo da su se niz Mejtaš i Banjski brijeg »sveušesnaest

sličurala djeca i odrasli«. Baruh je napomenuo i sljedeće: »Sreća naša da smo čaršija na kraj svijeta, svjetske nam nevolje bivaju daleko od pameti, pa i staro i mlado misli da je ova zimska ljepota jedino što danas pod kapom nebeskom ima biti.« Posljednji datum u bilježnici je 14. mart 1975. Tog je dana Salamon Baruh kupio svoj posljednji rukopis. Fehim Kasumagić prodao mu je za hiljadu dinara dvanaest zlatom urešenih stranica, ispisanih crnom tintom. Na dnu dvanaeste stranice je voštani pečat, a ispod njega, istom tintom, riječi upisane latiničnim pismom: »Pamet nije bit se, klati, već na viri biti brati!« Slijedi nešto duža napomena o prilikama tog dana: »Vrijeme se nije proljepotalo, iako se neki dan činilo da hoće. Mlađarija se smije, ne smetaju njima kiša i magle, a stariji stišću šake i pod vodom drže dah. Čekaju da se sunca i zraka nadišu. Ja, evo, stišćem svake godine sve jače i sve mi je veće čudo kad proljeće dočekam. Taman sahraniše Veljka Vlahovića, kad radio javi daje umro Ivo Andrić, književnik. Između dva rata mi je dolazio u antikvarnicu, mislim da sam mu jednom prodao Njegoša. Uzalud su stiskali šake, jer sunca i zraka ne dočekaše, a od mene su mlađi i jedan i drugi.«

Između prve i posljednje Barunove bilješke tačno je 349 datuma. Toliko je, dakle, u kutijama bilo rukopisa i toliko dana koje je Salamon sačuvao. Drugog svjetskog rata u Sarajevu, što se bilježnice tiče, ne bi ni bilo da 27. maja 1944. Hubert Pomeranke nije odnekud donio svitak uvezan svilenom trakom, »ispisan sigurnom rukom, kistom i crnim tušem, remek djelo, 70x35cm« Slijedi napomena: »Insistirao je da ne naplati, rekao sam mu da ga vrati gdje ga je i našao ako neće naplatiti. Sam sam odredio cijenu: mjesečna plaća višeg poštanskog službenika po isteku prve godine poslije rata. Računam da ću tada imati toliki novac. Uzdržava me i skriva za svoj račun, nadam se da bih i ja njega da je takva prilika, ali ono što je kupljeno, mora biti i plaćeno. U šeheru je sunčano, noću izlazim na krov i dišem. Hubert mi kazuje da Njemačka gubi rat. On se toga plaši, ja zbog toga tugujem, a radosni smo obojica. Njegov je strah od pobjednika, a moja tuga je što znam da se neće vratiti moja braća i sestre, stric Riki, tetka jedna i druga. Hubert je Nijemac, a ja sam sam. Dobar mi je pa mu opraštam što nije rekao cijenu.«

Ime Huberta Pomerankea nakon toga nije spomenuto. Ne zna se je li preživio gnjev pobjednika, niti to na koji mu je način Salamon Baruh isplatio dug, »mjesečnu plaću višeg poštanskog službenika po isteku prve godine poslije rata«. Bilježnicu s modrim koricama Rahela je prvi puta otvorila 25.

februara 1977. godine, one noći pred sprovod. Nije mogla spavati dok je očevo tijelo počivalo u mrtvačnici koševske bolnice, pa je otvorila ladicu iznad Salamonove postelje. Tu je držao stvari koje bi mu mogle zatrebati dok bi do pred jutro čitao. Najveći blagoslov penzije je što čovjek može spavati do podne, govorio je kad bi ga ujutro, prije nego što krene na posao, nalazila kako još uvijek čita u krevetu.

U ladici su bile naočale za blizu i naočale za daleko, kutijica mentol bombona, džepni sat, članska knjižica planinarskog društva, nekoliko trgovačkih olovaka, pumpica za astmu, lijekovi i bilježnica modrih korica. Rahela ju je otvorila i počela čitati. Kada je došla do 27. maja 1944., zaplakala je. Ali ne nad mrtvim ocem, kojega je od malih nogu više doživljavala kao djeda, jer je bio dvostruko stariji od majke i odavno je prevalio šezdesetu kada se Rahela rodila. Plakala je zbog Huberta Pomerankea, čovjeka čije ime joj otac nikad nije spomenuo. Gdje si bio za vrijeme rata? U guzici! Pa u Sarajevu, gdje bi bio. I kako ti je bilo? Puno bolje nego drugima. Kako to? E, tako što su mi se ljudi našli pri ruci. I bogme su mi bili bolji nego što sam samom sebi!

Tako je otac govorio Raheli, a ona ga zbog nečeg nije upitala kako su se zvali ti ljudi. Zvali su se, eto, Hubert Pomeranke. Dok je tražila njegovo ime u nastavku bilježnice modrih korica, i nije ga nalazila, Rahela je prvi puta pomislila ono što će ju kasnije pratiti kroz život i postati njezina najvažnija misao, dragocjena upravo onoliko koliko su Salamonu Baruhu dragocjeni bili arapski rukopisi. To što je rođena, to što misli i osjeća i što je rodila dva sina, a zatim izgubila muža, svu sreću i nesreću koja rođenjem nastaje, ona duguje ocu, jer je jedini od obitelji ostao živ. Otac je njezin zavičaj, njezin grad, jezik i domovina. Sve drugo je privid, pa danas izgleda ovako, a sutra će onako, isti su razlozi za ljubav i za mržnju. Shvatila je te noći da može otići na kraj svijeta, a da ne zažali za onim što ostavlja, jer ako je jednom, prije njezinog rođenja, tako tanka bila nit njezinoga života, ako je trebao umrijeti onaj koji će ju tek roditi, tada izvan oca nema ničega što bi činilo njezine korijene. Postoji još samo Hubert Pomeranke, duh ili fantom, kojeg će tražiti dok je živa.

Dugo se tog posljednjeg sarajevskog dana premišljala šta da učini s bilježnicom. Da ju spali ili da ju ponese sa sobom? Nema smisla predati ju

Orijentalnom institutu zajedno s rukopisima, jer amaterske bilješke jednog antikvara tim ljudima ništa ne znače. Pomislila je i da bilježnicu ostavi Jevrejskoj opštini, ali se samoj sebi nasmijala, jer se samo po 27. maju 1944. na tim stranicama moglo naslutiti da ih je ispisivao Jevrejin. Ali čak ni na taj dan, njezin otac nije to za sebe napisao, nego tek: »On je Nijemac, a ja sam sam.«

U stvari, Rahela je žarko željela bilježnicu modrih korica baciti u peć, pa započeti život daleko od nesretne zemlje Bosne i Sarajeva, grada koji će krvavo skončati, a iz kojeg ona ima povlasticu otići, povlasticu otkupljenu, valjda, vremenima za kojih je Hubert Pomeranke čuvao njezinog oca. Zeljela je sasvim otići, bez tragova i uspomena, bez primisli da je ikada bilo ovog života, ove zemlje i grada te, što je najvažnije, bez tuge koju bi donijela tamo gdje dolazi. Lako se oprostila od doma u kojem je odrasla, od svojih stvari, očeve sobe, izgrebanih stranica kreveta po kojima su Goran i Petar šarali drvenim bojicama dok su bili mali. Nije žalila za posteljinom i ručnicima, rođendanskim poklonima i gumicama za tegle sa zimnicom u ladici s priborom za jelo... Primjećivala je sve sitnice zbog kojih bi trebala žaliti i bila je ponosna jer ne žali. Komšinici Feridi je odnijela kavez s papagajem Zairzinjom, lako i bez osvrtanja, iako je Zairzinjo već dvadesetu godinu živio tu. A Goran je pustio suzu: »E, jebeš svijet u kojem ptice ne mogu biti Jevreji...« Lako se opraštala s prijateljicama s posla. One su plakale, ali Rahela nije. Žalile su jer odlazi i više se neće vratiti, a Rahela je samo željela da i one prežive rat. Više ih nikada neće vidjeti, znala je i tvrdoglavo je nastojala biti čvrsta. Jedino nije mogla izdržati bilježnicu modrih korica. Na kraju ju je stavila na vrh putne torbe, gorko svjesna da time propada pokušaj konačnoga odlaska. Da, neće se vratiti, ali ostat će tanka nit, tanja i od one o kojoj je 27. maja 1944. visila mogućnost njezina rođenja. Daj Bože da se ova nit jednom prekine i da joj daleki i nepoznati postanu grad i zemlja u kojima je rođena.

O sudbini triju kutija Rahela Nikčević i njezini sinovi neće ništa saznati. Novine u Izraelu nisu pisale o uništenju Orijentalne biblioteke u Sarajevu, niti je taj događaj komentiran na satelitskim televizijskim programima. Tako se nije mogla uspostaviti ni metafizička veza, ona do koje je stalo i Bogu i književnosti, između Rahele i Save Turudije — Koštica, čovjeka koji je, vjerojatno, uništio ono što je Rahelinome ocu bilo najveća vrijednost i

ljepota. Stoga ćemo priču nastaviti bez Salamona Baruha i njegove kćeri. Ionako se ono najvažnije tiče prištavoga mladića po imenu Sava, kojeg zbog sitnoga rasta i neuhranjenosti regrutna komisija nije primila u vojsku. Da su liječnici bili popustljiviji, da su se sažalili ili barem shvatili koliko mu je bilo važno postati vojnik, Sava vjerojatno ne bi dva dana pred smrt ostvario svoje veliko životno djelo. Ne bi uništio priču koja neće biti ispričana do kraja svijeta, jer ju nakon uništenja tri Barunove kutije zna samo veliki Bog, a on ni sebi ni ljudima ne priča priče... ili nervozan pisac. Premišljao sam se oko trgovine, jer ne znam šta ću s tim, ali sam se uplašio da će pop cijelu stvar baciti u smeće ako ju ne uzmem. Već su ga odbili u mejtefu. Platio sam mu u knjigama, također uglavnom bezvrijednim. Žega je već danima, ne zna se kad je pala zadnja kiša, bolje je ne izlaziti iz kuće. U Beogradu ponovo kriza Vlade, princ Pavle putuje po svijetu, a budući kralj ne zna ko mu glavu nosi. Tetka Ruta operisala slijepo crijevo, doktori kažu daje stigla u posljednji čas.«

Rukopis koji je kupio od popa Šušnjare jedini je kojega Baruh nikada nije do kraja prelistao. Prodao bi ga da je imao kome ili da je vjerovao da išta vrijedi. Sva je prilika da je od svoga nastanka pa do uništenja Orijentalnog instituta taj rukopis ostao nepročitan.

Da ga je čitao onaj tko zna čitati, vjerojatno i ne bi stigao pred Salamona Baruha. Ali u pravu je bio stari antikvar: nervozan bješe Abu Jusuf Abdelgani, Allah neka se smiluje napaćenoj njegovoj duši. Njegova priča neće biti ispričana, jer je izgorjela zajedno s pedeset stranica papira.

* * *

U bilježnici modrih korica je pod datumom 14. august 1935. stajalo sljedeće: »Od don Antuna Šušnjara, katoličkog popa, otkupio pedeset očuvanih stranica. Rđav rukopis, slaba kaligrafska škola Abu Jusuf rodio se u Ramallahu, u zemlji Isse Pejgambera, kao sedmo Jusufovo dijete, a treći sin. Učio je za hafiza, ali nije doučio, jer su došla vremena kada je sablja važnija od kalema. A ni strpljenje mu nije bilo jača strana, što za Knjigu nikako nije dobra preporuka. I tako se poklopiše dvije žurbe, jedna carska, a druga Abu Jusufova, pa od nedoučenog hafiza ispade dobar asker. Je li sreća ili je nesreća, to je inače teško reći, ali za njega se znalo. Da je na drugu stranu okrenulo, više bi radosti imao u životu, a bolji bi bio i onima oko sebe. Nije

Abu Jusuf bio okrutan, niti su ratovi u njemu probudili živinu a uspavali čovjeka, plašio se on Boga i dobro je razumio ono što je po Knjizi učio, ali mu se dogodilo nešto nakon čega nikada više nije bio kao drugi ljudi. Imao je dvadeset tri, slavljen, hvaljen i poznat koliko vojnik to smije biti, osvajao je tvrđavu na morskoj hridi. Stotine ih je već izginulo pokraj njega, onih koji su se više plašili za svoje živote, i činilo se kako krvaviji nema kraja. Vonjao je barut, tresla se zemlja, ali tvrđava nije padala, niti se činilo da je išta bliža padu nego dok je u miru stajala braneći granicu koju su, eto, po padišahovoj i Božjoj volji morali preći i prebrisati. Nije bilo druge, nego da se trojica najhrabrijih, ili onih čija je vjera najtvrđa, uzveru po hridi i, u isto vrijeme s tri strane, uđu u tvrđavu. Ako Bog da, jedan bi mogao ostati živ. Abu Jusuf Abdelgani se prvi javio. Potom su se javila još dvojica kojima se ne znaju imena ni razlozi. Abu Jusufov razlog bio je što mu se žurilo. Bitka je dugo trajala, a on se plašio da joj neće biti kraja. Beskraj vremena strasniji je od smrti. Imao je jasan razlog, onaj koji je i Bogu razumljiv, pa je Abu Jusuf, jedini od trojice hrabrih, ostao živ.

Osvojio je tvrđavu, ali je tvrđava pala po njemu. Razumni su govorili da je bila načeta od topovske đuladi, a oni drugi, ne znam kako ih nazvati, rekli su da je tvrđava ukleta i da se granica ne bi smjela prelaziti. Razumne pohvališe, a one druge posjekoše, ako su bili previše glasni.

Abu Jusuf ležao je ispod gomile kamenja od kojeg bi se mogli načiniti nišani za jedan mali mrtvi grad. Ili bi se od njega mogao nanovo izgraditi taj grad. Toliko je kamenja bilo, a sve je palo po jednom čovjeku. Ležao je u mraku i mislio koliko će vremena proći prije nego što mu se duša odijeli od tijela. Kako ga ništa nije boljelo, niti ga je kamen prignječio, Abu Jusuf zaključi da bi to vrijeme moglo biti jako dugo. Beskraj strašniji od smrti.

Vojska je zanoćila uz ruševinu, ali je bio jedan koji nije mogao zaspati. Imenom Abdulah, rođenjem od Damaska, nekad je svirao oud blizu džamije, pa su naišli neki i ponudili mu da bira: ili će ga pogubiti jer se njegova muzika čuje u džamiji i vrijeđa Boga, ili će poći sa njima i u ratu dokazati daje, kao što Abdulah tvrdi, svaka muzika u Božju slavu. Izabrao je rat, jer mu je bilo žao da više ne zasvira. A rat je larma, graja, rika i dreka, rat je cilik željeza i tutanj baruta, prh ptica kada se razbježe i šum velikog mora kada bici dođe kraj. Predobro je Abdulah čuo te zvukove, vraćali su mu se u uši

čim bi zatvorio oči, pa zato nije mogao spavati. Ali te večeri čuo je još nešto. Disanje srušene tvrđave. Umirala je poput starog pelivanskog medvjeda ostavljenog u prašini velike tržnice u Damasku.

Abdulah je pomislio da ludi. Jer ako u njegovim ušima već diše i gomila kamenja, tada je dobri Allah zbog nečega sklonio s Abdulaha sav razbor i ostavio mu dušu da podivlja, kao more. Opet je zažalio što više nikada neće svirati svoj oud.Ali možda ne diše kamenje, nego ispod njega diše čovjek. Ujutro je vojsci naredilo da krene dalje, granicu da prekorači, a Abdulah je trčao naokolo i vikao da je ispod kamenja živ čovjek, jedan od one trojice. Nije, rekli su mu. Sikter, marvo!, rekli su mu. Pa su potegli sablje da sasijeku askera koji je s uma sišao i povlači bimbašu za skute.

U džehennem ćemo svi skupa ako ostavimo živog čovjeka pod kamenjem, čovjeka koji je osvojio tvrđavu!

Prijetnja paklom uvijek pomaže, pakao ljude čini jednakima, jer kad i najmanji ljudski crv pred padišahom džehennem spomene, svijetli će vladar ozbiljno shvatiti riječ. Samo tu i nijednu drugu. A kamoli neće bimbaša kojem, ionako, džehennem ne gine zbog svakog junačkog čina na koji je vojsku natjerao.

Dobro, rekli su Abdulahu, ti i još desetorica sklanjat ćete kamenje. Ali ode ti glava, tebi i njima, ako ga živog ne bude. Ode ti glava, tebi i svoj desetorici, ako nađete živog nevjernika. Ode ti glava, ali samo tebi, ako asker bude toliko ranjen da ne dočeka sutrašnjeg dana.

Možeš se predomisliti, rekli su Abdulahu, pa reći sad da živoga pod kamenjem nema!

Abdulah se nije predomislio. Nije mogao, jer bi mislio da silazi s uma i da je čuo kamenje kako diše, pa bi na kraju, znao je dobro, s uma i sišao. Ako već ludi, mislio je, neka mu glavu odrube, a za ostalih deset koji će stradati neka pred Bogom odgovara onaj koji ih nevine pogubi. Ali nije disalo kamenje, nego je ispod kamenja disao Abu Jusuf Abdelgani. Gazija pred čijim je junaštvom tvrđava pala. Na sebi nije imao nikakvih rana i skočio je na noge čim su sklonili posljednji kamen.

"Zašto si to učinio, zašto si me spasio?", upitao je Abdulaha.

"Da te nisam spasio", odgovorio je on, "nikada više ne bih zasvirao oud."

Abu Jusufu je bilo dovoljno to objašnjenje, iako muziku nije ni volio ni shvaćao. Omami poput opijuma, a ne učini ništa da zaboraviš svoju muku. Ali prihvatio je da život počinje ispočetka, iz Abdulahove omame. E, da je to bila jedina omama Abu Jusuf ova!

Mjesec dana kasnije, kada je nakon duga vremena trebao zanoćiti pod šatorom, a ne pod vedrim nebom, Abu Jusuf postao je svjestan one druge, koja će mu uništiti život, usmjeriti njegovu sudbinu, ali i sudbine stotina i hiljada ljudi koji će uz njega, i puno poslije njega, stradati. Zbog Abu Jusuf ove omame.

Ovako je to bilo: prošle su sve bitke, granica je pomaknuta, razumni su se vratili kućama, a nerazumni su glavinjali po gradovima i tužno arlaukali, Abu Jusuf je bio slavljen kao junak i kao čudo. Allah je utisnuo svoj znak na pobjedu u posljednjem ratu, jer je Abu Jusufa sačuvao živog ispod gomile kamenja. Junakova slava širila se s kraja na kraj poznatoga svijeta, a on je svoju muku spoznao tek kada je prvi puta legao spavati.

Što je duže ležao, to se više znojio, svod je bivao sve niži. Da bi disao, morao je bez prestanka misliti kako je lako sabljom načiniti rupu u šatoru. Ali čim bi ga počeo hvatati san, misao se gubila, a Abu Jusuf bi se počeo gušiti. Mučio se tako do nekih doba, da bi na kraju legao ispred šatora i zaspao poput djeteta.

Probudio se vedar i lagan, lako zaboravivši šta mu se sinoć zbivalo. Letio je okolo, uživao u slavi, obuzdavao taštinu i oholost, branio starcima da mu ljube ruku i Boga se svako malo prisjećao. Razlozi Abu Jusufove sreće nisu, međutim, bili od oholosti načinjeni, niti je iznenada postao tašt čovjek. Bio je živ, mravak Božji ispod širokog neba, i činilo mu se da od toga nema i ne može biti veće sreće. Da ga je netko tada pitao za džennet, Abu Jusuf bi ostao zbunjen. Njegova duša nije poznavala boljeg raja od ovoga u kojem je živio. Ako je i to grijeh, tada je Abu Jusuf bio grešan, a noćna je omama postala njegovom kaznom.

Otišao je na počinak, a da se nije ni sjetio kako mu je bilo prošle noći. U šatoru je izdržao manje od pola sata. Iskočio je van, dok mu je srce divlje udaralo, a na grlu mu je ležao težak kamen. Dugo će trebati da kamena nestane i da Abu Jusuf klone na prostirku ispred svoga šatora.

A onda se ponovio dan od jučer, od sreće i radosti načinjen, pa još strasnija noć. Mjeseci su prošli prije nego što je Abu Jusuf odustao od pokušaja da zanoći pod šatorom. Za ledenih noći sav bi se umotao u devine kože, samo bi mu virio nos, a jedno mu se oko u snu otvaralo. Svakih pola sata. Samo da provjeri jesu li iznad njega nebo i zvijezde.

Nakon nekog vremena došlo je opet vrijeme ratova, a kako su se pomicale granice, tako je nestajalo reda među ljudima. Možda je svijetli padišah vladao u ime Boga, ali Bog očito nije želio da se njegovo carstvo prostire duž cijeloga zemaljskog šara. Ponjava može biti duga nekoliko metara, ali joj se mora znati kraj, ćilim može biti širok kao najveća stambolska džamija, ali i tom ćilimu ima kraja. Jedino se carstvu nije znao kraj, i to nikako nije moglo biti dobro. Abu Jusuf je to znao, ali nije govorio. A zato što nije govorio, njegova je slava nagrađena znamenjem carstva.

Upitalo ga je u kojem gradu želi da budu sagrađeni njegovi dvori. U onom gdje pada najmanje kiše.

Tako je za Abu Jusufa u Bengaziju sagrađen dvorac od bijelog kamena, koji je, izvana gledajući, bio najljepša građevina od Maroka sve do Sirije. Ali je Abu Jusuf naredio da njegov dom, dar velikog padišaha za sva junaštva, ne smije imati krova. Graditelj Husein rekao mu je da on mora načiniti krov. Ako ga načiniš, ja unutra ući neću, a tebi ću iskopati oči i posjeći prste, da ne možeš više graditi. I tako je Husein u Bengaziju sagradio dvorac bez krova. Ali nije dugo Abu Jusuf u njemu živio, jer je Husein otišao padišahu reći da mu nije dozvoljeno da sagradi krov. Plašio se, nesretan, da će ga vladar pogubiti ukoliko za čudnu građevinu čuje od drugih.

Padišah je naredio da se Husein zadavi pred okupljenim narodom, ali ne zato što nije načinio krov, nego zato što je došao kao uhoda, a da to nitko od njega nije tražio. Istog je dana poslao ljude da mu dovedu Abu Jusufa.

"Znaš li ljudski crve koliko ću naplatiti tvoj prijezir?"

Abu Jusuf je šutio i saginjao glavu, samo što čelo nije spustio na vladareva stopala. Nije mu mogao reći da nije prijezir prema njegovome daru ono zbog čega majstoru Huseinu nije dopustio da sagradi krov na dvorcu.

"Sedam glava da imaš, svaku bih dao da ti odrube, ali ni to ne bi bilo dosta!", bjesnio je padišah.

I umjesto da pogubi zlosretnoga Abu Jusufa, naredio je da ga se protjera u Bosnu. I neka se više za njega ne čuje.

Tako i bi. Okovaše u lance Abu Jusufa Abdelganija, pa ga baciše na brod koji je isplovio prema Albaniji. Nemojte me zatvarati, molio je Abu Jusuf, Bogom se kunem da neću bježati. Nemaš ti kamo pobjeći, nasmijao mu se jedan od onih koji mu do jučer nisu bili ni do koljena. Ali ga nisu zatvarali, nego su ga kao psa vezivali ispred musafirhana na putu kroz Albaniju, Sandžak i Bosnu, pa sve dalje na zapad. Ako bi tko i upitao za roba, zašto ga tako loše drže, razboljet će im se i umrijeti, a šteta jer je u snazi, straža bi se smijala, dok bi Abu Jusuf tako strašno zaškrgutao zubima da bi pitač bržebolje pobjegao.

Na nebu je bilo sve manje zvijezda i sve su češće bile noći kad se nije vidjela nijedna. To ga je uznemiravalo i plašilo više nego rosa zbog koje se svakoga jutra budio mokar. Znala bi naići i neka životinja, onjušiti ga i nastaviti dalje. Sa svih strana čuli su se krici, strasniji od onih koje je slušao u ratu, pa je Abu Jusuf mislio da u ovoj zemlji imaju običaj da noću muče ljude. Vremena mu je trebalo da shvati kako to nisu ljudski, nego životinjski glasovi. Bog će mu dati da upozna vuka, medvjeda, lisicu i zeca, i da bude prvi od svoga roda koji će te životinje razlikovati po glasu i zvuku.

Doveli su ga u gradić na kraju svijeta. Čaršija od sedam—osam dućana, džamija i kućerci od blata raštrkani u dolini rijeke koja je više nalikovala na potok, nego na ozbiljnu vodu. Pogledom je po okolnim brdima tražio tvrđavu, ali je nije bilo. Zatim je gledao ljude. Bjeloputi starci sijedih brada sjedili su pred svojim dućanima, pušili duhan i pravili se da ne primjećuju ni njega, a ni one koji ga vode. Bilo im je svejedno, i za njega i za tvrđavu koje nema. Samo su čekali da kolona prođe i nestane. A onda su se počela skupljati djeca. Najprije su vrebali iz prikrajka, a kada ih nitko nije potjerao, počeli su se primicati. Kose su im bile u bojama slame i pustinjskoga pijeska,

u rukama su nosili kamenje, pa su zagledali malo njega, a malo stražu, hoće li im dopustiti da udare po njemu. Abu Jusuf pomisli da bi već odavno bio mrtav i miran da su ga ostavili pod tvrđavom koju je osvojio.

Odveli su ga kovaču da mu skine okove. On je to brzo obavio i nije ga pogledao u oči. Bolje je ne upamtiti onoga kome si skidao okove jer bi ga sutra mogao susresti slobodnog, a ne zna se kome će pri tom susretu biti neugodnije. Zatim su ga odveli do kuće, pokazali mu vreću s brašnom, kantu s maslom, sjekiru, srp i motiku. Otišli su bez pozdrava.

Tako započinje nesreća Abu Jusufa Abdelganija. U prvo vrijeme ga nisu morile noćne omame. Spavao je u bašči iza kuće, bilo je to jedno od ljepših proljeća, pa su i noći bile toplije nego one u pustinji, a ni zvijezda na nebu nije nedostajalo. S ljudima je razmjenjivao šutnje, ako bi ga netko gledao i Abu Jusuf bi gledao njega, a ni djeca nisu grabila kamenje kad ga vide. No, uskoro se dogodilo nešto što će ih uputiti da se bolje upoznaju. Bio je petak, vrijeme džume, kada su se s brda spustili konjanici. Moglo ih je biti dvadesetak, pucali su u znak upozorenja, pa su oni starci pobjegli u kuće, a matere su naokolo grabile svoju djecu.

Abu Jusuf je stajao i gledao ljude na konjima i nikako mu nije bilo jasno tko su ti ljudi, niti po šta su došli. I nije shvaćao zašto svi od njih bježe. Ali kada su počeli upadati u dućane i iznositi robu, počelo mu je bivati jasnije. U grad bez tvrđave mogao se spustiti kako je tko htio i uzeti šta mu je trebalo.

Ušao je u kuću, uzeo sjekiru i stao pred dućan u koji je upravo upao jedan od razbojnika. Sačekao je da izađe s vrećom brašna u rukama, a onda je zamahnuo sjekirom i iz sve snage ga udario po zatiljku. Čovjek je bez glasa pao u prašinu, a Abu Jusuf mu je uzeo handžar, pušku i fišeklije, pa je krenuo dalje. Zaklao je još dvojicu, prije nego što su ostali primijetili da se nešto događa. Tada se zametnuo boj u kojem je planula čaršija, pucalo se na sve strane, niti je on znao koliko je razbojnika, niti su oni slutili da je on samo jedan.

Na kraju megdana ostalo je ležati osam mrtvih hajduka i deveti koji se previjao i urlao u rukama držeći vlastita crijeva, dok su ostali pobjegli. Abu Jusuf mu je prišao, uhvatio ga za kosu i prerezao mu vrat.

Dok je išao kući, nije ni slutio da ga sve vrijeme gledaju stotine očiju. Kada je ubio prvog, pomislili su da je Abu Jusufa trebalo zatući da ne čini nered po čaršiji. Kada je ubio drugog, premrli su od straha jer su znali da će se razbojnici svetiti nad narodom. Ali kada je ubio posljednjega, a nakon toga mirno zaklao ranjenika da se ne muči, puno mirnije nego što itko od njih ubije konja kad slomije nogu, Abu Jusuf je u očima čaršije postao ono što je već jednom bio. Gazija kojem će se diviti, o kojem će pričati priče, i u tim pričama uveliko pretjerivati, onaj koji će bez pogovora vladati čaršijom, samo ako to bude želio i ako mu bude trebalo da vlada. Donijeli su mu živoga ovna. I ćilim izatkan u Isfahanu. Šarana s glavom kao u djeteta. Ženu su doveli da mu pripravi šarana. Dok je jeo, ona je klečala uz sofru, spremna da skoči i skine mu sunce sa nebesa. Samo ako Abu Jusuf to zatraži.

Ali on ništa nije tražio. Nije razumio šta ti ljudi govore, niti su oni razumjeli njega. Jedini s kojim je mogao razmijeniti riječ bio je imam, mlad i naočit čovjek, rođenjem Sarajlija, ali opet samo kuranske sure. Obojica su znali njihova značenja, ali ne i jezik na kojemu bi nastavili razgovarati.

Donijeli su mu seharu od hrastovine, sa zlatnom bravom i ključem. Skemliju da ima na što sjesti kad izađe pred kuću. I bošču punu zrelih senabija. Dolamu i čakšire, kundure i bijelu lanenu košulju, pa kada je to obukao, bili su sretni koliko im je zapravo sličan.

Zvekir mu je na kapiju prikovao isti onaj kovač koji mu je skinuo okove. Gledao ga je u lice i pravio se da ga prvi put vidi. A možda ga ranije, zbilja, nije vidio. Abu Jusuf mu se zahvalio, teman učinio, ali se čovjek zbunio. Nije znao šta treba učiniti, jer nije znao za takav pozdrav, pa krenuo da mu poljubi ruku. Abu Jusuf to nije mogao podnijeti. Nikad nikome nije dopustio da mu ljubi ruku. Možda i zato što bi on, ako je hodži u djetinjstvu ili kasnije kakvom evliji morao ljubiti ruku, vazda pomislio isto: Zna li itko, na nebu ili na zemlji, razlikovati jutarnje govno onoga koji ruku pruža, od govneta onoga koji ruku ljubi?

Tako je u darovima i časti prošlo ljeto, stigla je bogata jesen, svega je rodilo više nego inače, a razbojnici se nisu pojavljivali. Narod je živnuo i podigao glave, starci su štapovima lupkali po kaldrmi, ugovarale su se ženidbe, bez straha se išlo na vodu i pred dervišku tekiju, desetak kilometara uz rijeku, gdje je voda bila čudotvorna i gdje bi se mladim curama

ispunjavale one želje koje se nikome nisu smjele izgovoriti. Ali brzo prođe ta jesen, Abu Jusuf je tek trebao naučiti kako je jesen u ovim krajevima najkraće i najvarljivije godišnje doba, pa zaredaše kiše.

Nastojao je što duže ostati budan, sve se nadajući da će kiša stati, a jednom je čak pokušao zanoćiti pod krovom. Skočio je čim je zatvorio oči, istrčao je van, ali se do jutra nije mogao smiriti i zaspati. Tada je Abu Jusuf posljednji put u životu zatvarao oči bez otvorenog neba nad glavom. Ubrzo je shvatio i to da je uzalud u Bosni čekati da prestane kiša. Kad jednom prokapa, sigurno neće stati barem tri dana, i nema mu druge nego da spava na kiši. Umotao bi se u tri ponjave, pokrio ovčjom kožom, a budio se mokar do gole kože. Izjutra bi ušao u kuću, palio peć, grijao se i sušio ponjave te proklinjao sudbinu i svoju žurbu koja ga je natjerala da osvaja tvrđavu. Možda su i bili u pravu oni koji su govorili da preko granica ne valja ići, jer će i vojsci i carevini to donijeti prokletstvo. Jedino što su malo pretjerivali. Proklet je ostao samo najhrabriji asker.

Ali i kišu bi Abu Jusuf nekako podnio da nije uslijedilo nešto gore. Kada se u čaršiji već govorkalo da će pasti snijeg, pa su mu pokazivali i objašnjavali šta je to snijeg, dogodila se ona nebeska pojava za koju Abu Jusuf nije ni znao da postoji. Nad gradić u dolini pala je teška magla, nije se više vidjela druga strana rijeke, tako da je mala kamena ćuprija odlazila ravno u teško gnjecavo tijesto, i samo se po huku i žuboru moglo znati da čovjek nije zalutao pod ruke divovske žene koja je umijesila pitu, i svakog se trena može dogoditi da i njega, i ovu malu bijednu čaršiju na kraju svijeta, poravna njezina velika oklagija.

Još i nekako bi Abu Jusuf podnio to što se ne vidi druga strana rijeke, i što bi zalutao od jednog do drugog dućana, a put do džamije pronašao bi iz desetog pokušaja, ali ga je užasnulo to da je nebo bilo niže od stropa u njegovoj kući, niže i od pustinjskoga šatora, toliko nisko da mu se činilo da će ga, ako malo poskoči, dohvatiti vrhovima prstiju. Skakutao je, skakao je i džipao se Abu Jusuf Abdelgani, protezao se da dodirne nebo, preznojavao se i mučio, srce mu je lupalo, mračilo mu se pred očima, i svaki mu je uzdah bio posljednji. Umirao je, a nije mogao umrijeti.

Te je noći ležao na goloj zemlji, ništa nije vidio, osim što je osjećao da vrhom nosa dodiruje nebo. Okrenuo se na trbuh, a cijelo mu je nebo poleglo

na leđa. Digao se i otišao u kuću, po svijeću. Ali kad ju je vani zapalio, izgledalo je još gore. U potpunome mraku Abu Jusuf se osjećao kao da je živ u grobu, a s upaljenom svijećom bi prostora i zraka bilo manje nego u grobu. Jasno je osjetio kako mu zemlja ulazi u usta i nosnice.

Te noći nije zaspao. Sutradan ga je spopala još gora muka. Magla se nije razilazila, a on više nije skakao da bi dodirnuo nebo, nego je skakao jer mu se činilo da se tako može izboriti za više prostora. I za zrak. Zraka je bilo sve manje, i više ništa Abu Jusuf nije čuo, ni rijeku, ni ljudske glasove, ni rzanje konja i mukanje krava, osim svoga srca. Tutnjalo je kao tisuću hiljada bubnjeva koji na sudnji dan ruše svijet. Neki su ga ljudi vidjeli kako skače pred kućom, mumla i zavija kao ranjeni vuk, a niz obraze mu teku suze. Jadna majko, jadni smo ti mi, pobudalio je naš gazija, doći će hajduci i poklati sve u čaršiji!

Ali onda je pao snijeg i najednom se razvedrilo. Svaka kuća u čaršiji dala je po ponjavu za Abu Jusufa, a oni bogatiji dali su i po jednu-dvije ovčje kože. Na snijegu iza kuće na stotinu ponjava i ovčjih koža, rumen u licu, sa smiješkom djeteta, tri je dana i tri noći spavao čovjek koji je narod branio od hajduka. Oko njegovoga ležaja okupilo se ljudi i žena, sve najuglednije i najpametnije što je bilo u čaršiji, da paze na njegov san. Matere su pjevušile uspavanke, čarobnice su izgovarale riječi koje rastjeruju uroke, imam je učio na bijelom čistom snijegu, za zdravlje, razum i život Abu Jusufa. A kada bi zrakom poletjele pahuljice, ljudi su ih rukama hvatali iznad njegove glave, a žene su skidale žarove s lica i vrelim dahom topile snijeg, da ne padne po njemu, da ga ne probudi.

Nakon što se dobro naspavao, Abu Jusuf je krenuo prema vrhu najvišeg brda nad gradom. Privukao ga je sunčev sjaj koji je tamo bio nekako bistriji. Išao je da se nadiše zraka i da vidi zašto se boje pri vrhu razlikuju od onih u dolini. Nebo je bilo visoko, ali se činilo kako je nad brdom još visočije. Trebao mu je dan hoda kroz snijeg da se do gore uzvere. Stao je na vrh brda, pogledao na drugu stranu i zaplakao od sreće. Pred njim je bio prostor širi i dublji od pustinje. Vidjelo se do kraja svijeta, i bilo je plavo kao dragi kamen na padišahovom zlatnom prijestolju. Dolje pod njegovim nogama ležao je grad sa zvonicima, okružen kulama i utvrdama. Po svijetu nevjernika nije pao snijeg.

Krenuo je nizbrdo, i već nakon dvjestotinjak metara zamirisalo je more, hodao je po kamenju, sva zima i magla ostale su mu za leđima. Zašao je u nekakvo šipražje, već mu je bilo vruće, počeo se znojiti, jedva se nekako probio na drugu stranu, i umalo što nije pao u nečiji kokošinjac. Stajao je Abu Jusuf Abdelgani na suhozidu, a pred njim je bilo selo od dvadesetak sivih kamenih kuća. Malo dalje ista takva crkvica, na stijeni ispod koje se pružalo more. Gdje li su se, dragi Bože, ovi ljudi penjali, i od čega su bježali da se ovdje nastane, mislio je Abu Jusuf i nije se micao.

"Turčin, gospe moja, Turčin!", kriknula je žena u crnom, a Abu Jusuf je pobjegao nazad u šikaru.

Osjećao je zlovolju, onu koja truje ljude a za Boga ne zna, dok se kroz snijeg probijao prema svojoj čaršiji. Abu Jusuf Abdelgani znao je da sljedeću maglu ne može preživjeti.

Selo Drače sagradili su pri vrhu brda katolici iz sela Curguzi, koje se nekada nalazilo iznad Abu Jusufove čaršije. Nije to bilo baš tako davno, ali se toliko toga u međuvremenu promijenilo da se čini kako je jako davno. Godina je bila 1690. kada je princ Eugen Savojski prešao granicu, a kršćanski svijet se ponadao da je došao kraj turskome zulumu. Nada im nije bila od čista srca i velike pameti, pa je bilo onih koji su krenuli za Eugenovom vojskom, ubijali i pljačkali tursku raju. Svetili su se za ono što je prije toga bilo, a još više za ono što nikada nije bilo. Nije Bog, njihov koliko i naš, protiv osvete samo zato što čovjek nema pravo kažnjavati grijeh drugoga čovjeka, nego je Bog protiv osvete jer čovjek ne zna za mjeru, pa je svaka ljudska odmazda, otkad je svijeta i vijeka, veća i strasnija od prethodnoga zločina. Ali koliko su oni koji ljubiše Eugenove stope bili male pameti, potvrđuje i to što nisu shvatili način na koji je kršćanski princ gazio po Bosni. Njegove trupe su palile i uništavale sve pred sobom, sela i gradove, utvrde i ćuprije, ali i hanove i musafirhane. Pa zar bi onaj koji želi osvojiti zemlju, i proširiti granice svoga carstva, uništavao i ono što će mu sutra trebati? Znao je princ da u Bosni neće ostati, ali to kršćanska raja nije znala.

I onda je nakon osvete stigla nova osveta. Eugen je otišao, a Turci su preorali zemlju na kojoj su bili Curguzi, pa su po njoj prosuli deset vreća soli, da na toj zemlji zadugo ništa ne izraste. Neka se zna gdje je bilo kaursko selo i gdje ga neće više biti.

A narod je krenuo u surgun s dvojicom fratara koji su se stalno svađali. Mlađi je hvalio kršćanskoga vojskovođu i tješio ljude kako će se Eugen vratiti i poklati sve tursko, a stariji je fratar psovao i Eugena Savojskog i Turke i sva carstva na kamaru! Narod je, većinom, bio uz mlađega, a starijega su samo poprijeko gledali i ništa mu nisu smjeli reći. Opasan je bio taj fra Mato: s jedne strane handžar, a s druge kubura. Dosta je bilo da te pogleda i frkne na tebe ispod onog brka i već bi te grom pogodio. A imao je i istog takvog konja. Ako mu se tko slučajno primakne više nego što je po njegovoj konjskoj pameti pristojno, dobio bi kopitom posred ćiverice. Dok je fra Mato spavao, taj ga je konj čuvao. Ne dao ti bog njuškati oko fra Matinog lijegala. Trpio je on mlađega subrata, u sebi mu svašta govorio, podnosio ga što ulijeva narodu lažnu vjeru, trpio što se junaci bez pokrića, sve dok mu nije prevršilo pa mu je skresao u brk. E, tu je fra Mato pogriješio, jer niti je bio dovoljno brz na jeziku, niti su prilike bile takve da se njegova poštuje kao pametnija, te su započele svađe u kojima je on stalno bio na zijanu. Ali kada se na kraju narod počeo smijati onome što je govorio i kako je odgovarao mlađem od sebe, fra Mato je potegnuo kuburu:

"Progovoriš li još jedne ja ću ti se, ovoga mi križa, moliti za pokoj duše!"

Nastavak puta protekao je u grobnoj tišini. Je li se tu netko tresao od straha, ili je bilo i upisanih gaća, e to se više ne zna, jer je ipak prošlo vremena. Kada su došli do mjesta na kojem su u vrijeme Abu Jusufovo već bile Dračе, fra Mato je naredio narodu da tu ostane i čeka, a njih će dvojica sići do grada da izvide stvari.

Tri dana kasnije vratio se samo fra Mato. Mrk i ljut, gori nego što je inače bio, naredio je muškim glavama da se okupe, a žene neka idu što dalje, jer ovo što će sada reći nije za njihove pameti. Elem, ovako je bilo: "U gradu nema mjesta, tijesno je i narodu koji tamo živi, a nije im baš ni jako milo što dolazimo. Jer ako je Turčin nas danas potjerao, mogao bi se sutra spustiti i do mora, a onda eto belaja. Nije Turčin Ilijino pašče pa da se boji vode! Rekli su da smo fukara i nesorta, da nam se po ničemu ne vidi da nismo Turci. Prekrstio sam se triput i pokazao im ovaj križ, a oni su rekli da bi i Turčin mogao toliko naučiti i da je lako oko vrata križ objesiti. Bog neka mi oprosti, tada sam im se matera spomenuo, pa kad su htjeli na mene skočiti, izvukao sam handžar. Rekoh, dođite pa vidite kakav sam mejtef u Turaka izučio. A

oni ništa, povukli se i samo mrmore. Vele da će nas, ako odavde siđemo, u more pobacati. Ja im, eto, vjerujem koliko vjerujem i ovome križu. Nismo od njihove japije načinjeni i kapak. A tu gdje smo sad, nema vode, a zemlju će valjati na dlanovima donositi, i opet daj Bože da išta iz nje izraste. Na vama je da sad izaberete. Ili ćete ostati na ovom kamenu, ili mi nećete vjerovati, pa ćete sići u grad, ili ćete se vratiti u Bosnu i poturčiti se. Ako to još može nakon što je prošao carski teferič. Ja vam odmah kažem da ostajem. Dolje mi se drugi put ne silazi, taman da me prime kao brata rođenog, jer mi je nekako prenisko, a turčit se vala neću, jer ja svoga Boga znam i nije mi od volje da ga s druge strane upoznajem. I još ovo: ako kome fali fra Prdonjica, slobodno mu je da krene nizbrdo. Njega su primili. Vele da on nije Turčin. A kako bi i bio Turčin kad je i svašta i ništa!!

Eto, tako je narod iz Curguza ostao s fra Matom. Nisu ga voljeli, niti su se oko njega puno brinuli kada je pao u postelju, niti je netko zaplakao kada je malo kasnije umro. Otišao je s ovoga svijeta bez odrješenja grijeha, jer nisu na vrijeme pošli u grad po svećenika, a grob mu je zarastao u draču istoga ljeta, bodljikava je puzavica sasvim prekrila kameni križ, pa je strancu, a takvih srećom nije bilo, slika mogla nalikovati na čudo. Kao da je drača sama načinila križ nad grobom mrkoga bosanskog fratra.

Ali nije to bio jedini neobični križ u Dračama. Fra Mato je sagradio i malenu crkvicu, onu koju će Abu Jusuf ugledati sa suhozida, i u njoj je vlastitim rukama istesao i uobličio Raspetoga. Fra Matin se Isus na križu mrgodio, baš kao da će ljuto ispsovati one koji su ga raspeli, kao da će skočiti odozgor i onako drven i kvrgav, kakva je bila borovina, ali i fratrov drvodjeljski dar, uvesti malo reda u ovaj unereden ili — tačnije rečeno — usran svijet. Nakon što je fra Mato umro, narod bi ulazio u crkvu samo da se nasmije njegovom Kristu. Bili su pobožni, ali fratra nisu voljeli, i to im može biti oprošteno. Ljudska zahvalnost rijetka je vrlina, tako da nezahvalnost i nije preveliki grijeh. Barem je kod sirotinje tako. Ali šest mjeseci kasnije iz grada je došao novi fratar, pa je fra Mato polako mogao biti zaboravljen. Samim tim ni njegov Isus više nije bio smiješan.

Ljudi su malo pomalo počeli silaziti u grad i trgovati. Prodavali su ovčje i kozje meso i povrće, a kupovali sol, ali se nikad nisu duže zadržavali. Ne pamti se da je netko u gradu i prenoćio, što nije ni čudo, jer ih nisu lijepo

gledali, čak i nakon što se zaboravilo odakle su i zašto došli. Prošlo je deset godina prije nego što se prva gradska cura udala u Drače, ali i ta je bila sirota, bez oca i matere, pa su je braća lako dala, samo da se za nikakvu dotu oslobode ženske glave. Tada je selom prvi puta zazvonio drukčiji govor. Mare, tako se cura zvala, bila je brbljivija od žena iz Drača, a milina ju je bila čuti. Šta god je Mare pričala, ljudima se činilo da se uz njezine riječi odmaraju. Drago Curguz za kojeg se udala je uz nju prestao stariti. Tako je u Dračama rođena čežnja za curama iz grada na moru. Uglavnom uzaludna, ali zbog toga ne manje jaka.

Na kraju umrije i Drago Curguz, ode za njim i njegova Mare, odoše pod dalmatinski kamen, tamo uz fra Matu, svi koji su sa njim došli iz Bosne. Već su starila i njihova djeca, a malo toga se u Dračama mijenjalo, osim što više nije bilo onih koji će se sjećati, niti je bilo velikih razloga za sjećanje. Ostala je još poneka pjesma iz staroga kraja, ali ni za nju se nije pamtilo odakle je, a po obali Dračani rasuše neke svoje tvrde i teške riječi, za iste takve stvari, pa ih je svijet uz more prihvatio kao svoje. Ali ništa osim tih riječi. Dračani su im bili nasilni i teški ljudi. Da jednog u more baciš, i taj bi kao kamen potonuo.

Žena koja je pošla u kokošinjac pokupiti jaja zvala se Kate Bogdanović. Gledala je čovjeka iznad sebe, kako stoji na suhozidu i ne miče se. Nije bio kao naši ljudi, drukčija je roba na njemu, a drukčije se i drži. Lice mu je tamno kao da ga je sušio na suncu. Oči svijetle kao mladi bajami, ni crne kao u jednih, ni plave kao u drugih ljudi, nego onakve kakve Kate ni u koga nije vidjela.

"Turčin, gospe moja, Turčin!", po očima ga je prepoznala.

* * *

Abu Jusuf je objasnio imamu da čaršiji prijeti opasnost. Kako mu je objasnio? Kuranskim surama, išaretom, te s ono turskih riječi što ih je imam mogao razumjeti. Od svih čuda koja je u Bosni zatekao, Abu Jusufu je najveće teškoće predstavljalo čudo da ljudi koji se nazivaju Turcima ne znaju turski i govoriti. Imam je shvatio da će se hajduci vratiti, Abu Jusuf je zato i išao u planinu, pa valja pripremiti puške, sablje i handžare. Istina, sablje nije bilo nijedne, a pušaka bješe onoliko koliko ih je Abu Jusuf oteo hajducima,

pa je kovaču naloženo da iskuje što više noževa.

Hajduci će doći čim se prvi puta podigne magla. Zato treba krenuti pred njih i napasti kad se bude znalo da će magla pasti. Svi starci u čaršiji, Abid Kulaš, kazandžija koji je već prešao stotu, Mujo Fermanović, devedesetogodišnjak, skitnica i pijanac, Izet Koro, puškar, nekada davno doselio se iz Sandžaka, pa Husnija, kujundžija, Muhamed i brat mu Alija, Firdus, Halid, travar Mesa, i još njih nekoliko koji su bili toliko stari da im je rod rođeni pozaboravljao imena, trebali su pratiti šta im govore kosti, mokraćni mjehuri i pluća. Ako leđa kažu — sutra će snijeg, tada neka šute, ili ako ne kažu ništa, pa se zna da će biti lijep sunčan dan, ali ako starci počnu gubiti dah, ako se ne budu mogli popisati, a svaka im kost krene urlati i zapomagati, tada neka zovu na sav glas, jer sutra će, najdalje prekosutra, magla pritisnuti čaršiju, pa je valja preduhitriti i krenuti hajducima u susret.

A starci ko starci, nikako da od njih pedeset složiš jedno mišljenje. Ili jednoga boli, sve iz kreveta skače koliko ga boli, a drugi lahki kao ptice, ili zaboli sve druge, a on miran kao dijete. Ne daje glasa od sebe. Dođu mu unuci, pitaju: Dedo, hoće li biti magle?, a on ne odgovara. Umro. Zato ga je i boljelo.

Prođe tako i zima, lijepa, snježna i sunčana kao malo koja dosad, a magla nikako da padne. Kovač je već iskovao toliko noževa da su za svakog odraslog muškarca u čaršiji bila po dva, pa je kovao i dalje, bit će da se nađe i treći, da ga u zubima nose. A našlo se i još nekoliko pušaka, za koje se nije ni znalo. Čistili ljudi kuću, ili su dizali pod i tražili dukate što ih je rahmetli daidža, rođeni škrtac, bio sakrio, pa umjesto dukata pronašli puške.

A šta će age reći ako na svoju ruku megdan zametnemo? Sta će svijetli vezir? Neće oni to ni doznati! Kad se iz ove čaršije čulo glasa? Moglo bi nas i nestati, svi da se na ahiret preselimo, ne bi se u Travniku i Sarajevu o tome saznalo ni za dvije godine. Ako se šta i pročuje, niti je aginsko, niti je vezirovo da naše brige vode. Naši hajduci, naša i nafaka!

I dok se čaršija zabavila o predstojećem megdanu, Abu Jusuf se noću mrznuo u snijegu, a danju bi ložio vatru i sušio ponjave. Najveća briga mu je bila što bi se ovčje kože nakon nekog vremena stvrdnule od vlage, pa je morao nabavljati nove.

Mjesečno bi nastradalo jedno dobro stado ovaca, a sve zbog njega i njegove noćne omame. Vele da je bio neki hadžija iz Soluna, sušta čestitost, dobrota i krepost, niti je pušio, niti je psovao, a vino da i ne spominjemo. Ali ga jednom netko po šejtanu nagovorio da povuče dim—dva iz nargile, dobar opijum, makedonski. Od tog časa, pa do smrti, dobri je hadžija namjesto ljudskih vidio volujske glave. Jedino kada bi se pogledao u ogledalo, vidio bi čovjeka. Umro je, kažu, od samoće.

Ova priča se pričala po Siriji i Misiru, Abu Jusuf ju je stotinu puta čuo, uvijek kada bi neko pripalio nargilu, ali nije u nju vjerovao, sve dok ga nije spopala njegova omama. Dobri je hadžija barem mogao kriviti opijum, a Abu Jusuf je krivio samo svoju ludu glavu koja ga je tjerala da leti ispred ostalih. Od smrti mu je bio gori beskraj čekanja. Tako je bilo i sad. Znao je da će magla pasti, ali nije znao kad. Plašio se da ga jednoga jutra ne probudi nebo koje mu je naleglo na nos i čelo.

Bilo je to prvih dana proljeća, kada je imam jedne večeri pokucao na njegova vrata. Mahao je rukama i činio strašne grimase, pretvarao se u jednoga, pa u drugog čovjeka. Začas bi se presamitio u struku, pa ispeo na vrhove prstiju, a zatim uvukao glavu u ramenima i pravio se grbav. Nos mu je bio kao dobar krumpir, pa bi se ušiljio u vrh koplja i onda rascvjetao kao od sifilisa. Čuda je imam činio od sebe, da ga u Stambolu ili Damasku vide, odmah bi mu rekli da se pusti ćorava posla, nije on za imama, nego neka se uhvati defa i tambure, pa će velike pare kao pelivan zaraditi. Abu Jusufu je sve bilo jasno! Starci su se odreda pomamili, ne znaš kojem je gore, je li onom koji ne može pišati ili drugom koji piša svakih pet minuta, onom kojega bole leđa ili njegovom ispisniku kojeg boli ključna kost koju je slomio kada je kao mladić pao s konja. Sve mu je imam lijepo objasnio.

Sutra će biti još i nekako, ali prekosutra pada magla kakve dugo nije bilo!

Abu Jusuf se digao u zoru, obukao ono u čemu je došao u Bosnu, čvrsto se opasao, fišeke napunio barutom, pa je s puškom, kuburom i handžarom izišao pred kuću. Pred njim su u potpunome muku stajali mladići i zreli ljudi, njih pedesetak, sve plavokosi i plavooki, ni nalik na junake. E, da je malo ugljena, barem da im se kose nagarave, ne bi li izgledali strasniji. Ali gdje ćeš sad ugljena naći? Brzo je Abu Jusuf odustao od svoje ideje. Neka u boj idu onakvi kakvima ih je dobri Allah načinio! Zna On zašto i takvih treba biti.

* * *

Narod je taman izišao iz crkve kada se zacrnilo nad Dračama. Sa suhozida i stijena, iz krošnji murvi i koščela, iz žbunja i drače, s neba i oblaka iskočiše bijesni Turci. Vitlali su noževima i pucali iz prangija, tako da se ljudi mahinalno krenuše osvrtati. "Na koga, Bože, toliki nadiru? Koja li im je sila na drugoj strani megdana."

E, ali nikakve ne bi sile. Navalili Turci na selo Drače, na ljude koji su izlazili iz crkve, pa sijeku sve ispred sebe, razvlače se crijeva po kamenjaru, padaju glave i kotrljaju se nizbrdo, tamo prema gradu. Pa sve viču, mrtve glave, ne bi li ih čula gradska gospoda i njihovi mletački gospodari, da ljuti nadiru Turci i da se neće zaustaviti sve do mora. Pregazit će krst i sve krštene duše, ako ih netko, mila majko, ne zaustavi.

Jedva da se netko uhvatio kosjerića da njime raspali Turčina, a kubura nijedna s naše nije pukla strane, nego se samo gledalo kako pokupiti žene i djecu, pa s njima u bježaniju. Dok si se okrenuo, već su cijele Drače bile na Mijatovoj glavini i među škrapama gdje se išlo po vodu.

"Šta ovo bi, ljudi Božji?"

Ali nikoga da odgovori. Stoje ljudi, ruke im vise besposlene i bespotrebne, vise kao kurci u staraca, a žene zinule i ne znaju kako bi počele naricati, ne znaju riječi za ovu priliku. "Šta ovo bi, ljudi Božji?", upitat će opet netko.

Dan nam je prošao gledajući sta će Turci učiniti od našega sela. Dobro smo vidjeli svaku kuću, i njih kako oko kuća letaju. Pa se oko crkve okupljaju, bit će gledaju ima li medu njima mrtvih i ranjenih. A kako bi ih bilo kad smo se razbježali svi kao jedan!

Tu smo i zanoćili, a sutradan se već valjalo pobrinuti oko jela i pila. Djeca gladna plaču, matere odmah za njima, nadigla se dreka i vika, do neba se čuje, a nebo šuti. Pop Ivan samo širi ruke, sliježe ramenima, čudi se i on. Šta bi Turcima da udare na Drače, kad u Dračama nikakvog blaga nema? Zašto već nisu produžili prema gradu, nego su se kod nas utaborili, pa čekaju?

Mjesec smo dana na Mijatovoj glavini, a u taj mjesec golim rukama smo

lovili divlje koze, zmije davili i pekli, jeli svakakvo lišće i travu, načinili nekoliko ognjišta, pod krov stavili desetak katuna i dragom se Bogu zakleli da nam opačine zbog kojih nas Turcima kažnjava, više na pamet neće pasti.

A sad vas, svijetli kneže, molimo da nam pomognete turskoga zuluma da se oslobodimo. U moru kršćanskome Drače su jedna mala kap, ali ako tu kap pustite, iscurit će jednom i more. Utječemo se vama, mili kneže, pomognite, za ime Kristovo! Crn je Turčin, crn mu obraz bio!

* * *

Abu Jusuf Abdelgani danju je sjedio ispred crkve i gledao more. A noću bi naredio da mu na istome mjestu prostru ponjave, pa bi sanjao snove od meda i badema. Nakon dugo vremena poželio je ženu. Naredio bi da mu iz čaršije dovedu neku, bilo je vazda ničijih Rumunjki i svačijih Ciganki, ali ga je bilo sramota. Dobro je i ovako, želja čovjeka učini boljim.

A vojska je spavala po kućama, ništa nisu tražili, niti su išta kvarili, a nisu ni pitali koliko će još ostati. Petoga dana poslao je teklića u čaršiju, da izvidi je li se digla magla i da mu donese kalem i hartiju. Vratio se sa selamima za gaziju i njegove askere, narod je bio pun ponosa. I sreće, nakon što im je teklić rekao da nema mrtvih, a da dvojici ranjenika već zacjeljuju rane. Ali od magle se i dalje nije vidjela druga obala rijeke.

Abu Jusuf je pred sebe stavio hartiju, umočio kalem u tintu i počeo pisati. Sunce je tako grijalo da bi se svako slovo osušilo prije nego što započne sljedeće. Ljudi su oko njega išli na vrhovima prstiju, tišina se širila selom, sve dok nije zamro i najudaljeniji šapat. I ptice su zamuknule, samo se iz dubine čuo neobičan dalek huk. Nitko ga osim Abu Jusufa nije raspoznavao. To je more!, rekao bi im najradije, ali ga njegovi askeri ne bi razumjeli. Domišljao je način na koji bi imam rukama i grimasama objasnio da je to što se čuje huk mora, ali je shvatio da to ni on ne bi mogao. Ne zato što ni imam nikada nije vidio i čuo more, nego zato što je nemoguće svoje tijelo učiniti sličnim moru.

A onda je nastavio pisati. Kad se umori, zatvorit će oči i lice okrenuti suncu. Njegovo svjetlo je tako jako da probija kroz svaki mrak. Široko je, zračno i bistro i u najdubljim odajama, nema tako čemerne duše koju sunce

ne bi razdanilo. Abu Jusuf za čemerniju od svoje nije znao.

Dvadeset petog dana opet je poslao teklića, i on se vratio sa viješću da je i nad čaršijom sinulo sunce. Magla se sasvim razišla, nema je ni pri vrhovima okolnih brda, procvjetalo je svakakvo cvijeće, u grad je stigla karavana s finom robom, kafa se prži u šiševima, žene iznose slatko od ruža pred dućane, došao neki stranac, veli da je sa franačkih strana, pa pita ima li u čaršiji živa čovjeka koji zna turski... Sve je to teklić ispričao, ali Abu Jusufu je bilo jedino važno to što je pružio dlanove i okrenuo ih prema nebu, a ne prema zemlji. Znači, magla se razišla. A šta je drugo pričao, ionako je samo čaršijska besposlica. Smotao je hartiju i spremio kalem.

Podigao je handžar i pokazao prema brdu. Askerija je zagrajala od sreće, a njemu se stisnulo srce. Nije mu se vraćalo u Bosnu. Tamo je mrak kad i najjače sunce prži, jer nema tog svjetla koje bi obasjalo teške sumorne šume, za koje bi svi, osim Abu Jusufa, rekli da su zelene. On u toj crnini nije vidio ništa zeleno. Možda poneki kukurijek koji je procvjetao uz potok. Samo je on zelen, jer je žut.

Čim su mu došli seoski glavari, kazali šta su imali i predali pismo popa Ivana, knez je sakupio vojsku od dvije stotine dobro naoružanih ljudi, pa ju poslao u Drače. Ako netko nije htio ići, zapriječeno mu je smrću i javnim sramoćenjem, oduzimanjem kuće i zemlje i protjerivanjem obitelji.

Ljudi su krenuli psujući i proklinjući. Još nitko se iz grada, osim sirotih nevjesta, nije penjao u Drače, pa nisu ni znali kako je to. Daje Bog stvorio čovjeka paukom, tada bi bilo prirodno da se po zidu penje, a ovo brdo nije ništa manje strmo od zida! Ali džaba, ako se mora, onda se mora, tko im je kriv kad imaju kneza na vratu i kad se njegova bolje sluša nego Božja. Govorili su tako i psovali Boga, Djevicu Mariju, sve svece za koje su znali, one za koje nisu znali, i one koji će jednom tek postati sveci. Neće ih Turci sjeći, skapat će prije nego što do Drača i Turaka dođu...

Najgore ih je tek čekalo kad su ih seoski glavari doveli do pred Drače. Zvono na crkvi oglasilo je podnevni sat! Vojska je dahtala i znojila se, a knežev se namjesnik zarumenio od bijesa: "Ili su ti vaši Turci primili viru Isusovu, ili ću ja vaše glave donijeti pred kneza!"

Turci, na žalost nesretnih glavara Drača, nisu primili viru Isusovu, nego ih nigdje nije ni bilo. Kada je knežev namjesnik stigao pred crkvu, mogao je vidjeti žene kako provjetravaju kuće, muške kako cijepaju drva, djecu kako se okolo naganjaju, starce kako sjede na suncu i puše duhan...

"Evo, jučer su otišli, pa smo se mi vratili!", rekao je pop Ivan, uvjeren da će time usrećiti i seoske glavare i kneževa namjesnika. Prevario se jadan! Svećenika i trojicu glavara potjeralo je nizbrdo prema gradu, tuklo ih je tko je čime stigao, saplitalo im noge na najgoroj strmini. Padao je i lomio se pop Ivan, mantija mu se pretvorila u dronjke, zderao je kožu na rukama i koljenima, iz nosa mu je tekla krv, ali ga nije prestajalo udarati. Zamišljao je sebe kao svetoga Sebastijana, pa mu je bilo malo lakše, a kad više ni to nije pomagalo, pale su mu na um Kristove muke. Je li sinu Božjem bilo teže? Jest, grijeh je i pomisliti da nije. Ali nakon što ni to više nije išlo, jer su ga bijesni kneževi muževi počeli gađati kamenjem, kao magarca kad se ne želi pokrenuti s mjesta, pop Ivan je pomislio da ga ne tuku jer je nešto zgriješio, nego ga tuku jer računaju da je iz Drača. Pa zar bi krštena duša digla ruku na svoga svećenika?

A što je najgore, nesretni Ivan je u Drače pristigao iz grada, kao gradsko dijete, ali mu se to više nije priznavale Bogu hvala, preživješe i pop i glavari, dva mjeseca ih je držalo utamničene na kruhu i na vodi, pa kad nije znalo šta će dalje s njima, potjeralo ih nazad u Drače. Nije im ni trebalo zaprijetiti da sljedeći put ne traže pomoć iz grada. Došli Turci ili ne došli, svejedno je.

* * *

Abu Jusuf je francuskome putniku do u tančine ispričao kako je i zašto došao u Bosnu. Jean—Paul Debord je sve zapisao, a dio o srušenoj tvrđavi i dvorcu bez krova ukrasio je brojnim uskličnicima.

Ništa osim tih uskličnika ne kvari dojam o izvršnome Debordovom stilu, možda najboljem od svih francuskih putopisaca, špijuna i avanturista koji su od tih vremena pohodili Bosnu, i za sobom ostavljali vrijedne pisane tragove. Međutim, Debord nije imao tu čast da njegovo djelo bude objavljeno, rukopis i dan danas leži u podrumskim prostorijama Orijentalnog instituta u Lyonu, gdje čeka boljeg i na avanture spremnijeg čitatelja od niza balkanologa, turkologa i arabista koji su, pročitavši rukopis, ostali razočarani, jer Debord

nije potvrđivao nijednu poznatu postavku o zemlji u kojoj se zapadni susreće s istočnim svijetom.

»Ne vidjeh ja od Pariza do Pireja, a bogme ni do slavnoga Petrograda, ubavije zemlje od ove, niti gradova u kojima bi se bolje poznavala čovjekova mjera. Onima koji se tu rode, vjerojatno se čini da je čaršija sagrađena upravo oko njihove kolijevke, i u čast njihova rođenja. Ali ne vidjeh ni lažljivije zemlje od ove. Kad bi istina bila sve što su mi govorili, a ja zapisao i vama na znanje i ravnanje predao, u tim bi šumama živjeli sedmoglavi zmajevi, anđeli bi s neba padali u bašče, vile i vještice bi se naganjale po brezovim šumama i jedne drugima ženske podvale činile, i ništa od onoga što o svijetu znamo, čemu su nas antički mudraci poučili i što je bezbroj puta provjereno, ne bi bilo tačno. Kad bi istina bila sve što su mi govorili, mogli bismo zaboraviti sami sebe, zato vjerujem da nam je razboritije zaboraviti tu lijepu zemlju. Barem dok se njezini ljudi pameti ne dozovu i ne prime naša znanja, jer bi nas u suprotnome omađijati mogla njezina ljepota, pa da njima postanemo nalik. I da, ne daj Bože, kao taj nesretni Arapin, sanjamo san o dvorcu bez krova.«

Primijetio je Abu Jusuf da mu stranac ništa ne vjeruje, ali se rado razgovorio s nekim tko je dobro govorio turski, a ni arapski mu nije bio sasvim stran. Osim toga, mogao je čovjeku kojega više nikad neće vidjeti, i koji mu nikako ne može nauditi, ispričati sve što mu je ležalo na duši. A možda se, zrnom duše, nadao da će stranac razumjeti njegovu noćnu omamu pa shvatiti zastoje sa čaršijskom vojskom išao na drugu stranu brda napadati kršćansko selo.

Na konju ga je otpratio niz rijeku, sve do Muratovog hana, poželio mu sreću u životu, i da na svojim putovanjima ne nailazi na zle ljude. Neka bude budalastih, neka bude ludih, samo neka im zlo nije na umu!, rekao mu je na rastanku, pa je, ne sačekavši strančev odgovor ni grimasu, okrenuo konja i otišao svojim putem. Abu Jusuf Abdelgani, čije je ime pravilno zapisano u rukopisu Jean— Pau-la Deborda, pa kad jednoga dana i taj rukopis bude objavljen, ili se barem skeniran nađe u dokumentaciji Kongresne biblioteke u Washingtonu, Abu Jusuf će se naći u abecedariju svih abecedarija, dovoljno blizu imenu Save Turudije — Koštica, mladića koji je kriv što Abu Jusufova priča nikada neće biti ispričana.

Francuzu nije spomenuo, ili jest, pa Jean-Paul to nije držao vrijednim zapisivanja, da je ispred male seoske crkve s pogledom na more rasprostro hartiju, umočio kalem i...

Ljeto je bilo neočekivano kišno. Svakoga jutra budio se mokar, a za nekoliko julskih i augustovskih dana učinilo mu se da magla pada na čaršiju. Ostajao je kao prikovan na već natruhlim ponjavama, hvatao se šakama za zemlju, gnječio blatnjave krajeve svoje dolame, stiskao ih sve dok mu ne prsne krv ispod noktiju. Po tko zna koji put umirao je Abu Jusuf, i sve mu je smrt teže padala. Kada bi se nebo malo razbistrilo, i nestalo onih magličastih pramenova koje drugi svijet i ne primjećuje, a uobičajena je njihova pojava u dolinama svih bosanskih rijeka i rječica, Abu Jusuf je odlazio imamu, da mu kaže kako dolazi vrijeme kada se ponovo treba čuvati razbojničkih provala.

Imam ga je pozorno slušao i samo klimao glavom, da, tako je, nikad mira s kaurima, do sudnjega se dana duše naše neće smiriti u jednoj, Stvoriteljevoj. Tješio ga je pogledom, i svojom šutnjom, iako je imam sve bolje razumio turski, a i Abu Jusuf je polako progovorio bosanski. Ali šta reći čovjeku koji spava u bašči, plaši se niskog neba i izmišlja hajduke? Imam nije shvaćao zašto je Abu Jusuf takav. Nije lud čovjek, nije mu stalo do slave u čaršiji, a još mu je manje do ratovanja, ali šta se to zbiva u njegovoj nesretnoj duši da mu svaka kiša muti razbor? Nije ga mogao pitati, niti je htio da Abu Jusuf posumnja da ga je razotkrio, a jest, još kad je slao teklića u čaršiju da upita je li se magla digla, i kad je tražio kalem i hartiju. Imamu je, međutim, bilo važno da ljudi u čaršiji ne shvate kako s Abu Jusufom nešto nije u redu, pa je svakoga petka važio o Abu Jusufovoj hrabrosti, njegovoj čistoj vjeri i tome da od čaršije ne bi kamen na kamenu ostao da milostivi Allah nije poslao sina pustinje da narod obrani od hajduka. Rano je, prerano došla jesen, zakukali su i zajaukali starci, pomrlo ih je nekoliko, ali taman je toliko mlađih do đuturuma dostarilo, pa je jednoga popodneva

Abu Jusuf nabrzinu skupio čaršijsku vojsku, i krenuše preko brda.

* * *

U Dračama je narod bio načisto u dvije stvari. Turci će se vratiti, a pomoć iz grada neće stići. Cijeloga su se ljeta spremali na megdan, uzraslo je momaka za puške i sablje, pa se kupovao barut, kovalo se željezo, i zapjevaše

se junačke pjesme. Evo, ovako je to išlo! Glavari odredile da svaka kuća u selu daje polovinu onoga što se zaradi od trgovine na gradskoj tržnici u zajedničku haznu, za puške i džebanu. Ljudi se u prvi mah pobuniše, ali kad im je pop Ivan zaprijetio da će on, svojim rukama, nizbrdo zakotrljati onoga koji ne plati, pa će ga usput mlatiti kao što je njega mlatio knežev namjesnik, narod se primirio. Ubrzo se dosjetiše da vlastiti gubitak mogu namiriti tako što za ovna u gradu više neće tražiti jedan, nego će tražiti dva dukata. Jest, ljudi iz grada su na ovaj prvi skok cijena škripnuli zubima i još gore omrznuli seljake iz Drača, ali ni oni nisu imali izbora.

S prvim bačvama baruta pojaviše se i prvi pjevači. Uglavnom stariji ljudi, koji bi stali u krug, zagrlili se međusobno, pa pustili glasove. Čulo bi ih se od vrha brda, sve do mora, pjevali su o ljutim Turcima koji su bili i opet će doći, a sve drugo je u tim njihovim pjesmama bilo načinjeno od riječi koje su malo toga govorile, ali se od njih ledila krv u žilama. Jer kad su oni zdigli crjenu kapu na sikiru, i potegli mašklin iza duvara, i prid kuću istrčali, sva je zemja zadrćala, podigla se ploča greba, mrtvaci su zubin zaškripjali...

Svojim su se glasovima pred Bogom kleli da Drače više neće bježati k Mijatovoj glavini. Ali, na žalost, bilo je više snage u njihovim glasovima, nego moći u puškama i noževima.

Hrabro su se borili, petorica je Dračana izginula u turskome naletu, pa još sedmorica kada su sljedećega jutra oni napali Turke, ali uzalud bačve s barutom, uzalud puške i svo svijetlo oružje, kada su Turci stizali odozgora, a Dračani se branili odozdola. Nema na svijetu takvih junaka koji bi u tako neravnopravnom megdanu pobijedili.

I tako je narod ponovo završio na Mijatovoj glavini, podignuto je još deset katuna, pa se opet začuo glas sa svih strana:

"Šta ovo bi, ljudi Božji?"

Tako i Mijatovoj glavini prenadjenuše ime u Ljudi Božji. A žene naučiše naricati i nad ovom nesrećom, pa su to i činile, sve dok muškima ne bi dodijalo. Nakon toga bi žene pekle pogače, kuhala se raštika, okolo su skakutali kozlići i jarčići, pa je već netko bio rekao da bi valjalo zanavijek otići iz Drača i ostati gdje su Ljudi Božji.

Da to više nisam čuo, proklet neka je onaj kojemu se doma ne ide!, dreknuo je pop Ivan, pa je tako za sva vremena smetnuto s pameti da bi se Turcima trebalo ukloniti s puta. Pjevači su potiho pjevali junačke pjesme, grop bi im se u grlu stvorio kad u pjesmi spomenu grobnu ploču, pa da ga razvežu, pjevali su sve dubljim i dubljim glasovima, dok sasvim ne bi potonuli u mrak.

A žene su se tad grstile svojih muževa i govorile bi im ono što inače nisu. Sutradan su, što zbog žena i njihovih rječetina, što zbog braće i sinova koji izgiboše, ploču greba pjevali još dubljega glasa.

* * *

Abu Jusuf je s hartijom ispred sebe, i s kalemom u ruci, provodio dane. Bljesak sunca i kamena mu više nije bio čudo. Kao da je tu oduvijek, pa će i ostati ispred kršćanskoga hrama, okružen svojom neobičnom vojskom koja je i dalje bespogovorno vjerovala da upravo brani hajducima da provale u čaršiju, pa još paze na gaziju Abu Jusufa da mira ima dok piše. A šta to Abu Jusuf piše? Kad imam otvori Kuran, pa iz njega uči, zar ima onog koji bi mislio da štogod valja nadopisat?

Jest, palo je to na um mnogom Abu Jusufovom askeru, ali svaki je učinio isto: odmahnuo rukom, kao da tjera muhu koja mu je stala na vrh nosa. Prvu sumnju koja im se javila potjerali su od sebe onako kako to samo pravi vjernici čine. Oni koji znaju da istina nije vidljiva ljudskome oku, ni pojmljiva umu. Da jest, tada bi ovo mjesto bilo ljepše od njihove male čaršije, doveli bi djecu i žene, i ostali zauvijek tu.

Slušali su huk koji je dopirao iz dubina, ćulili uši kao da u drugoj sobi plače dijete, Abu Jusuf im je već mogao reći da je to more, ali ih je ostavljao u neznanju. Neka izmišljaju, jer će ono što izmisle možda biti bolje od njegovoga jednostavnog objašnjenja. Dok ne znaju istinu, neće ih povući čežnja. A čežnja je opasna, vazda te vodi onome što ne bi smio i što je veće od tebe. Padišaha odvede preko granica carstva, alima preko Božje riječi, Abu Jusufa je odvela u omamu, a te bi proste ljude slamnatih kosa njihova čežnja mogla navesti da siđu do mora. Navalili bi oni na gradske tvrđave i izginuli pod njima, ili bi ih nekim čudom osvojili i pregazili grad kao što gaze ovo selo, samo da izađu na more, stanu pred njegov huk, i na kraju pomisle

da ih je Bog stvorio da se sa svojih brda i planina spuste na ovo plavetnilo. Ne bi se oni više vratili svojim dućanima, avlijama i drvenim basamacima, nego bi ostali tamo, na onom stijenju, i dočekali strašnu mletačku ordiju, da im poskida lude slamnate glave. Eto, zato je bolje da ne znaju šta im to uho čuje i zašto tog huka nema sa druge strane brda.

Sedmoga dana stigao je teklić i donio glas da je nad čaršijom granulo sunce. Je li to sigurno, pitali su ga, je li se razišla magla i uz rijeku i niz rijeku? On je potvrđivao, a oni su dalje pitali. Zna li teklić šta će se dogoditi ako se magla vrati, pa navale hajduci, popale sve pred sobom, odvedu žene i djecu, osvoje čaršiju kao što smo mi njihovo selo? Šta će se dogoditi ako svoje dućane i svoju džamiju, česme i avlije, krušku u bašči, svoju rijeku i ćupriju preko rijeke, budemo iz daljine gledali dok hajduci šenluk čine? Obećali su tekliću da će mu odrati kožu s leđa ako ih je prevario.

A Abu Jusuf je šutio, spremao kalem i hartiju, pa još jednom pogledao prema moru. Možda ga zadnji put gleda.

* * *

Nije bilo velike radosti kad su se vratili u Drače. Znali su da će Turci ponovo doći, zapucat će prangije i sijevnuti oštrice, past će još više muških glava, jer će veće biti njihovo junaštvo, ali na kraju će opet završiti na Božjm Ljudima, sagraditi još deset katuna i čekati da Turci odu. Tako je, i drukčije biti ne može, kao što se brdo ne može spustiti niže, niti se Drače mogu popeti na njegov vrh. Vazda će Turci napadati s visina, a oni će se braniti iz svoga groba. Uzalud im škripju zubi, uzalud se diže ploča greba.

Tako počeše i priče da su se dogovorili sultan i mletački dužd, obećanje su si dali vezir i gradski knez, da Turčin udara po Dračama, ali da nikad ne krene na grad. Dadoše si ruku šejtan i vrag, a narodu kako bude! Rodila se potmula mržnja, duboka kao muški glas dok žali, i teža od grobne ploče. Da su se Dračani sjećali fra Mate koji ih je i doveo tu, shvatili bi da mu u nečemu postaju slični. Omrznuše im jednako i Mleci i Turci. Mrkoga brka i kamena srca čekali su kad će novi megdan izgubiti.

* * *

U tri je zime Abu Jusuf jedanaest puta dizao čaršijsku vojsku, vodio je preko brda u boj protiv hajduka, a zatim dane provodio na trgu pred crkvom. Bitke su postajale sve ozbiljnije, izvijestili se i askeri i hajduci, pa se već ginulo kao za onih vremena kada je Abu Jusuf Abdelgani bio gazijom od Maroka do Damaska, a slava mu je sezala puno dalje, preko Stambola, sve do Ukrajine, te široke zemlje koju je milostivi Allah stvorio, ali ju je iblis poravnao da nemaš kamo skloniti glavu kad dođe čas da ti je odrube.

Međutim, uvijek se znalo kako će megdan završiti. Dračani će pobjeći na Božje Ljude, u svoje katune, a askeri će na suncu ispred njihovih kuća viđati rane, osluškivati huk iz dubine, gledati Abu Jusufa kako piše i sve strasnijim mukama plašiti teklića kada stigne s glasom da se digla magla nad čaršijom.

A onda je, dvanaesti put, Abu Jusuf morao dizati vojsku u kasno proljeće, nakon što su već cvjetale lipe. Naopaka bješe godina, tokom zime ne pade pošten snijeg, a onda najednom, malo prije Vidovdana, uskukaše se starčad, krenuše umirati jedan za drugim, pa zalupa imam na Abu Jusufovu kapiju. Vrijeme je. Slutio sam da će biti.

"A moraš li?", upita imam prvi puta nešto po čemu je Abu Jusuf mogao znati sve.

"Moram! Ne bih ljude u smrt vodio da ne moram. U džehennemu ću završiti, ali moram!"

Imam ga je zagrlio i triput poljubio. Nije morao Abu Jusufu govoriti da mu halali to što mora. Znao je to i sam. A nije ga morao ni ljubiti. Abu Jusufu je bilo jasno da ga ni rođena majka ne bi toliko hvalila i pred ljudima branila kao što je činio ovaj čovjek. Istina, nije znao zašto to čini. Ali nije znao ni imam. Lagao je svakoga petka na džumi, lagao je godinama, i ničije ime nije po dobru toliko puta spomenuo kao Abu Jusufovo. Vjerovao je da to nije grijeh, a ako i jest, spremno ga je prihvaćao na sebe.

Bio je to najstrašniji megdan dosad. Vlastita se glava žalila manje od tuđe, a bijes se na obje strane pretvorio u očaj. Abu Jusuf je znao da je to trenutak kada prestaje rat u kojem jedni napreduju, a drugi se povlače, i započinje jedan drugi rat u kojem je pobjednik onaj koji na megdanu ostane živ. Tukli su se dva puna dana, sve dok pola muških glava u selu nije izginulo, a pola ih

se, izranjavljenih i obezglavljenih, netko bez ruke netko bez oka, našlo izgurano iz sela. Askeri htjedoše krenuti za njima, ali Abu Jusuf im nije dao. Zatim krenuše sjeći žene i djecu, ali on stade pred njih:

"Sram vas bilo!, vikao je raspukloga glasa i smirivao očaj u ljudima. Svojom je rukom, nekada davno, ubijao i djecu i žene, ali bilo je to drugo vrijeme, i drugi razlozi. Nije mogao dozvoliti da ubijaju djecu zbog njegove omame."

Sjeo je pred crkvu, pogledao na more i stavio pred sebe četrdeset devet ispisanih listova. Pedeseti je još uvijek bio prazan. Prije nego što ga ispiše do kraja, doći će teklić iz čaršije. Već se podigla magla?

"Nije."

"Pa zašto si došao?"

"Bježao sam."

"Od čega?"

"Hajduci orobiše čaršiju i potjeraše pred sobom žene."

Abu Jusufovi askeri, ali ni narod u gradiću na kraju carevine, nikada nisu do kraja shvatili šta im je učinio Abu Jusuf Abdelgani. Možda bi im to i došlo do pameti da, opet, nije bilo imama i njegovih riječi. Svjestan da je kriv za veliko zlo, koje neće sebi oprostiti, niti će biti trenutka u životu da na svoje zlo ne misli, imam je još jednom, posljednji put, slagao ljudima. Nisu čaršiju napali hajduci, nego kaurska vojska. Vojska je odvela žene, i tu pomoći nema. Abu Jusuf nije ništa kriv. Bog je tako htio da se potrefe dvije nesreće odjednom. Trebalo je na megdan hajducima, a vojska nam je, ne znajući, došla za leđa.

I povjeravaše ljudi u ono u šta nitko razuman ne bi vjerovao. Ali šta su mogli nakon što ih je toliko u tri godine izginulo, nakon što im je čaršija poharana, a sestre odvedene.

Te večeri imam je sjedio s Abu Jusuf om u njegovoj kući. Nije ga pitao —

zašto?, jer mu nijedan odgovor ne bi lakše učinio. Ni njemu, a ni Abu Jusufu. Rekao mu je da mora otići iz čaršije. Sto prije. Zorom. Abu Jusuf je odgovorio da i sam to zna. Odlazi čim svane.

"Reći ću ljudima da si otišao zbog sramote."

"Jest, dobro ćeš im reći."

"Čuvaj se, Jusufe."

"Zašto?"

"Onako, čuvaj se."

I reci im da smo mogli biti bolji ljudi... Ili ne, nemoj im tako govoriti. Nego, ja tebi velim da smo mogli biti bolji ljudi. Ne mi, nego sam ja mogao biti bolji čovjek. Ali mi omama nije dala. Znam, moj Jusufe.

Prije nego što se čaršija razbudila, dok su starci zapomagali u posteljama, a ranjenici škripali slomljenim kostima, Abu Jusuf Abdelgani je odjahao niz rijeku, pa preko ćuprije. Otišao je bez puške i handžara, a kalem i pedeset ispisanih listova ostavio je imamu. Neka pročita, a onda neka spali. Ne zna se je li imam pročitao Abu Jusufovu priču, ali nije spalio rukopis, jer da jest, ne bi ga don Antun Šušnjara prodao sarajevskom antikvaru Salamonu Baruhu, za nekoliko bezvrijednih propagandnih knjižica, uglavnom djela francuskih kršćanskih autora na temu štetnosti onanije i odnosa prema nevjernicima.

* * *

Dvanaesti boj protiv Turaka prepolovio je broj žitelja u Dračama. Od tog se napada nikada nisu sasvim oporavili, niti je do kraja povijesti sela Drače muških glava bilo kao prije dvanaestoga megdana. Zanimljivo je, međutim, da su čekali Turke da ponovo napadnu i nisu primjećivali kako ih već dugo nema. Prošle zime se išlo u surgun na Božje Ljude, pretprošle jeseni i prije dva proljeća. Koliko jučer posljednji je Turčin napustio Drače, prekjučer je onaj pred crkvom čučao i mrčio kartu. Već je i deseta, i dvadeseta godina minula, zahrđale su puške i raskvasio se barut, mladići koji su se tukli protiv Turaka postali su već starci, ali su i dalje svi mislili da je to bilo lani. Ili jučer.

Čudno se nešto dogodilo u Dračama, čime bi se bavili antropolozi i psihoanalitičari da ih je tada bilo, ili da ih je netko poslao u brda nakon što su se napokon pojavili, jer osjećaj da su Turci lani napali i fantomski bol od nanesenih rana trajali su i nakon smrti posljednjega junaka, prenosili su se s generacije na generaciju i bivali živi nekoliko stotina godina kasnije. Sjećanje na ono što se zapravo nije dogodilo u Dračama je zauvijek ostalo jače od svih stvarnih sjećanja. Tako će ostati sve do 1963. i velikoga zemljotresa, nakon kojega su se Dračani napokon spustili na more. Selo je zaraslo u draču, urušili su se krovovi, a živo je ostalo samo groblje. Iako će živjeti i umirati uz more, a mnogi i u Zagrebu, Beogradu, Sarajevu, pa još dalje, u Australiji i Novom Zelandu, potomci Dračana sahranjivat će se u kamenim grobnicama svojih starih. Dočekivat će ih, te na drugi svijet ispraćati, strahotni bijes, ljutnja i jid staroga fra Mate, sporog na riječima i tvrdog u vjeri, koji je znao da ljudi nisu ni za govana, ali im netko mora spasiti glave. A odušama, On neka računa vodi.

* * *

Nedostaje, međutim, priča Abu Jusufa Abdelganija, nedoučenog hafiza, rodom iz Ramallaha, iz zemlje Isse Pejgambera, na kojega je pala tvrđava, a spasio ga je, da sam ne poludi, Abdulah, kojega je u rat potjeralo jer je blizu džamije svirao oud. Ali od noćne omame Abu Jusufu nije bilo spasa, pa je tako pokrenuta priča koju znamo. Jedni su, slamnatih kosa, udarali po onima za koje im je reklo da su hajduci, a drugi su, dubokih glasova, pjevali o grobnoj ploči. Svemu se zna mjesto i razlog, ali nedostaje ono što je Abu Jusuf pisao svojoj omami. Do kraja svijeta neće biti ispričano, jer tu priču zna još samo Bog, a on ne priča priče ni sebi, ni ljudima. Neznatan među ljudima, malen u svojoj nesreći, Sava Turudija—Kostić, kojega nije primilo ni u vojsku, vjerojatno je učinio ono što krhkim učini mnogo Božje djelo i ljudski trud i junaštvo. Njegova je ova tačka na kraju:.

IDŽTIHAD

Rodila mi Ajka pod stare godine sina. Da mi je kazao neko: Sejo, voljet ćeš ga više neg sebe, kad noću proplače, dizat ćeš se ko hodža na sabah i još ćeš mislit — što mi ranije ne zaplaka da mi život u snu ne prolazi, da mi je kazao: Sejo, jadan, pomrsit će ti rođeni nakot pamet, pa će ti govno njegovo mirisat kad ga budeš presvlačio, ja bi mu rekao da nema šanse. I nije bilo šanse dok sam bio u snazi, ali kada me je sila izdala, poželio sam sina. Pa, eto, rodila mi ga Ajka i ostavila da ga čuvam dok ona radi. A bolje ga čuvam nego što sam ikad sebe i bolje nego što bi ona, pa neka mu je mater i neka nije džabe što se kaže da s djetetom niko bolje od matere ne zna. Samo u jednoj stvari ostao sam onaj od prije, ne daj bože da Ajka za to čuje, ne bi mi više malog ostavljala. Kad ga izjutra uhvati huja, pa zvečkom počne udarati o rub krevetića, dobra zvečka njemačka pa se slomiti ne može, ja mu je otmem iz ruke. Prvo me pogleda, onako iznenađeno, pa zaplače, zarumeni se, poludi, znam da bi me ubio, svijetom bi o krevetić tresnuo, sorio sve što je ikad stvoreno, a huja mu samo raste, dok ne dođe na četiri oktave, ko onoj pjevačici japanskoj. A ja mu zvečku ne dam, sve ga dražim da vidim koliko može, lagao bih da sad kažem da činim to za njegovo dobro. Ma jok, merak je meni zbog mene, jer vidim sina kako može ono što ja više ne mogu. Neće popustiti i neće stati, džaba sve igračke ako mu ne dam zvečku i sve ljepote svijeta ako nije po njegovome, taman se salomio kao što sam se ja salomio na kraju.

Ali jest trajalo, dugo, rasla je sila u meni i sipao sam je okolo, dabogsačuva! Silan biješe Harun Pustahlić. Kad ono potres bi, svi koji su ga znali mislili su da to nad rahmetli Harunom zemlja podrhtava! Silan je bio i Arif, gostioničar što je u Kiseljaku pogače pravio, kad se smrkne nebo i udari onaj prvi najjači grom, ljudi govore: E, nije grom ništa prema Arifovu glasu! Pa zar i takvi ljudi umiru? Jest, umiru, loše bi bilo da ne umiru, jer možeš mislit kakva bi gužva bila kad bi oni za sjemena ostajali. A sila nad silama bio je Mehmed Prašo, eno i njegovog mezara u Višegradu, ako ga nisu poravnali i od nišana kafanu sagradili. Kad bi taj riknuo, slavuji bi popadali s grana, a narodu bi se sve do Bijeljine koža naježila, kakva je sila i kakav glas

bio taj Mehmed.

Ali ni on takav nije bio silniji od mene. Huja nad hujama, jadna zemlja koja me na sebi držala. Sjećam se, pedeset i neke u hotelu Central zadnji put je pjevao Alaga Idrizović, fin čovjek i veliki pjevač, legende se o njemu pričale. Počeo je još za austrijskoga vakta, na oficirskim balovima — red šlagera, red sevdalinki, pa je pjevao srpske narodne, pa hrvatske. Kako god bi se vrijeme mijenjalo, tako je Alaga prilagođavao repertoar, ali vazda — red sevdalinki. Zlobnici pričali daje tako i gestapovcima na Marijin dvoru, prvo Lili Marleen, a onda zapjevaj Đugum kuje đugumdžija Mujo. Ko ga je jednom čuo, nikad ga nije zaboravio. Ali u Alagi nije bilo sile, nego samo glasa, kao u onih Talijana koji bi sutra u operi zapjevali, ali im se ne da.

Za Novu godinu veli Alaga da mu je to zadnja. Pjevat će do proljeća, a onda gotovo. Biva, pravi šampioni na vrhuncu karijere objese kopačke o klin! Najprije mu niko nije vjerovao, a onda ga počeše odgovarati. Nemoj Alaga, od tebe boljega nema! Svoj vi poso, govorio im je, kad počnem kreketati i pištati, vi ćete mi se prvi smijati. Ko što i jest! Ljudi jedva čekaju da pjevaču pukne glas. Isto kao kad se za najčestitiju ženu u čaršiji čuje da se prokurvala. Pa gdje ćeš ljepše od toga!

Veli, neka bude petak, u prvoj sedmici nakon ramazana, taman je pola aprila kad grad probehara, ljudi sjede u baščama i akšamluče, a poslije neka dođu u Central, pa vide i čuju kako je to kad najveći odlazi. Dva mjeseca se po gradu pričalo kakav će biti Alagin oproštaj. Ljudi ko ljudi, prvo su govorili — nemoj!, a onda Alaga je ovakav, Alaga je onakav, šta on misli ko je, pa da pravi derneke od toga što prestaje pjevati. E, vala ja mu ne došo!, tako je govorio svako ko je do sebe držao, a onaj ko nije, tog neće u Central ni pustiti. Ispade da će čovjek pjevati orkestru, šefu sale i konobarima.

Dok je trajao ramazan, pa se išlo okolo po iftarima, a grad živio cijele noći, nekako se o Alagi Idrizoviću više nije ni govorilo. Ako bi ko i spomenuo, bilo bi samo da nikome, pa ni njemu, nije dopušteno sebi samome graditi spomenik. Nikome, osim Titi, a drugi neka lijepo sačekaju da umru, pa će dobiti i ulicu i školu. Dođe tako ponedjeljak, dan nakon Bajrama, kad eto ti meni Alage.

Sav se jadan usukao, visi na njemu košulja kao na vješalici, i tek tad ja prvi

put vidjeh koliko je ostario. Dok se čovjek smije, pogotovo ako je pun nama i svi ga gledaju kao boga, ne možeš ni primijetiti da stari. Ali čim je zabrinut i uplašen, a nikoga oko njega nema, vidiš — kabur zove, skoro će dženaza!

Rekoh, "šta je bilo Alaga?"

Kaže — "ništa."

E, mislim se — da je ništa, ne bi mi dolazio, nikad nisi, ali rekoh, pustit ću ga dok sam ne kaže. Neka se muči, dobro mu je za treninga, jer muku baš nije dosad trenirao. Pije Alaga onu kafu, pije kafa njega. Prolaze neke cure, ja ih pođem prozivat, pa njemu namigujem, pokazujem mu dobre sifone, a on niti vidi njih, niti ga je briga šta mu pokazujem. Lice mu radi kao da se u struju uključio, samo što ne znaš smije li se ili plače. "Eto, Sejo", veli mi, "takav je ovo grad!"

A ja znam šta mi govori, ali ne dam mu prilike da dušom dahne. Pravim se da to on govori o curama što su prošle. Biva, okreću se za svakakvim gelipterima, a za nama dvojicom neće. Ali ne čuje mene Alaga, nego samo čuje da ga ja nisam htio čuti. "Kad bi svaki koji je rekao da mi neće doći platio dinar, više bih para imao nego Rockefeller", krenu opet kukati.

A ja ne dam, nego krenuh u priču kako ima jedan koji je bogatiji od Rockefellera. Namlatio lovu na kokanju kukuruza, pa cijela Amerika poludila za njegovim kokicama. Sad majke djeci za ručak daju samo te kokice. Ako se koje pobuni, a mater fljus pa šamarčinu, biva ni djeca se ne smiju buniti protiv njegovih kokica. I tako čovjek postade bogatiji od Rockefellera.

Nasmija se Alaga, onako pravo, za stomak se od smijeha uhvatio. Meni bi drago, ispričao sam dobar vic, a da mi nije bilo na pameti, ali nakon što se on nastavi smijati, bi mi neugodno, vidim da je ukrivo pošlo.

"E, jesam budala, najveća, kad tebi dođoh da te molim", reče i diže se od stola. A ne prestaje se smijati. Samome sebi — jer je budala. Onim najgorim smijehom nakon kojega se ljudi više ne pozdravljaju na ulici.

"Nemoj, bolan Alaga, šta ti je, ja se samo malo zajebavo!"

"Marš od mene, nesorto!"

"Nemoj tako, Alaga..."

"Marš, nesorto!"

A kad bi ti Alaga rekao — nesorto, to je bilo gore nego da ti se pola grada izreda na materi, sestri, mrtvome babi, tako je ta riječ bila teška kad ju on kaže. Inače, obična riječ, kao i svaka druga. Nešto i nisam čuo da je drugi često izreknu, ali kako je Alagi nešto teško značila, tako bi se sručila i na onog kojem biva izgovorena.

Uhvatio sam ga u zagrljaj, ne dam mu ići, jer ako ode, znam, gotovo je, a on se otima i ponavlja kako sam nesorta. E, nećeš majci, mislim se, meni se oteti nećeš dok te ne prođe. I držao sam ga tako pola sata, konobari se okupili, pusti čovjeka, govori neka žena, a bože sačuvaj belaja, govori druga, ali nije me briga, ne puštam.

"Ugušit ćeš ga!", pođe me konobar Rudo vući za košulju.

Rekoh, "bježi Rudo dok te nisam sa zemljom sastavio".

"Ugušit ćeš me, Alaga će.

"Je l' nesorto ili bez nesorto?"

S tim ga malo razmekšah. Pristade da sjednemo, rekoh: "Rudo, daj dvije duple!", veli Alaga: "ja neću".

"E, bogme hoćeš, sad je gotovo!"

Ostali smo do neka doba noći. Pitali se o svemu i svačemu. Ja njemu govorio o tome kako sam bio u Piratu u vojsci, pa kako sam pukovniku pjevao na svadbi, on se olešio da su ga sutradan morali nositi u Niš u bolnicu, a on meni pričao o tome kako je u Sarajevu usred rata u kafani Kod dibeka Valteru Periću pjevao ruske pjesme, pa o tome kako su iz Beograda dolazili da ga vode tamo da ostane, ali Alaga nije htio, pa kako zna stotinu pjesama koje više niko ne zna, te će sa njim u grob više sevdalinki nego što bi đaka u Kragujevcu... O svemu je pričao, samo nije o onome zbog čega mi je došao.

A ja samo to čekam i znam da ću na kraju dočekati.

Taman kad bih mislio da mu je iscurila priča, počinjao je novu, ili bi ja u neka doba nastavljao sa svojom, u glavi mi se mutilo, a mislim da se mutilo i Alagi, bio je pijan ko avion, Enola Gay prije nego što će se istovariti na Hirošimu. Nisam ni ja bio bolji, ali opet sam mlađi i duže mogu durat. I tako, dok je pričao o nekom Slaveku, violinisti iz Čakovca, koji je pred rat svirao u tuzlanskom Metropolu, pa položio pištolj na stol i veli: "ako odsviram krivi ton, neka puca u mene onaj koji ga je čuo!" — i sve je krive tonove svirao, ali nikog da ga ubije..., usred priče stade Alaga, razbistriše mu se oči u seknudi, pa krenu:

"A ni ti mi nećeš doći, je li tako, baš će te nešto stomak zaboljeti?"

" oći ću, bolan Alaga, što ti ne bi došao..."

"Nećeš, jer je čaršija rekla da Alagi ne treba ići na oproštaj, ko je Alaga pa da se oprašta."

"Hoću, života mi, doći ću."

"Ja, i onda ćeš me slušati kako pjevam, ti i trojica konobara. Pa onda je bolje da ni ti ne dolaziš."

"Dobro, hoćeš da dođem ili da ne dođem?"

"Jok, Sejo, ja bi da pucaš u mene, sad odmah..."

Izvadi Alaga pištolj, beretta kakvu su nosili talijanski oficiri za vrijeme rata, i stavi ga preda me. A ja ne znam šta bi sa sobom, vrti mi se kafana oko glave, ustanem li, čini mi se da ću se prosuti po podu. Da mi je samo dovući se do zahoda, umiti lice, lakše bi mi bilo. A Alaga potpuno trijezan, kao da ni onu prvu rakiju nije popio, i čeka.

"Zašto bih pucao?", pitam ga i sve guram pištolj od sebe.

"Da olakšaš i meni i sebi."

"Kako, jadan ne bio, da si olakšam ako te ubijem?", pokušavam se izvući, a

vidim Alaga raste, došao veći od mene i već je vrat počeo savijati da ne udari glavom u plafon.

"Pa bit ćeš najbolji kad mene više ne bude", kaže Alaga onim tonom kojim se djeci objašnjava daje špinat zdrav i da ga treba jesti

Ne znam šta mi bi, valjda od rakije, ali ja na to uzeh pištolj i uperih u Alagu, gledam je li otkočen, vidim jest, rekoh neću mu pucati u glavu da ne unakazim čovjeka, nego u srce, to je pravo, ali nikako ne znam s koje mu je srce strane. Ako je meni s lijeve, onda je njemu s moje desne, gledam koja mi je lijeva strana i taman je nađoh, pa da opalim, a Alaga se poče tresti.

"Pucaj, veli, ne čekaj toliko!"

Rekoh, "je li to tebe strah?"

"Kaže, jest, kako me ne bi bilo strah, kao da tebe ne bi bilo."

Mislim se, bi me bilo strah, ali ko si ti da mi to govoriš.

"Nema mene Alaga čega biti strah!", dreknuh, pa prinesoh pištolj sljepoočnici i potegnuh. Kad mi je prst do pola došao, već sam se pokajao, a kad je opalio, osjetih da govno izlazi iz mene.

"Zaboravio sam ga napuniti", reče on, a šta je dalje bilo, ne sjećam se.

Sutradan su mi pričali da je konobar Rudo skočio na mene i oteo mi berettu. Može biti da je tako, a možda je i drukčije. Ljudi vole ukrašavati, jer bez ukrašavanja nema ni priče, pa i ja sve ovo, možda, ukrašavam, ali znam, kad sam se probudio, obećao sam sebi da od sada pijem do jedne litre, a drugu načimam tek nakon što provjerim da nema naoružanih lica u kafani.

I da me je bogdo opametilo te noći. Ali nije! Spoznaje koje ti nanese mamurluk traju razmjerno mamurluku samome, pomnoženom sa dva. Tako glasi prvi Sejin zakon rakijodinamike.

Oko pet—pola šest sjedim u istoj onoj kafani, pijem sedmu kafu, trijeznim se, kad eto opet Alage.

Veli: "Izvini Sejo, mogli smo izginuti!"

Rekoh: "Nismo obojica, jedan bi sigurno ostao."

A on: "Šuti, bolan, isto ti je to."

Mislim se, dobro, eto, isto je, a znam da nije isto. Ali bolje ne započinjati ono što ne znaš dovršiti, a ja bogami nisam znao kuda bi me ova priča odvela. Nikad mi ranije nije na um palo da dignem ruku na sebe, niti sam znao zašto bi to činio. Kad me zaboli, govorim proći će, i već se radujem kako će mi biti kad više ne bude boljelo, a kad mi se stuži, već mislim šta bi rekla moja tetka Belkisa — eto te, Sejo, baš ko rahmetli Izet Komušin, razmekšao se pa ćeš na kraju guzice dati prvome ko naiđe. Tako je ona govorila kad god bi se kome stužilo, sve dok je jednom ne upitah:

"A je li, tetka, ko ti je taj Izet Komušin?"

A onda će: "Bogami, ne znam sine!"

"Kako ne znaš, tetka?"

"Fino, ne znam, jednom mi tako mladoj na jezik došao, pa ga se evo do danas spominjem."

"A što je rahmetli ako ti je na jezik došao?"

"Pa neće, sine, živ biti nakon toliko godina, meni je osamdeset, a njemu bi bilo stodvadeset, toliko insan ne živi, zato je rahmetli."

Pa kad god bi nešto naopako pošlo zato što je neko naopako učinio ili rekao, tetka Belkisa bi rekla — eto te ko rahmetli Izet Komušin. Kad bi se sabrale sve prilike u kojima je to govorila, i svi kojima je govorila, rahmetli Izet Komušin bio bi jado, plačipička, emotivac, peder, lopov, bezbožnik, džamijski miš, guzica, kabadahija, siledžija, ugursuz..., i sve mi se nešto čini daje tetka Belkisa pod njegovim imenom vidjela samoga šejtana u svim njegovim, uglavnom sitnim, ali nekad i pokrupnim šejtanlucima. Ali ne možeš ti djeci spominjati šejtana, jer je djeci šejtan zabavan, baš kao klaun u cirkusu, nego je izmislila rahmetli Izeta Komušina. I da znaš, bila je u pravu!

Evo, do dana današnjega, mrsko mi je sve po čemu sam znao biti isti rahmetli Izet Komušin. I kako bi onda digao ruku na sebe? Nikako, brate, ali, eto, ipak sam to učinio da se pred Alagom pokažem.

"A znaš li ti", pita me Alaga, "da sam ti ja spasio život. Nisam pištolj napunio. Da jesam, ne bi te više bilo. Je li tebi to jasno?"

"Jasno mi je, ali da ti malo ne pretjeruješ? Nisi mi spasio život, nego si zaboravio napuniti pištolj."

"Svejedno", sliježe on ramenima," trebao bi mi biti zahvalan".

"Evo, Alaga, zahvalan sam ti do neba!"

"A bi li onda nešto učinio za mene, da mi pjevaš na oproštaju?"

" Ko, ja otpjevam dvadeset svojih, a onda ti izlaziš pred orkestar dok ja polako odlazim. Fino bi to bilo, kad bi ti htio..."

E, tu smo znači, zato si mi dolazio, mislim se. Nikada nisi slavu dijelio s drugima, ali bi sad dijelio sramotu. Biva, kad ljudi ne dođu u petak u Central, neka ispadne da nisu došli nama, a ne samo tebi. Ali pristadoh ja, ništa me ne košta, a ruku na srce, bi mi i žao Alage. Vidio sam ga jučer kako stari i budala bih bio da sam to do danas zaboravio. A njemu drago, samo što ne prevrne stol od sreće, govori: "Doći će oni, vidjet ćeš ti, bit će pun Central!"

"Hoće, hoće, mislim se, doći će ko na ciganski dženazu, ti znaš kao što i ja znam, ali bi sad sa mnom dijelio i nadu." E pa nećeš Idrizoviću, da si još toliko Alaga!

Dođe tako i petak, probudio sam se oko sedam, pogledao kroz prozor i imam šta vidjeti. Usred aprila je preko noći pao takav snijeg da se činilo kao da je Bog cijelo Sarajevo pokrio onim svojim najdebljim jorganom. Zatrpane ulice, ljudi ne mogu na posao, tramvaji ne rade. Nisam imao koga pitat, ali ne bi me začudilo ni da je džuma otkazana. Jedva sam izašao iz kuće, dva sam koraka napravio, pa stao. Dalje ne može. Vidim, i drugi isto tako. Obukli se i utoplili, pa stoje pred kapijama i gledaju. Stari Franjo, željezničar, nakrivio šešir i smije se. Veli: "Šta je ovo, Sejo, bolan, čiji nas je Bog ovako zasuo?"

Vazda je Franjo imao takva pitanja, merak mu bio da se neko na njih nasuka, pa da ga onda godinama podjebava. Imao je on tefter s imenima onih koji su se nasukali, da kojega ne zaboravi kad ga na ulici sretne. Zato ja šutim, ništa ne govorim, ali svejedno mu se nasmijem. Kao dva jagomirska luđaka, do vrata zatrpani snijegom, smijali smo se tako jedan drugome. I onda reci da ne voliš snijeg! Kako ga ne bi volio ako podjetinjiš od sreće kada usred aprila padne.

Tek negdje oko tri probiše se nekakve prtine, stigla i vojska s lopatama, pa ja krenuh do kafane. Tamo sjedi Alaga i smije se i on, ali od muke. Bog mi ne da da s obrazom odem, govori mi, ako je ko i mislio večeras doći, sada sigurno neće. Popismo kafu, onako u tišini, jer se više tu i nije imalo šta puno pričati. Vidimo se u Centralu, rekoh mu, a on klima glavom, pa zove konobara Rudu da mu donese rakiju. "Nemoj, bolan Alaga, da te mrtvog pijanog večeras donesu! I sramotu valja na nogama pronijeti... "Ali nisam mu ništa rekao. Nije do mene.

Došao sam pred Central malo prije osam, kad ono imam šta da vidim. Guraju se ljudi, gaze jedni po drugima, a Hilmija stoji na vratima, čovjek ko trokrilni ormar, i viče: "Nemojte ljudi, nema mjesta, igla nema gdje da padne!"

Viče on, a niko ga ne čuje, nego guraju naprijed, pa vidiš da su spremni potući se s onima koji su već unutra da bi sjeli umjesto njih. Eto što ti je čaršija, nije hadžija ko Alagi u lice ne reče da mu neće doći na oproštaj, a sad dođoše svi, uključujući i one koji u životu nisu u kafanu povirili. Ne bi me čudilo ako je prisutan i komitet hodža.

Vidim neću ni ja ući, džaba što trebam pjevati, jer ne mogu ljudima po glavama prehodati, a onda još Hilmiji objasniti šta hoću, nego odmah krenuh iza hotela. Preskočit ću zid, pa se uvući kroz prozor od zahoda. Triput sam padao u snijeg, nabio sam šaku, poslije me mjesec dana boljela, dok ne stigoh do tog prozora. Kad tamo, trojica se već pokušavaju tako uvući. Rekoh, bježite ljudi, ja sam muzičar, ja moram ući. Pustiše me oni i još me poguraše kroz prozor, jedva su mi ramena prošla. Biva, ako muzičari tako ulaze, onda je Alaga veći od Sinatre i Marija Lanze zajedno.

"Gdje si do sad?", viče na mene harmonikaš. Kaže da je Alagu glava

zaboljela od sekiracije što me nema.

"Eno ga, sklonio se u sobu da se malo odmori pred početak." Recepcioner mu dao ključ.

Eto, takav je macan bio Alaga Idrizović! Otišao u sobu da prilegne pred koncert. Samo da bi se kasnije pričalo o tome. Nakon pola sata izašao je pred orkestar, na njemu bijelo odijelo, lak cipele, zelena košulja, kao da je jučer stigla iz Pariza, a umjesto kravate oko vrata mu svilena marama, crvenija od krvi, onako da izgleda kao da se slučajno tu našla, iz duše mu iscurila pored dva raskopčana dugmeta na košulji. "E, jesi šmeker Alaga, da nas je sve zajedno poslati engleskoj kraljici na obuku, ne bismo te stigli!" Ali nisam ja budala, ne dam mu fore, nego ga gledam kao i svakog drugog dana, istim onim pogledom, a on se sve okreće prema mome stolu, vidim da me pita za sebe. Pitaj ti, samo pitaj, Sejo ti neće ništa reći. Nije rahmetli Izet Komušin, pa da ti kaže!

Zasviraše muzičari, veze harmonikaš, nigdje mu kraja, da sve čekaš kad će se Alaga oglasiti. Misliš, sad će, a ono nikako. Ali kad prođe teravija i on zapjeva, jasno se čulo kako ljudi u istome trenutku uzeše dah, taman kao da će im glavu gurnuti pod vodu. Bit će da sam i ja isto učinio, ne znam, ne mogu reći, jer je Alaga pjevao kao što niko neće. Taj čovjek ne govori, ne diše i ne radi ništa što rade drugi ljudi, on je samo pjevanje i drukčije ga ne možeš zamisliti. Pa neka sam hiljadu puta s Alagom pričao i više noći s njime proveo nego što ću ih doživjeti s mojom Ajkom, neka sam ga slušao kako pijan zapliće jezikom i na leđima ga dvaput nosio kući na Kovače, ništa od toga nije bilo stvarno dok je te noći u Centralu posljednji puta pjevao. E, da je tako odlaziti, ljudi bi se kod Allaha pretplaćivali koji će prije umrijeti.

Priznajem, jesam zaplakao. Ali plakali su i drugi, ne znam ko nije. Svaku od tih pjesama tako sam dobro znao da bi mi inače bila muka i slušati, i pjevati, ni dok se ujutro brijem ne pjevam ih, nego smišljam neke dječje, ali sad kad njega slušam, izgleda mi kao da se u te pjesme pretvaram. Ako je draga na samrti ležala, a dragi je molio da ne ide, onda sam ja i ta draga i taj dragi. Ako su nekoga vodili da ga pogube, ja sam onaj kojeg vode i oni koji vode. Eto, tako je te noći pjevao Alaga Idrizović.

Ali kad na mene dođe red, osušiše se suze, nesta čarolije, a ono Alagino

bijelo odijelo učini mi se kao da je na rahmetli Izetu Komušinu. Probudila se sila u meni, pa rekoh, sad ću te sa zemljom sastaviti kao Joe Louis onog Hitlerovog Švabu.

"Sviraj Đulzulejhu!"

"Nemoj, bolan Sejo, Đulzulejhu, meni će harmonikaš."

"Sviraj!," rekoh.

"Nemoj, Sejo, nije red!"

Da, znao sam ja da nije red. Zato sam i tražio Đulzulejhu, onu jednu i jedinu sevdalinku koja je za silu stvorena. Sve druge su takve da silu ne vole, isto kao što silu ne voli Bog, pa ako je pjevač silan, mora se sa samim sobom tući dok ih pjeva. Izubijaš si dušu, muke džehennemske da si prošao ne bi tako bilo, samo da je otpjevaš kao što je Alaga i njemu slični bez ikakve muke pjevaju. I koliko god da se boriš, uzalud je bilo, jer ti sila ne da. Ali tu jednu, tu Đulzulejhu, vidiš, Alaga ne može otpjevati, pa ju zato ni ne pjeva, osim ako je dernek pri kraju, svi su pijani, pa misli da ga neće čuti. Ali sutra, naravno, svi pričaju o tome kako nije izvukao Đulzulejhu kako valja. I šta Alaga radi cijeloga života, nego sebe uvjerava da može, pa iznova probava. Ali džaba mu, jer u njemu sile nema. Đulzulejha je smišljena da raja za prave pjevače može pričati kako ništa ne valjaju ili da barem jednom sila natpjeva dušu. A možda je smišljena i zbog nečega goreg, čega nisam bio svjestan dok sam se te noći u Centralu spremao da dignem glas. Vele da su se tresla prozorska okna, a štokovi od vrata samo što nisu iskočili iz zidova, kažu da je grmilo kao što rijetko grmi za sniježnih dana i da se zemlja tresla tako jako da su iz nje poiskakale mrtve krtice iz vremena kada grad još nije bio grad, pričaju da me se čulo do u sedmu mahalu, a da su u osmoj stare nane otvarale prozore ne bi li čule je li to stiže kijametski dan, govore da takva sila Sarajevom nije prošla otkako je Eugen Savojski zapalio Bosnu, kakva je tutnjala u deset dugih minuta na koliko sam razvukao Đulzulejhu. Toliko je trebalo da se po bostanu prošeta i da se s mednom rosom porazgovara, a kada se već sve znalo, i kako je s Đulzulejhom, i kako je sa mnom, pustio sam glasa niz dah, pa sam ga držao i držao, ljudi su mogli otići do kuće, provjeriti jesu li se djeca vratila iz škole i vratiti se, stigli bi prije nego što uzeh glas. Pjevao sam, a sve pogledavajući Alagu Idrizovića kako mu nije drago, ali ne

toliko jer su me toliki ljudi čuli, pa će sad reći da sam bolji od njega, jasno je njemu da svijet govori i ono što ne misli, nego je Alaga patio što ja mogu ono što on nikada nije i neće.

Kad sam završio, prišao je, poljubio me i šapnuo — svaka čast!, a bolje bi bilo da je rekao — jebem ti mater seljačku!, ili ne bi bilo bolje, nego bi meni bilo draže i možda mi život poslije ne bi krenuo ovim tokom. Ali ne krivim Alagu, Bože sačuvaj, nego samo govorim kako bi bilo bolje i za mene i za njega.

Ko zna koliko ih je bilo koji su mi zamjerili što sam na oproštaju Alage Idrizovića u hotelu Central pjevao Đulzulejhu i što sam je pjevao kako ne treba i kako se ne smije pjevati, ali znam da mi niko nijedne ružne nije rekao. Ali nisu imali puno vremena ni da me hvale, jer ne prođe ni mjesec dana, a umrje Alaga. Krenulo je tako što se prehladio dan nakon oproštaja, veli mi konobar Rudo — pozdravio te pjevač, eno ga napali virusi!, ali nisu to bili virusi, niti je bila prehlada, jer Alaga ne ustade ni nakon deset dana. Na kraju ga odnesoše na Pothrastove, u plućnu kliniku, kažu — oporavit će se. Spremio sam se jedne subote da ga obiđem, kupio naranče, stavio u džep pljosku s rakijom, biva — ako posjedimo, ali me ne pustiše k njemu. Doktor kaže: "Poručuje ti Alaga da će te primiti kad mu bude bolje?"

"A kad će to biti?, pitam ga ja.

"Po onome što sam na fakultetu naučio — nikad!"

Eto, tako mi je rekao taj doktor. Pljunuo bih mu u lice i da ga danas sretnem na ulici.

Spuštam se niz Pothrastove, bistar neki dan, grad sav u suncu, pa vidiš i muhu na onom prozoru što ti je s druge strane doline, tamo pod Trebevićem, baš ona ljepota radi koje valja istrpiti devet mjeseci zime. I na koga ću misliti, nego na njega, zašto nije tu kraj mene da vidi šeher onim očima kojim su ga gledali svi koji su se ikada od njega opraštali. E, Alaga, moj Alaga, ponavljao sam kako me je korak nosio, sve nogu za nogom, nizbrdo po kaldrmi i po asfaltu, među mladim psima koji se igraju nekom krpom, natežu se oko nje i reže kao da im od krpe život zavisi, među ženama koje ogrnute šlafrucima idu iz dućana, a ispod marama im izviruju ružičasti i plavi vikleri, gledaju

nepoznatog u svojoj mahali i misle šta će on tu, nizbrdo i opet nizbrdo, e, Alaga, moj Alaga, da ti je vidjeti kako je duboko ovaj grad, oznoje se i koji silaze, ali im je drago mimoilaziti se s onima koji se penju, dahću i penjat će se još ko zna koliko, dvojica radnika na ramenima nose karniše za zastore i psuju onoga kojem ih nose, žena s trbuhom do zuba dahće ko lokomotiva, a dvojica s pivama govore — pazi da ti dijete ne ispadne, nećeš ga uhvatiti do Titove!, ona se pravi da ih ne čuje, muka je uzbrdo izgovoriti riječ, pogotovo kad vidiš kako ima i onih kojima je Bog dao nizbrdo i opet nizbrdo, e, Alaga, moj Alaga, ne, nisam pobudalio pa pričam sa samim sobom, nego htjedoh obići jarana na Pothrastovima, ali me doktori ne pustiše, čest slučaj, znaju to oni koji se penju, čest slučaj, svakoga dana silazi neko s fišekom naranči pod rukom, što ga nije imao kome dati, e, Alaga, moj Alaga... Sahraniše ga kao ateistu, sa zvijezdom petokrakom i orkestrom koji je svirao Lenjinov marš. Govor je održao predsjednik Mjesne zajednice Điđikovac. Alaga Idrizović bio je dobrovoljni davalac krvi, učesnik akcija pošumljavanja, dobar drug i komšija. Sve gore od gorega, da strasnije biti ne može. Prvi put u životu sjetio sam se Boga i pomislio sam — šta ćemo ako ga ima? Ranije bi mi samo preletio preko jezika, uglavnom u psovkama ili kad bi se morao zakleti u ono do čega mi nije stalo, a sad sam, gledajući petokraku, mislio o tome šta će biti ako smo pogriješili? A neko od nas sigurno je pogriješio, jer nije dobro sevdaliju pokopati kao partizana. Nekako se, brate, ne slaže. Bolje da su mu indijanski totem poboli poviše glave.

Ali kratko je to trajalo, taman dok nije prošao sprovod, a kad se ponapijasmo za mir Alagine duše, ja sam već na Boga zaboravio. Nisam mislio ni o tome od čega je Alaga umro i ima li u svemu moje krivice. O takvim stvarima misliš kada ti umre otac ili majka, brat ili — gluho bilo — rođeno dijete, a meni on nije bio ni otac, ni brat, pa ga lako u jedan dan prevrnuh preko duše. Prođe, kao da ga nije ni bilo.

Do tog ljeta kada je čaršija zaboravljala Alagu, a veliki aprilski snijeg spominjao se po svirci u Centralu, meni je život tekao baš onako kako sam ga ispričao. Još sam bio na uzdama, pamtio sam dane i ljude, kako se koji zove i gdje sam s kojim bio, a onda se sve nekako okrenulo. Zaboravio sam na njega, kao što su zaboravili i drugi, iako je ostalo da se govori Alagin snijeg, pa se takvim i danas zove veliki snijeg iz pedeset i neke, a da se više i ne zna ko je bio Alaga Idrizović, ali sam u neka doba zaboravio i na sebe, pa imam

jedno deset godina za koje ne znam ni gdje sam bio, ni šta sam radio, ni kako sam živu glavu izvukao. Iz tog vremena pamtim samo slike, kao kad bi Josef Samek izvukao iz podruma komade filmske trake, pa ih onako naslijepo polijepio i prikazivao djeci za dinar, nedjeljom u Kinoteci. A šta djeca znaju šta je film, njima je bilo dobro kad projašu kauboji, a onda se odjednom ukaže Moša Pijade, drži nekakav govor na prvomajskoj paradi, da bi nakon Moše jedan gangster ubio drugoga gangstera, a dvoje se odmah zatim poljubilo. Takvi su bili ti Samekovi filmovi, lijepio ih je da zaradi za piće, jer one prave nije smio mimo reda prikazivati, a takav je i meni postao život.

Evo, vidim se kako stojim pred francuskom ambasadom u Beogradu, moglo je to biti godinu ili dvije nakon što je Alaga umro, i gledam kako bih se unutra uvukao a da me niko ne vidi. Radila je u ambasadi neka Marijana, ljepotica iz Zadra, pa sam ja nešto oko nje obilazio, a ni Marijani ne bi mrsko te je obećala da će mi preko ambasadora srediti vizu za Francusku. Kao, imam problema s vlastima, progone me po političkoj liniji i neću živu glavu izvući ako mi Francuzi ne pomognu. Nije me bilo briga što mi poslije nema nazad u Jugoslaviju, ni što me Sarajevo neće vidjeti živoga, a još me je manje zanimalo šta ona misli i zašto sa mnom ide u Pariz. Kad je rekla zašto, bilo je već kasno, bili smo u Parizu, rekao sam da idem do vecea, evo tu su mi cigare i upaljač!, biva, vratit ću se, šala mala, nasmijala se, i više me nije vidjela. Do Marijane mi je bilo stalo taman koliko i do cigara i upaljača. Sreća njezina što je tako, jer je mene moja sila nosila, a u Francusku sam išao zato što mi je kod kuće bilo tijesno. U Sarajevu sam mogao još koji puta otpjevati Đulzulejhu, napiti se, porazbijati sve u kafani, isprevrtati aute po parkiralištu, pa da se o meni po čaršiji priča, ali to meni više nije bilo dosta.

Sljedeće što pamtim je kako dvojica žandara tuku maloga Grka. Mlate ga drvenim pendrecima, a on ječi i zapomaže na onom svom smiješnom jeziku, dok mu iz džepova ispadaju jabuke. Zbog tih su ga jabuka tukli. Ukrao ih, pa ga prijavilo. Gledam, ubit će ga, mogu oni to jer niko neće pitati za malog Grka, ime mu nije zavedeno u knjigama, nema pasoš, ni ličnu kartu, niko za njega ne zna, niti će ko za njim zaplakati. Ako je mater i plakala, bilo je to kad je pobjegao iz svoje Grčke. Bit će da i ona misli kako ga više nema, mrtav da je, znaju to žandari, pa ga zato tako dušmanski i tuku. I tući će ga dok ga ne ubiju. Merak im je, kao što bi i meni, možda, bio merak da sam na njihovom mjestu. Zabranjeno je ubiti čovjeka, a toliko ih je za koje ne bi

trebalo biti zabranjeno. Toliki su ti u životu bili gori od najgorega. Pa onda uhvatiš maloga Grka i ubiješ ga, jer nisi smio ubiti njih. Razumijem ja žandare, velim, činio bi isto što i oni, a Grk mi nije nimalo drag, ne znam ga zapravo. Da ga i znam, isto bi bilo. Lakše je shvatiti njih koji će ga ubiti, nego njega koji je krao jabuke. Sta mu treba krasti jabuke, da je banku orobio, pa da shvatiš. Ali jabuke? A opet, da kažeš kako je zaslužio da ga ubiju, brate nije! Niko nije zaslužio da ga ubiju samo zato što mu ime nije provedeno u knjigama.

Stojim tako, gledam kako ga ubijaju i mislim koliko će još mali Grk prije nego što padne. I hoće li ga onda gaziti nogama ili će nastaviti po njemu pendrecima. Uto onaj veći i deblji žandar izgubi dah, stade malo da se odmori i spazi mene.

"Šta ti gledaš?", dreknu on i, kao, pođe prema meni onim pendrekom. "Bježi dok i tebe nismo!"

Tu je meni mrak pao na oči. Ako ćeš ga ubiti, šta te briga gledam li! Ali ne, njih dvojica bi da niko ne vidi, da sve ostane između njih, kao oni macani koji završe na robiji, čekaju ih žene i ljubavnice, a kad im zagusti, počnu se onaku muški taslačiti između sebe. Jebu se po ćelijama kao zvijeri, sve frajeri koji bi inače zgazili pedera čim ga vide, ali im je važno da niko ne vidi i da niko ne zna. Neka sve ostane između njih dvojice. E, pa nije mi se to svidjelo i nisam pobjegao, nego sam uletio u frku. Povaljao sam žandare, glave im trehao o fasade, petom im jaja razbijao po asfaltu, a ruku na srce, prebili su i oni mene. Ali kad se sabere, bilo je neriješeno. A mali Grk je bezbeli pobjegao. Više nisam vidio ni njega, ni tu dvojicu žandara kojima sam pokvario merak.

Poslije sam išao u Milano, jedan me Turčin za pare u gepeku prebacio preko granice, pa sam se zamjerio nekim Ciganima, našim bosanskim, koji su velike pare namlatili na prosjačenju, a nije im bilo mrsko ni podvoditi žene po željezničkoj stanici. Ugledaju čovjeka kako se vraća s posla, odijelo, kravata, frizura, znaš Talijane!, a vidi se na njemu da ga kući čeka takva rospija pored koje ne smije ni pogledati drugu, e takvom bi moji Cigani priletjeli i pokazali mu curicu, nema joj ni petnaest, rekao bi čovjek da se još s lutkama igra. I kako se Talijan ne bi pomamio! Otišao bi s njom u muški veće, ona bi mu otkopčala šlic, uzela ga u usta i malo se poigrala, a onda bi

ga ščepala zubima. Talijan bi dreknuo, a Ciganin koji je sve vrijeme stajao ispred kabine fino bi mu na to kazao neka izvadi novčanik iz džepa i prebaci ga preko vrata, pa će ga mala pustiti. Inače — gric! Ali nije ga puštala odmah, nego tek kad Ciganin pobjegne s novčanikom. I šta je Talijan nakon toga mogao? Prijaviti malu policiji? Velike pare su Cigani uzeli, onako gospodski, bez straha od zatvora. Dogodilo se, dva ili tri puta, da su odabrali krivu žrtvu, Talijana koji nije bio baš tako fin ili ga ne bi dovoljno usrećilo što nije ostao bez one stvari, pa bi curica dobila batine. Jedna je tako ostala una-kaženog lica i bez oka, izrezalo ju staklom, ali se zamjena lako našla.

E, ti su Cigani pomalo i šibicarili po željezničkoj stanici pa se dogodilo da uzmu velike pare čovjeku kod kojeg sa.m stanovao, zvao se Aldo, fin stariji gospodin. Došao čovjek kući plačući, uzeli mu cijelu penziju, a ja šta ću, nego odem do stanice, nađem Cigane i otmem im sve pare. Ama, bilo je tu i deset Aldovih penzija. Poslije su me ganjali po Milanu da vratim novac ili će me zaklati, vidim puno ih je, bolje mi je da tražim novi grad za sebe.

Onda sam nekako stigao do Beča i Frankfurta, na kraju me eto i u Amsterdamu. Sjedim na klupi uz kanal, a preko puta brod na kojem se nešto slavi. Trešti muzika, smiju se ljudi, svako malo istrči neko pa se izriga u kanal, mene ni ne vide, a samo što me za nogu ne uhvate dok povraćaju. Tad sam pomislio: e, moj Sejo, šta tebi sve ovo treba! Tako sam se odlučio vratiti kući. Džaba ti sila i huja ako te ljudi ne vide ni kad u tebe gledaju.

Dva dana su me u Sarajevu ispitivali na miliciji, a ja im nisam nešto puno ni lagao. Rekoh da sam se zaljubio u curu iz francuske ambasade i da sam sa njom pobjegao u Pariz. "I, staje poslije bilo?", pita inspektor.

"Ništa", rekoh, poslije sam se odljubio.

"Samo tako?"

"Jest, samo tako."

" , budi sretan da joj ja nisam otac", kazao je i pustio me. Da, još je upitao — ma, jesi li ti onaj koji je pjevao Đulzulejhu. Pjevao sam i druge pjesme, bilo pa prošlo, govorim mu.

Ali drago mi je bilo da se neko još sjeća. Nisam ga pitao je li one noći bio u Centralu, nije moje da inspektorima postavljam pitanja, a htio sam znati. Htio sam da mi ispriča kako je to bilo kad su se tresla prozorska stakla, a u osmoj su mahali nene mislile da stiže kijametski dan, ali uzalud, ništa mi nije rekao. I tako, dok sam išao kući, uhvatila me je ko neka nostalgija, hodam, a pred očima mi ova slika: S jedne strane stojim ja, a s druge Alaga Idrizović, pa kao u kaubojskome filmu nadmećemo se nas dvojica. Na kraju Alaga mrtav pada i meni u ruci ostaje samo fišek s narančama. Nisam se mogao sjetiti šta sam s tim narančama uradio. Jesam li ih nekome dao ili sam ih bacio u smeće — šta će meni naranče!, ili sam ih poslije zaboravio u kafani, nikako se nisam mogao sjetiti. A velike su bile naranče i veliko je bilo što me Alaga nije htio primiti k sebi dok je umirao. Ali džaba, kad ništa nije bilo veće od moje sile.

Da sam još malo o tim narančama mislio, opet bi sve bilo drukčije.

U Sarajevu nisam imao gdje pjevati, došla nova moda, šlageri i zabavnjaci istjeraše narodnu muziku, a ja brate nisam htio biti Miso Kovač i Tom Jones, pa sam otišao pjevati kod nekog birtaša u Živinice. Dobra mu kafana bila, ne prođe vikend a da krv ne poteče. Ja dignem Đulzulejhu, a već jaran jarana tresne bocom po glavi. Takav je to svijet, nisu kao Sarajlije, u Živinicama su se derneci vazda mjerili po tome koliko je glava razbijeno. A nisu voljeli sevdah, onaj koji muči dušu, nego samo ove jače pjesme, i poneku srpsku, posavski bećarac i sve od čega se lako gine. Najbolje je bilo kad bi jednom mjesečno stigli Dervenčani. Došlo bi ih u deset auta, sve već dobro pijano, pa bi se u neka doba i noževi isukali, onako od veselja, ili zato što se u Derventi tih godina više nisu pod dert računale razbijene flaše i čaše, nego kad te pjesma pukne, ti lijepo izvadiš nož, pa igraš okolo i mašeš njime kao što snaše u kolu mašu maramicama. A kad ti dođe, zabijaš ga po stolovima, po mogućnosti što bliže nečijoj ruci. Nisu ih voljeli u Živinicama, ali su ih trpili, jer niko za jednu noć ne potroši ni upola koliko Dervenčani. A svaki drugi je radio u Njemačkoj pa im nije bilo ništa harmonikašu zadjenuti sto maraka. Meni je jedan, opet zbog Đulzulejhe, na čelo nalijepio hiljadarku. Inače nisam dao da mi na čelo stavljaju novac, to je za ciganske pjevače, a ne za mene, ali hajde, Dervenčani su to, niti bih se s njima tukao, niti su mi u toj svojoj ludosti bili mrski. Htio sam čovjeku vratiti njegovih hiljadu maraka, rekoh — jarane, ne pretjeruj, šta će ti žena kod kuće reći! Ne htjede uzeti.

Vidiš da se zajebao, žao mu tolikih para, ali ako ih je dao, onda ih je dao. Volim takve ljude.

A znaš li šta je najčudnije? Nikad se, radeći u Živinicama, nisam potukao. Ama, nisam se ni posvađao, niti nekome šamar udario. Moja sila se nekako našla u prirodnom okruženju, pa joj nije trebalo izlaziti van. Tako bi se to stručno reklo. Previše je u toj birtiji bilo krvi i stakla, razbijenih glava i noseva, slomljenih ruku i nogu da bi mi sile zafalilo. Osim toga, bio sam jedini pjevač. Od mene u Živinicama nije bilo ni boljeg ni goreg.

Jedan dan govori meni gazda: "Sejo, cijelu sljedeću sedmicu si slobodan, trči, treniraj, nemoj puno piti, da se pripremiš".

"Za šta da se pripremim?"

"Svadba", kaže on, ženi se Andrijica Dervenčanin.

"E", rekoh, "ako je tako, onda ću se pripremiti kao nikad." Andrijica je, naime, bio najluđi od svih koji su iz Dervente dolazili. Za glavu veći od mene, kad šapće već ti bubnjiće probija, a narav mu je pogana da gora biti ne može. Vazda bi dokazivao kako je najjači, iako jest i svi to znaju, legao bi na prugu da pokaže kako mu ni voz ništa ne može. Ali lako za to, nego je Andrijica svako malo govorio protiv Tita i Partije, čisto da provjeri smije li mu se neko usprotiviti i hoće li ga, ne daj bože, neko prijaviti. Psovao je Jovanku pred šefom stanice milicije, a čovjek samo spustio glavu, biva ne čuje ga. E, to mi se kod Andrijice nije sviđalo.

Ali opet mi je bio drag. Da nije, lakše bih i danas živio.

Dva dana pred svadbu sjedio sam u Pozorišnoj kafani sa Salemom rekviziterom, taman se spremala neka predstava. Pilo se i mezilo, kad Salem da će mi nešto pokazati, pa izvadi iz torbe nož. Sjaji se oštrica, ima u njoj dvadeset centimetara, kao u omanje sablje, pita me — je li dobar, jesi li ovakvog vidio?

Rekoh, "nisam Saleme."

"E, pa vidjet ćeš sad!", zamahnu nožinom i mene posred prsa. Nisam se

stigao ni pomaknuti, a ona jedna sekunda u kojoj su nam se pogledi sreli, dok sam još mislio daje nož u meni, taje seknuda bila moj najveći užas i strah.

Salem se smijao, sa stolice je padao koliko mu je bilo smiješno. Meni nije. Sjedim, noge mi se tresu, sve koljenima udaram o stol.

Rekoh: "E, sad ti lijepo biraj, ili ću te prebiti da te rođena mater neće prepoznati, ili ćeš mi dati taj nož!"

Eto, tako sam na Andrijičinu svadbu došao s pozorišnim nožem. Ne bi li se i Andrijica jednom usrao od straha.

Pa ako je s Dervenčanima dernek bivao krvav, onda je svadba bila ni nalik. Stiglo ih je tri stotine, moj gazda razapeo im je cirkuski šator iza birtije, pa je od školskih stolova načinio jedan dugi, pedeset je metara bilo u njemu. Posjedaše ljudi na školske stolice, baš kao da su đaci, muški sve plećatiji od plećatijega, zgurali se jedni uz druge, a one svoje žene drže uza se kao da su iz nekog drugog svijeta, a ne iz ovog bosanskog. Došlo je i domaćega naroda iz Živinica, uglavnom oni koji su i inače s Dervenčanima dočekivali jutro, pa sve nešto pokušavaju okrenuti na šalu, da se atmosfera malo podigne, ali ništa. Svadbari se smiješe ko curice, sakrivaju poglede pred prostaklucima, pa kad god domaći opsuje, pogledaju u fra Grgu, mladoženjinog strica, debelog i rumenog fratra koji je sam zauzeo dva mjesta koliki je. Njemu psovka nije za bremedet, ali njima, kao, jest ako se pred njim psuje. Svašta, mislim se, baš svašta, ako sam se za ovakvu svadbu sedam dana trebao pripremati, onda bi mi za normalan dernek trebalo po pola godine treninga.

Iznesoše konobari lonce s janjećom čorbom, pa nališe svakome po redu. Domaći da će početi da kusaju, kad vide — Dervenčani se ne miču, nijedan kašiku u ruku da uzme. Uto se diže fra Grga i krenu s molitvom, spomenuo je on i Isusa i Mariju, nabrojao sve one katoličke svece, a čim malo zastane, valjda izgubi dah, ljudi se kao jedan prekrste. Isto kao na sletu za Dan mladosti, vidiš kako dvjesto Dervenčana u isto vrijeme diže desnicu ruku. Fra Grga je, bogami, i deset puta izgubio dah, te su se toliko puta i prekrstili, sve dok i ovim našima umalo ruka ne poleti. Hem ti je neugodno jer se izdvajaš, tem ti ih je nekako fino gledati, pa bi i ti malo htio. Isto kao kad se raja uhvati u kolo, uletjet ćeš, taman da su ti obje noge od drveta. Jest, ne bih sad lagao, da je još malo razvukao tu svoju molitvu, počeo bih se ja prvi od muslimana

krstiti, a ako sam dvaput u džamiji bio, ovdje me sijeci! Ali kad naši klanjaju, vidiš da svaki klanja za sebe, nikakvog reda tu nema, pa te zato i ne vuče. Kod katolika se, brate, zna red. Svi u isto vrijeme! Barem ako su iz Dervente.

E, ali kada je završio s vjerskim pitanjima, fratar je nastavio s narodskim. Prvo se zahvalio domaćinima, pa je kazao da mu je drago što Andrijica i njegovo društvo dolaze u ovu birtiju u Živinicama jer je to birtija dobrih ljudi, čim se još nijedan nije kući vratio s nožem u leđima. A ne bi čudo bilo kakvi su!, na to je digao glas, pa ih pogledao sve, od Andrijice redom. Vidi se, dobro je fra Grga upućen, nema šta. I taman mislim, završio je, a onda krene važiti kako te brat rođeni ne može razumjeti kao što može komšija, pogotovo ako je druge vjere. Zna komšija da nije dobro ono što činiš, ali vazda mu je na pameti da te ne uvrijedi i da te ružno ne pogleda, jer sve misli, a je li loše ono što ovaj čovjek čini, ili ja pretjerujem jer je druge vjere? A onda pomisli i to da tebi tvoja vjera nalaže da budeš tolika budala. I zato te trpi kao što ne bi brata rođenog. I zato se sa njim ponajlakše pobratimiš ili barem združiš. Dobro je što naš svijet ne zna previše o vjeri onog drugog, jer bi tada znao da u svakoj svetoj knjizi poprilici isto piše i nijedna ne dopušta budalaštine. Ljudi bi bili manje snošljivi kad bi to znali, zaključi fratar, pa se svi uhvatismo kašika, ali on opet nastavi. Sad o tome kako su nastale Živinice i šta je u Živinicama bilo prije tristo godina.

"Stani, Grga, za miloga boga, čorba nam se ohladila!", doviknu starija žena s drugoga kraja stola, ljudi se nasmijaše, nasmija se i fratar, veli — a ja baš nešto računam koliko ćete me još trpiti. Pojedosmo čorbu, stigoše i janjci na ražnju, svršismo i s njima, ali odmah zatim eto ti i zahlada, onako pomalo sirnice i zeljanice, da imaš šta zameziti uz vino, pa travničkoga sira i pečenice...

Ljudi jedu, niko ni ne pita za muziku. Ja svako malo pogledam gazdu, a on mi pokazuje rukama — polako, polako Sejo. "Dobro", rekoh, "ne žuri se meni", ali sve mi se čini da će ovaj svijet na kraju poleći po livadi, da provare što su pojeli. Gledam Andrijicu, on isto ništa, sve mladu hvata za ruku, a kad je pusti, ona hvata njega. Vidiš znoje se jedno u drugome, hvata ih onaj fini strah od toga kako će biti dalje, jesu li jedno za drugo i hoće li si i sutra biti po volji, nakon što sve ovo prođe. Jedno je ašikovati i ljubovati, jedno je militi se svima na svadbi, kititi se ružama i ružmarinom, a drugo je živjeti.

Većina ih to shvati baš dok svadba traje, a ja sam to oduvijek znao pa sam se tek kao starac oženio. A jesam li zbog toga pametniji? E, vala nisam! Pamet mi nikada nije bila jača strana. Taj dan sam pogotovo bez pameti bio.

Uto stigoše i torte. A da ne usfali, gazdarica ispekla i deset tepsija baklava. Fra Grga veli: "Ne smijem, doktor mi zabranio, toliko mi je šećera u krvi da sam slađi od ove torte!" A vidiš ga, jadan se pati. Sve gleda one oko sebe kako jedu, do uza vrat se zamazali kremom, i ne zna kud bi sa sobom. Ali kad gazdarica taman pred njega spusti tepsiju s baklavama, on se prstima maši za jednu: "E, vala, ako je ginut, neka ginem od turske ruke!", pa je cijelu stavi u usta i rastopi se čovjek u sekundi. Samo što mu suze od sreće nisu grunule.

"Grga, oslijepit ćeš, noge će ti doktori rezati, Bog će s tobom u pakao, jadna ti sam ja!", viknu opet ona žena i prekrsti se. Tu sam shvatio da mu je to sestra ili, možda, majka. Samo ti se rod rođeni tako posere u ćeif.

Potom iznesoše rakiju, krenuše nazdravljanja, izredaše se Andrijina braća i stričevi, pa otac, braća, ujaci i stričevi od mlade. Ispadoše svi Dervenčani rođaci jedni drugima. Boga pitaj koliko ih je još ostalo u Derventi ili koliki su u Njemačkoj na privremenom radu. E, pored tolika roda, nije ni čudo što tako lako potežu noževe i igraju se sa životom. Tu se ja sjetih svoga noža, pozorišnog. Možda svadba i nije najbolja prilika da Andrijici utjerujem strah u kosti, ali računam — to je za njegovo dobro. Ili to samo tako kažem. A istina je da bih, brate, volio vidjeti strah u jedinoga čovjeka za kojeg vjerujem da se plaši manje od mene. Volio bih vidjeti i čuti kako pada sila koja je veća od moje.

"Pa đe je muzika, majka mu stara, više se kod nas na Plehanu čuje harmonike nego na ovoj svadbi!", javi se fra Grga kao da me je čuo šta mislim.

Tako je započela ona prava svadba.

Šest sati sam pjevao bez prekida, a da nismo ponovili nijednu pjesmu. Neko je upitao jesu li se muzičari umorili? Velim: "Nisu, svirat će dok prvome prsti ne prokrvare!" Ljudima bi drago to čuti, a kako i ne bi kad su u međuvremenu popili više rakije nego što bi kulturnome svijetu trebalo vina prije nego što se nađe pod stolom. Ali Dervenčanima ništa, a bogme ni ovom

našima, ugledali se u bolje od sebe, pa i oni krenuli ispitivati granice ljudskih mogućnosti. A mi baš posložili repertoar onako po meraku: red dalmatinskih, red srpskih, red bosanskih, karavan bratstva i jedinstva ne bi nam bio ravan. Ubacim ja i poneki bećarac, ali onako s mjerom, Dervenčani su osjetljivi na bećarce, a ne bi dobro bilo da sasvim pobudale i krenu prevrtati stolove. I ovako su već skakali, padali sa stolica, ljubili se i zdravili preko svake mjere. Samo su Andrijica i mlada mirno sjedili i znojem dlanova potvrđivali ono što se nije dalo potvrditi u crkvi i općini.

Ali niko se nije razmahao nožem, niti je maramicu iz džepa izvukao i njome sunuo iznad glave, pa da vidiš čime bi mahao da je običan dernek, a ne svadba. E, da mi je bila pamet i da sam Andrijicu ostavio za drugi put. Ne, nisam ni liznuo rakije, bio sam trijezan kao nikad, ali mi sila nije dala da nađem mjeru.

Oko tri su violinisti Šandoru popucali žuljevi i prokrvarili su mu prsti. "Fertik!", dreknuo je fra Grga. "E, nije fertik!", viknuo sam ja. Sad ide zadnja! Orkestar je zasvirao Đulzulejhu i htio sam napraviti lom, nešto što će se pamtiti i prepričavati. Ili oni nisu dobro svirali, ili u mome glasu nije bilo snage nakon šest sati pjevanja, ili Đulzulejha nije bila pjesma za Dervenčane, tek — nije se dogodilo ništa.

"Pa šta je vama ljudi?", harmonikaš je prestao svirati, a ja sam se pravio ljut.

"Šta je, ne valja vam Đulzulejha?"

Oni koji su me čuli, u isti tren su se ušutjeli. Oni koji su bili previše pijani da čuju, ionako se više nisu računali. Andrijica je ispustio nevjestinu ruku: "Sejo, bolan, šta ti je odjednom?"

"Evo, šta mi je!", izvukao sam nož iz kutije za harmoniku, pritrčao i udario Andrijicu posred grudi.

Nisam vidio je li se uplašio. Nisam vidio ništa. Naredna tri dana prazne su bile moje oči ako bi mi ih drugi otvorio. Nisam vidio ono što bi drugi vidjeli kad umru. Pa bi pričali kada se vrate. A ja sam u ta tri dana, kažu, umro pet puta. Kada sam peti puta umro, već su me pokrili čaršafom preko glave, ali

jedan mladi doktor, Fuad Halilović se zove, ime mu nikad neću zaboraviti, nije me dao. On me je još jednom oživio. Da sam šesti put umro, ne bi ni on. Ali nisam. I dragome Bogu hvala što nisam, ali ne zbog mene, nego zbog ljudi koji bi triput duže robijali da su mi i šesti život ubili.

Kad su shvatili da Andrijici nije ništa i da se oštrica moga noža uvukla u držalo i da je sve bila šala, ja sam već ležao u krvi. Učinili su pametno što nisu čekali miliciju, nego su me strpali u auto i odvezli u bolnicu u Tuzli. Kažu da mi je fra Grga glavu držao na krilu i čuvao život da ne pobjegne, i sačuvao ga je bogme ko što niko ne bi, a četvorica Dervenčana završili su u zatvoru. Trojica su kasnije osuđena, jedan je oslobođen. Poslije su mi iz zatvora poručivali da me mole da im halalim. Sta sam mogao, nego da ih molim da oni halale meni. Tako je bilo.

Dok sam ležao u Tuzli, a kasnije i u Beogradu gdje su mi krpili želudac i crijeva da se opet mogu istovarivati na onu rupu na koju je i red, mogao sam u miru razabirati po svojoj sili. O čemu bi drugome i mislio nego o njoj. Ali nije mi svadba dolazila u pamet, nego neke druge stvari, nevažne, koje sam bio i zaboravio. Mučilo me je što sam nekog Husrefa, dvije godine je od mene bio stariji, udario pred njegovom djevojkom. Zašto sam ga udario? Zato što je on imao curu, a ja nisam. Bilo mi je petnaest godina, pun snage i onog dječjeg jada, pa sam skontao da Husrefu gore ne mogu učiniti, nego da ga pred njom udarim. Ne može mi vratiti, jer sam jači. A mora mi vratiti, jer šta će mu život ako mi ne vrati na njezine oči. Nije mi Husref vratio. E, više sam besanih noći u bolnici imao zbog Husrefa, nego zbog crijeva. A crijeva kad bole, onda je to gore od svakog bola. Vidiš, a nisam se prije toga sjetio šta sam učinio Husrefu, nisam barem dvadeset godina...

To, to je bila jedna od stvari o kojoj sam mislio, a bilo je i težih, ali ne volim više o tome pričati. Računam da nisam toliko kriv da bih o svemu morao govoriti, a opet, ništa nisam uspio odbolovati. Što mi se za tih bolničkih dana i mjeseci vratilo, to mi je kao muka ostalo do danas. Ali sve te priče vodile su onoj glavnoj, onoj kojoj se tijelo opiralo, jer je ne bi moglo podnijeti. Tek kad sam se malo oporavio, pa su me mogli krpiti i ugrađivati rezervne dijelove, došao mi je u snove Alaga Idrizović. Prvo u snove, a onda i u stvarnost. Sanjam ga kako mi dolazi u bolnicu, u bijelom je odijelu i s maramom oko vrata, pod rukom nosi naranče. Grli me i ljubi, sretan je što

sam živ, ali nikako da progovori kako treba. Sve nešto šapće, kao da se boji da me ne probudi. Pitam ga u mome snu: Alaga, šta ti je? Ništa, Sejo, ništa je meni, ali si mi ti plaho bolestan, pa se brinem. Neće da kaže šta mu je.

Probudim se i poslije mislim šta li je, Bože, Alagi. Mrtav, a onako se fino nosi, ali svejedno ne govori. Ili s njime nešto nije dobro, ili ne valja s mojim snom. To nikad ne možeš znati. Sljedeće noći, opet sve isto. Sanjao sam ga, bit će, i mjesec dana, sve dok mi na kraju nije rekao: Zašto mi, bolan Sejo, učini ono, zašto zapjeva Đulzulejhu, dijete moje, sad ti ja više ne mogu ni pjevati, ni govoriti! Prošapta to Alaga u mom snu, pa mu krenuše suze. Plače Alaga, a ja bi da umrem. Ne kao on, nego da umrem tamo gdje me više neće biti ni u snovima. Pod rukom mu naranče, a ja sam i svoje naranče njemu zaboravio. I te naranče me, vidiš, neće pustiti.

Ne znam šta me je spasilo, to što ga tijelo nije puštalo u snove dok sam bio slab, nego me je Husref pripremao na njega, ili me je spasilo što je Alaga Idrizović imao duše kakve ja nikad nisam imao, pa me nije posjetio prerano, kad me je mogao ubiti.

Poslije sam se oporavio, došao sam kao nov, vratiše mi se sila, huja i pasjaluk, ali bi me stalno pomalo boljelo. Prestade tek kad ostarih, Bog mi Ajku dade, a ona mi rodi sina. Nije taj bol bio od rana, nego je dolazio od nečeg drugog. Nije u meni više bilo rahmetli Izeta Komušina. Ajkina mater Azra, žena mlađa od mene, ali me svejedno gleda kao svoje dijete, govori — dobri te je Allah, sine, spasio, iako u njega nisi vjerovao. On te je poslije bolio. Sta ću joj na to reći? Star sam čovjek i kasno je za mene da nakon ovakvoga života počnem vjerovati u Boga. Kasno je za vjerovanje, kasno je za nevjerovanje. A jesam, još jednom sam krenuo zapjevati Đulzulejhu, bilo je to godinama nakon što me ubiše, ali me je tako presjeklo u trbuhu da sam pao na pod. Nije bila bol od Boga, nego mi je ispala kila od zora. Doktor je rekao da mi trbušni zid nije dovoljno jak, neka se još malo strpim. Nisam je poslije zapjevao, nego samo one lagane, Alagine.

I kako bi ja sad i Ajki, i njezinoj materi, objasnio zašto malome otimam zvečku i puštam ga da plače dok ne izgubi glas? Volim ga što je takav, jer mi se učini da sam to ja, opet krećem ispočetka i bit ću u njemu zauvijek. Neka i budem, sav, osim žalosti moje za Alagom. Pa dok je još u krevetiću neka mali prođe svadbu u Živinicama.

AKRAP

Nekad davno, još dok je Bog po zemlji hodao, bili smo Akrapovići i imali smo kuću na Bilinu polju. Mala kuća, a velika bašča, po tome smo u Zenici bili poznati. Kad bi naišao stranac, a nailazilo ih je u to vrijeme sa svih strana, pa kad bi iz daljine gledao, pomislio bi: ja bogata svijeta što tu živi, ko li su, jesu li pašina ili su vladičanskog roda. A ako upita: čije je ono edensko čudo, rekli bi mu: pusti, bolan, to ti je Akrapovića. Ima ih koliko i akrepa u trulog mrtvaca, a bogami tako i žive. Čovjek bezbeli ne bi vjerovao, vidi ruže kako u nebo rastu, orah se širi na sve strane, i svakojakog cvijeća da mu se ni imena ne zna, ali ako bi se malo primaknuo, vidio bi da između ruža ne može pronaći Akrapovića kuću. Izgubila se kućica u bašči, djevojci je merdžan kliznuo sa ruke, pa ga sad po dubokoj travi traži. Eto, tolika je bila Akrapovića kuća, a u kući vazda po desetoro djece, čekaju da ih mater pusti van. Dobra smo soja bili, pogotovo ženskad, i nisu nam djeca umirala po rođenju kao drugima. Ako bi i umrlo, znalo se da je muško. Akrapovići su ti bili kao čifuti, po ženskoj im se strani loza mjerila.

Mojoj prababi Anđi njezin je Mijo do tridesete dvanaestoro narodio, a onda mu se džilitnu konj dok ga je potkivao i pogodi ga kopitom posred čela. Nakon toga moj pradjed Mijo ostade gluh i slijep. Nikakve od njega nije bilo koristi, osim što je mogao pojesti za trojicu i što bi volio pričati ako je bilo koga da ga sluša. Nekad bi i mladu i staru dodijalo slušati, pa bi otišli i ostavili ga samog, a Mijo je nastavljao priču sve dok ga neko ne udune ili dok sam od sebe ne zaspe. Pričao je ono što je u životu doživio, a kako toga nije moglo biti puno, niti se tih godina u Zenici imalo bog zna šta doživjeti, nastavljao je s onim što je od nekoga čuo i što je bilo za starih vremena, ali kako ni o tome nije znao previše, ili ne toliko da mu potraje od jutra do večeri, počinjao je izmišljati. Ali lukav je bio pradjed Mijo i nikad nije izmišljao nešto u vezi komšija, ljudi poznatih i nepoznatih, jer se plašio da bi mu mogli doći i reći da nije bilo baš tako, nego je bilo ovako. Veliki je strah od toga imao, jer je jadan, onako slijep i gluh, računao da ga više neće slušati ako ga jednom uhvate da laže. Zato je izmišljao o vilama i vješticama, džinima i šejtančićima koji iskaču pod kovačkim čekićem, jako su zli, ali ne

žive duže od treptaja oka. Izmišljao je o zemfir djevojkama i noksan momcima, čeljadi dopola ljudskoj a otpola zračnoj, koja živi tu oko nas, ali ih živ čovjek može vidjeti samo u ranom djetinjstvu, i to ako oboli od šarlaha ili velikog kašlja, a vidjet će ih i odrastao, ali ako na vrijeme ostane gluh i slijep, ili barem pobudali. Zemfir djevojke i noksan momci imaju silnu moć, Bogu bi i vragu bili na putu, ali nisu jer tu moć koriste samo između sebe i samo u jednu svrhu: koji će se kojoj u ljubav premetnuti. Naganjaju se zemfir djevojke i noksan momci, svijet oko njih plane, pa se odmah ugasi, velike se vode pred njima dižu i nestaju, sve dok na Ivandan ne polegnu jedni po drugima, pa se ne zna ko je muško, a ko žensko, i dok naš svijet po brdima pali vatre i odlazi u Podmilačje, zemfir djevojke i noksan momci svoj teferič vode. Ne daj Bože ih vidjet, jer bi krštena duša istoga trena umrla od srama.

Pričao je Mijo i samoga sebe natpričavao, dok je Anđa od jutra do mraka radila da nahrani dvanaest usta, i još troja njegova. Samo jedan dan u godini, na Svetoga Ivu, Anđa nije radila, nego bi se i ona zaputila u Podmilačje, pomolila se svome svecu za svako dijete i za svoga Miju, te za njegove vile i šejtančiće, zemfir djevojke i noksan momke koji ga sa svom njegovom mukom u veselju drže. Vidjela bi tog dana Anđa brda kako se zelene, Plivu i vodopade, veliku silu i ljepotu Božju, i to bi ju krijepilo čitave godine. Jedino što je od besposlice imala bila je Mijina priča. Slušala bi ga dok je radila i nije se rijetko događalo da utišava djecu da joj nešto ne promakne. A okolo su same od sebe rasle i cvjetale ruže, granao se orah i biglisali slavuji. Kako bi koji stranac naišao, govorio je da Akrapovići žive u raju. Što je, barem za prababu Anđu, imalo nekog smisla. Ona, naime, nije vjerovala da duše pravednika u raju besposlene sjede. Gluho bilo, i naopako, značilo bi da su ostale slijepe i gluhe. I kakav bi to onda bio raj?

Podigla je, poudavala i poženila svih dvanaestoro djece, ali je u pedesetoj bila poput plodne njive preko koje je prejahala vojska pobjednika. Bila je starica, prema Miji koji je ostao mladić, jednako gladan i pričljiv. Išla je od Nemile do Jajca, pa od Zenice do Kaknja, sve od djeteta do djeteta da vidi kojem šta treba. Djeca bi ju pogostila, ali joj ni snahe ni kćeri nisu dopuštale da radi, pa bi Anđa savila deset tepsija krompiruše, nakuhala tri lonca kupusa, okopala lijehe oko kuće i žalosna se vraćala svome Miji, govoreći kako više nikome, osim njemu, ne treba. On bi joj, da ju utješi, pričao šta je dalje bilo sa zemfir djevojkama i noksan momcima. Sinovi su im donosili hrane više

nego što je njima dvoma trebalo, snahe su dolazile po sadnice ruža i svakojakog cvijeća, ostavljale cekere sa slatkom od dunja i drenjaka. Vazda je nekog bilo u kući, ali Anđi se činilo da joj je kuća prazna. Tamo gdje ih je nekada bilo dvanaest, pusto je i kada ruža svoj cvijet pusti kroz prozor pa Anđi legne na rame.

I onda se jednoga dana dogodilo ono zbog čega smo prestali biti Akrapovići. Anđa je taman stavljala drva u šporet da skuha Miji i sebi prvu kafu, on je pričao neku svoju priču, kad se prolomi granje u bašči i nešto bubnu o zemlju. Anđa istrča van, nije valjda Mjesec na zemlju usred bijela dana pao, i to baš u njezinu bašču, kad tamo, ima šta da vidi. Salomila se ruža, baš ona koja joj je na ramenu spavala, ranjen je i orah, na sve strane latice svakojakog cvijeća, ko mrtvi junaci Husein kapetana, a nasred toga nereda leži čovjek i gleda u nebo. Zbunjen ko onaj kojem su izmakli šamlicu kad je htio sjesti.

"Šta ti tu radiš?", upita ga Anđa.

"Ne znam. Mislim da sam zadrijemao i pao."

"Odakle si, bolan, pao? Je li s moga oraha, šta si gore radio, nesrećo?," Anđa se počela ljutiti.

"Nije s oraha, nego odozgor."

Anđa pogleda gore, ali ništa nije bilo visočije od krošnje. Znala je ona to i ranije, ali je svejedno pogledala. Kakva su vremena mogli su u dva dana sagraditi kulu iznad njezinog oraha. Ali nigdje kule, samo nebo.

"Bogme, iznad moga oraha nema ništa."

Kako Anđo ništa, a ja mislio da si ti zadnja koja bi kazala da je gore ništa, nepoznati će razočarano. Uto i ustade i poče otresati sa sebe latice i lišće, a Anđa mu tek tad na leđima ugleda krila. Slična labudovim, samo puno veća. Istoga trena pade na koljena i poče se moliti.

"Eh, nećeš ti čuda", prekide ju on, "švrake i gavranovi imaju ista, pa ne padaš pred njima. Velika si mi ti vjernica."

"Jesi li Gabrijel?", pitala ga je sklopljenih ruku.

"Nisam."

"Jesi li anđeo?"

"Ne znam, ženo Božja, samo sam zadrijemao i eto. Krilo mi se polomilo, ne znam kako ću natrag. Imaš li nekog da mi pomogne?"

Anđa je utrčala u kuću, Mijo je i dalje pričao svoju priču, uhvatila ga je za ruku i prekinula, pokušavajući mu objasniti da im je u bašču pao anđeo. Prvi, a možda i posljednji put, htjela je svome čovjeku reći nešto važno, ali ju on nije mogao čuti. Odvukla ga je u bašču...

"To je Mijo, on nas ne čuje", reče krilati.

A ona krenu voditi Mijine prste i dlanove po nogama, grudima, glavi nezvanoga gosta. Tako ga je dovela i do krila. Mijo ih je pažljivo opipavao, čupnuo je jedno pero, pa je krilati jauknuo i uhvatio ga za ruku. Dobro, dobro, rekao je Mijo, i nastavio dalje, krilati se sagnuo da mu domaćin ispipa i vrhove krila. Činio je to onako stručno i bez imalo čuđenja, kao da, još od onoga vremena kada ga je konj udario po čelu, i nije radio ništa drugo nego je provjeravao krila u ljudi.

"Mogao bi ovo biti noksan momak", zaključio je Mijo.

"Jesi li?", upita ga Anđa.

"Ne znam, bona nebila, ni jesam li anđeo, ni jesam li noksan momak."

"Kako ne znaš, je li ti to od pada?"

"Nije, nego se kod nas ne zna ko je šta. To je samo vama dole važno."

"Kako misliš — ne zna?"

"Fino, zašto bi se znalo!"

"A Bog?", ustreptala je moja prababa.

"Šta je s njim?"

"Pa zna li se ko je tamo Bog?"

"Ne zna, ženo, takvo znanje nikom ne treba."

"A ima li ga?", uplašila se Anđa najviše u životu.

"Svašta! Kako ga ne bi bilo i kako bi ga ti spominjala da ga nema."

Laknulo je prababi Anđi pa htjede upitati i za svetog Ivu, ali onda pomisli kako ovaj anđeo baš i nije nagodan i da bi mogao početi vikati bude li mu dalje postavljala takva pitanja. A nikako ne bi bilo dobro da viče, jer bi ga mogao neko čuti. Sta ako ga Turci nađu, poboja se Anđa, i iznenada poče šaptati. Upita ga za krilo, boli li.

"Šta ti je odjednom, zašto šapćeš?"

"Što se mene tiče, možeš, ja te čujem i kad šutiš, ali čim vi dole počnete šaptati, znači da nešto ne valja. Šta, Anđo, odjednom ne valja? Jest, salomio sam ti grane i ružu koja ti je na ramenu spavala, ali ne boj se ništa, ozdravit će ruža. Samo ju nemoj previše zalijevati dok je ranjena. A krilo, jok, brate, krilo me ne boli. Nije me boljelo ni kad mi je ovaj tvoj htio otkinuti pero, ali računam da vam ne bi bilo drago da ne jauknem ko mlada kad joj mladoženja čupa sijedu vlas. Nego, ja bih malo protegnuo noge kad me već krilo ne služi, pa bih se prošetao po čaršiji."

"Nemoj, ako Boga znaš, nemoj kumim te Isukrstom!", zavapi Anđa.

"Dobro, dobro, neću, smiri se! Nemoj, imat ćeš kod nas sve što ti treba. E, to su mi i govorili. Ako zadrijemaš i padneš dole, prvi koji te nađe molit će te da ne izlaziš pred svijet. A niko mi nije znao reći zašto je tako. Ne, nemoj mi govoriti, neću da znam. Previše je to za mene. Ne boj se, neću nigdje ići."

Anđa je nahranila i napojila krilatog gosta, ponudila mu ležaj u kući, ali nije htio, veli da mu je milije spavati pod nebom i da nikad neće razumjeti ljude što grade krovove. Legao je na travu i zaspao kao dijete. Gledala ga je do duboko u noć i nije se mogla nagledati anđela. Pričao je u snu, tepao i

smijao se, gurao glavu pod krilo i mrštio se čista lica iza kojega se nikada nije rodilo zlo. Jedva ga je ostavila, a morala je jer ju je ujutro čekao dug put. Odlučila je zorom se zaputiti do Podmilačja i fra Ivanu reći da joj je u bašču pao anđeo. Zadrijemao je na nebu pa je pao. Znat će fra Ivan o čemu se tu radi.

Digla se dok je još bio mrak, on se u međuvremenu okrenuo na drugu stranu, po obrazu mu je pala noćna rosa, a Anđa je poželjela poljubiti ga kao što bi nekad, kada se usred noći probudi, ljubila svako od svoje dvanaestoro djece. Nije ga poljubila, jer nije znala je li anđeo tvrda sna. Jučer je imao težak dan, pa neka se dobro odmori.

Do Podmilačja je Anđi trebao cijeli dan. Ako bi ko naišao s kolima da ju na sijenu poveze dio puta, ona je pristajala, ali bi dobro pazila da seljaku ne oda ni kako se zove ni kamo ide. Sakrivala je znak križa na lijevoj šaci, zavlačila ruku pod skute ili je pokrivala desnicom. Inače nije bila takva, dobra sa svima, ništa manje s Turcima nego s kršćanima, jer bi i kod jednih i kod drugih nalazila posla, a ljude je razlikovala po tome plaćaju li pošteno ili se ne plaše Boga pa varaju. Ali danas nikome nije vjerovala, svi su joj bili sumnjivi i samo joj se po glavi vrtilo šta bi učinili kada bi saznali da je u njezinu bašču pao anđeo. Naši bi ga u kafez zatvorili, bio bi kao majmun u pelivanskoj družini, pa bi naplaćivali svakome ko anđela poželi vidjeti. Počupali bi mu svo perje i dovodili bolesnike da ih izliječi, a ako anđeo to ne bi mogao, ili ne bi htio, završio bi kao kokoš u loncu. A šta bi mu Turci učinili, Anđa nije smjela ni pomisliti. Čim bi ga vidjeli, shvatili bi daje nevaljala njihova vjera te bi ih uhvatio bijes, i na njega i na sve kojima je došao.

Na tom je putu prababa shvatila da su ljudi zli, o tome ranije nije razmišljala, a oprez se polako pretvarao u mržnju. Ako šta bude, mislila je, on će ju zaštititi. A mogao bi i Miji vratiti sluh i vid, ugoditi da joj djeca moraju dati posla kad im u posjete dolazi. Svega će dobrog biti, samo da ljudi ne saznaju za anđela.

Fra Ivana je našla kako iza crkve cijepa drva. Začudio se što ju vidi, a još više kad je tražila da razgovaraju u crkvi, a ne pod golim nebom. Svete su stvari u pitanju, rekla je.

"Da nisi muža zatukla pa bi se ispovidila?", htio se našaliti, ali Anđi nikako nije bilo do šale.

Uhvatila ga je za rukav i odvukla do oltara: "Pao mi je na orah i ružu. Anđeo!"

"Ma nije valjda! Kažeš, baš pao, onako s neba?"

"Jest, veli da ga je san prevario pa je zato pao."

"Jesi li ga nahranila?"

"Jesam, ali nije od velika jela i pila. Bit će jer je slomio krilo."

"Slomio krilo!"

"Jest, puklo krilo, ali je pukla i ruža. On veli da će izdobriti i krilo i ruža."

"I baš ti je kazao da je anđeo?"

"Nije, kaže da ne zna. Ali krilat je, pa šta bi bio nego anđeo."

"Dobro, i ti si mi to došla reći."

"Jesam, pa da pođeš sa mnom, da ga vidiš.

E, boga mi, ne mogu. Valja mi drva nacijepati. Neće niko umjesto mene."

"Ja ću ti ih iscijepati, samo da ga vidiš."

"Ne mogu, ko će misu držati."

"Bit će misa, dođi anđela vidjeti."

"E, ženo, kad bi ja išao kud god me zovu, bio bi đilkoš a ne Božji sluga. Nađi ti lijepo nekog drugog da ti pogleda tog anđela."

Tako će fra Ivan prababi Anđi te ode cijepati drva. Ona ostade sama pred oltarom i ništa joj ne bi jasno. Svake je godine na Svetoga Ivu spominjao

anđele, a sad jednoga ne želi ni vidjeti. Izmolila je Očenaš kad je već tu, prekrižila se i izašla iz crkve. Fratar je stajao oslonjen o sjekiru i htio joj je još nešto reći, ali nije znao šta.

"Pazi, ide mrak, da usput ne upadneš u jarak!" Promrmljala je pozdrav i pošla niza stranu. "I ne slomiješ krilo!", čula je fra Ivana, ali se nije okrenula. Anđa je bila žalosna što je sve tako završilo. Umjesto da ide čak do Podmilačja, mogla je anđelu spremiti krompirušu.

Noć je bila bez mjesečine, iz šume su se dozivale sove, šuškalo je u svakome grmu, naganjale su se okolo svijetleće baje, škripala stabla na vjetru i mnoga je izginula zvjerčica koja se nije sklonila pred njihovom golemom silom. Ja ljepote, mislila je Anđa, jer među mnogim stvarima koje u životu nije stigla čuti, vidjeti i onjušiti, noćna je šuma bila jedna od najčudesnijih. Nadala se da bi joj se u neka doba mogle ukazati zemfir djevojke i noksan momci pa je zatvarala oči, ne bi li ih prevarila. Ako pomisle da je slijepa, mogli bi pred njom zaigrati. Išla je tako zatvorenih očiju, ali se nijednom nije spotaknula, niti upala u jarak. U nekoj drugoj prilici moglo bi se to nazvati čudom, ali nije ovo bila noć kada tako mala čuda nešto znače. Anđa kasnije nije znala reći je li na svome putu susrela zemfir djevojke i noksan momke, valjda ni sama nije bila sigurna šta se sve događalo do časa kada se pred samu zoru našla pred svojom kućom. Ko ju je vodio da je zatvorenih očiju prevalila više od pola puta i ko ju je nosio da je tako brzo prešla put koji se usred bijela dana, na kolima i pješke, ne pređe za manje od dvanaest sati, to nije znala reći. Kada se kasnije bude pričalo kako je Anđa išla u Podmilačje da fra Ivanu kaže za anđela, čak i oni koji će s najmanje vjere gledati na čudo u Akrapovića bašči, za trenutak će zastati i utišati smijeh ukoliko su se prethodno smijali, kad dođe na red dio priče koji govori o Anđinom povratku. Najprije je otišla u bašču da vidi spava li anđeo. Našla ga je na istome mjestu s glavom na krilu, kao na jastuku. Smiješio se pa se prababi Anđi učinilo kako se samo pravi da spava. Djeca su to često radila i vazda bi ih pustila da misle kako su ju prevarili. Ali njega neće, poljubit će ga, a anđeo će pokazati da je budan. Spustila je usne na njegovo čelo, mirisao je na mlijeko i bio hladniji od djeteta, pa se Anđa pobojala da se ne prehladi. Ali stvarno je spavao, i ona se posramila jer je i pomislila da anđeli varaju. Još malo je postajala nad njim, razmišljala bi li iz kuće donijela jorgan i pokrila ga, zaključila da to ipak ne bi bilo dobro, izmolila Vjerovanje i pošla spavati.

Probudila se oko podne, ustvari Mijo ju je probudio, iz straha da mu nije umrla jer nikad do ta doba nije spavala. Obukla se i krenula da naloži šporet za kafu, ali vrag joj nije dao mira, pa je u pola posla odustala. Najprije će u bašču, da vidi šta je s njime. Ali anđela nije bilo pod orahom, nije bio ni kod trešnje, ni među zumbulima i uz zovino stablo. Da se nije, jadan, ipak zaputio u čaršiju? Rastrčala se Anđa po bašči, dozivala ga, pa osluškivala hoće li joj se javiti i gledala u nebo, ali niti se gore šta vidjelo osim nekoliko bijelih ovčica, niti se šta čulo osim biglisanja slavuja i dozivanja švraka negdje u daljini, s one strane s koje stižu ovčice pred kišu.

A onda je ugledala ono što je trebala odmah vidjeti, pa bi znala daje anđeo otišao tamo odakle je i došao i neće se više vraćati. Njezina najveća i najljepša ruža, ona koja je ponekad ulazila kroz prozor i spuštala cvijet na Anđino rame, bila je zdrava i uspravna. Mjesta na kojima je bila salom-ljena sasvim su zacijelila, a ožiljci su bili jedva vidljivi. Anđa je prelazila palcem po njima, milovala je stabljiku ruže i čudila se kako je on to dobro napravio. Nakon što ponovo procvjeta, a neće do toga proći ni mjesec dana, po ruži se neće ni poznati da je u njezinu bašču pao anđeo. Ali dvije orahove grane ostale su polomljene, a trava je bila polegla i na mjestu pada, i tamo gdje je anđeo dvije noći spavao. Ocrtavao se trag njegova tijela, vidjelo se gdje bi položio krilo na koje je naslanjao glavu, pa mjesto na kojem bi, taman do prvog zumbula, skupio noge. Vlati trave su, mislila je Anđa, vjerovale. Pa su zato kleknule i nisu se dizale ni nakon što je anđeo otišao.

Tu bi se priča moje prababe Anđe i završila ne barkajući u naše sudbine, samo da je Anđa htjela i mogla šutjeti. Ali ne, ona se raspričala po čaršiji, pa je krenula od kuće do kuće i pričala kako je bilo to s anđelom. Morala je kazati svaku sitnicu, opisati baš sve od trenutka kada je nešto bubnulo u bašči, pa do čudesnog ružinog ozdravljenja. Jutrom bi izašla iz kuće i rijetko se vraćala prije mraka, toliko je bilo onih kojima je trebalo reći šta se dogodilo. Mijo je ostajao gladan, ali gore mu je bilo što je ostajao neispričan. Više nije bilo nikoga ko bi ga slušao, a on nije umio samome sebi pričati.

Anđa je mislila da joj ljudi vjeruju jer su je napeto slušali, ako bi zastala pitali su šta je bilo dalje, pa bi dovodili znance i komšije te se znalo okupiti i stotinjak ljudi, onih koji su već čuli i onih koji prvi puta slučaju o čudu u Akrapovića bašči. Ali čim bi pao mrak, a Anđa se sjetila svoga jadnog i

gladnog Mije pa požurila kući, započinjalo se s pakosnim šalama na njezin račun. Raspravljalo se od čega je pobudalila, je li zato što je toliko radila da bi dvanaestero djece podigla na noge, ili je pobudalila slušajući svoga slijepog i gluhog muža i njegove priče o zemfir djevojkama i noksan momcima? Odgovora nisu znali, a nije ih pravo ni zanimao. Neka je neko u čaršiji pobudalio, ukva-rila se nečija krv i istrunulo sjeme, jer od toga nema većeg veselja! Nakon što su prošla vremena od ratova, najgore što se čaršiji događalo bivala je čamotinja, duge godine bez budala i čudaka, kada ništa osim smrti nije novo i drukčije. Tako se moja prababa Anđa sa svojim anđelom pojavila kao hladan vjetrić s Vlašića nakon duge teške sparine.

Narod je živnuo, teferičilo se do kasno u noć, dopričavala se i izvrtala njezina priča, pridodavali su joj se nepristojni detalji i sramotila se na očigled jedna čestita žena. Nije dugo trebalo pa da se čudo proširi izvan kršćanskoga svijeta, počeše dolaziti i čaršijski Turci, a za njima i ciganska fukara te poneki dokoni jevrejski trgovac. Svijet koji se nikada nije previše ljubio, jer su svako malo izbijale bune i ratovi koji su ga tjerali na suprotne strane, našao je, eto, u mojoj prababi povod da pada jedan po drugome u smijehu i veselju.

Dugo su i uspješno od nje sakrivali istinu, pravili se da joj vjeruju, krstili se i mrmljali — Blažena Djevice, muko Isukrstova, unjkali kroz nos — vela havle vela kuvetile, pa se dijelili među sobom i opet udruživali u svojoj poganoj igri, ali su ih na kraju odala djeca. Trčala su za Anđom i vikala, pa su je potezali za haljine i gađali kamenjem, psovali joj anđela i činili sve ono što djeca rade kada se u čaršiji pojavi neko ko je za šegu odraslima. Ona ih je trpila, a onda je shvatila šta se događa.

Uto je neko djeci dojavio da im je mati pobudalila pa u dva dana dođoše svih dvanaestoro, i one koje se poudavaše u Nemilu, i oni koji se poženiše u Jajcu, kćer i sin iz Kaknja te najstariji sin koji se oženio tu, u Zenici. Njega odmah napadoše kako nije znao šta im mater po čaršiji radi. A došlo je i nekoliko najrabijatnijih snaha i ona dva zeta koja su bila siročad pa su u Anđi gledali svoju majku. Ona ih je sve odvela u bašču pa im pokazala orah slomljenih grana, ružu koja je ozdravila, mjesto na koje je anđeo pao i mjesto na kojem je spavao. Trava je i dalje bila ulegnuta, ali se nije sušila. Klečala je da ostanu jasni obrisi svetoga stvora.

I dok su svi još bili u bašči, započela je velika svađa. Jedni su odmah kazali da se majci anđeo pričinio i da nju i oca neko mora uzeti kod sebe, paziti ih i njegovati jer su ostarili i jer se njoj cijela čaršija smije, dok su drugi prilazili ulegnutoj travi, prstom ocrtavali tijelo anđela te uz jednaku viku i psovke uvjeravali prve u čudo. Po njihovom, majka ne samo što nije pobudalila, nego je Bog dobro znao zašto je anđela poslao na Akrapovića bašču. Da je bilo kome drugom pao, našem ili Turčinu, sasvim je svejedno, taj bi se anđeo proveo gore od Isusa Krista. Ako može gore biti!

Uzalud ih je Anđa pokušavala pomiriti i uzalud im je, nakon što su se već pohvatali za guše, govorila da nije važno šta se dogodilo, nego da je važno da su svi oni njezina djeca. Bilo je prekasno jer su zle riječi već bile izgovorene. Ali prekasno je bilo još zbog nečega: anđeo je postao najvažnija stvar koja im se u životu dogodila, oko koje nije moglo biti razgovora i dogovora. Jednima je bilo previše očigledno da je majka pobudalila i da ju zbog čaršijske sramote valja negdje skloniti, a drugi su to doživljavali kao najgore huljenje na Boga, anđele i rođenu mater. Prvi su se tako plašili sramote, da bi digli ruku na rođenoga brata ili sestru, samo da zaustave čaršiju, dok bi drugi potegli nož u obranu vjere i one koja ih je rodila. Eto, tako se u dva dana raspala naša porodica, a uskoro su od jednoga nastala i dva prezimena. Ovi koji nisu vjerovali, ostali su Akrapovići, a one druge su, posprdno, prozvali Anđelovićima. Čaršija je, naravno, prihvatila novo ime, pa kad bi god neko spomenuo Anđeloviće, našlo se razloga za zlobu i smijeh. Na kraju, ni oni nisu imali razloga za odbijanje. Nisu htjeli ostati Akrapovićima i postali su Anđelovići. To prezime piše i na grobu prababe Anđe i pradjeda Mije, da se nikad ne pomisli da su od istoga roda s onima koji nisu vjerovali da je anđeo pao na Akrapovića bašču. Preboljela bi moja Anđa njihovu nevjeru, ali joj nisu dali, ni oni koji su mislili da je pobudalila, a ni oni koji su znali istinu. To što je u dva dana ostala bez petero svoje djece i još toliko snaha i zetova Anđa nije mogla preboljeti. Umrla je nekoliko mjeseci kasnije i ostavila Miju da priča o zemfir djevojkama, noksan momcima i anđelu čije je perje bilo tako mekano da onaj koji ga u jastuk stavi po cijele noći sanja da je u raju. Mijo je doživio sto i sedmu, a dan prije nego što će umrijeti, pročuo je i progledao. To ga je i ubilo. Plakao je i proklinjao konja što ga jače nije udario. Bilo mu je gore to što više neće vidjeti zemfir djevojke i noksan momke, nego to što je Anđa morala podizati toliku djecu, a on joj nije mogao pomoći.

Čudo u Akrapovića bašči s vremenom je zaboravljeno, urušila se kućica na Bilinom polju, podivljala su stabla i cvijeće nakon Anđine smrti, pa su krenuli proždirati jedni druge. Najduže se držala ona najveća ruža, koja je ulazila kroz prozor i mojoj prababi spuštala cvijet na rame, ruža koju je anđeo ozdravio, ali su na kraju i nju iščupali. Zbog te ruže će, znam, Zenicu jednom zadesiti veliki potres i u tom će se potresu do temelja urušiti crkveni toranj. To će biti znak, ali neće biti onih koji bi ga prepoznali. Nije ni čudo, jer je priča u međuvremenu zaboravljena. Ostalo je jedino to da se Akrapovići i Anđelovići ne mogu očima vidjeti.

Eto, tako dođosmo i do mene i do onoga što sam prvo htjela reći, ali nisam mogla jer ništa ne bi značilo bez ove priče. Prvo sam htjela reći da se zovem Mara Anđelović. Rođena sam u Doboju, ali sam od onih Anđelovića koji su se u Jajcu ženili. Bila sam jedinica u oca i matere i jedino žensko unuče u moje babe Kate. Ona bi me nunala u san i pričala mi kako je njezinoj majci Anđi u bašču pao anđeo. Ja bih je pitala hoće li i nama pasti, a baba Kata je odgovarala da neće. Kome jednom anđeo dođe, drugi puta se snalazi sam. Nije mi to bilo drago čuti, govorila sam babi Kati da bismo ga mogli prevariti i reći mu da mi nismo ti koji on misli da jesmo, pa mi je ona kazala da se anđela ne može prevariti. "E, ja mogu!"

"Ako ti možeš, onda ga ti i prevari, ali kad mene više ne bude."

A kad bi mi to rekla, hvatao me je strah i sanjala sam ružne snove. Tako sam prestala nagovarati babu Katu da prevarimo anđela i samo sam slušala njezinu priču. Mogla sam imati tri ili četiri godine kad mi ju je počela pričati, a prestala je kad sam navršila dvanaestu. Sad si cura za udaju, rekla je, i neće ti više baba pričati priču. Nagovarala sam ju da nastavi, ali uzalud. Baba Kata me je htjela vidjeti na udaji i biti u prvome redu u crkvi, a ja sam htjela da dovrši priču koju je započela. Danas znam da ta priča nije imala kraja, jer cijeli život ne može stati u onoliko večeri koliko je Bog dao da ih provedem s babom Katom.

Zagledala sam se u momka koji je srijedom dolazio na pazar i donosio kose i srpove. Dolazila bih, iako nisam imala po šta doći, niti bi mi otac dao novca, pa sam razgledavala njegove srpove. Prelazila prstom po čeliku, provjeravala koliko su srpovi oštri i, kao slučajno, dodirnula ga po ruci.

"A ti curo, vidim, imaš veliku livadu?"

"Eto, imam!"

"Pa ju sama kosiš?"

"Može biti da kosim, a može biti da ne kosim. Zašto to tebe zanima?"

"Jok, vala, nije me briga kosiš li ili ne kosiš. Nego mi stalno obigravaš oko kosa i srpova."

"E, više ti neću obigravati!"

Tako bi se ja tobože naljutila, pa bi pošla, a sve sam se nadala da će me pozvati natrag. Korak pred korak, nadajući se da će viknuti za mnom. Kad ne bi viknuo, a nikad nije, hvatala me je žalost, pa bih malo plakala, a onda bi me uhvatio bijes, pa bih se zarekla da mu više nikad neću doći.

Sljedeće srijede otišla bih na pazar, stala daleko, da ja njega vidim, a on mene ne, pa bih tako ostala sve dok me neko ne potjera ili dok ne čujem da mi se iza leđa smiju. Kako da se ne smiju kad sam po pola dana stajala na istom mjestu, sakrivena iza drveta i samo bih izvirivala u njegovom pravcu. Srećom, bilo je po pazaru svakakvih budala, prosjaka i onih koji sami sa sobom pričaju, prodaju nevidljive tikve i lubenice i naganjaju se s duhovima, tako da nisam bila najgora. Ali jest, palo mi je na pamet da ću završiti kao prababa Anđa.

Ali uzalud, nakon što me on nije pozvao da se okrenem, ja bih sljedeći mjesec, svake srijede, iz daljine oči pojila na momku koji je postao moje prvo i najveće gledanje. Nakon toga više ne bih izdržala, nego sam mu opet dolazila, prstom prelazila preko srpova i pravila se da sam prvi puta tu.

Jest, njemu bi bilo drago. Ali čim bi rekao "dugo te, curo, nije bilo!" ja bih se u sebi rastopila od miline, a izvana se narogušila. Umjesto da padnem po njemu, ja bih rekla nešto što ne trebam, pa bi mi on odgovorio, nakon čega bih se opet okrenula i, korak pred korak, lakše od Bosne kada se u ljeto ulijeni, odlazila i čekala da me pozove natrag.

A on me nije pozvao. Nikad me nije pozvao.

Trajalo je to naše ašikovanje i dvije i tri godine. Jedne smo srijede ašikovali, a sljedećih pet se nadvirivali jedno prema drugome. Znala sam ja da me on vidi, izvijao je vrat prema onome mom drvetu, ali glasa od sebe da pusti, to ne! Otac me je više puta htio udati, ali kada bi dovodio prosce i provodadžije, ja sam vazda bježala kroz prozor. A on je bio dobra srca, pa je govorio: "Ako je pobjegla, znači da neće, a ako neće, ne valja je siliti. Nije kobila pa da ju na silu dajem pod prvog ždrijepca!" I prođoše tako prvi, drugi i treći, izredalo se i što je u Doboju valjalo, i što nije valjalo, sve dok na kraju nisu prestali dolaziti. Tako se pošlo govoriti da je Mara falična, pa ju niko neće. Ne vole ljudi kad ih odbijaš, makar se i ne saznalo da si ih odbila, počet će pričati da ne valjaš.

Dođe tako posljednja srijeda u maju, a ja čvrsto odlučila da mu priznam i da nemam livadu, i da ne volim kose i srpove, i da mi nije milo što za mnom nikad nije viknuo, i da mi se ne ostaje starom curom, pa neka je na njemu da odluči bi li me takvu htio. Obukla sam najljepše haljine i izašla iz kuće, kad vidim: smrklo se nebo sa svih straha. Požurila sam da stignem prije kiše, ali pade prva kap, velika kao šljiva. Za njom druga i treća, a ja potrčah. Trčala sam ko bez duše dok se nebo varakalo sa mnom i s mojom sudbinom, malo bi prestalo, malo opet počelo, a sijevalo je od Posavine kao malo kad, i ljudi su bježali u kuće i dućane plašeći se groma. E, vala neka vam bude, mislim se, imat ćete o čemu pričati! Luda se Mara obukla sva u bijelo, pa trči niz čaršiju kao da ju sto đavola gonja. Dobro je budala biti, jer kad bi čiste pameti bila, grom bi je sa zemljom sastavio. Smijeh me uhvatio kad sam vidjela kako za mnom gledaju, jadovi i ludovi, sve sami moji prosci, ne znaju zašto ja ovako trčim, ni kakvom ću momku u zagrljaj pasti.On je taman pod krov sklanjao kose i srpove kad pred njega ispade moj smijeh i trk: "Ja ti došla!"

"U nedoba si došla, za danas je gotovo."

"A za sutra."

"E, to ćemo sutra znati."

Tako mi je rekao i nasmijao se, a ja sam ga poljubila u obraz i rekla mu: "Dobro, onda idem, a ti za mnom viči koliko te glas nosi! I što jest jest, vikao

je da se orio pazar: Maro, Maro Anđelovića, je l' ti to vila haljine šila!" A ja trčim i mislim kako mi je već i pjesmu spjevao.

Eto, valjalo mi je, mislila sam, moje dugo gledanje. Presložila sam ruho što mi ga je pokojna majka spremila, a ocu sam rekla da se udajem. "Lijepo kćeri, samo jesi li dobro razmislila?", upitao me je, "ili bi mislila još godinu —dvije?" Pa sam išla babi Kati da i njoj kažem i da ju zavjetujem da ne umire prije nego što rodim i moje dijete poraste, da mu dovrši priču o prababi Anđi, anđelu i Akrapovićima. Ali neka nastavi tamo gdje je meni stala, pa da onda život sastavljamo od dva kraja.

Sve sam ja pogodila i ugodila, osim onoga najvažnijeg. Nisam mladoženji kazala gdje mije kuća, da može po mene doći. Ali mislila sam da će pitati u čaršiji za Maru Anđelovića, pa će mu svako znati reći. A njega neće biti briga ako mu vele: "Je li luda Mara? Pa šta će ti ona?" Ako sam mu gledanje, onda ga nije briga. A kad mu budem žena, tada će ga biti briga, pa kaže li mu neko tako nešto, on će ga onim svojim srpom po leđima.

Sutradan on ne dođe. Nema ga ni preksutra, a ja sve mislim — doći će u svetu nedjelju, to je dan za prošnju. Ali nedjelja dođe i prođe, a njega nema. Na pazarnu srijedu nije ga bilo ni na pazaru. Mjesec dana sam ga čekala, uplašila sam se da nije onoga dana u nabujalu Bosnu upao, ali su mi rekli da nije. Živ je i zdrav, ali mu otac nije dobro pa kovačnica ne radi. Zato i ne dolazi na pazar, jer nema šta prodavati. Dobro, čekat ću ja da otac prizdravi, pa da mi dođe moj đuvegija.

Od svega što sam bila i što sam radila, naj mi je bolje išlo čekanje. Niko u tome nije od mene bio bolji. Da je čekati što i kuću graditi, o Mari bi se pričalo do Beča i Stambola, jer je kulu do neba od čekanja sagradila. Ovako ništa, šutjet će i o meni i o mojoj svadbi, pa će i meni biti nekako lakše. Ono suza što sam čekajući isplakala neka njemu ode za hediju. Ali nikako da mu teret budu.

Cijele godine sam svake srijede išla na pazar nadajući se da ću ga sresti. I više nijednom na pazarnu srijedu u Doboju nije pala kiša. A njemu ili je umro otac koji je kovao kose i srpove, ili je našao drugu čaršiju, da tamo ide na pazar i da ga tamo obilazi djevojka s livadom.

Tako dođe i ljeto kad više nisam imala suza, a već četiri mjeseca nije palo ni kapi kiše. Dogovo-rismo se, eto, nebo i ja. Sagorjelo je žito u poljima, sasušili se krumpiri u zemlji, dolazi teška jesen, a za njom još gora, gladna zima. Koga sretneš u čaršiji, znaš da ga sljedeće godine u ova doba nećeš vidjeti. Pa ga s tugom gledaš. A i on tebe gleda s tugom jer računa da ti nećeš doživljeti drugo ljeto. A ako uskoro ne padne kiša, prilika je da neće biti ni njega, ni tebe, ni ove čaršije, ni onih koji bi o njoj priče pričali. Nekome je i žao, ali meni nije. Jedino što bih još htjela znati je šta je sa njim bilo i zašto me je ostavio.

Došla sam tako do Bosne, a ona oplićala da ne možeš vjerovati kako je to ona ista Bosna po kojoj se i brda oko nje i sve čaršije zovu. Skinuh papuče s nogu i podigoh haljine, te zagazih. Do pola rijeke već sam dizala haljine do grudi, voda me je skoro nosila, igrala se mojim dojkama, sve sam joj prste osjećala, pa bi mi došlo da vrisnem i udarim ju među noge, samo da je Bosna imala noge i ono između njih. Ali jest, koliko god da je bilo sušno ljeto i plitka rijeka, lako me je moglo odnijeti i utopiti, pa da mi se ni grob ne zna.

Ili bi me našli, pa bi govorili da se luda Mara utopila onoga ljeta kada su svi drugi skapavali od žeđi. Barem toliko bi od mene ostalo, a ovako ništa neće ostati.

Jedva sam izašla na drugu obalu. Do njegovog sela trebalo mi je još sat hoda, pa sam stala da se odmorim i da haljine posušim. Mislila sam, doći ću mu i upitati ga šta je bilo, zašto mi se ne javlja, otac ga svake nedjelje čeka da me zaprosi, a baba Kata neće još dugo. Nije meni za tebe, slagat ću mu, nego je meni da rodim dijete kojem će baba Kata dovršiti priču! To će ga, računam, razmekšati ako je u međuvremenu otvrdnuo.

Naslonih se tako na jelu, visoko drvo, duboke korijene ima pa će preživjeti i ovu sušu, ali će sve oko nje uvehnuti, mislim ja, pa se zagledah u vrh stabla. Od umora mi se tad zanebesa, ili od nečeg drugog — od toga što shvatih da se odozgor sigurno vidi njegovo selo. Vidi se kovačnica i on kako nešto radi ispred kovačnice, iznosi na sunce kose i srpove, doziva... Djecu? Tako sam pomislila daje moje gledanje pošlo za drugu. Zaljuljala mi se zemlja i sigurno bih pala da me jela nije prihvatila. Kako me je i čime prihvatila? Ne znam, Boga mi moga, jer nije imala ruke, ni tako niske grane da me granama oko struka prihvati. Ali nisam se ni tada, a ni kasnije oko toga puno pitala. A

nisam ni sumnjala, jer zašto i bih, kad sam Anđelovićeva, a ne Akrapovićeva.

"Jest, jadna Maro, oženio se on! I sina je dobio. A znaš šta još? Tvoje mu je nadjenuo ime!"

Plakala sam dok me je ona držala i milovala, ruke i lice su mi ostali izgrebani od njezine kore i iglica kojim me je jela tješila. U akšam se vratih kući, i tek tada se sjetih da ju nisam upitala kako je to on moje ime nadjenuo sinu? Nisu još došla takva vremena da se muškoj djeci ženska imena daju. Ali nije to bilo jedino što sam ju htjela upitati. Sutra bih opet pregazila Bosnu da te noći nije pala velika kiša, pa je do jutra rijeka nabujala. Narod se radovao, dobra je zemlja, majka naša, rodit će ona do jeseni, pa ćemo i mi zimu siti prezimiti! Samo se luda Mara nije radovala!

Platila bih ja da me skelom prebace na drugu stranu, ali sam se na vrijeme sjetila prababe Anđe i anđela koji je pao u njezinu bašču. Ne bi meni jela više ništa rekla da sam joj opet došla. Drveće ne govori, kao što ni anđeli ne padaju s neba. Nakon što jednom odu, uzalud ti je dozivati ih i misliti o tome šta ih sve nisi upitala. Valja šutjeti i nikome ništa ne kazivati, jer zli u čuda ne vjeruju, a dobrima čuda ne trebaju. Tako ja danas mislim nakon što se nisam udala i sve je prilika da i neću. Ne bi vam ni sve ovo govorila da noćas nije umrla baba Kata. Samo je podvrisnula u snu, poput mlade u kolu, i više nije bila živa. Sutra će biti sprovod, pa ćemo ju lijepo ispratiti. Niti je ona vidjela moju svadbu, niti ću ja od svoga djeteta čuti kraj priče. On se oženio, a ja, eto, neću imati djece. Mara sam, Anđelovićeva, ali neće proći dugo i već ću biti tako stara da će bivši prosci za mene govoriti kako sam ružna kao akrap. Jest, bit će to istina, ali eheeej!, jedno će muško cijeloga života nositi moje ime.

TEMAN

Nebo je golema modra hartija, a nekad se tako zbude da čovjek dođe do mjesta na kojem je ta hartija zalijepljena na zemlju. I vazda je u njega kremen ili šibica u džepu, i svaki puta isto učini čovjek koji stigne na mjesto gdje počinje nebo. Ili samo zao zna doći do toga mjesta, ili se dobar prozli kad tamo stigne. I tako svakih deset —petnaest godina plane nebo i uvijek se zna ko ga je zapalio. A njegovo ime poslije se nađe među imenima junaka ili imenima zlotvora. Sve zavisi od toga je li uspio pokoriti one kojima je zapalio nebo.

Nebo je golema modra hartija. Da bi to sakrili, kauri izmisliše da je Zemlja okrugla. Ako je tako, onda nebo nije zalijepljeno za Zemlju, neba nema, nego nam se samo čini da je nešto plavo nad nama, a zarati se kao što dođe potres.

Nebo je golema modra hartija. Iznad svakog od hiljadu svjetova koje je Bog stvorio, a čovjek ih nazvao Zemljom, razapeto je hiljadu modrih hartija. Kako koja izgori, On plačući razapinje novu. Neke se zapale svakih stotinu godina, neke svakih pedeset, ali nigdje kao kod nas. Puno sam rekao svakih deset—petnaest godina. I češće nad nama gori, ali se navikosmo pa i ne primjećujemo.

Nebo je golema modra hartija čiji jedan kraj počinje negdje na planini Raduši iznad Bugojna, a vatra kad uhvati nebo, ono se razgori iznad Livna. Znam to, jer, evo, već šezdesetu godinu živim tu ispod. Gledam u tavanicu dok traje zima, pratim kako stare grede, puca drvo i ne pamti kada je bilo živo stablo, a kad se s proljeća otopi snijeg, tada me iznesu pred kuću, pa gledam u nebo, sve do jeseni, ako se prije ne zapali. Nekad me je iznosio otac, ali je umro. Onda me iznosila majka, ali je izgubila snagu. Danas me iznese kako ko stigne. Djeca se oko mene igraju po meraji, a kad mi sunce udari u oči, ja ih zovnem i oni mi pomaknu glavu na drugu stranu neba. Dobra su livanjska djeca, jadna li im majka svakome.

Nebo je golema modra hartija, govorim, a kome god kažem, taj veli isto:

Bolan šta ti je! Pa se unezgodi, odstoji malo nada mnom, pa ode i ne vrati se dok ne zaboravi. A to dugo potraje, neki ne dođu sedmicama, neki mjesecima, a bilo je i onih koji se nikad nisu vratili. Samo djeca ne bježe kad im kažem daje nebo modra hartija. Zagledaju se gore i misle. Ne znaju bi li mi povjerovali, meni koji najviše o nebu znam jer pola godine u njega gledam, ili sebi jer im se nebo ne čini takvim. Dobro je što ne znaju da bi se trebali uzbihuzurit i pobjeć.

Nebo je golema modra hartija. Tako ja upravljam svojim životom. Ako će me žaliti, neka me žale kod sebe kući. Nada mnom više stajati neće.

Uhljupi. Ko hoće sa čovjekom pričati, tom nije važno da on miče rukama i nogama i da glavu skloni u stranu kada mu sunce udara u oči. Ako niko osim livanjske djece to ne zna i neće da zna, onda ću svakome kazati da nebo počinje nad planinom Radušom i taj se više neće vratiti.

Ali isto se nadam da će jedan doći i da mi zbog neba neće otići. Muško ili žensko, meni je svejedno. Ali da ne bude maksum, jer sibijan nije od ovakvih priča. Pa dođe li i takav jednom i čuje li kojim mu glasom govorim, reći ću mu prvo da mi je od svega što ne mogu žao samo jednog. Nije mi žao što neću potrčati, iako sam pola svojih noći sanjao da trčim. Ali danas sam starac i ne bi mi bilo do trke ni da sam drukčiji. Nije mi žao što rukom neću mahnuti materi kad stiže iz čaršije, ni što se neću počešati, pokriti lice dlanom kad neko umre, nije mi žao što neću uzeti pero i pisati ovo. Kao da se išta što valja reći i može napisati, pa da ostane onako kako je trebalo biti kad nije rečeno. Nije mi žao što ne mogu sam. Dok je živih na svijetu, neko će se brinuti za mene. Ako ih više ne bude, i meni će biti svejedno.

Ali žao mi je što temana činiti ne mogu. Dodirnuti bradu, pa usne i čelo, poljubiti skute na koje se nije primala prašina zemlje. Jer da mogu, bio ljuti kaurin ili crni Turčin, temana bih učinio njima dvoma. Pa neka me nakon toga proguta crna zemlja. U životu nisam ljubio, niti sam bio ljubljen. Nisam zbog toga nesretan jer ne znam ni šta je to. Kada umrem, znam, ljubiti će me prvi put. U ledeno čelo. Tada ću biti s drugima isti. Ili će oni biti isti sa mnom. Mrtvi ne miču rukama i nogama.

E, ko su to dvoje zbog kojih žalim što temana činiti ne mogu? Jedna ljepotica i jedan razbojnik. Evo kako je išlo: za onih mutnih vremena, valjda

prvih takvih otkako Mehmed pokori Bosnu, kada Stambol više nije bio toliko jak da povede ratove, a Rusi, Francuzi i Austrija ne bijahu tako jaki da oni udare, za onih vremena kad su po Bosni svi škrgutali zubima, a niko se nije usuđivao pobuniti, jer nikako da usahne sjećanje na to kako su zadnji bundžije završili, tada se u Livnu živjelo bolje nego ikada. Popustila carska stega, teftedari pogubiše kaleme, đumrugdžije se propili, a muške odmah prođe volja od svakog gaziluka, pa namah procva trgovina i krenuše se Livnjaci bratimiti sa svakim kome se nešto može prodati. I svejedno im najednom je li turske ili je kršćanske vjere.

Stariji ljudi govorili da to neće i ne može na dobro izaći i daje od rata gore samo jedno. Graditi kuću do pod nebo, a ne imati puške, ni handžara. Ali ko bi stare slušao, ihtijar je isto što i budala, pa se Livno razgradilo i sve mu zlato izbilo na van. Niko da sakrije za crnih dana.

Raspustilo se i ono malo nizama što ga je bilo oko grada, već su i fratri na Gorici odmahivali glavama i govorili da će po zlu poći, pa oni krenuše kupovati puške i kubure, a jedini u kojima je ostalo još malo fursata i turskoga bijesa bijahu u onih par kuća Velagića. Vazda se govorilo da će Livno postati vezirski grad kad prvi od Velagića izuči za hafiza, biva nisu loza od pameti, pa kako nisu bili od Kurana, tako ne bijahu ni za trgovine. Ratovi su bili jedino u čemu su svi Velagići bili dobri. Srca im ko u bikova, jurili su u svaki boj i vraćali se kao gazije. Ali kako ratova dugo nije bilo, ostadoše sirotinja koja ne izlazi iz avlija jer se nema kome pokazati, a niko ih i ne spominje jer nema po čemu. Ali sačuvaše oni svoje puške kremenjače, sablje i handžare. Bilo ih sramota oružje prodavati.

U Mustafe Velagića bi sin Ahmo. U širinu kao dva livanjska trgovca, a u visinu duplo toliko. Plavook, a kosa mu poput lavlje grive. Dobroćudan već zato što se niko ne bi usudio dirati ga, niti mu išta reći. Nije mu bilo mrsko, niti ispod časti, raditi po čaršijskim magazinima. Kad bi stigle kiridžije, svijet bi se okupljao samo da vidi kako Ahmo Velagić sam istovari karavan od stotinu konja. To inače radi po dvadeset ljudi i svih dvadeset se umore. A njemu ništa, ugrabi sav tovar s konja, i beštija se iznenadi od njegove snage, pa poskoči olakšana, a ljudi uzdahnu. Snaga Ahme Velagića bila je takva da je u ljudima budila isto ono poštovanje kao i velika pamet. Iako, ruku na srce, u Livnu tih godina nije bilo čovjeka koji bi se pameću mogao mjeriti s

Ahminom snagom.

Jednog proljeća dođoše pehlivani iz Izmira, njih petnaestak. Neki hodaju po žici, jedan baca sedam tikvica odjednom i nijedna mu ne pada na ju, a među njima i Sehab, golemi crnac iz Iira, najjači čovjek na svijetu. Vežu ga lancima za škopljenje bikova, a on raskine lance. Bukagije mu na noge stavljaju, a on s kažiprstima raskine onu halku triput prekovanu. Čupa iz korijena mlade topole, lomi kamene ploče i svaka čudesa čini. I bezbeli, šta će ti našim ljudima prvo pasti na pamet, nego da nagovore Sehaba da Ahmi Velagiću izađe na megdan. Pristade crnac, ali zaboraviše da bi i Ahmu valjalo nagovoriti.

Tri im je dana i tri noći, livanjskim trgovcima i bogatunima, trebalo da Ahmu nagovore da se pohrva sa Sehabom. Naobećavaše mu se zlata i svakoga blaga, a on im sve govori, ne mogu, u zemlju ću propast ako me golog vide. Biva, ne smije on pred ljude samo u gaćama izaći. Ali nije mogao Ahmin sram biti jači od njihove upornosti, insan je nemoćan pred svakom uši, te je na kraju popustio. Izvedoše ih obojicu na mejdan. Vođa onih pehlivana stručno ih namaza bademovim uljem, bljesnuše mišice, poduhvatiše se crni i bijeli čovjek i začas se Ahmo Velagić nađe u prašini. Sehab ga uhvatio za vrat, viče: "Predaj se!", ali Ahmo neće, nego napinje one žile, svaka mu tri prsta debela, zacrvenio se ko mahrama u lude Anđe, pa lomi crncu snagu u rukama. Salomit će je, misli, svojim vratom.

A ljudi pozeleniše od straha, neko viče — nemojte, prekidaj to, a vođa pehlivana maše i govori — ne može, i po ljudskoj i po Božjoj, prekinut može samo onaj dole.

Davio je Sehab Misirac sve do podneva, puna četiri sata i još malo više, ali ne zadavi Ahmu Velagića. Kad mu je popustila snaga, zadihan se srušio u prašinu, a naš Livnjak skoči na noge kao da ništa nije ni bilo, prihvati protivnika za vrat, Sehabu se u trenu zabijelise oči pa klonu kao cvijet bez vode. Pola mu dana trebalo da se povrati, a onda je skupa s pehlivanima nestao iz Livna da se više nikad ne vrati.

Tako je Ahmo Velagić nadjačao najjačeg čovjeka na svijetu. Kako je Livno čaršija na kraju svijeta, a ono što se u Bosni dogodi, kao da se dogodilo nigdje, tako je za vjerovati da je Sehab i dalje govorio da je najjači, raskidao

lance, lomio bukagije i čupao mlade topole, ali je dobro pazio da ga putevi ne nanesu k nama.

Tu bi priča i završila, zapravo ne bi je ni bilo, da među narodom koji je pratio megdan nije bilo i jedno žensko. Pokrivena od glave do gležnjeva, šutjela je i skrivala dlanove da joj se ne pozna koja je, gledala je Ahmu, i zagledala se u njega, Atlagića Fata.

Da ju je neko pratio kući, vidio bi kako iza nje ostaje mokar trag. Da je presjekla put lovačkim psima, oni bi zagubili jazavca i lisicu. Pa neka je sto puta ružno o tome govoriti, Ahmina ljepota i snaga potekoše niz Fatu poput Vrbasa niz zemlju Bosnu. Atlagići su bili čaršijski koljenovići i oduvijek se znalo šta je u Livnu njihovo i šta ti, ako si Atlagić, po pravdi Boga pripada. Vazda se imalo, ni za bezrodnih godina i ratova ničega nije usfalilo, nosilo se ko usred Stambola, a ni hodža i hafiza nikad nije manjkalo. Ali loza im nije bila za megdana. Uskih bokova i lomnih zglobova, vitki i u dubokoj starosti, ni u jednom Atlagiću ne bi mesa za pola normalna čovjeka. Otpuhao bi ih svaki jači vjetar.

Ali ako takva građa za muške i nije velika sreća, ženama je odreda davala ljepotu. Ko se Atlagićkom oženio, taj se u životu imao čega nagledati. Fata je došla potkraj loze, ali opet dovoljno rano da bi bila ljepotica. Bezbeli da nije znala šutjeti u koga se zagledala, ili nije ni htjela — da je ne daju za drugoga, a kako je bila u oca jedinica, on nije imao srca da joj išta brani. Njegovo je bilo samo daju odgovara. A odgovarao ju je tako i toliko stari Safet da ga je na koncu prekinulo. Na dženazu je, kao što je i red, došla sva čaršija, dođođe i Velagići, pa dok je Safeta spuštalo u zemlju, možda baš u isto vrijeme i usred tevhida, u kući iz koje se još nije izgubio ni rahmetlijin dah, šapnu Fata nešto na uho Zuhri, sestri Ahminoj.

Šta joj je šapnula, nije da bi se znalo, ali malo zatim krenu ašikovanje.

Viđali su ih po baščama iznad Atlagića kuća, njega kako se nadviruje preko avlijskoga zida i nju kako s druge strane prinosi peškun da stane na njega i bude Ahmi ravna. Priča se da su je vidjeli kako pred njim skida zar sa lica i razmotava šamiju. Kažu da joj se kosa rasula do pola nožnih listova i da je zamirisalo do pola sokaka. A kako li je onda, Bože slatki, mirisalo Ahmi Velagiću! Pa šta god da se mislilo i u Atlagića i u Velagića, te šta god da se

pričalo po čaršiji, dođe svima normalno da se dvoje mladih uzmu. Ako su njihovi nešto drugo računali, račun im je propao, pa se pomiriše s tim.

Zima se bližila kraju i pade dogovor da vjenčanje bude pred Alidžun. Dosta je to vremena da se jedni i drugi pripreme, ali i da se mladi zažele jedno drugoga. Bilo bi tako da se na samo Jurjevo nije dogodilo ono što se moralo dogoditi jer je morao doći kraj mutnih livanjskih vremena, viška zlata a manjka pameti.

Kauri su na grad udarili s tri strane, a na četvrtu je bježalo sve što je imalo snage u nogama. Poluotkrivene žene i djeca, starci koji su samo coktali i potvrđivali — zadovoljni jer se njihovo ostvarilo, muškarci u snazi gledali su mrko u zemlju — kao da im je ona kriva, oni bogatiji zvjerali su okolo praznih pogleda — očito brojeći ostavljene dukate, raspušteni askeri su pametovali, muhtari su se pitali zna li se za ovo u Travniku i Sarajevu, pa ako se zna, zašto ne stiže pomoć?, telali su od uha do uha prenosili lažne vijesti, a sirotinja je neutješna plakala, jer koje imao najmanje, po nekoj našoj računici, u surgunu najviše gubi... Oni kojima je bilo ispod časti da se nađu u toj bježaniji, koji nisu stigli ili kojima se bježalo malo sporije — da im se ne bi primjećivao strah, bijahu posječeni, posmicani kuršumom, nožem ili na neki treći način. Kauri kao da su mjesecima hodali preko pustinje, pa su tako ožednili da se preko svake mjere napiše krvi. Pobili su sve muško što su zatekli, a da mu je glava bila iznad puščanog kundaka. Puške im bijahu nekakve kratke, ko ih je pravio, taj ni prema djeci nije imao milosti.

Tog dana bio sam jedini Livnjak kojega sudbina nije stigla. U kuću nam je upao kaurski vojvoda lično, sa još dvojicom. Mater zatekoše u mutvaku, taman grijala vodu da me opere. Onaj jedan upita: "Da siječem, vojvodo?", svidjelo mu se, valjda, glavu da joj kuha u onome loncu, ali vojvoda reče: "Nemoj! Ako nismo nijednu žensku sjekli, onda nećemo ni ovu."

A mater šuti, riječ da progovori, samo stoji i gleda kako se mjehuri zraka dižu prema površini. Tako dođoše i do mene. Ležim onakav kakvog me je ostavila, gol kakav sam bio i prvoga dana, a pomaknut se ne mogu da pokrijem sram. "Pomozbog domaćine", nasmijao se vojvoda. Ona dvojica stoje na pragu i ne smiju ući. Prepali se golotinje. Ja šutim. "Je l' se to u ovoj kući ne pozdravlja kad dođu gosti?" Ja opet šutim, šta ću mu reći.

On mi se tad unese u lice, vidio sam mu svaku žilicu u oku, a oči crne, zjenice im se ne daju razabrati. Veli: "Sevap bi ti učinio ako bih te zaklao!" A ja mu gledam onu bijelu skramu na jeziku, osjetim mu dah, a u dahu nema ni rakije, ni luka. Pomislih, kao što mi je u oca bio. "Bi", rekoh mu, "sevap bi mi učinio ako bi me zaklao".

"E, vidiš domaćine, mi nismo Turci pa da činimo sevapa. To reče, potjera onu dvojicu pred sobom, i ode."

A mater pala po meni, suza suzu goni, govori: "Sine materin, šta bi mater bez tebe, gdje sevap spominješ... "Ja šutim i znam da bi i njoj sevap bio. Manja je žalost da živi od tuge, nego da me tri puta dnevno pere kao što me je prala i prvoga dana. Kažu da nema veće sreće nego kad mater prvi puta nahrani dijete, ali ja nešto računam da veće nesreće nema nego kad tako čini do kraja života.

Ispred džamije okupili su ono ženskadije i maksumčadi što je u Livnu preostalo. Baš svakog živog Božjeg stvora osim matere i mene. Pa vojvoda obilazi od djeteta do djeteta, jednog pomiluje po kosi, drugom veli: "Ma vidi ga plače, tolika momčina, a plače!", treće dijete podigne na ruke, pa ga dvaput baci u zrak, a dijete se nasmije. Žene šute i gledaju, suze im se osušile od užasa ako su ih i imale, pa ne smiju ni misliti kako će ovo sve da završi.

A on nakon što je obišao djecu, diže pogled na matere. Pa ih sve gleda kao što dobar mesar gleda zaklano tele prije nego što ga raspolovi. Jednoj zavukao ruku u njedra, uhvatio je za sisu, žena se samo kameni, a on ju pita: "Je li dojiš ili ti je uvijek ovakva? Ako je uvijek, onda ćeš mi biti žena."

I tako vojvoda dođe pred Fatu Atlagića. A ona među onim siroticama izgleda kao da se za Bajrama obukla. Tepeluk joj sav u srmi, rasula se po njoj svila, pafte se ispod sjaje i izazivaju, a na nogama papuče, crvene sa zlatnim nitima, kao da su jučer iz Sarajeva stigle. Samo što joj peča nije preko lica, biva da kaur ne ima šta otkriti.

Gleda vojvoda Fatu, gleda ona njega. On je gleda onoliko dugo dok Fata ne obori pogled. Od straha ili srama, vojvodi je svejedno. Ali kako je Ahmo mogao pola dana izdržati da ga crni Sehab davi, tako bi i Fata pola dana izdržala vojvodin pogled. Nakon čega bi njemu iskapale oči. Pa da se ne bi

smanjio pred svojima, a bogme i pred samim sobom, vojvoda progovori:"Eno ti hanuma česme. Pa deder uzmi turski abdest na se. U mene ga bogme uzimati nećeš." Fata skoči, oči bi mu iskopala da može, ali jezik joj se po srcu pusti: "Stan der malo, vojvodo! Ako dođe Ahmo Velagića, zor delija, a u mene ašiklija, mogao bi i tebi abdest zatrebati."

Ako se tad Livno nije cijelo u kamen pretvorilo, onda nikada neće. Prolomila se jalija mukom od kojega uši zabole gore nego od topova, pa ne znaš u koga je veći zor, u kaura od sile koja ih kameni ili u žena od straha koji ih kameni. Vojvodi je preostalo samo jedno. Da zdere svilu sa žene, golu ju baci u prašinu, pa ju isiječe i svaki joj komad kosti i mesa u zemlju zabije. Inače mu propade svo vojvodstvo i sva sila njegova.

Ako tako ne učini, znao je, grijeh će mu porasti do neba. Osvetit će mu se svako zlo koje je u životu učinio. Da je kaluđer, ne bi tako nešto mogao pustiti. Ali kaurski vojvoda nije pogubio Fatu Atlagića. Nije joj se nadmoćno podsmjehivao, mudro je znao da to ništa ne vrijedi. A ne bi to činio niti da vrijedi. Gledao ju je, ona je gledala njega.

Kako je gledanje prestalo, ne zna se. Kauri potjeraše žene i djecu pred sobom, da se lome po kamenju dok ih oni objahavaju i paze da ko ne umakne, a na čelu vojvoda, jaše na alatu. Pred sebe posadio Fatu, baš kao da mu je nevjesta. Dobar je morao biti konj koji je izdržao takva dva bijesa na sebi i nosio ih sve do ravne Romanije.

Tog proljeća Livno je viđalo rane, liječilo se od sramote i pokopavalo mrtve. Klanjale su se dženaze i učile kabur dove sve dok ih i posljednja muška glava nije napamet naučila. Od zlata nije ostalo ništa, a malo je bilo i kuća koje nisu do temelja izgorjele. Kauri popališe šta god su stigli, da se Livnjaci imaju oko čega zabaviti i da im se ne da vremena da krenu u osvetu. Čaršija više nikada nije izrasla onakva kakva je nekad bila, te ostade samo priča da joj do Prizrena nije bilo ravne. Ali godina je, srećom, bila rodna, pa gladni ostadoše samo oni koji su navikli gladovati.

Nakon mjesec ili dva počeše se vraćati žene. Slomljenih noseva, izranjavljenih nogu, a poneka i bez oka, stizale su kasno noću i uvlačile se u kuće kriomice. Neku Belkisu muž je izbacio van, pa je danima poluluda bauljala Livnom, sve dok je jednoga jutra ne pronadoše obješenu u šljiviku

iza kuće. Jadnica je baš htjela umrijeti, jer stablo bijaše mlado, a grana o koju se vješala savila se skoro do zemlje. Našli su je kako kleči, jezik joj ispao iz usta i uneredila se kako to već kod obješenih biva, a pogani glasovi, nije moje da govorim čiji, kazivali su da nije ni čudo da Belkisa kleči nakon što je kaurske običaje prošla.

Velika je sramota sa ženama došla, jer je bilo važno da se zaboravi ona veća, kada su muški krenuli u bježaniju. Brzo se i zaboravilo, ali ženama do smrti nije zaboravljeno. Nijedno se dijete nije vratilo, kauri uzeše danak u krvi. Velagići su na Jurjevo najgore postradali. Pala je svaka druga muška glava, ali niko bez puške ili handžara u rukama. Ahmo se, vele, tukao s desetoricom i devet ih je povaljao po ledini, ali deseti mu je s leđa zabio nož. Riknuo je kao bik i okrenuo se, ali mu je rana uzela snagu, pa ga je kaurin lako savladao. Ne zna se je li istina, ali ljudi pričaju da ga je sam vojvoda povalio, najprije mu zabio bodež među rebra, triput ga okrenuo, pa kako Ahmo nije ispustio dušu, klao ga dok su mu dvojica držala ruke.

I opet su izdržale žile koje su bile jače od ruku Sehaba Misirca. Mislili su da je mrtav, a on se uspio odvući do šume. Našao ga je Mujo Berberović kako leži u nesvijesti, pa ga je s još petoricom nosio do Velagića katuna. Tamo je na slami i ovčjim kožama danima ležao ni živ, ni mrtav. Samo se čekalo kada će mu duša otploviti, te ga nešto i nisu pokušavali povratiti. Niti su znali kako bi.

Poslije je pričao da mu je u san dolazio sahadžija nebeski. Ko ti je, bolan Ahmo, taj, čudili se ljudi, nema takvog. Ima, ima, vidjet ćete vi kad vam dođe vrijeme da pođete s ovoga svijeta. Veli da je došao s velikim crnim ključem i da mu je govorio: Ahmo, ja učinih što je do mene, a sad halal ti bilo, spremaš se na ahiret. Biva, navijao mu je srce dok je išlo, pa kad više ne ide, red je da mu to kaže. Svakom će to biti rečeno, govorio je Ahmo. Ali ga je upitao može li mu ostaviti svoj ključ. Niko mi to nikad nije tražio, ni najgori zlotvor koji dženneta vidjeti neće. Nikome nije draga muka od umiranja. Ali ako već hoćeš, evo ti ključ, pa tjeraj srce kad ti je muka toliko omilila. No, znaj da ćeš na kraju popustiti. Kome je odbrojano, taj se ne vraća. I tako je, veli Ahmo, on tjerao svoje srce, a sahadžija mu svake noći dolazio da ga pita je li mu dosta i zašto mu je do zemaljskog života stalo. Da Fatu spašavam iz kaurskih ruku. Kad to učinim, mogu i u džehennem ako treba. Sahadžija se čudio,

govorio mu da će je Allah spasiti, ali nije pomagalo. Ahmo nije imao vremena da čeka na Allahovu pomoć.

Učevni ljudi su Ahmi Velagiću govorili da nikakvoga sahadžije nema, niti se iko njemu sličan spominje u Knjizi, i da mu je sve to od gubitka krvi i ognjice, ali on se nije dao, nego je ponavljao da će vidjeti oni kad dođe vrijeme.

Sredinom ljeta bio se sasvim oporavio i skoro da će krenuti da traži Fatu po Bosni, kadli se u Livnu pojavila Zejna, udovica Šefkije Atlagića, žena koja je najduže ostala kod kaura, a za razliku od onih koje su ranije dolazile, nisu je potjerali, nego je pobjegla. Ukrala je konja i pola Bosne prejahala te je čaršijom uzdignute glave prošetala. Ako nešto ima, to će biti rečeno između mene i moga mrtvoga čovjeka. Drugi neko bude li mi šta rekao, kopat ću mu oči i klet ću mu sav porod. Tako je kazala i bogme je dobro prošla. Ostala je izuzeta od sramote, iako na njezinom licu nije bilo traga od mučenja. Dobro su je pazili oni kod kojih je bila.

Zejna je Ahmi poručila da ne traži Fatu, jer ako je živ i nađe, neće mu drago biti. Ništa mu drugo nije htjela reći, osim još da je Fata sačuvala svoju čast, ali nije sačuvala njega. I bolje da mu ništa nije govorila jer je Ahmo Velagić istoga časa skočio na konja i bez pozdrava odjahao niz čaršiju. Bilo je ljudi koji bi pošli s njim, s nekima se i dogovorio, ali to što mu je kazala Zejna, bilo je dosta da krene sam. Daleko je ravna Romanija i puno je vremena prošlo.

Na putu je vojvoda pazio da Fati ne usfali ni ptičjega mlijeka. Trojicu je zadužio da paze na nju, a ona je u prašinu bacala sir kojim su je nudili, pljunula je na janjca kojega su za nju ispekli, a jednoga je kaurina tako nogom udarila u glavu kad joj je htio pomoći da siđe sa konja, da su ga morali vraćati iz nesvijesti. Ali ne daj bože da bi joj ko uzvratio. Vojvoda Fati ništa nije govorio, a svojim je ljudima rekao što je trebalo. Oni su ga slušali, ali se znalo da to ne može dugo. Mogu mislit kako su odahnuli kad se nakon deset dana stiglo pod Romaniju. Tu ćeš spavati, pokazao joj je lijevu stranu svoje postelje. Ako ja budem spavala, ti sigurno nećeš, rekla mu je. On je odšutio.

Tri je noći Fata Atlagića pjevala sve pjesme koje je znala, tako da vojvoda

nije oka sklopio. "Neću te siliti", rekao je. "Ne možeš me siliti", odgovorila mu je. "Mogao si me ubiti, a to nisi učinio. Druge sile, vojvodo, nemaš." On je još jednom odšutio.

Sutradan je naredio neka se Fata odvede u Novakovu pećinu. Vodila su je dvojica njegovih hajduka, a tri koraka iza išao je kovač s lancima i bukagijama. "Bona curo, zašto to činiš, pitao je Fatu dok ju je okivao, zar ti nije bolje da pođeš za vojvodu? Boljeg od njega u Bosni nećeš naći." A ona se samo nasmijala.

Ostavili su je tako okovanu, ali su pod nju stavili dušek i jastuke. Hrane i pića joj nije usfalilo, a na glavi joj isti onaj tepeluk s kojim je pošla iz Livna. Ali džaba joj sve to kad nema crnje i strasnije noći od one u pećini, gdje se svaki glas trostruko čuje i ne znaš hoće li te raskomadati medvjed ili strah od medvjeda.

A opet, ne zna se ko je teže spavao, Fata u pećini ili vojvoda na desnoj strani postelje, jer se, čim je svanulo, zaputio k njoj. Došao i šuti. Šuti i ona. Odšutjeli bi tako duge razgovore da on nije učinio nešto što nikako nije htio, ali se nije mogao obraniti. Kleknuo je pred nju i snebivajući se, kao da ruku gura u vatru ili kao da se bori s većim junakom od sebe, prstima joj prošao kroz kosu. Fata se nije otresla, niti ga je pokušala udariti onim lancima. Ponovio je pokret, a ona kao da mu je obraz prislonila uz dlan. Ili se njemu samo tako učinilo.

"Slab si vojvodo, rekla mu je tada, okuješ me u pećini, a podame turiš dušek i srmali jastuke. Mekši si od ovoga dušeka, ali džaba ti sve."

Klečao je vojvoda pred Fatom svakoga jutra, podneva i večeri. Ako bi ostao duže, pa bi ga uhvatio mrak, pećinom su zapjevala dva njihova daha. Da ih je čuo neko ko ne zna šta je, mislio bi da to mladi sultan u haremu ljubuje s najljepšom robinjom u carstvu. Ali bijaše to samo glas pećine i ništa drugo. Kad bi joj dodirnuo kosu, ona bi se pustila, ali čim bi je upitao hoće li poći s njim, ona bi se nasmijala, spomenula mu dušek, rekla mu daje slab, da su bukagije na njegovim nogama, ali se ne vide, ponizila ga kako samo žena može kad nije pod muškom voljom.

Vojvoda je odlazio pognute glave i sutra se vraćao. Njegova muka drugima

je bila nevidljiva, jer je s njome rasla vojvodina okrutnost. Po Romaniji se sa strahom govorilo o sultaniji u Novakovoj pećini. Zavoljela ga je čim je nije pogubio kad mu je rekla da će i on abdest uzimati. Ali svoju ljubav nije puštala van, niti je ljubav prema kaurskome vojvodi išta mijenjala u Fati Atlagića. Osim jednoga. Ahmo se u njezinoj duši smanjivao iz dana u dan te na kraju nije bio veći od drage zagubljene stvari. Pretvorio se u mahramu koja je ostala zaturena na dnu sehare. Prevrnula bi kuću da ju nađe, ali onda je došla neka ljepša mahrama, više nalik na ono što je skrivala njezina duša, pa kad je na kraju na dnu sehare našla onu staru, mogla je samo uzdahnuti i u tom je uzdahu sahraniti. Eto, takav joj je bio Ahmo Velagić, dok je okovana na dušeku u Novakovoj pećini dočekivala i ispraćala kaurskoga vojvodu.

"A zašto ti ne bi pošla za me?", upita ju vojvoda. Ona slegnu ramenima, pa reče: "Razloga ima ko zvijezda na nebu, ali jedan je glavni. Nije nam iz dobra počelo, pa nam u dobru ne može ni završiti."

"Zašto ne bi moglo", upita on, "ko je ovdje od mene glavniji pa tako odredi?"

"Ovdje i nije, ali tu jest," reče Fata, pa pokaza na svoje grudi, a zatim gore, u nebo iza pećinskoga svoda. Nakon svega što si činio, mi vojvodo ne možemo skupa u jedno, a meni se u džennetu ne ostaje samoj. Kako je to rekla, salomi se u njemu sve, pa zaplaka. Nije ga tješila, niti je njegova suza povukla njenu. Dolazio je i sljedećih dana, klečao pred Fatom, ali joj više nije dodirivao kosu. Upitao bi — je li ti hladno, je li ti tvrdo, je li te strah medvjeda, a ona bi odmahivala glavom i nikad ništa nije tražila. Da mu je barem tražila da ju oslobodi, njemu bi bilo lakše. Ali niti to.

Sastaviše se nebo i zemlja kad Ahmo Velagić izjaha pod Romaniju. Pala noć usred bijela dana, a munje udaraju u sve što je više od puščanog kundaka. Ali njega nije briga, nego tjera svog vranca do pred prve kaurske kuće.

Nogom je tresnuo u vrata, a onaj što mu je otvorio, u ruci je imao nož. "Nisam došao da te ubijam", reče Ahmo, "nego sam došao da te pitam". Eno je u Novakovoj pećini, reče kaurin, a da ga nije ni upitao. I neka si došao da nam nevolju skineš s vrata. Dok je gromove rastjerivao oko sebe, Ahmo je kudio svoju sporu pamet. Trebao je posjeći kaurina jer je Fatu nazvao nevoljom. Našao ju je kako sjedi na dušeku, pod glavom joj jastuk, a na

rukama i nogama lanci. Stoji Ahmo, gleda Fatu Atlagića i ne prilazi. Ako je po bukagijama, onda sam te došao izbaviti, ali ako je po srmali jastucima, tada sam uzalud dolazio. Pa ti sad reci.

"Nije ni po jednom, ni po drugom", reče Fata.

On se sjeti nebeskoga sahadžije, kad mu reče da je uzalud ključem tjerati srce nakon što mu dođe kraj. Najradije bi se okrenuo i otišao, pa pustio konja da nastavi svojim putem, a na sebe dozvao munju.

"Je li tako?", upita je još jednom.

"Jest, jadan bio Ahmo", reče mu i pogleda ga, a osmijeh joj kao kabur usred pusta mezarja.

Kako se okrenuo, tako se nađe pred kaurskim vojvodom. Stoji čovjek od Ahme za glavu manji, u ruci mu puška, za pašom sablja dimiskija kakve su se nekada davno nosile. Ne miče se i ništa ne govori, a munje ga s leđa obasjavaju, tako da mu se ne vidi lice, nego svako malo poput izvora na suncu bljesne njegova sablja.

Stajali su tako jedan pred drugim dva muška. Vojvoda bi na munji vidio Ahmino lice, Ahmo njegovo nije. Ako bi se i imali oko čega porazgovoriti, a vazda ljudi imaju, pa bi i najgorega dušmanina nešto upitao, sad ih je spajala samo šutnja. Jedan je mislio zašto ga drugi nije ubio dok mu je stajao iza leđa. Šta je u tom času mislio drugi, to niko ne može znati. Velika je tajna u čovjeka koji naoružan stoji i mirno čeka pogubljenje.

"Nemoj, Ahmo!", vinula je Fata, a njezin je glas sedam puta odjeknuo u dubini Novakove pećine. Fata Atlagića se vratila u Livno, a Ahmu više niko nije vidio. Pričalo se da je u Sarajevu, pa da je u Travniku, pa da se pridružio onim pehlivanima i da sad njega vodaju kao najjačeg čovjeka na svijetu. Govorilo se da je izgubio snagu i da se propio, da na Adi Ciganliji pretovaruje džebanu i da je stigao do Ankare, samo da pobjegne što dalje od svoje ljubavi. Možda i nije Ankara, ali je istina da je bježao. Poslije sam nešto mislio je li mu kad palo na pamet da bi ostao njezin zauvijek, samo da je htio biti na vojvodinom mjestu. Fata bi viknula — "nemoj, vojvodo!", i to bi bilo zadnje što bi čuo u životu. Kao da je išta dobro, jadan, više i mogao

čuti. Daj Bože da nije tako pametan, pa da zna šta mu je kaurski vojvoda na kraju učinio. Fata se poslije udala za Adembega Šahinagića, udovca iz Bugojna, i živjela onako kako žive žene kojima je dogorjelo prije vremena. Ugasila je svu svoju ljepotu onako kako se gasi svijeća, sa dva prsta, hladno i bez straha od vatre koje nema čim je dotakneš.

Nadživio sam ih, čak i ako dišu. A većeg se lukavstva nisam dosjetio nego da onima koji mi dolaze da pokupe sevap razgovarajući me, velim kako je nebo velika modra hartija koju je Bog za zemlju svezao tamo nad Bugojnom, u vrhovima planine Raduše i da svako malo dođe neka budala, zapali kraj hartije, taman da se nebo razgori nad našim glavama. Sitno je to od mene, ali ne znam kako bi ih drukčije potjerao. Velika su napast ljudi, ali livanjska djeca su dobra. Okreću mi glavu kada mi sunce počne pržiti oči. Sve se nadam da će neko od te djece u dobro odrasti, pa da mu kažem kako mi je od sve žalosti moje jedino žao što teman učiniti neću jednoj ljepotici i jednom razbojniku, Fati Atlagića i kaurskome vojvodi, kojem, evo, ni imena ne znam.

DERT

E moj Hamza, to ti je isto kao da si se meda prejeo, šepao je uz mene Faruk Beširlija, ložač na relaciji Sarajevo — Višegrad, a ja mu govorim neka me se ostavi na miru. Ionako ćemo zadnji stići, kad pola teferiča prođe i već se bude znalo ko je na čijoj strani. Neka, Hamza, samo neka, nije tebi ni do nas, ni do naših teferiča. Znaš ti uz koga se najbolje teferiči. Zato ti i jest tako, baš kao da si se prejeo meda. Onog livadskog, s ravne Romanije...

Eto, tako ti se razgovorismo Faruk Beširlija i ja, a nigdje nam se zapravo ne žuri, jer sam ja već okasnio, a njemu je i tako svejedno. Prošle su mu godine kad se mogao nadati da ga neko čeka, ako je tih godina u njega ikad i bilo, jer s kraćom ti se nogom nešto i u glavi promijeni. Ne znam kakav je ranije bio, on je na željeznici prije nego što sam se ja i rodio, ali u ovih šest—sedam godina otkako smo skupa, Faruk se vazda uhvati jednoga vica, rečenice ili samo riječi, pa ju cijeli dan ponavlja, sve dok ti na uši ne izađe i ne počneš je u glavi vrtiti i nakon što Faruka otjeraš od sebe.

"E, Hamza moj, tebi je sad isto kao da si se meda prejeo!"

A ja šta ću, nego se smijem, i ne bi bilo pošteno reći da je od muke. Smijem se, brate, jer mi je dobro. Bez obzira na Faruka i na to što me je vratilo s pola puta jer sam zaboravio harmoniku. Dobro mi je jer je danas subota, a sutra je nedjelja, oficiri su izveli milostive u špancirung, idu niz aleju i s visine gledaju platane, djeca im se smiju, a nene se i dalje ibrete, prvo okreću glavu, pa se vrte oko sebe ko zvrkovi, sve ne bi li se odnekud pojavio neko ko bi im kazao: pa čekajte ljudi, ne može to tako. Prođe već trideset i pet godina kako je Švabo u Bosnu došao, a one se i dalje ibrete. Mislim se, Bože dragi, kako li će biti pusto ako jednom dođe i taj dan kada više neće biti starih nena da se ibrete carskim oficirima i njihovim ljupkim bečkim milostivama. Hamza dragi, ti si se meni meda prejeo...

A s Igmana sve pirka onaj hladni vjetrić, jedva da se pod njim i listovi na granama pomiču, čisti s trešnje sasušene latice behara, ali hladi kao što to

samo u junu može, u junu i na Ilidži. Meni se nekako čini da takvog vjetra nigdje osim kod nas nema, jer da ima, već bi se nešto o njemu znalo. Hvalio bi se Švabo, a Francuz bi pola svijeta u Pariz dozvao samo da osjete kako je kada taj vjetar hladi. Da ga je u Stambolu bilo, ne bi Turska tek tako propala, ili daje sultan ikada došao na Ilidžu, ne bi mu carevina propadala i ne bi Bosnu ostavio Švabi. Ja sve nešto računam ako car Franjo dođe u Sarajevo, a priča se da će doći, pa ako ga zapute na Ilidžu, ostat će nama Austrija za sva vremena. I bolje je da ostane, jer briga je vazda od onoga ko vlada, a naše je da radimo, teferičimo i ne rješavamo svjetske probleme. Još kad juni ne bi prošao, ili kad bi svaki mjesec u godini bio takav, vruć, a s tim igmanskim vjetrom, čovjek bi po vas dan samo hodao, od Marijin dvora do Ilidže, pa do Vrela Bosne. A onda bi se svalio na travu, zalegao uz sofru na ponjavi koju neko donese, pa bi se rastočila mehka gradačačka, razlomilo bi se sira i hljeba, i tako cijeloga života. A kad bi jednom došlo vrijeme da se seliš na ahiret, molio bi Allaha da te pusti još malo. Taman da si čist kao tek rođeno dijete i bez ikakvih grijeha, ne bi ti se džennet milio pored takvoga života. Eto, zato mi se i ne žuri. Znam da ću stići, a kad stignem, bit će mi jedino mrsko to što sam došao i što sad mogu meračiti, umjesto da je put trajao još samo malo.

"E, moj Hamza, ne mogu znati ako mi ti ne kažeš, ali meni se sve čini da si se meda prejeo..."

Heh, znam ja, Faruk samo čeka kad ću mu odgovoriti. Ili ne daj bože se obrecnuti na njega. Pa da se onako nasitno svađamo i da ga potjeram tri koraka ispred sebe, lice da mu ne gledam i da se mora okretati svaki put kad mi nešto govori. On bi da skrati vrijeme, a ja bi da ga produžim. Stigosmo tako do tri hotela, Švabo sagradio čim je došao, ko veli da se zna kako će nas počešće obilaziti iz Pešte i Beča. A ispred hotela starac s bakenbardama, ima u njemu dva metra, u admiralskoj uniformi. Gdje si ti zalutao, mislim si, nigdje ti ovdje nema mora. Pa gledam ja njega i gleda on mene i sve mi se čini da bi mu drago bilo kad bi se upitali za zdravlje. Smješka se admiral kao da je sad trojicu izvarao na kartama, pa se smješkam i ja. On vadi ruku iz džepa, upire prstom u harmoniku, i meni bude žao što ne znam njemački, pa da ga pozovem da ide s nama. Nije važno što ne bi pošao. Bio bi nam obojici merak.

"E, moj Hamza, znaš li da ti se ja nikad nisam u kočiji provozao?"

Vidi čuda, Faruk Beširlija ne spomenu med! Ja vala jesam, kad god bi se napili, ja bi se fino kočijom vraćao, rekoh, a kočijaši se baš poredali, jedna kola za drugima, pa tako deset komada. Gledaju nas i cijene jesmo li ili nismo mušterije. I nijedan da poleti, da nas nagovara. Pa da, kad ne izgledamo kao Švabe.

"A da znaš da bi volio, jednom se provozat, pa mogu fino i umrijet. Zamisli, nit sam kondukter, nit sam firermašinist, a u kočiji se gospodskoj vozam", govori Faruk i gleda kako se sjaji konjska dlaka i drhte sapi od silnoga zora. Čim neko naiđe, hajvan misli da će u kočiju.

"Ma i nije ti nešto kočija, bolji ti je drugi razred u vozu", velim mu i premjestim harmoniku na drugo rame.

"A je l' ti teška, hoćeš da ti je ja malo nosim? Neću, bolan, ako ju mogu svirati, onda ju mogu i donijeti na svirku."

"Neka, daj Hamza, nije meni teško..."

Zaintačio Faruk da mi ponese harmoniku, a ja nikako da se domislim šta mu je. Nikad takav nije bio. Čuj, da on nekome nosi harmoniku! Ali sve čekam kad će reći da mi je teška kao da sam se meda najeo...

Eto, a da smo pošli kočijom, nikoje ne bi trebao nositi, reče nakon što smo prošli dvjestotinjak metara. A meni se namah stužilo, gledam ga onako malehnog, u čakširama iz turskog zemana, šepa i sopće, a lice mu sivo kao u onoga koji neće još dugo. Pa i neće, pomislim, ima već godina Faruk Beširlija. I neće se nikad provozati kočijom...

Kako mi to pade na um, zgrabih ga za ramena i okrenuh ga na drugu stranu, kao da je drveni lutak, a ne čovjek, pa ga gurnuh da ide preda mnom. "Šta ti je, Hamza, šta sam ti sad uradio, gdje ćemo sad nazad", prepade se Faruk Beširlija, a ja mu ne mogu reći, jer ne znam kakav će mi glas iz grla izaći, da ćemo se kao gospoda provozati kočijom. "Jebeš pare, platit ću, i jebeš merak od duga hoda ako je ložaču došlo da se provoza kočijom."

A kako mu je lice sinulo kada se popeo na kola! Sjeo je uz kočijaša, a ovom na glavi halpcilindar — mogli smo i u onoga s fesom, ali znam da je Faruku ovo veće, pa mu se i lice odmah prebojilo, zarumenio se i zaplavile mu se oči, odmah se trideset godina podmladio. "Hvala ti, Hamza moj dobri, ovo ti zaboravit neću!"

Ja se mislim šta mi, jadan, imaš nezaboravljati i kakve koristi kad će i to proći. A pokraj nas promiču platane, Švabo ih zasadio kao pod konac, tako da im ne vidiš kraja, a mjesto do kojeg ćemo stići sitno je da se igla u njega ne bi mogla zabosti. Čini ti se da nema prolaza, a opet znaš da ćeš proći i da će se drvoredi na kraju razmaknuti. Ili znam ja, jer sam se u kočiji već vozio, ali Faruk ne zna. Zagledao se niz aleju, sve skuplja oči i žmirka, ne bi li ugledao prolaz, ali prolaza nema pa nema. I opet je onako star, briga mu se kao muški zar spustila preko lica.

"Ne boj se, bolan, to ti samo tako izgleda", govorim mu.

"Ama, ne bojim se ja toga. Ničega se ne bojim. Nego mislim šta bi bilo kad bi sad, evo dok se ovako vozimo, svega nestalo."

"Kako će, jadna ti majka, svega nestati, i to baš u subotu popodne, a sutra se ne radi?"

"Eh, a ja ti mislim da nema boljeg dana od jednog ovakvog, pa da dragi Bog duhne u lampu i kaže — gotovo je. Kad je kijamet, ili kad uzbrdo ložim mašinu i ne znam hoće li ufatit zaleta do vrha, ili kad se sastave nebo i zemlja, ja znam da On o svemu brine i da mu je po volji, ali ovako, kad se sve smiri i umiri, meni se učini da je Njemu dodijalo i samo što ne puhne u lampu."

"E, pa efendija, kakav li je tebe tudum učio vjeri. Nije Allah nena Belkisa da puše u lampu."

"To ti misliš jer si još mlad. Jednom ćeš se samo probudit i u pameti će ti već biti da je gotovo i da gore negdje na Igmanu dvojica testeraju jelu i za tvoj tabut. Tako će ti biti moj Hamza..."

Kako mi to reče, tako se izgubi svjetla među krošnjama. Nije da je sunce

zašlo za oblake, jer ih nigdje na nebu nema, nego kao da ga oko više ne prima. Eh, što te provozah budalo stara, što uopće s tobom krenuh? Mogao sam te pustit da sam ideš, ne zovnut te kad te vidjeh kod stanice na Cengić vili... Govorim tako sebi, ali mi se ne da povjerovati. Pa gledam gospodske vile kako niču na Stojčevcu, evo ih dvije koje tu nisu bile prošli put, ali umjesto da im se radujem, ili da mi omrzne krst što se u njima baškari, kao što mi i jedno i drugo inače dolazi kad idem na vrelo, meni se učini da te vile zidaju za ljude koji će se u njima obvikavati na grob. Bogati su, pa im se može. Sjede u onim stolicama za ljuljanje, Allahu mili ludog li svijeta, zar šamlica nije da insan osjeti čvrstu zemlju pod sobom!, a na zidu im kuca drveni sahat i ptica im kukakvica uči njihov švapski dženaza namaz.

Ja mraka u ovakav dan! Da ga obasjaju tri sunca, ne bi bila dosta. A Faruk Beširlija kad vidje šta je sa mnom načinio, bi mu krivo i sve bi da me razvedri. Uzima kočijašu halpcilindar i stavlja ga sebi na glavu, pa mi se okreće, biva gledaj me kakva sam hablečina. A ja ga gledam, i gledam kočijaša Mađara kojem nije pravo pa šuti, ili je navikao šutjeti da se ljudi ne smiju kako govori, i vidim kako mu vjetar preko ćelave glave nosi ona tri duga sijeda čuperka i mislim se, Janoš, moj Janoš, gore je tebi nego nama. Nije ti dato da umreš tamo gdje ti je mjesto, u tvojoj ravnici, nego ćeš s nama pod zemlju, pa ćemo ti i dolje skidati šešir s glave i smijati se čim progovoriš. Nikom takve sudbine da dertom mami smijeh!

"A jesi li se ti, Hamza moj, nešto ljutio na mene?"

Rekoh, "nisam, što bih se ljutio, nego me ovaj vjetar raspuhao."

"Lažeš ti meni, nije to od vjetra, navikao si se ti u kočiji voziti."

"Nisam se, bolan, navikao, nema ti tu navike. Još Janoševi konji i nisu tako brzi, da su od onog pijanog Firdusa, od vjetra bi mi i suze pošle."

"Hajde, ne laži Hamza, nisu ti suze od vjetra, nego sam te ja naljutio."

"E, ako je tako, halal ti bilo!", digoh glas i poskočih na onoj kožnoj sećiji, ne bi li rastjerao razgovor. Ali Faruk se ne da, nije šepavog lako prevariti, pa me gleda i onaj mu se mali smiješak gnijezdi ispod lijevoga brka od kojeg bi zaplakao ko god mu znamen prepoznaje. Grdno je smiješiti se od žalosti.

"Vala, brate Hamza, ja sam se meda najeo.i dabogda me pčele izujedale! Eto, više ti od toga reći ne mogu."

To što mi se tad skupi u grudima progutalo bi sav mrak pećine na Bijambarama, samo daje pećina blizu. Ovako ostade u meni, gutao sam dok se imalo šta gutati, a onda se odjednom aleja razmaknula pred nama, ukazao se prolaz između platana, Faruk je uzviknuo: "Eno ga, inšallah, a ja mislio da nikada nećemo stići!"

Pa kako to reče kao da je zaboravio na sve što smo pričali. Skočio je dolje kao mladić, Janošu pružio halpcilindar, a ja tek kad zavukoh ruku u džep, medu kovanicama osjetih da mi niz dlan lije voda. Da odmah moram zasvirati prsti bi mi se klizali po dirkama kao ženske noge kad poledi Vratnik. Smiri se, Hamza, velim si, nije ni ovo najgore.

Do livade gdje su naši trebalo nam je deset minuta, ali se Faruk Beširlija razbrbljao za dva sata normalna čovjeka. Te kako je to kad ne ložiš dovoljno brzo, ili kad u lopatu previše trpaš, a vatra ne može gutati, pa se lokomotiva zaustavi tri metra pred vrh, čini ti se da bi je trojica jačih pehlivana mogli dogurati do gore, ali jok, valja se vraćati, nema ni pehlivana, nego sve sami oficiri i neki svijet stoje pošao rodbini u Srbiju, pa klizi nizbrdo, skroz do dna, i onda opet loži i loži i nadaj se da sad dobro ložiš, ali ti onda nema sreće veće nego kad iz drugog puta lokomotiva preskoči vrh i nizbrdo ložiš onako fino, kao što švapske gospođe iz srebrenih kašikica šećerom zasipaju vreli čaj, te odmah zatim se Faruk prebacuje na priču kako je to kad u sarajevskom polju u zemlji izgnjili krumpir, pa Glamočaci dođu na svoje i prodaju ga po Sarajevu za triput veću cijenu, a ne znaš kome je Bog dao manju pamet, njima pa im je mjesto Gla-močem nazvao, ili tim njihovim krtolama od kojih je svaka ko glava u paščeta...

A ja mu se smijem i nikako se ne mogu sjetiti šta mi se maloprije onoliko stužilo i merak mi je stalno misliti o tome, jer znam da se neću sjetiti i da je dobra ova velika radost. Onaj mi igmanski vjetar suši dlanove i skoro ću pod prstima osjetiti nevidljivo brašno i prašinu koja se ne mora čistiti. Teferič je, bezbeli, dobro poodmakao, narod se rasporedio između dva oraha, pod svakim sinija od ponjava načinjena, a na siniji bureka i raznih pita, sudžuke, sira travničkog i ilijaškog, ko i vazda svega više nego što treba. Nikoga žena ne bi pustila da se sramoti pred društvom, a malo je neženjenih kao što smo

Faruk i ja, pa se onda za zadnju subotu u mjesecu spremi i niko ne misli šta će se drugih dana jesti.

A mogao si, vala, i ne doći kad te dosad nema! Nemoj Ahmo tako, naljutit ćeš nam harmonikaša, pa šta ćemo onda, zvat Cigane sa ćemanetima? Neka, neće se on ljutit, drago je i njemu zasvirati; da mu nije toga, znalo bi se da je najgori kondukter na željeznici. A čuješ ti Fahru, on će da govori ko je najgori kondukter, a nije se vozom provezo otkad radi na željeznici! E, nek si mi ti mašinfirer, u Binježevu, zna se, mater čim muško rodi, veli da joj je to za lokomotive...

Pričaju oni tako, pa svaki vreba hoće li njemu nešto biti upućeno, da što prije odgovori, a ja sjedoh na travu, za leđa Baruhu Finciju, biljetaru sa Stupa, rekoh da onako uprazno razigram prste prije nego što navale da sviram. Faruka nisu ni primijetili daje došao, a kamoli da bi ga pozdravili, ali se on već progurao između ekonoma Muje i onog Burazerovića što mu ime ne znam, a svi ga zovu Buraz, što zbog prezimena a što zato jer iz Hercegovine švercuje duhan i tako zaradi još tri ložačke plaće, i eno ti mog Faruka, već se prihvatio uzljevaka i kiselog mlijeka, pa sve vreba onaj burek što ga je savijala Burazova Hanka, jer je njezin s najviše mesa, da se vidi koliko njezin čovjek zarađuje. Ja ga jest ne mogu i kapak. Ne zato što mi ne da poštenje, nego zato što se zna koliko mesa i krumpira u piti smije biti. A neću i zato da mi Buraz ne kaže nešto, jer njegovu istrpiti ne mogu. Pa gledam preko Barunova ramena mog Faruka kako hališe uzljevak, krenuo je jadan od najposnijega, a sve gleda Burazov burek i moli onoga svog malešnog Boga da Buraz okrene glavu na drugu stranu, da ne stigne reći — inšallah kolegen, bezbeli od prekjučer nisi jeo, pazi da se ne udaviš, a vidi te, ko deva Muhamedova, alejhiselam, najest ćeš se danas, pa će ti trajati mjesec dana... Sve će to, i ko zna šta još, izgovoriti Buraz, ako se Faruk prerano bureka maši. Pa sad čeka, drug moj dobri, da hrsuz prestane gledati u svoju tepsiju.

"E, jadi moji, da ga financi hoće ufatiti", promrmlja Baruh Finci, a da ni vidio nije da u isto gledamo.

"Ako ga i ufate, bit će kasno", rekoh, a Baruh se prenu, pa zausti da nešto slaže, biva rekao je nešto što veze s ničim nema, a ja ga uhvatih za rame, neka Baruh, neka, sve je dobro, isto mislim ko i ti. "Ali nikad čovjek ne može

znati", reče on, pa se okrenu k meni, "a je li ti dobro harmonika?"

Ne znam šta bih mu rekao, za harmoniku se tako ne pita. Ona je vazda ista, ako ju ne razdaješ po sokolačkim svadbama pa ju rakijom ne ispolijevaju. Ali Baruh pita, samo da bi pobjegli od priče. On vazda tako, kaže nešto i onda bježi. A dobar je čovjek.

"Pusti harmoniku, nego jesi li ti dobro, kako Simha, kako djeca?" Kako me na to pogleda, znao sam da nešto krivo upitah.

"Znaš Hamza, meni ti je umrla Simha, ima već šest mjeseci. Samo kliznula s kreveta jedno jutro i više je nije bilo."

Jezik mi se svezao, tražim ono prvo što treba reći, a kad tako tražiš, vazda krivo nađeš: "Baruh, bolan, pa što mi ne reče?"

On gleda, oči mu se usitnile i uvukle, pa veli — "nisi dosad pitao, ni drugi nisu, pa računam da je bolje ako ne kažem. Da ne kvarim teferič. Nit si ti sad šta pametniji, niti je meni lakše. Eto, bolje da nisam ni rekao."

"A djeca? Kako ti djeca?"

"Ha kako, ono manje nađe mater u onom većem, i tako osam puta. Naganjaju se po avliji, skupit ih ne možeš. A ja ne daj bože da koje udarim, kako ću ga tući kad je ostalo bez matere. Znaš kakva su maksumčad, koriste kad im se babo razmekša. Pa ih gledam tako, slušam ih kako se smiju, i lijepo mi bude taman da i zadnji tanjur u kući razbiju. Al' vidim da oni nisu ostali bez matere, nego sam ja ostao bez Simhe. Eto, Hamza, tako ti je to. Nego ti nama fino zasviraj, a drugo će ići tamo gdje treba."

Ja ga i ne upitah koju ću, nego krenuh potiho, sve se nadam drugi neće čuti i okrenuti se, imaju još svojih priča, Ima l' jada ko kad akšam pada. Polako vezem, sporije nego što treba, ali što dalje odmičem, sve mi se više čini da sam za Baruha Fincija trebao naći neku drugu, jer kad dođem do onoga — draga dragog doziva bez daha — njemu bi moglo doći ono što sad doći ne treba. I sve odlažem, ponavljam i dopijevam, ali koliko god odlagao, pjesma se mora dovesti do kraja.

Neka Hamza, ko sad pusti suzu, niko ga neće pitati — zašto...

Kako on to reče, ja skidoh harmoniku. Trčao sam preko ledine, tamo prema vodi, među vrbe i jedino me bilo strah da neko ne pođe za mnom. Ali srećom nisu pošli. Ili ih je Baruh zaustavio, ili su mislili da mi se u po pjesme pripišalo. A nije, nego je samo ukrivo krenuo dan otkad je Faruk Beširlija poželio da se provoza kočijom. Stajao sam na kamenu, a voda je tekla i s lijeve i s desne strane. Dalje se nije moglo. Mogao sam skočiti u vrelo, rijeku koja se rađala iz hiljadu izvora, ali se ništa ne bi promijenilo. Voda je bila ledena kao nož u snijegu, kao prošla zima, nikad se toliko ne zagrije da postane slična ljudima i zraku. Pastrmke koje u toj vodi žive ne znaju za juni, vrele dane, sunce koje udara u čelenku i hladan igmanski vjetrić po kojem se ovo mjesto razlikuje od svih drugih mjesta na svijetu. Mogao sam skočiti u tu hladnu vodu, ali bih samo nakratko zaboravio. I to koliko je Faruk Beširlija bio nalik mejtu prije nego što se popeo na kočiju, i to kako je u onoj tački u kojoj se spajaju redovi platana vidio svoju smrt, i to kako je Baruh Finci mislio da ga ne čujem, i to što mi je morao reći da mu je umrla žena, zamoliti me da zapjevam, pa kada sam ja zapjevao jedinu krivu pjesmu, onu u kojoj draga dragog doziva bez daha i u kojoj se, neotpjevano, pita — slatko gondže da l' još misliš na me, sve sam ja to, kažem, mogao zaboraviti, ali samo na tren i samo dok tijelo ne prepozna je li ga spopala vrela ili ledena voda i ne odluči, onako bez pameti, bježati van.

Umjesto da skočim u vodu, tako plitku da u njoj ni guzicu ne bih uspio skvasiti, a čistiju i od suza, najprije sjedoh na onaj kamen, pa mi ne bi dosta, nego legoh u travu i naslonih glavu na njega. Tu ga je postavilo glatkog i udubljenog, taman da ljudska glava na njega stane kao na jastuk, pa se zagledah u nebo, kroz krošnju vrbe, i zamirisa mi odnekud bejturan. Odakle među vrbama bejturan i je li mu usred juna mjeseca vrijeme? Osvrnuh se oko sebe, ali nigdje ga nije bilo. Pričinilo mi se i nastavilo mi se pričinjavati dok god sam tu ležao. I najprije slušao vodu kako mi žubori nad glavom, a onda je neko krenuo razvlačiti moju harmoniku. Prvo mi se učini da je Mirso, skretničar iz Sokolović kolonije, ali nije Mirso, on bi to življe razvukao, da se ne čuje koliko mu je tvrdo uho. Pa sam mislio daje Hikmet Murteza, stari Arnaut, već mu je sedamdeset, a ne da se u penziju, ali nije on, ne bi Murteza bez pitanja uzeo tuđu harmoniku. Ili je Jozo Penava, moj vršnjak i najbolji pjevač na željeznici, ali da je on, već bi zapjevao, ne da se njemu dugo

prebirati, nego bi što prije da pjesma kaže kako je bilo. A ako nije ni Jozo, onda ja ne znam ko je. Na meni je da slušam i mislim odakle to dolazi, ako nije iz moje glave, miris bejturana.

Jesam li u neka doba zaspao ili nisam, to ne mogu reći, jer ne znam. Ali kada sam otvorio oči, nebo među vrbama više nije bilo onako jarko plavo, blijedilo je kao svilena marama ako se pere u lukšiji, a bejturan se izgubio i nisam ga mogao povratiti u sjećanje. Nisam znao kako miriše, ni miriše li uopće, ali onaj je isti i dalje svirao harmoniku, a da nije zapjevao. A da je dugo vremena prošlo, osjetio sam u nogama kada sam krenuo da ustanem. Koljena su mi se ukočila, zglobovi su zamrli, sve je govorilo nemoj Hamza, gdje ćeš Hamza, lezi dok imaš zašto.

A vazda isto, iznutra ti govori da imaš zašto, ali se u pamet dalo nešto drugo. Rekoh, da vidim je li se Faruk Beširlija dočepao Burazovog bureka.

"Gdje si bolan Hamza, mi se već prepali!", kaza Baruh Finci čim me je vidio.

"Raspišo se teferič dok te nije bilo", govori Faruk i pokazuje na onu jednu ponjavicu što je ostala i na njoj tanjur s malo bureka i sira: "ovo smo za tebe ostavili."

A meni mutno u očima, jezik mi onemoćao i ne da mu se pokrenuti, pa da pitam ko je to svirao moju harmoniku. "Eno je, leži na travi i ubij me ako sam čuo kad je utihnula. Znam da njih dvojica ne znaju svirati, a trećega nema."

Pa što odoše tako rano, nije još ni akšam pao? Teko, digli noseve, vele jebeš takvog harmonikaša, donese harmoniku, pa nestane. A zašto ste vas dvojica ostali? Hamza bolan, nemoj se ljutiti prije nego oči otvoriš, mi rekli da ćemo tebe čekati. I veliš, ništa bez harmonike, je l'? Eto, tako rekoše, još je Buraz rekao da jebo on sebe ako hanumu opet nadigne da razvlači pitu za teferiča. Baš je tako rekao? Nije, bolan, Hamza, vidiš da te hvata na trehu; bogati, jesi li ti vazda takav ters kad se probudiš?

Htjedoh reći Baruhu da nisam ni spavao, ali onda pomislih kako mi je bolje da šutim. Možda stvarno jesam, pa su me njih dvojica obilazila dok sam hrkao. Odlučih tako i ne pitati ko je svirao harmoniku dok me nije bilo. Neka

mi sami kažu. "Nego, Hamza, hajde ti nama dvojici zasviraj Ima l' jada ko kad akšam pada, vrijeme je, eno zađe sunce." Ja gledam, eno ga, gubi se iza brda i obasjava onaj jedan komadićak neba i nečiju kuću pod šumom. I rekao bih mu, nemoj Baruh tu pjesmu, znaš kako je prošli puta završila, ali mi se onda učini da mi je lakše da ju otpjevam, nego da mu to spominjem.

I tako sam ti ja pjevao sve po redu i kako ide, gledao ga kako se smiješi, pa sklapa oči kad dođu oni neki dijelovi kod kojih dobri ljudi gledaju u sebe, a loši potegnu da će razbiti čašu, i sve mi čudno da ne misli na Simhu. Ili mu se ne vidi da samo na nju i misli. Kako završih, tako i sunce sasvim zađe, više se nije dalo prepoznati koju je kuću obasjavalo i utihnu sasvim onaj vjetar s Igmana. Eto, rekao bi čovjek da je to neko navukao zavjese u bolesničkoj sobi, kaza Baruh Finci i bi vrijeme da pođemo kućama.

"A ko će ovo pojesti?", upita Faruk Beširlija dok sam ja prtio harmoniku, a Baruh slagao onu ponjavicu.

"Ponesi i ne pitaj", rekoh mu.

"Dat ćemo usput nekome", probudilo se u Faruku da ne mislimo kako je kući gladan.

"Jašta nego ćemo dati, samo ti spremi u bošču." I tako pođosmo i dođosmo svaki svojoj kući. Eto vidiš, u neka doba svu sam priču ispričao.

Bio je to zadnji željezničarski teferič na Vrelu Bosne. Par dana prije sljedećega kod Latinske ćuprije ubiše Franju Ferdinanda, a malo zatim se zarati i zadugo ne bi nikakvih teferiča, akšami su padali a da ih živ insan nije primjećivao, prođe vrijeme od pjevanja. Meni je harmonika ostala pri ruci, ali više nikada s njom nisam bio dobar kao na tim željezničarskim teferičima i akšamlucima. Čim bi je digao na koljena, prije nego što je i rastegnem, pitao bih — ko li te je, nesretnice, onda zasvirao? I odmah mi više nije bilo do pjesme. Sve dok mi Daut Teftedarija iz Pariza 1927. ne donese novu harmoniku. Staru sam, bez žalosti, prodao nekom Džemilu Serhatliću, i otišla je s njim u Podgoricu da je ja više nikada ne čujem. S Farukom Beširlijom drugovao sam cijelo vrijeme rata i bio sam uz njega kada se u jesen 1918. opraštao s dušom. Ne upitah ga sjeća li se kako sam ga provozao u kočiji, nego sam čekao da mi sam kaže. A nije rekao. Na svačemu mi se zahvaljivao,

istinom i pretjerivanjem preporučivao me Onome kojem odlazi, ali kočiju nije spomenuo. Nije, a trebalo mi je da kaže. Baruha Fincija je bilo poslalo na front, završio u zarobljeništvu i jedva se živ iz Niša vratio, pa sam ga znao sresti kako niz Obalu špancira u akšam držeći se pod ruku sa ženom. Jest, sa Simhom. Istom onom koja je umrla. I vazda bi me neki led probijao kad ih vidim, ne zbog njih, nego zbog onoga što sam osjećao dok sam mu juna 1914. u sam akšam pjevao Ima l' jada ko kad akšam pada i dok sam na njegovome licu tražio znak da mu je umrla žena. A, eto, nije, kao što ni bejturan nije mirisao.

Star sam čovjek i većega derta nisam imao od onoga koji me je potjerao do vode da legnem na kamen izdubljen za moju glavu. Malo mi je vremena ostalo, pa će mi taj dert biti upisan i kad me ne bude bilo. A najgore je što ga nikome nisam mogao reći, jer bi svako kazao — Hamza, bolan, to ti je sunce bilo udarilo u glavu. Ja znam da nije sunce, a više mi nije važno šta jest. Odsvirat ću ti Ima l' jada ko kad akšam pada ako ti je toliko stalo, ali poteci i nađi nečiju harmoniku. Moja Francuzica ti tu pjesmu ne svira.

MEKTEB

Omere, Omere, što se ne utopi, munja te spalila dabogda!

Evo, ima već šesta godina da mostarske matere tim riječima dočekuju kćeri kad im se uplakane kasno vrate kući. Dolazio jedan Čeh i popisivao šta narod smišlja i govori, pa je tako zapisao i šta matere govore kćerima. Knjigu će od toga načiniti, a hoće li je ko, takvu, čitati i hoće li se upitati koji je i čiji je bio taj Omer, nikoga, pa ni dangubu Čeha, danas nije briga. A najmanje je briga Omera. On radi po svom i o svom da ne kažem kurcu u gaćama, a o svemu drugome neka vodi računa onaj koji je nasadio ovaj grad gdje ne treba i od svega mu dao viška, pa je i ljude u njemu načinio takvima da vazda o sebi bolje misle nego o drugima. Ne bih lagao, takav sam vam i ja, jer sam se u Mostaru rodio i jer je svako moj, do u deveto koljeno, ovdje rođen. Ako od koga čujete da je sreo Nisimovića koji nije Mostarac, znajte da laže. Svi Nisimovići su iz Mostara i svi su mi rod.

Ali da ne nastavim o sebi, jer Bog zna kad bih završio, nego da se vratim na Omera. Bilo je to jedne godine za ramazana, poslao ga babo u pekaru po somune. Žena govorila: Nemoj, bolan, Ismete, ne šalje se dijete preko mosta! Omer, naime, nije imao ni četiri godine. Ali babo ni da čuje. Zna, ako sam krene po somune, neće usput izdržati, nego će ćopati somun prije nego se popale kandilji na džamijama i propast će mu sav post. A pričalo se i da je to bilo prvi put da je Ismet Salihović izdržao do mubareć noći, lejlei kadr, a da se nije omrsio, nit je vode popio, nit je cigaru zapalio. Pa neće, valjda, na kraju ramazana sve baciti u helać samo zato što bi mu somun zamirisao prije vremena. A opet, ne može ni ženu pustit do pekare, jer ko zna koga će ona usput sresti i koliko će se zadržati, a ako iftar bude kasnio, Ismetu ili će puknuti srce, ili će mu drobina ispasti kroz nogavicu, ili će se, dragoga mu Boga, sutra pokrstiti, pa da posti dva dana u godini — ako se i toliko u kršćana mora. Zato je najbolje da Omer pođe po somune. Jest da nije navršio ni četvrtu, jest da ne zna kazati r i 1, jest da je stotinu šejtana u tom djetetu i radi samo ono od čega se u kući i oko kuće gine, ali valjda neće pasti u Neretvu. Ako padne, tada ćemo ostati gladni, mislio je Ismet. Barem su tako

govorili oni koji u čaršiji znaju šta ko misli, a ne samo šta ko govori.

Pa da ne dužim, jer sigurno znate kako je dalje moralo biti: Omer je prešao most i kupio osam somuna, šest za babu, a dva za sve druge u kući. Ceker je bio veći od njega, ali ga je junački vukao i na povratku dovukao do sredine mosta. I onda se, dijete ko dijete, upitao zašto ljudi hodaju po sredini mosta kad mogu i po ogradi. Pope se Omer na ogradu i taman da krene dalje, kad ga je pretegao ceker, pa poletješe i somuni i Ismetov mali prema zelenoj rijeci. Oni koji su to gledali, kažu da su tako dugo padali da se moglo izbrojati somune koji su ispadali iz eekera. Pljusnuše tako u Neretvu osam somuna i deveti Omer. Somuni isplivali, a dijete potonulo. Proklinjala je Fata muža što je dijete slao po somune, čupala mu džigericu kao što samo matere znaju, izgovarala riječi za koje on nije znao ni da postoje, vadila iz njega svaki japrak i svaku dolmu što ih je od njezine ruke pojeo u ovih deset godina, zazivala teške bolesti i grdne rane, ali da mu smrt dođe što kasnije, pljuvala ga i grebala po licu, dok se Ismet kamenio na sećiji, a da nije znao od čega mu je stomak prazniji, od toga što je iftar propustio, ili od toga što je sina izgubio.

Dobro, možda ni ja o svemu tome ne bih ovako pričao da sutradan oko podne ne dođoše neki ljudi i dovedoše Omera živog i zdravog. Kažu da ga je Neretva izbacila negdje kod Čapljine. Ako su i slagali, dobra im je, jer do Čapljine voda ne bi nosila ni karpuzu da je kome slučajno ispala. Poslije je pitalo Omera kako je ostao živ ispod vode. Lako, vidio sam da voda ne valja kad se diše. I šta si, jadan, onda? Pa nisam vodu diso!

Trajala je neko vrijeme priča o malom Omeru koji je pao s mosta, a živ ostao jer nije vodu disao, ali je onda nestala, raspala se kao osam raskvašenih somuna, i od svega ostade samo to da je Ismet Salihović dijete slao u pekaru, jer nije bio tvrd u vjeri, i to da Omeru ni Neretva nije mogla ništa. Ako je maksum bio takav, kakav će tek biti kad malo uzraste. Ili gazija, ili haramija, treće ne može biti da bude!

E, ali prevariše se ljudi, a bogme su se prevarili i Ismet i Fata. Niti im je sin postao gazija, niti haramija, a ni poguzija — što je po babi najprije trebao biti. Da bi bio gazija, pravedan u duši a svirep na djelu, Omeru je falilo od svega pomalo. Nešto pameti, nešto i snage, a najviše mu je falilo mraka. Njemu je vazda sve bilo dobro i potaman, svaku je nevolju umio na dobro

okrenuti, a da guzicu s mindera ne pomakne. Da bi bio haramija, oštar na sablji i lakom na zlato, Omeru je falilo i oštrine i lakomosti. Kao ona trava što na stablima živi i posiše im dušu, tako se i on smjesto posred dunjaluka. Zašto bi krao, ako može uzeti a da ne ukrade? A poguzija nije bio jer se nije uvrgao na babu. Na koga je, ne zna se.

Da se zna, već bi tome mezar prekopali!

Kako je rastao i jačao, a žene bi kazale i — ljepotao se, tako se u Hercegovini mijenjalo vrijeme. Ranije bi se znalo promijeniti po vezirskoj ili aginskoj, ali samo u ljudskim glavama i srcima, a sada se mijenjalo po Omerovoj, ali ne u ljudima, nego oko njih. Nekada smo gledali kakvo je vrijeme u Bosni, pa ako naiđe neko od Konjica i kaže da je u Konjicu pao snijeg, mi bismo znali da će za dan-dva i kod nas. A ako bi se more pružilo do Komina i Kule Norinske, udario jugo i potopio žene koje su na trupcima plovile u polje, ako bi oko Metkovića zaredali sprovodi, zvonila crkvena zvona i u žalost se dao kršćanski svijet, znali smo da i nama valja paziti, jer neće vremena proći, a nad Mostarom će biti isti takav kijamet. Tako je nekad bilo, pa smo Boga hvalili što smo u sredini, između Bosne i mora, pa nam svako nevrijeme dođe najavljeno. Ali kako je Omer stasavao, tako su nama prestali stizati i snjegovi iz Bosne i vjetrovi iz Dalmacije. Zima zna proći, a da se u nas nijednom ne zabijeli, i već smo zaboravili kako je to kad s juga zapuše. Narod je ovu promjenu pripisivao koječemu i mnogi su je smatrali dobrom, jer je po novom proljeće počinjalo mjesec nakon Božića, a ljeto, vrelo i suho, produžilo se do u kasnu jesen, jedino su matere sa ženskom djecom bile nezadovoljne te su u novim nebeskim adetima vidjele šejtanska posla. Dok je mrak rano padao, a vjetar i snijeg utjerivali svijet u kuće, dok je Mostar bio na pola puta između morskih i bosanskih nevremena, znalo se za red u svemu, pa i u ašikovanju. S Omerom i to bi poremećeno. Mlade cure izlazile su iz kuće nakon što padne podne i sunce prestane pržiti kamen, a matere su im govorile da će biti degeneka ako se ne vrate do akšama. Otkad je svijeta, takvo je pravilo i tu se ništa ne može mijenjati, samo što je do prije koju godinu akšam padao čim prva kokoš zijevne, a trgovac Levi tri puta testijom udari o svoj ćepenak i dozove Ristu Bokora da mu skoči po vodu. A po novome Risto se vrati s punom testijom, Levi se umije i podapere, odspava na svojoj sećiji, razbudi se, popije kafu i triput ophodan čaršiju, a akšam nikako da padne. Sunce kao da bi i zašlo, kamen ne bliješti kao u

podne, pa možeš u njega gladati, ali je i dalje dan, ne pale se petrolejke, liste dužnika se prepisuju na nebeskome svjetlu, muderisi sjede uz Neretvu i uče iz svojih knjiga, a matere gledaju u nebo kao da gledaju u svoj kabur, i čekaju akšam, ali njega nema pa nema. A kad konačno padne, sretna je mater kojoj se žensko dijete od Omera ne vrati uplakano. Ako zaplače, a svakoj se to jednom dogodi, tad mater govori: "Omere, Omere, što se ne utopi, munja te spalila dabogda!"

Prije nekog vremena dolazio je neki Jozo, uhljup iz Čitluka, koji nikome nije bio drag jer bi donosio duhan tek kad bi znao da se i zadnja duhankesa u čaršiji sasvim ispraznila i da su presahle zalihe u svih trgovaca, pa je svoj duhan prodavao po triput većoj cijeni od najskupljega. Ali ovog je puta došao da pita, a ne da prodaje: "Ko vam je taj Omer?"

"Ko je da je, naš je. A šta to tebe briga?"

"Onako pitam. Trebao bi mu se zahvaliti."

"A za šta, bogati?"

"Duhan mi je rodio kao nikad. Dobro mu čini ovo Omerovo sunce."

"Gluho bilo, nije Omerovo, nego je Božje."

"Znam, ali ga nije bilo prije Omera. I Bogu hvala što on nije naš nego je vaš. Da je naš, popovi bi ga na lomači spalili, samo da im se vrati ono vrijeme od prije."

Ne rekoše Jozi gdje da Omera nađe, nego ga uputiše da gleda svoja posla i ide svojim putem, jer bi mu se glava mogla zakotrljati po kaldrmi, ali upamtiše ljudi šta je Jozo rekao. Znali su da to ne smiju ženama reći, jer čuju li one kako se popovi rješavaju vraga, moglo bi biti nereda u čaršiji, a mogla bi i planuti Salihovića kuća. Ali upamtili su, zlu ne trebalo, kako treba s Omerom, ako mu, gluho bilo, muška stvar poleti tamo gdje ne treba. Lako je za suze, nije ašikovala koja nije proplakala, ali neka nije gorega.

Malo ko je u čaršiji znao gdje se Omer nalazi sa curama, ni šta sa njima radi. Sve dok jednom Mujo Ćerimović nije podgovorio pastorku Belkisu,

zmiju u ženskome tijelu, da pođe u Omerov mekteb i izvidi stvari. Nju nisu zanimali muški, pljunula bi i opsovala ako bi joj neki dobacio. Momci u čaršiji su se plašili Belkise. Ako je pogledaš, sve će biti dobro, ali kažeš li joj nešto, pamet će ti se zamutiti i zaboljet će te glava, a može biti i da ostaneš slijep. Belkisa je bila lijepa kao slika dok je šutjela, ali nakon što pljune i opsuje, bivala je tako ružna da su momci vjerovali da pamet muti i kvari očinji vid.

Udvori se ti, lijepo, jaranicama, pa neka te povedu, učio je Mujo pastorku, na šta mu je ona rekla da nema jaranica, a i ne zna zašto bi to učinila. Tako joj je obećao zlata koliko treba za morsku lađu, i da će ju pustiti da ide svojim putem nakon što učini kako joj je rekao, pa je Belkisa pristala. Napravit će kako babo hoće, a nakon toga ju ova čaršija vidjeti neće. Na kraj svijeta će otići i gdje god bude, trudit će se samo jedno: da Mostaru okrene guzicu! Tako je govorila, a ja joj, milostivog mi Allaha, ništa ne zamjeram. Drugi, znam, hoće, ali kakva god daje bila, Belkisa zmija ili Belkisa muško, ja obrazom svojim pečatim da Mostaru guzicu okrene ko god može!

Već nakon sedam dana Belkisa je dospjela u Omerov mekteb. Ona je rekla da je to mekteb, a drugi neka shvate kako im je volja. Na stijenama uz Neretvu, sat hoda od mosta, našlo se tristo djevojaka. A među njima Omer jedino muško. Posjedale su jedna uz drugu, pa stale graktati o svemu i svačemu. Čim se neka nasmije, smijeh se prenosi duž obale. Posljednja se smije i deset minuta nakon prve. O svemu cure pričaju, samo ne o onome zbog koga su došle. A Omer sjedi usred jata, skupio usnice pa cvrkuće o kani i surmi. Najbolja je, veli, kana iz Damaska, jednoj je Magbuli, ljepotici iz Monastira, planula kosa od kane iz Damaska. Toliko je crvena bila da se nebu učinilo da je plamen, pa se zapalila Magbulina kosa, a ljepotica ostade ćelava. Poslije je, priča Omer, u jevrejsku mahalu otišla i za rabinova sina se udala. Više se nije zvala Magbula, nego Rahela i do kraja života bi najpobožnija jevrejka. Hvalila je novu vjeru jer u njoj, valjda, piše da žene moraju brijati glavu. Naša da je ostala, svi bi je smatrali nakazom bez kose. Eto, tako Bog nekad preraspoređuje duše. Kurvi turskoj, koja je htjela da joj kosa bude crvenija od najcrvenije, spalio je kosu i od nje načinio najpobožniju jevrejku.

"Sigurno ima i neka priča o jevrejskoj kurvi koju je učinio dobrom muslimankom, ali ja takvu priču ne znam. Da sam je i znao, već bih je među

tristo jaranica zaboravio."

Uto se cure opet nasmijaše, deset minuta je trajalo prije nego se posljednja nasmijala, a Omer otpoče priču o surmi. Lažu oni koji kažu da moramo sakrivati svoju ljepotu i da nije dobro žensku se oholiti. Ni pred muškima, ni pred Allahovim okom. Laže i ona pjesma o djevojci koja se suncu zamjerila jer mu je rekla da je ljepša i od njega i od njegove sjajne mjesečine. Zamjerila se, nesretnica, svojim zaovama, pa su joj na spavanju lice polile kiselinom, a ne suncu, Bogu i muškima. Da je tako, pa zar bi se surma u Arabiji pravila, u Meki i Medini, gradovima iz kojih je Poslanik krenuo širiti vjeru? Nema surme izvan Arabije, a nikad je niko otamo nije donosio osim hadžija. Pa kad ponestane surme u Mostaru, ne pitajte se, cure moje, jeste li se previše oholile i trošite li uzalud vrijeme na ljepotu, nego se upitajte jesu li vaša braća i očevi zaboravili na šta ih vjera obavezuje? Zašto ne idu na hadž, jer dok su išli, bilo je surme i nisu žene oči podvlačile ugljenom!

Kosa mu se na suncu presijavala, brada crvena od kane kao u starog alima, a oči mu podvučene surmom, tako da izgledaju veće nego što jesu, crne kao noć kada se udunu sve petrolejke u čaršiji, a po oznojenim čaršafima valjaju se njih dvoje. Svaka od tristo djevojaka vidjela se na tim čaršafima, u Omerovom oku podvučenom surmom, i svaka mu se pokušavala primaknuti. Ali što su se one bliže primicale, to su njegovi pokreti bivali sve mekši i lepršaviji. Mahao je rukama kao da ih vjetar raznosi na sve strane, i kao da djevojke želi posramiti. Omerove ruke bile su ženstvenije od njihovih, a po zraku su se jasno dali pročitati ornamenti koje su crtali Omerovi prsti. Ispisivao je levhu za svaku od njih, i svaka je mislila da baš nju gleda i da ovo zbog nje čini. Jedne će tu levhu, nevidljivu muškim očima, zauvijek sačuvati na bijelome zidu svog halvata, gledat će u nju kad već budu imale petero djece i muža pijanicu, i bit će im oko srca toplo od Omerove levhe, dok će drugima ona biti znak nesreće, doživotnoga prokletstva i najgorega od svih uroka: da nikada ne budu sretne u postelji, niti ponosne za onoga s kojim će je do smrti dijeliti. Ne navlači na elif obrve, ne podvlači surme plemenite, rekao je Omer, a one su vjerovale da su i to njegove riječi.

Jedina koja mu ništa nije vjerovala bila je pastorka Muje Ćerimovića, prva uhoda u Omerovom mektebu. Ali nije pljuvala, niti je psovala, nego se ibretila pred muškom koje je prvoj njoj po jednome bilo nalik. Ko bi ga u

mektebu vidio a da ga je iz čaršije znao, ili bi se u njega zagledao pa bi izgubio pamet, ili bi ga zaboljela glava, zamutila mu se pamet i uhvatio ga strah za očinji vid. Čaršijska momčina, liska brzog jezika, vedre pameti i lahke duše, jak kao zemlja i čvrst u hodu, Omer bi se ispred tristo zagledanih djevojaka pretvarao naprije u evnuha, odmah zatim u pedera, i na kraju u tristo i prvu djevojku. Sto bi im više nalikovao i ljepotom ih nadmašivao, to ga je svaka strasnije željela.

Belkisa se na kraju digla sa svoje stijene i krenula prema čaršiji. Usput je klela i psovala, želudac je izbacivao van sve što je u sebi imala, jer takvu muku i odvratnost nikada nije osjetila, a niti će, dok god bude živa. Kazala je Muji sve što je vidjela, spomenula je i levhe koje je Omer po zraku ispisivao, na šta je Mujo pomislio da duhandžija Jozo niti je lud, niti mu je loša vjera, da bi ju na kraju pošteno isplatio u zlatu. Belkisa se pozdravila s materom, a mati ko mati, zaplakala je jer joj kćer Mostar više neće vidjeti i jer će, obećala je, gledati da mu vazda bude guzicom okrenuta.

Krenula je u zoru niz Neretvu, u muškim čakširama i s kuburom za pojasom, na Mujinom najboljem konju. Bisage pune zlata s vremenom su rasle, pa kako se zaboravljao stvarni događaj, a krupnjala priča, tako se došlo do toga da je Mujo Ćerimović pastorku nagradio zlatom s kojim se s kraja na kraj mogao pozlatiti most. Onaj stari, s kojega je palo osam somuna i malešni Omer, priđe. I održala je Belkisa obećanje. Prošlo je pet godina, a da se nikome nije javila, niti je o njoj bilo ikakvih vijesti. Raspitivao se Mujo među kominskim ribarima, ali nijedan ju nije vidio. Da jest, upamtio bi curu koja pljuje i psuje, u muškim čakširama putuje i pretvara se iz ljepotice u nakazu. Govorilo se, međutim, da je proljetos u Neretvu uplovila golema gusarska lađa na čijem je pramcu stajala ljepotica sa sabljom u ruci.

"Jest, jest, moja Belkisa, koja bi druga mogla takva biti!", poradovala se mater.

Imala je kose do struka, hlače francuskoga vojnika i duboke sjajne vojničke čizme, a preko svega cigansku haljinu. Glavu je povezala mahramom, crvenom kao vatra kojom je izgorjela Magbula iz Monastira...

"Jest, jest, moja Belkisa, majka ju rodila!"

U Kominu su na drugu manju lađu bradati gusari kosih očiju i crne kose koja se presijavala u plavo pretovarivali opljačkano blago. Sanduke s venecijanskim znakom na bravi, bale najbolje svile, sehare od plemenitog drveta, vreće pune počupanih zlatnih zuba, vjenčanog i zavjetnog prstenja, crkvena zvona i zlatna raspela, zlatom optočene svetačke kosti i svakojake dragocjenosti, od svakoga naroda i svake vjere ponešto. Jednom je mornaru iz ruku ispao zemljani ćup i razbio se na kamenoj obali. Razlilo se ružino ulje, bilo ga je koliko od Kaira do Bagdada i od Varne do Damaska nema ruža, pa je tako zamirisalo da su ljudi u svojim kućama padali u nesvijest, a mačke i psi lutalice su skapavali po Kominu. Danima su i mjesecima trunula njihova tijela, i u zraku su se miješala dva slatka mirisa, miris strvine i miris ruže. Proći će godine prije nego što u Kominu iščezne cvat. A ona je na pramcu stajala i nadgledala pretovar, i nije joj smetao nijedan miris. Prije nego što će oba broda isploviti, naredila je da se pohvataju svi dvanaestogodišnji dječaci u mjestu. Gusari su ih ubacivali u praznu utrobu velikoga broda, posjekli bi mater koja bi ih proklela, i nijedan dvanaestogodišnjak ne ostade u Kominu. U čije su roblje prodati, to nikada nećemo znati.

"Nije, nije to moja Belkisa, tu nije mater rodila!," pobunila se Belkisina majka na kraju priče, a Mujo Ćerimović je šutio, gladio bradu i računao je li dobro utrošio svoje zlato.

A jest, jer se za bolje, barem u Mostaru, zlato ne može dati. Kazao je svima kojima je bio nešto dužan, pa su mu na priču oprostili dug, ispričao je svakome ko je htio platiti, a ko ne bi, samo da čuje kako je to u Omerovom mektebu, pa da se smije komšiji čija je kćer jedna od tristo djevojaka, važio je i što mu je Belkisa rekla, i što mu nije rekla — kada bi ponestalo onoga što je rekla, pa je u mjesec dana Mujo Ćerimović postao glavni u čaršiji. Da je Mostar hajdučka družina, a ne bi me začudilo ni da to jednom postane, pa da hajduci biraju harambašu, Mujo bi i to postao.

I onda dođoše ona dva mjeseca zime, ljudi se zavukoše u kuće, kunu vrijeme i vjetar koji se čas spušta s Veleža, čas se pruža niz Neretvu, a onda zapuše s juga, pa rijeka krene uzvodno teći. Proklinju po vas dan, izgovaraju riječi koje ne bi smjelo čuti ljudsko uho i one druge riječi u kojima nema straha od Boga, i nikako da se sjete koliko je bilo vjetra i snijega prije

Omerovih vremena, dok je Mostar bio bolja i Allahu milostivome bliža čaršija, i dok su se peći u kućama ložile šest mjeseci godišnje. Je li im onda bilo hladno? Jok, vala, jer nisu znali da može drukčije biti. Evo, svakoga dana hodam sam čaršijom, razdrljim košulju kao što ne činim ni usred ljeta, samo da njima pokažem ako me koji gleda, pa zavirim u poneki dućan, upitam gazdu koliko je brašno ove zime i ima li ga dosta, ima li crvi u njemu i jesu li oni debeli slavonski ili su naši sitni bosanski crvi, a gazda se smije i vidim, drago mu je što u Mostaru još ima onih Mostaraca od birvaktile. Barem jednoga ima. Jedan je, ali je Nisimović!

Čujem ih, od silne dangube, jer ne mogu ni oni stalno psovati zimu, počeše raspravljati o tome zašto svako malo neka od djevojaka zaplače kada se u akšam vrati iz Omerova mekteba. I jesu li mu baš sve jednake, kako kaže Mujo Ćerimović, ili među njima pravi neku razliku? I kako to da svaka od njih tristo čuje šta Omer govori na svojoj stijeni? I odakle ih baš tristo, da se Mujo nije malo zabrojao?, ili da ne laže?, kad u cijeloj čaršiji nema tristo djevojaka za udaju? Ako ih i ima, nije svaka mater takva da svoje dijete Omeru pušta, niti je svakome babi Kuran zadnja rupa na svirali pa da kćer pusti da okolo otkrivena hoda. A šta ako je Mujo Ćerimović sve izmislio, samo da bi pastorku istjerao iz kuće?

E, vidim ja, kako je Muju uzvisilo, tako će ga i poniziti! Da je Mostar Stambol, vezire bi se zimi ogovaralo, a u rano bi im proljeće svakom stizao katil ferman. Ne rodi se taj koji bi u zimu ušao kao car, a da ga proljeće ne dočeka kao fukaru! Ništa ja nikome ne govorim, nego šutim, raskopčavam košulju i šetam. Pa šta mi za uho zapne, ja vama ispričam. Nemam straha da ćete reći onima kojima ne bi trebalo, jer, Bogu hvala, ne možete. Ako biste se i zaputili u Mostar da jednom Nisimoviću pljunete u usta, pa drugima kažete šta vam je pričao, ćorava bi vam to bila podvala! Jer dok od moje priče stignete do Mostara, prošlo je već dvjesto i trideset godina, i nema više ni ljudi o kojima vam govorim, ni mene živog, a ni imena Nisimovića. Velim vam to za vaše dobro. Ne idite, jer ćete zakasniti. A pogan što ste htjeli poći, neka na vama ostane!

Prođoše mi tako u šetnji dva Božića, jedne i druge kaurske nevjere, te jedan Bajram, ove naše turske, ko biva, vjere, pa došlo i proljeće. Mogu sad zakopčati košulju i poslušati šta ono govori Hazim Čolpa, demirdžija koji se

neke godine doselio iz Nevesinja. Ljudi ga dočekali kao mazluma, jer šta će on po Mostaru eksere prodavati kad mi imamo svojih demirdžija više nego što nam treba, ali nije prošlo puno, kad shvatiše da Čolpa ne samo da nije mazlum, nego se o mazluma nikad nije ni očešao. Njegovi ekseri bili su veći, njegovi zvekiri čvršći, a njegove sjekire oštrije, iako su svi ekseri, zvekiri i sjekire ovoga svijeta iste. Ali je Colpa svoje znao bolje nahvaliti, pa počeše propadati čaršijski demirdžije, a obogati se ovaj nevesinjski. Sve je Colpa na sebi i pri sebi pozlatio, osim tog jednog koje mu je na kraju ostalo najvažnije — imena! A da bi i to obavio, naredi da mu dovedu rodicu iz Nevesinja, sirotinju kakav je i sam bio, ali dovoljno bistre glave da pođe u Omerov mekteb i izvidi koliko je lagao Mujo Ćerimović i kako stoje stvari s pitanjima koja se nakupiše preko zime.

Ako ja to ne mogu izvidjeti, onda ne može niko. A što ne izvidim, to ću još platiti da bude izviđeno. Nema tog čuda na svijetu i ispod svijeta kojeg zlato ne bi izvidjelo!, tako je rekao Hazim Čolpa.

Dovedoše malu, sitna i jadna, svako rebro joj se vidi. Kosa joj tanja nego sraćka kad se najedeš karpuze pa zaliješ hladnom vodom, ali oči žive, samo igraju okolo, skaču od čuda do čuda, da i sam poželiš roditi se u Nevesinju, spavati na slami i pokrivati se kamenjem, samo da jednom stigneš do Mostara i vidiš ga kao što gledaju oči koje prvi put vide. Volio bih, lažem ako kažem da ne bih, vidjeti tako moju čaršiju. Koliko god mi nije draga i koliko god znam da od ovih ljudi Allah nije puno gorih stvorio, ako je neke načinio od gline, ove je od govana napravio, ali bih pamet svoju dao i sve što znam, samo da most i grad oko njega vidim prvi put. Kao ova Čolpina rodica. Umihana se zove. E, ko li joj u Nevesinju takvo dade ime! Svoje dijete, da ga imam i da mi je Bog dao da mogu imati djecu, ne bih tim imenom smio zvati. Ne daj Bože izgovoriti ga istoga dana kad i psovku!

"Ne gledajte je tako, nahranit ću ja nju, žene će joj kose urediti, bit će Umihana za Omerova mekteba, računam za mjesec dana!", reče Čolpa, a ne vjerujem da je bilo onih koji mu nisu povjerovali. Ako je isti ekser mogao pod bolji prodavati, onda će i od ovog djevojčurka načiniti nešto.

A Mujo Ćerimović, šta on na to kaže? Ništa, eno ga šuti, uzeo metlu pa mete li ga mete ispred svoje magaze. Biva, ima on važnija posla od zimskih danguba i Omerova mekteba. Ne bi čovjek rekao da je to isti onaj Mujo koji

je pastorku Belkisu suhim zlatom platio da mu bude uhoda i koji je poslije o mektebu govorio kao o najvažnijoj stvari koja se u Mostaru dogodila otkako je položen prvi čaršijski kamen. Pričao je, i dobro zaradio od svoje priče, vezir mu nije bio ravan kad bi se zaputio kujundžilukom, a sad je, eto, istekao Mujin vezirluk, pa radi što nikada nije, mete kao kakav Jevrejin, da mu ispred magaze bude čisto. Jer zna da će mu od danas, pa do smrti, ta magaza biti najvažnije što ima. Više nikad Mujo neće pred ljude izlaziti s nečim što nije iz njegove magaze. Sav nam i sila, inat i prijekor koje će nam uputiti, bit će od toga što je bogat, radnja mu je uvijek puna robe, a almasli mu se grana tako razgranala da bi se s njezinoga vrha, da nije kukavica pa da ju u bašču posadi, vidjelo sinje more. Ali što je obraza imao, to ga više nema. Nećemo ga dalje slušati ni ako bude imao šta za reći. Koga jednom čaršija sasluša kao proroka pa odbaci, taj je gotov za sva vremena. Eto, pa da se i ja rastanem s Mujom Cerimovićem. Meti, meti, dabogda ti metla u ruke urasla!

Nego, hajmo natrag do Čolpine kuće. Lijepa, velika, iz djevojačke sobe vidi se Mostar kao na dlanu, a s Hazimovog boja, gdje gazda nedjeljom sjedi i puši nargilu koju su za njega izradili misirski majstori, pogled je kao s Veleža. Nadgleda odozgor Čolpa šta se radi u čaršiji, a meni se čini i da gledajući pokušava istjerati Nevesinje iz očiju i glave. Ko se jednom baškario medu stjenicama, lijegao na slamu i pokrivao se kamenjem, taj se bogatstva do kraja života neće nagledati.

Ali valja meni takve stvari pozaboravljati, jer kad mu stupim u avliju, moram biti čist kao suza. Ako Čolpa posumnja da mislim ono što mislim, neće me drugi put pustiti unutra, a ne bih volio da priča o Omerovom mektebu prođe pokraj mene. Zato ću triput pljunuti i iz srca i glave ispljunuti sve što ne valja, pa pred Čolpine dvore stupiti rahat od zlobe. I halal, kao što je halal meso kad ga kolje Kurtovića Meho!

Prosulo se po avliji sunce, crne bi oči izbijelile dok u kamen gledaju, a na stolici, onoj gospodskoj, s naslonom za leđa i ruke, sjedi Umihana. Oko nje sedam žena, svaka svoj posao radi. Jedna joj turpija nokte na rukama, druga joj kanu nanosi na kosu, treća Umihanu vrhovima prstiju udara po obrazima, da joj krv prođe, da se zarumeni i od seljančice postane prava mostarska hanumica. Četvrta uzela britvu, pa brije Umihani potkoljenice, a peta joj namješta dojke pod košuljom, da izgledaju veće nego što jesu. Šesta

Umihanu pita guščjom džigericom, maslom i medom, pa joj daje ružino šerbe da sve to dobro zalije. A sedma žena nadgleda ide li sve po redu i pazi da se nešto ne zaboravi.

Hazim Čolpa stoji na prozoru, laktove naslonio na jastuk, pa gleda Umihanu. Kao da vidi samoga sebe kad je došao iz Nevesinja. Samo što on nije imao sedam žena da od njega načine čovjeka.

"Merhaba komšija!"

"Merhaba", odgovorim mu. I bude mi drago što me je nazvao komšijom. Zna gazda kako treba s ljudima. Pa smišljam šta ću mu reći zašto sam došao.

"E, vala, komšija neka i ti jednom do mene dođe. A sve mislim, hoće li efendijica moj ikad naići, ili zaobilazi svog Čolpu!"

"Jok, nego nema se vremena."

"Jest, jest, a i šta bi efendijica kod demirdžije. Čim demirdžiju vidiš, znaš da bi moro nešto zakivati i otkivati. Pa je bolje Čolpu ne vidjeti, nego da ti posao bude na pameti."

"E, vala ta ti je dobra! Al nije od moje. Ja sam ti davno svoje zakovo. Tvojim ekserima."

"I jesu li ti dobri?"

"Najbolji, Čolpa moj, džehennemske kapije njima da zakuješ, nijedan grešnik ne bi pobjegao!"

Popričasmo tako, a niti njemu pada na pamet da me u kuću pozove, niti bi ja ušao i da me zove. Znamo i on i ja da ne dođoh da bi me gostio, ni da bi o ekserima i zvekirima prohabetili, nego sam došao da nju vidim. I da čujem, ako mi se kaže, kad će Omeru u mekteb. I nije mi se reklo.

Ne upitah, nego još malo odgledah kako to njih sedam obigrava oko nje jedne, a onda mi dođe neka muka, koljena mi dvatriput klecnuše, pa da ne padnem nasred Čolpine avlije, okrenuh se i odoh. Jesam li ga pozdravio, ne znam! Ako i nisam, reći ću mu zašto nisam. I neću mu lagati. Došla mi je

neka muka, ili od toga kako mi je kana zamirisala, ili od sunca koje mi je gasilo oči i zaljuljalo zemlju pod nogama, ili od nečega što mi sad nije pri pameti.

Pred očima mi Umihanina kosa. Prsti koji kroz nju prolaze i misao u njima, tim prstima, da će zamalo biti crvena. Silazim korak pred korak od Čolpinih dvora, da me neko vidi mislio bi da sam starac, a ja ne znam koji će mi biti zadnji. Korak. Ili uzdah. Ili jedno i drugo. Prazna mi glava, a sva pamet u prstima. Ti prsti nisu moji, kao što ni kosa nije moja. Iako, mogla je biti. Takva ista kosa. Samo da je dobri Allah htio, ili da sam ja imao hrabrosti.

Nisimović sam. Svi koliko ih ima meni su rod. A nije ih još vele ostalo. Starčad i ja među njima. Jedan amidžić se drugu godinu ne vraća iz Rusije, pa amidžinica razbacuje grah da vidi je li mali mrtav. Jedan dan je mrtav, drugi dan je živ. Drugi amidžić je, jadan, ostao onakav kakav je bio u bešici. A dvadeseta mu već. Ima još nekih koji su imali, pa nisu imali djece. Ali ja ih nemam, i znam da nijednog Nisimovića na zemlji biti neće kad moja priča do vas dođe. Ili dobri Allah nije htio, ili sam bio kukavica.

Pred očima mi Umihanina kosa. Danas bi moja kćer imala istu takvu, ovog bi ljeta navršila petnaest i išla bi u Omerov mekteb, a ja bih joj branio. Toliko bih joj branio da joj ne zabranim. A Amina bi moja kukala što su dani sve duži, a akšami sve dalji. I moja bi kćer jednom uplakana došla kući. Zašto? Ne znam, Umihana će uhoditi, pa će i to Čolpi reći, a ja ću biti među onima koji će Čolpu slušati. Od duga vremana ću ga slušati, i nikome za korist. Ni sebi, ni Amini mojoj, ni Bogu koji mi ne dade da više imam djece.

Bio sam mlad, devetnaestu navršio, a godinu ranije bili smo se uzeli. Spojiše se dvije sirotinje, Aminina odvijeka i moja otkako je babo moj, Hamzalija Nisimović, prodao sve što mu je bilo viška. I ostala tako kućica u kojoj su Nisimovići držali služinčad. A zlato, Bog zna gdje je otišlo Hamzalijino zlato. Ili ga je od nas sakrio, ili ga je neko pokrao. Ja to ne znam, pa neću babi svome da sudim. Na vrijeme je Amina zanijela, nismo čekali kao neki, plašili se uroka i razgonili Ciganke oko kuće. Najprije mi bi drago, ali me nakon dva mjeseca uhvatio strah. Kako ću hraniti ženu i dijete? U to vrijeme je pobacila Fata Huršidova. Pošla na avliju da natoči vode i taman da podigne testiju, kadli pljusnu krv po kaldrmi. Velika tuga je bila u Huršidovoj kući. I samo malo manja tuga u komšiluku. Treći je put Fata pobacila, treći se

put krv razlila po avlijskoj kaldrmi. Gledao sam ga kako plače i pomislio: "Bože, zašto njemu, a ne meni! Ja nemam čime hraniti ženu i dijete, a on bi vlastito meso s bedara sjekao da prehrani svoje, ali mu se, eto, ne da." Jest, pomislio sam i čula se misao moja na nebu!

Došao deveti mjesec, Amini trbuh do zuba, jedva se po kući kreće, a ja mrk.

"Zašto si, bolan, tako mrk?", pita me žena. Ja se onda nasmijem. Da misli da nisam mrk. A onda je počela rađati. Jedan dan, drugi dan, treći dan. Tanki su zidovi kućice u kojoj su Nisimovići držali služinčad, pa se po cijeloj čaršiji čuje kako cvili moja Amina.

Je li mi tada puklo srce? Jesam li se sjetio Huršidove Fate? I opet zažalio što moja i Aminina krv nije pljusnula po našoj maloj avliji?

Bože moj, šaptao sam. A njemu je zasmetalo što sam mu rekao — moj! Ili što nisam ranije.

Treće Aminine noći dođe Fuad Zerinoglu. Komšija, rodom iz Ankare, a dušom ko zna odakle. Otamo gdje žive ljudi koje ne vidiš dok si u dobru, a s dobrim ti dolaze kad nisi. Veli Fuad: "Njoj ne mogu pomoći, ali tebi mogu, makar malo. Donio nargilu i opijum."

Dok je bio tu i dok je bilo opijuma, lakše mi je bilo slušati Aminu kako cvili. Ali Fuad je oko ponoći otišao, a ja ostadoh sam u mraku halvata. Mjesečina lije kroz prozore, ali obasjava samo ono što ne bi htio vidjeti. Aminine puste papuče, mahramu koju je skinula s glave prije nego što je počela rađati, prsten sa crvenim kamenom. Za sve drugo je mrak, ali za takve stvari nije.

Odjednom je više nisam čuo da cvili, kuća se poče dizati, pa naginjati. Mislim, poletjet će ili će se raspasti prije nego što poleti, ali ne. Digla se na metar iznad zemlje i tako stoji u zraku. Osjeti li ovo iko osim mene? Vidi li iko, ili svi u ova doba spavaju? Uto uđe neko u kuću. Uđe i sjede na sećiju pored pendžera. Izađi, kažem mu, da ti vidim lice. Nemaš šta vidjeti, nije moje lice za tvojih očiju, veli mi muškim glasom.

"A zašto si onda došao?"

"Došao sam da ti kažem kako jest."

"Pa kako jest?"

"Zena ti teško rađa. Jedva će ostati živa, rodit će curicu. Dijete će biti živo ili će ga Allah odmah uzeti k sebi. Neka bude živo! Nisi tako govorio."

"Mene neka uzme, samo da mi dijete bude živo!"

"Neće te uzeti, ali ako hoćeš živo dijete, meni ćeš dati očinji vid. Imat ćeš kćer kakve u Mostaru nije bilo. Po ljepoti, čestitosti i srcu nijedna joj neće biti ravna. Dobro će se udati, ali će i tebe i ženu ti čuvati i paziti dok budete živi. Nikad vam ničega neće faliti. Bit ćeš sretan čovjek, a sretni najprije stignu u džennet, jer nemaju razloga da čine zlo. Samo ćeš mi dati očinji vid. Na tebi je da odabereš, a do jutra imaš vremena da razmisliš. Ako želiš živu kćer, probost ću ti oba oka iglom koja je tanja od najtanje vlasi. Ništa nećeš osjetiti, ali više nećeš vidjeti. Eto, s Bogom te i s djetetom tvojim ostavljam."

Kako je otišao, tako se i kuća spustila na zemlju, a Amina je ponovo zacvilila i začuše se glasovi dviju babica. Dobro će biti, govori jedna, sve će dobro biti, dat će Bog... Meni bi, čini mi se, draže bilo da ih ne čujem, ništa da ne čujem, barem dok ne shvatim šta se dogodilo, zašto mi je letjela kuća i ko je bio onaj koji mi je sjeo na sećiju.

A možda mi se samo pričinio?

Digao sam se, zemlja je poda mnom mirovala, a u glavi mi bistro, bistrije nego sad dok ovo pričam, pa sam prišao prozoru i gledam sećiju, ono mjesto na kojem je sjedio. Tvrda je u mene sećija, načinio sam je od dasaka koje su ostale komšiji Fuadu kad je gradio kuću, a preko dasaka su samo dvije ponjavice, i teško se može vidjeti je li neko na njima sjedio. Ali opet, meni se na mjesečini učini kao da je malo ulegnuto to mjesto. Spustim na njega ruku, a ono — vruće! Kao da se Amina zaboravila, pa je na sećiju spustila mangalu sa žeravicom. Kuću bi nam tako mogla zapaliti! Ali nije Amina, Amina cvili u drugoj sobi, babica joj govori da će sve biti dobro, govori joj da gura, guraj kćeri, guraj! Ako nije ona, onda je nešto drugo. Nije mjesečina, mjesečina je

ledena.

A šta ako je, ipak, bio? I ako je istina ono što mi je govorio? Rodit će mi se mrtvo dijete, jer ga živog nisam htio i jer sam zažalio što naša krv nije pljusnula po avliji, ili ću za živu curicu dati očinji vid, i neću je nikada vidjeti, ni nju ni išta što sam dosad gledao i negledao. Ko je taj koji bi oca pred takav izbor stavio? Ne smijem izgovoriti njegovo ime, jer ako je On, tada je na meni da do jutra izaberem. Glasnik veli da ću biti sretan slijepac i da ni meni ni mojima do kraja života ništa neće faliti.

Sjetio sam se tada kako sam kao dječak stajao uz kulu pokraj mosta, a babo mi je pokazivao prstom nešto što nisam vidio. Galebovi, rekao je. Prođe zima, i eto ti od mora galebova. Tako je rekao. Ništa ne vidim, odgovorio sam, iako sam vidio tri crne tačke, tamo između neba i rijeke. Ali nisam znao da se tačke mogu pretvoriti u ptice. Čekaj, vidjet ćeš, rekao je babo. Istinu je rekao, vidio sam galebove. Čudne ptice, ni nalik švrakama, vrapcima i sokolima. Kasnije se babo ušutio, ne bi me više ni pogledao, ni mene, ni mater, pa je sve rasprodao, a zlato je otišlo zajedno s njime, u tišinu. Dok je još bio živ, mislio sam o tome kako sam bio malen, manji od njegova štapa, ali sam mu vjerovao da će se tri tačke pretvoriti u tri ptice. Mislio sam, i nisam vjerovao da je to bio on, i da sam to bio ja.

Galebovi su i dalje dolazili svake godine, sve dok nisu stigla Omerova vremena, ali ih nisam više gledao. Dok sam čekao jutro i slušao Aminin cvilež, činilo mi se da nema goreg od toga da više nikad ne vidim galebove. Za životom ne bih zažalio, ali bez očinjeg vida ne mogu.

Tako sam mu i rekao kad je u zoru došao i opet sjeo na sećiju. Glasnik, Džibril. Tresao sam se od straha i srama, a on mi je na odlasku kazao: "Ne boj se, nećeš me više vidjeti."

"Je li nikad?"

"Jest, nikad."

Dan je počeo s Amininim krikom. Prvim, drugim i trećim. Curici je koža bila plava kao ljetno nebo, a oči zatvorene, da ne progleda i ne oživi. Neko bi trebao izučiti dovi, rekla je babica. Koju dovu? Poljubio sam Aminu u čelo i

izišao na avliju.

"Je li rodila?", upita Fuad Zerinoglu.

"Nije", kazao sam. "I neće!"

"Njoj ne mogu pomoći", rekao je opet.

"Ne možeš ni meni."

Više nije mogla zanijeti, a ja sam dvaput na hadžiluk išao, nadajući se da bi nam moglo pomoći. Znam, da nije bilo što je bilo, nikad ne bih otišao. Vode bih se napio za ramazana, zaobilazio bih one koji su veća sirotinja od mene, ne bih činio sevapa, bio bih kao i drugi. A ovako, šta god sam Bogu na volju činio, mislio sam samo o tome da Amina zanese i da nekako zaboravim svoju mrtvu curicu. To što joj ,nisam mogao dati oči.

Stojim, evo već pola sata, nad česmom i umivam se. Ako ko naiđe, ja ga pustim. Nakon što ode, ja se opet umivam. Hladna voda dobro čini, a meni bi bolje bilo da nisam išao u Čolpe i da nisam vidio Umihanu i njezinu kosu.

Kada sam došao sebi, zaputih se kući. Amina se zabrinula jer me dugo nije bilo, duže nego što se meni činilo. Kazujem joj gdje sam bio i šta sam radio, o Umihani koja se iz nevesinjskoga djevojčurka pretvara u ljepoticu i o kani na njezinoj kosi, ali preskačem na koga me podsjetila. Amina me sluša, nešto bi i pitala, ali ne može jer ne zatvaram usta. Prekratak mi dah da bi mogla upasti. Šta li je, velim, mislio babo koji je dijete nazvao Umihanom. Kako će se na takvo ime izvikati kad se s vode vrati razbijenog đuguma? Kako će je ijedan ružno pogledati ako se zove Umihana?

Govorim, govorim i govorim, a vidim da se njezino lice mijenja. Radovala mi se, kao što mi se uvijek raduje, ali sad samo što ne zaplače. Pitao bih Aminu šta joj je, a ne stižem, jer bih joj još govorio o Umihani. Samo da ne kažem ono što me muci. Naša bi kćer imala takvu kosu.

!I baš je, veliš, takva, Umihana?"

"Jest, baš takva. Čolpa će ju slati u Omerov mekteb, da izvidi."

"Pa si mi onda ti nju pošao izviđati?"

Tu se meni otvori duša, uhvatih Aminu za ruke, stišćem ih kao da nisu njezine i nisu žive. "Ženo božja, jesi li ti pri sebi? Zar bih ja dijete pogledao? Zar bih pored tebe ijednu gledao? Uska nam je i ovako postelja..." Vičem, i kako vičem sve moju Aminu pljuvačkom prskam po licu. A ona ništa, niti kuka što joj gnječim ruke, niti trepne kad ju kap pogodi sred oka. Jedna joj ostala između trepavica, kap moje pljuvačke, pa gledam kada će kliznuti i nestati, da ju više nikad ne vidim. Tako je meni nekad. Sažalim se i nad svojom pljuvačkom.

"Nemoj plakati, rekla je. Ako sam ti teška, otići ću ja. Vratit se materi. A ti nađi mlađu, da s njom imaš djece, da se smiriš. Uvehnut ćeš sa mnom!" Tako je Amina rekla.

Istrčao sam iz kuće, pa bježim, a ne znam kamo da pobjegnem. Trčim niz čaršiju, ljudi se okreću za mnom, gledaju koga to gonim ili ko meni goni, a kad vide da nema nikog ni iza, ni ispred mene, znaju da je nešto o čemu će se sutra govoriti. Spominjat će se svih Nisimovića do u sedmo koljeno, šta je koji bio i koliko je imao, a na šta su sada spali... Da zadnji od zadnjih trči, a niko ga ne goni.

Dobro je, imat će se o čemu govoriti dok Čolpa ne spremi Umihanu.

Vratio sam se prije večeri. Miran. Ona je sjedila na sećiji kod prozora. Na onom mjestu na kojem je sjedio Džibril. Šake je zamotala mokrim krpama. Samo da joj nisam slomio neku koščicu. "Dedera, ustani malo!"

Ustala je i nije upitala zašto, a ja sam podigao kraj sećije i pokazao joj mjesto na kojem je drvo sagoreno.

"Znaš li od čega je ovo?"

"Nemoj me ubijat strahom", rekla je. Ja sam tada zašutio. I opet joj nisam ispričao šta se događalo pred jutro onoga dana kada je rodila mrtvu curicu. Kako mi se čini, neću joj ni ispričati. Ne treba Amini to. Sjeo sam za sofru. Ona je iznijela pilav i zapalila svijeću. Vani je bila crna noć.

* * *

Deseti dan nisam izlazio iz kuće. Ako treba po vodu, Amina kaže: "Nemoj, ja ću!" Ako nestane brašna: "Neka, odmaraj se ti, ja ću." A ako mi je do čistog zraka, ona otvori sve prozore. Drži me kao bolesno dijete i boji se dana kad ću prezdraviti. Ako odem, misli jadna, neću se vratiti. Kažem joj da sam zdrav, da trebam raditi i zaraditi, a ona veli da nećemo umrijeti od gladi. Tako od jutra do mraka.

I taman kad htjedoh reći da nam niko ni ne dolazi, eto komšije Fuada Zerinoglua. Amina pobježe u sobu i ostavi nas same.

"Šta je bilo?", pita me.

"Ništa", rekoh.

"Nigdje te nema".

"Pa, eto, nema! A falim li kome?"

"Ako sebi ne fališ, drugima, bogme, nećeš usfaliti."

Veli da je Čolpa spremio malu kod Omera. Evo, već treći dan odlazi u mekteb. Pođe kad sunce malo padne, a ne vraća se prije akšama.

"I šta govori?"

"E, vidiš, to i jest ono — ništa ne govori!"

"Kako, bolan, ništa?"

"Lijepo. Pita ju Čolpa koliko je djevojaka bilo, a Umihana kaže: Puno, ne zna im se broja. Je li pedeset? Više. Je li sto pedeset? Više. Pa koliko više? Ne znam, nisam brojala. A zašto nisi brojala? Zato što nisu krumpiri pa da brojim! Na to se Colpa razbjesni: Znaš li ti, ženska glavo, zašto sam te dovodio iz Nevesinja? Znam, kaže mala. I, šta ćemo onda? A ona sliježe ramenima, pravi se da ne zna, krv pije demirdžiji, a on joj ne može ništa."

"Kakva je", upitah Fuada, "je li lijepa?"

"A zašto ti to pitaš?"

"E, vala, nije zbog onoga što ti misliš!"

Posjedio je još malo, da ne bude kako je odmah otišao, a ja ga lijepo ispratih do pred kapiju. Najradije bih ga izljubio, rekao mu hvala ti ko bratu, puno si mi pomogao, ali niti bi Fuad šta shvatio, niti bi mu ja znao reći oko čega mi je pomogao. Sutra sam se digao u zoru, obukao najbolje što imam i zaputio se demirdžiji Čolpi na viđenje. Sjedi Čolpa pred radnjom, sav se smrkao, kao da mu je pobilo familiju, jedva da i pozdravi. A ja sjedoh kraj njega, zagrlih ga, pa mu govorim:

"Gazda, kako bude i šta god bude, neka znaš da sam ja uz tebe!"

"E, baš će mi to pomoći."

* * *

Sto jest jest, nije mu pomoglo. Dugo je trajalo ljeto, duže, čini mi se, od svih ljeta Omerova zemana. I ne bi prošao dan a da se barem pet uplakanih cura u akšam ne pojavi pred majkama. Omere, Omere, što se ne utopi, munja te spalila dabogda! A nesretan Čolpa više nije smio izaći pred ljude. Prvo su ga ismijavali, pa su ga krenuli izbjegavati, da bi na kraju prestali i kupovati u njegovom dućanu. On bi ih jadan povlačio za rukav, zvao ih kod sebe, lagao da ima vijesti iz mekteba, ali mu niko nije vjerovao jer su već svi o Omerovom mektebu znali više od njega. Znali su da se žensko jato osipa, i da će sve koje još jesu u njemu prije zime doći kući uplakane. Na kraju će ostati samo jedna, a nju će Omer povesti svojoj kući.

Nakon dugo vremena ljudi su počeli u čaršiji primjećivati Ismeta Salihovića. Valjalo se njegovo golemo tijelo, kao da si tri krmka u jednu mrcinu sastavio, a narod mu se javlja, pita ga za zdravlje i kako je hanuma. Fati su već ime zaboravili, toliko dugo im nije bila na pameti, kao što im ni on nije bio pred očima, iako je sve ove godine prolazio istim sokacima i smješkao se zadovoljno kao i sad, i pozdravljao sve koji mu nisu odzdravljali, jer ga naprosto nisu vidjeli. Tolika ljudina, a da ga ne vide. Pa kako je to moglo?

E, moglo je kao što i sve drugo može! Kad mu se sin pretvorio u čudo, alima u mektebu punom djevojaka, nestalo je Ismeta s lica zemlje. A kad je čuda počelo nestajati, opet se pojavio. Samo što njega ni onda, a ni sad nije briga. Da jest, kao da bi dijete slao preko mosta po somune. To ga je i spasilo. Jer da je Omeru bio pravi babo i da ga se ticalo to što sin radi, onda bi mu čaršija svakoga dana račun ispostavljala. Ali vidiš, nijednoj materi nije palo na um da Ismetu pred kuću dolazi nakon što joj kćer iz mekteba stigne uplakana.

Tako, eto, završava jedna priča. Ja ne znam koliko mi ih je u životu još ostalo, ali draga mi je svaka koja će biti završena. Mrske su mi one priče koje će trajati dok je mene živoga, jer sam ih ja započeo, a nema onog ko će ih dovesti kraju. Džibril mi reče da me više neće obići, a Fuad Zerinoglu me ovih dana nagovara da opet zapalimo nargilu. To mi, veli, može pomoći. Ništa mu ne govorim, ali znam da mi pomoći nema. Nema je nikome ko ne završi svoju priču, pa nam zato i jesu tuđe toliko drage. One se uvijek jednom završe. A ponekad se završavaju tako da čovjek vidi kako bi njegova izgledala da ju je drukčije započeo. Malo je onih koji još govore o Omerovom mektebu. Već je i materama svejedno. A ne priča se ni o lijepoj Umihani. Demirdžija Čolpa ju ne pita, ali joj ni ne prijeti da će ju poslati nazad u Nevesinje. Nego zabrani služinčadi i ženi da ulaze u sobu, a on otvori seharu i broji zlatnike, pa mjerka koliko će biti dosta za svadbu o kojoj još niko ne govori, ali je sigurna, kao što je sigurno da u Mostar dolazi nekakva jesen. Znam, bit će to najveća i najljepša svadba koju je čaršija vidjela, jer se mora upamtiti kako je to kad Čolpa udaje rodicu. Izrodit će Umihana Omeru djecu. Svejedno koliko sinova, ali barem jednu kćer. Da ju vidim kad prošetam čaršijom, i da zažalim što nisam slijep.

JATRIB

Ne, sigurno se nitko ne sjeća onoga što se dogodilo jednog ponedjeljka, u ranu jesen 1938., u aščinici Jatrib koja se nalazila u Tkalčićevoj ulici, malo prije odvojka za Novu Ves. A zapravo se nije bog zna što ni dogodilo pa nije ni čudo što se nitko ne sjeća. Ne bih se ni ja sjetio da mi se ne čini kako bi taj davni incident mogao imati veze s ovom pričom. Ako i nema veze, neće biti velike štete ni po priču, ni po one kojima će biti ispričana. Ako pak veza postoji, mogla bi biti otkrivena tajna bolesti i prerane smrti Sanje Kotroman koja se dogodila u ranu jesen 1998., dakle točno šezdeset godina kasnije, jedva dvadesetak koraka od kuće u kojoj se nalazio Jatrib.

Vlasnik aščinice zvao se Abdel Gafić, silno pobožan čovjek, rodom iz Kotor Varoša, ali od navršene treće godine života Zagrepčanin. Ustvari pravi Vlaškovuličanec koji se u dječačkim i momačkim godinama nipočemu nije razlikovao od vršnjaka, bezbrižne i lakomislene balavurdije ponesene valom modernizacije i običaja koji su stizali iz Pariza i Beča. Pio je Abdel i bančio, bacao u oduševljenju bijeli borsalino na pozornicu Hrvatskog narodnog kazališta, noktom kidao trnje sa crvene ruže koju će zadjednuti između grudi lijepe Karmen, otvarao je kupališnu sezonu u Crikvenici skokom s krova ribarnice i zatvarao ju u podvodnom zagrljaju s Jarmilom iz Brna... Činio je sve što su činili i drugi, samo još malo više od toga, i malo žešće nego što je mladost u njemu tražila. Kao da je računao da mu je, valjda zbog imena, dato da kraće luduje i duže se kaje od ostalih. A prva su ga kajanja uhvatila u Isusovim godinama, da bi uskoro, svakako prije dobi u kojoj je prorok Muhamed počeo propovijedati vjeru u jednog Allaha, sasvim prestao piti i zoru budan dočekivati. Našao je svoj džemat, ljude koje prethodno nije ni poznavao, počeo je klanjati sve dnevne molitve i činiti sve da mu se Bog smiluje i oprosti mu godine grijeha. Prijatelji su ga u početku odgovarali, ali su ubrzo digli ruke od njega, uplašeni kakvi već ljudi budu kada se nađu u blizini strašne i bezrazložne grižnje savjesti. Abdelovo obraćenje nije bilo ništa drugo nego naglo probuđena grižnja savjesti. Što ju je probudilo? E, to nitko živ ne može znati. Osim Boga, ako ga ima i ako o ljudskim savjestima vodi računa, i osim fiziologa koji bi, to je sigurno, pronašli da je neka žlijezda

načinila kratki spoj u Abdelovoj glavi ili srcu.

U trideset sedmoj oženio se za Aminu, kćerku koštajničkog imama, a dvije godine kasnije su u kući koju je početkom stoljeća kupio Abdelov otac otvorili aščinicu. Lokal je zamišljen kao nešto iz među bosanskoga restorana i menze za muslimanske učenike i studente koji su tih godina masovno dolazili u Zagreb na škole. Njima je naplaćivao manje od pola cijene, točno onoliko koliko su koštale namirnice od kojih je spravljeno jelo. Pa valja li onda uopće i napominjati da je aščinica bila još jedan pokušaj da se dobrim djelom umili Bogu? Nazvao ju je Jatrib, po oazi koja se nalazi na deset dana devina hoda, sjeverno od Meke. Kao što je Jatrib stoljećima prehranjivao Muhamedov grad, tako će Jatrib u Tkalčićevoj prehranjivati mladež koja je daleko od doma. Mislio je to Abdel i nikome nije bio pretjerano čudan. Osim deranima kvrgavih obrijanih glava koji bi se zgledali i smijuljili kad bi gazda pljesnuo dlanovima i veselo podviknuo: Kaj bumo danas iftarili? Da, bio je i ostao Za-grepčanec i nije mu bilo na kraj pameti da u toj stvari išta mijenja. Jer zašto bi i mijenjao kad je mislio da je od svega bosanskog najružniji taj govor. Grub i prljav u zvuku, poput noktiju te djece, njemu se njihov govor činio nedostojnim svakoga osjetljivijeg uha pa se nadao da će se jednoga dana, kad u Bosni bude više pameti nego sifilisa, na Baščaršiji govoriti kao na Jelačić placu. Po Abdelu, Bosanci su poput mucavaca: govorna mana se izgubi samo kad pjevaju.

Naučio je svirati saz pa bi sjeo u kut svoga lokala, sklopio oči i pomalo unjkavo i ispod glasa zapjevao neku od tisuću njihovih pjesama. Tada se više ne bi čulo zveckanje bešteka, utišao bi se svaki žamor, Jatrib bi se umirio kao vrhovi osnježenih jela nakon što prođe sjeverni vjetar, i svi bi slušali glas koji se podvlačio pod cilik žica i opisivao krug iznad ljudskih sudbina. Malo je reći da je Abdel lijepo pjevao. Pjevao je tako da se činilo kako anđeli neprestano nadlijeću one koji ga slušaju. Pa kako koga nadlete, taj uzdahne.

Bilo je tako i toga ponedjeljka kada je u aščinicu ušao Radoslav Kotroman, trgovački pomoćnik rodom iz Ljubuškog, za ruku vodeći Sabinu Weiss, gimnazijalku i kćer vlasnika trgovine kolonijalnom robom Đure Weissa. Radoslavu je istog trena pao mrak na oči, najradije bi se okrenuo i izišao van, ali nije imao kamo. Odveo je Sabinu do najudaljenijeg stola u Jatribu, posjeo je i stisnuo šake da su mu se nokti počeli lomiti u korijenu. No, da bi se

shvatilo kako nije riječ o pretjerivanju, valjalo bi reći s kojih je strana došao Kotromanov mrak i kakav se to bijes bio zavukao pod njegove nokte.

Otkako se doselio u Zagreb, živio je u jednom podrumu u Draškovićevoj ulici, radio na Trešnjevci kod Vanke Pogorelca i činilo mu se da je svakim danom sve veća sirotinja. U deset zagrebačkih godina izgubio je sve ono što je imao u Hercegovini, a da zauzvrat nije dobio ništa. Doma je krijumčario duhan, uzgajao žilavku i akšamlučio s mostarskim liskama i probisvjetima, a ovdje radi od jutra do mraka za nikakvu paru i sva je prilika da će tako ostati dovijeka. Stotinu puta padalo mu je na pamet da se vrati u Ljubuški, ali je znao da to nije moguće jer bi se vratio kao vojnik poražene vojske, među ljude koji jedva čekaju da im se jedan takav pojavi pa da se naslađuju njegovom propašću. Ali onda je, mjesec dana pred taj ponedjeljak, upoznao Sabinu Weiss, zaljubio se, a odmah zatim i shvatio da bi ova ljubav mogla promijeniti njegovu sudbinu. Obigravao je oko Sabinine kuće, čekao ju pred gimnazijom i kao slučajno se pojavljivao iza stabla u vrijeme nedjeljnih promenada pokraj maksimirskog jezera, pozdravljao gazda Đuru, upućivao rukoljub njegovoj ženi Perli, pomilovao po glavi Sabininog malog brata Salamona, a djevojci se smješkao otprilike onakvim osmijehom kakvim pas lutalica kroz izlog mesnice ispraća kost za juhu.

Đuro je bio dobroćudan i duhovit čovjek pa mu se takva budalina morala svidjeti, a za svoje dijete nije tražio bogata ženika nego nekoga tko će Sabinu paziti i čuvati, te očito nije imao ništa protiv ovakvoga udvarača. U svakom slučaju, Radoslav je uz blagoslov Đure Weissa izveo Sabinu nekoliko puta u kazalište, pa u kino i na kraju na večeru. Ali ko za vraga, budućem puncu nije palo na pamet da budući zet ima plaćicu trgovačkog pomoćnika, apsolutno nedovoljnu za jednu zagrebačku ljubav. Da jest, tutnuo bi mu Đuro koji dinar u džep. Besparica je i bila razlogom što Radoslav nije poveo djevojku na neko bolje mjesto, nego u menzu muslimanskih đaka i studenata. Jatrib je bio triput jeftiniji od najjeftinijeg restorana u gradu, ali ni to ne bi bilo problem da ne bi čovjeka sa sazom i pjesme koja je mladog Ljubušaka podsjećala na sve ono čega se nije želio sjećati. U Trebinju gradu velika žalost kažu... A svi odreda bleje u pjevača, i gosti, i konobari, i kuharice koje su izašle iz kuhinje samo da ga čuju.

"Je l' više dosta toga!", proderao se Radoslav Kotroman kada više nije

mogao izdržati bol stegnutih šaka. Ali ga nitko osim Sabine nije čuo. Ona ga je uhvatila za ruku i rekla nemoj, a on se tresao poput jarbola s vjetrom u prevelikoj zastavi. Razbolje se jadna Zubčevića Fata..., nastavio je pjevač. "Je I'više dosta toga!", ponovio je Kotroman, a onda je ugrabio karafindl sa stola i bacio ga prema Abdelu. Stotinu puta da je bacao, samo bi se jednom dogodilo da bočice s uljem i octom pogode u tanki vrat žicanog instrumenta i salome ga napola.

Prizor pjevača s uništenim instrumentom, koji gleda i ne zna u što zapravo gleda, jer ne zna ni šta se dogodilo, ni tko je to učinio, vjerojatno se prisutnima usjekao u sjećanje, ali ipak ne toliko da ga protumače drukčije doli kao uobičajen incident kakvih je vazda bilo gdje god se u društvu jede i pjeva. A takve se stvari pamte samo dok ih ne pokrije vrijeme i sve ono što će u vremenu biti gore i strasnije. Godina je, kao što smo rekli, bila 1938., prave su muke tek dolazile i tko bi nakon svega tražio neki smisao u jednoj nedovršenoj pjesmi i jednom salomljenom sazu.

"Kaj ti je čovječe?", Abdel mu je spustio ruku na rame.

"Nemoj ti meni kaj!", Radoslav je stresao s ramena sedam kapi od kojih je svaka bila veličine ljudske suze. Bile su to kapi suncokretovog ulja.Više se nisu vidjeli, niti su im se sudbine drugi put srele. Abdel Gafić je otišao u Gradačac po novi saz, ali pjesmu U Trebinju gradu više nije zapjevao. Naprosto je imao osjećaj da će se opet nešto dogoditi zbog čega ju neće dovršiti. On, naime, nikada nije saznao što je nepoznatog čovjeka navelo da pobjesni i bio je sklon povjerovati kako krivica nije na njemu, nego je u nečemu o čemu se ne valja raspitivati jer nije od ljudskih razloga stvoreno. Jatrib je držao otvorenim sve do proljeća 1941., kada je shvatio da su došla vremena kada će mnogi niz Ilicu pod rukom pronijeti vlastite glave pa je njemu, dok svoju nosi na ramenima, došlo krajnje vrijeme da obavi ono što je dužnost svakog muslimana i ode na hadžiluk.

S putovanja u Meku nikad se nije vratio. Žena Amina čekat će ga do smrti, a da pravo ne sazna što joj se s mužem dogodilo. U novinama je pisalo da je južno od Jemena potopljen brod s hodočasnicima. Možda je Abdel bio na tom brodu. A možda i nije. Uglavnom, za njim je ostao saz uz koji nije otpjevana pjesma o Zubčevića Fati i velkoj žalosti u Trebinju gradu.

Radoslav Kotroman je šest mjeseci nakon incidenta u Jatribu oženio Sabinu Weiss. Malo pred svadbu saznao je da mu je žena Židovka, ali ta ga stvar nije previše zanimala. Koliko god nije bio pomiren sa zavičajem i pjesmama koje su iz zavičaja stizale, Radoslav je bio u apsolutnom miru s Bogom. Taj mir se ogledao u činjenici da bi razbio glavu svakoj barabi koja bi glasno primijetila da su Božjega sina razapeli rođaci njegove Sabine.

Stari je Đuro bio zadovoljan što se nije prevario u zeta. Učio ga je kartaškim igrama, vodio na igralište Građanskog i tumačio mu da od Ivice Beka i Ice Hitreca na cijelome svijetu boljih španera nema. Bek je na žalost otišao u Francusku. Umjesto da se mi divimo njegovim nogama, Ivek se danas divi nogama lijepih Francuskinja. Sudbina tipična za velikog umjetnika!, na isti je način Đuro Weiss završavao svaki razgovor o nogometu.

Rat je došao nenadano, u pola preferansa i usred utakmice. Vidio je Đuro da se sinovi Izraela sklanjaju iz grada, ali je smatrao daje njihov strah prevelik i da je posljedica pretjerane pobožnosti. On niti se plašio, niti je prečesto zalazio u sinagogu. Ako je trebalo za nešto dati novac, pomoći sirotinju i starce ili Makabi u kupnji novih dresova, Đuro bi uvijek davao šakom i kapom, ali nije dopuštao da ga uvlače u priče koje se tiču Boga, vjere i naroda. Govorio je kako je Židov po svojoj, a ne po tuđoj mjeri i da samo Bog zna čija je mjera prava, čija kriva.

No, kada je vrag došao po svoje, nitko Đuru nije pitao koje je njegova mjera. Sjedili su za kuhinjskim stolom i šutjeli. Njih petoro, a četiri Davidova slova. Od tog je trenutka samo Radoslav bio slobodan čovjek, onaj koji na lijevu stranu grudi ne mora pri izlasku iz kuće zakačiti znak. U tom je času njegov sram bio veći od straha Đure Weissa, žene mu Perle, sina Salamona i kćeri Sabine. Da ga je pitalo šta bi sad najviše volio i čime bi njegov život bio ostvaren, Radoslav Kotroman, trgovački pomoćnik iz Ljubuškog, rekao bi da mu daju tu židovsku zvijezdu pa da se ne razlikuje od onih s kojima živi i one koju voli. Osim što njegova želja nije bila razborita, ona nije bila ni znak bog zna kakve hrabrosti i požrtvovnosti. Da nije oženio Židovku, da ga njezin otac nije praktično posinio i učio ga kartaškim trikovima, da nije bilo priče o Ivici Beku i pariškom Racingu, i da prvi put nije u maksimirskom parku pomilovao Salamonovu glavu, Radoslav bi ostao potpuno ravnodušan prema

onome što se događalo i što će se tek događati sa Židovima.

Ovako je, najprije iz srama, a onda jer je shvatio da su životi u pitanju, učinio nešto što bi se u nekim kasnijim vremenima smatralo primjerom vrhunskoga herojstva. U nekoliko je dana, koristeći obiteljske i zavičajne veze i obilato kršeći zakone, rasprodao svu imovinu Đure Weissa, pa i ono što formalno nije mogao prodati jer je došlo pod hipoteku ustaškoga redarstva. Potplatio je koga je trebalo i prevario one koji su se dali prevariti, te su se dva tjedna nakon noći u kojoj su gledali četiri šestokrake zvijezde na kuhinjskome stolu Đuro i njegovi našli u Londonu. O tome kako su do tamo stigli, trebala bi se ispričati druga priča, ali kako ona ne bi imala veze s incidentom u aščinici Jatrib, niti sa smrću Sanje Kotroman, nju ćemo ostaviti za neku bolju priliku.

A zašto i Radoslav nije otišao u London, nego se odlučio razdvojiti od žene dok ne završi rat? To je jedno od onih pitanja na koja postoje desetine mogućih odgovora, ali nijedan nije pravi. Kad ga je Đuro upitao zašto ne pođe s njima, odgovorio je da ostaje u Zagrebu da bi se oni imali kamo vratiti. Kad ga je Perla kumila da se predomisli i da ne stavlja zaludu glavu u torbu, rekao je da ima loš osjećaj i da zato ne može poći. Kad ga je Salamon pitao hoće li se više ikada vidjeti, zagrlio ga je i na uho mu izdiktirao šampionsku ekipu Građanskog. Kad je Sabina posljednje noći progovorila: Ako je ovo kraj..., Radoslav joj je usne poklopio dlanom i rekao: "Eh, jadna, da znam pjevat ko što ne znam, sad bi ti otpjevo onu koja ti ne bi iz glave izlazila dok se ne vratiš." Sabina je potom plakala, a on se smijao i pokušavao ju škakljati. Nije znao da žena prestaje biti škakljiva nakon što se sasvim utopi u suzama.

Čim je svoje otpremio iz Zagreba, rat je za Radoslava Kotromana bio završen. Potucao se po pustom gradu, dočekivao jutra po prigradskim krčmama i drugovao s momcima koji su u buljucima pristizali iz zavičaja, netko u crnoj uniformi, netko u skupom odijelu od engleskog štofa, ali većina u težačkim mondurama i sa sanducima fino osušenog prešanog duhana koje su sakrivali po tavanima zgrada u centru. Ako je po četiri Davidova slova na kuhinjskome stolu osjetio da su došla zla vremena i ako ga je tada bio sasvim obuzeo stid, Radoslav je sada, kao slobodan čovjek, vidio kako izgleda radost apokalipse. Ne samo da je to vidio, nego je zaboravio većinu onoga što je

prethodno znao. Počeo je uživati u novoj slici Zagreba, grada koji prema njemu više nije bio hladan i odbojan, u kojem se više nije osjećao kao gost koji i podsvjesno pazi da mu se ne čuju hercegovački kliktaji u govoru. Preko Zrinjevca su prolazile ophodnje poznatih lica, pred Gradskom kavanom gangalo se o Klobuku, selu kod Ljubuškog koje je dalo trojicu hrvatskih ministara, sjene tri minareta u sumrak bi se pružile niz Zvonimirovu, širio se vonj narodnih kuhinja, nizstube koje su se spuštale od Dolca kotrljali su se glamočki krumpiri... Iz daljine su odjekivali topovi, a na svakom koraku čule su se pjesme pobjednika. Radoslav je bio siguran da Švabo ne može izgubiti rat i da je Poglavnik mudro postupio čim se zavukao pod Hitlerove skute. Ali je isto tako znao da mora doći vrijeme kada se krv smiruje u žilama, a ludilo prestaje damarati u glavama. Kako u Njemačkoj, tako i ovdje kod nas.

Kada se to dogodi, opet će on imati svoju Sabinu i opet će sa Đurom Weissom igrati belu i preferans. Bez ludosti nema rata, bez rata nema države, a bez države bi Zagreb vazda ostao mjesto na kojem se Radoslav Kotroman greškom zatekao, bez ikoga svoga i bez prava da bude ono što jest. Da ga je u jesen 1941., pa zatim i narednih triju godina, pitalo je li srcem i dušom za Antu Pavelića i ustašku vlast, Radoslav bi s jednakim žarom odgovorio da jest, kao što bi i rekao da mu je najvažniji životni cilj dočekati onaj dan kada će ruku pod ruku sa svojom Sabinom prošetati sunčanom Ilicom. To da te dvije stvari nikako ne idu zajedno, njemu zapravo nikad nije palo na pamet. Kao što nije pomislio ni što bi se dogodilo da je tih ratnih godina ušao u birtiju u kojoj netko uz saz pjeva U Trebinju gradu... Digao bi ruke visoko u zrak i pustio suzu za sudbinom Zubčevića Fate.

Slom se, barem iz njegove perspektive, dogodio potpuno neočekivano. Skoro da bi se moglo reći kako je došao kao posljedica jednog strašnog mamurluka. Možda najstrašnijeg u Radoslavovom životu. Zapio se s trojicom Posavljaka u nekoj prčvarnici u Kustošiji. Popili su barem pet litara meke gradačačke šljive i sasvim su izgubili razum. Ili je rakija bila slabo destilirana, ili je u njoj bilo nešto čega nije trebalo biti, tek nije se sjećao ničega što se događalo naredna dvadeset četiri sata. A zatim je tri dana hodao po svom podrumskom stanu i povraćao. Najprije rakiju, pa vodu, pa žuč i na kraju krv. Bio je poluslijep, u glavi su mu se tukle oklopne divizije, pucao je i raspadao se na sve strane, molio Boga da ga uzme sebi... Rođena žena mu u ta tri dana nijednom nije pala na pamet.

A kada je četvrtoga dana izbauljao van, imao je šta vidjeti: susjedov sin, sedmogodišnji Jožek, protrčao je ulicom mašući zastavom na kojoj je bila petokraka. Krenuo je za dječakom ne bi li mu oteo zastavu i za uho ga odvukao ocu... Da, da, ovdje se svi znamo, djeca se igraju ovog i onog, nitko se neće ljutiti, ali što ako naiđe netko nepoznat, što ako povratnik s fronte vidi malog kako maše komunističkom zastavom? Ubit će ga ko zeca! Mislio je zaprijetiti Jožekovom ocu, šusteru Miklaužu, starom veseljaku — pa mu je eto i mali takav! — ali prije nego što je onako glavoboljan ulovio Jože-ka, pred Radoslava je banuo nepoznat čovjek sa strojnicom preko grudi i s istom onom zvijezdom na kapi. Radoslav se zaustavio u mjestu, osjetio je kako mu se zaljuljalo tle pod nogama pa je potonuo u mrak.

Prvo što je ugledao kada se osvijestio bila je glava čovjeka s petokrakom.

"Jesi li živ druže?", upita partizan.

"Jesam... druže", šapnuo je Radoslav Kotroman. Tog trenutka nije ga toliko pogađalo što je očito propala država, koliko je bio sretan jer ipak nije poludio od one gradačačke šljive. Kratko je trajalo i vrijeme njegove prilagodbe na nove povijesne okolnosti. Pitali su ga gdje je bio i što je radio u ratu pa kako nije imao suvisloga odgovora, jer niti je radio niti je ratovao — nije priznao da su ga ministri iz Klobuka izvlačili od vojne obaveze — ostavili su ga da prenoći u zatvoru, a zatim su ga pustili. Osim što su se promijenile zastave i uniforme, Zagreb je ostao isti. Istina, sretao je manje ljudi iz staroga zavičaja, ali bilo je i njih. Uglavnom se nije pamtilo tko je što do jučer govorio i kakve je tko pjesme pjevao. Radoslav Kotroman izliječio je mamurluk i čekao da mu se vrati njegova Sabina. U četiri godine rata samo je jednom primio glas da su živi i da im je dobro, ali njemu nije ni trebalo više. Računao je da će se Weissovi vratiti i da ga Sabina voli istom ljubavlju.

Međutim, nakon što je prošao prvi pa drugi mjesec i nakon što je stigla jesen 1945., a od žene ni traga ni glasa, Radoslav se zabrinuo. Počeo je slušati noćne izvještaje na radiju, tražio je njezino ime na listama nestalih i pronađenih, išao u Beograd i čekao do jutra pred britanskom misijom, sve uzalud. Prvi put mu je palo na um da je možda ipak pogriješio što je ostao u Zagrebu.

A onda se početkom studenog dogodilo nešto što će se pokazati važnim i u

ovoj priči i u životu trgovačkog pomoćnika iz Ljubuškog. Bilo je predvečerje jednog od onih dana ispunjenih smradom kanalizacije, kada južni vjetar ponese maglu sa savskih strana, sve do ispod Sljemena. Radoslav je prešao Cmrok i u jednoj od onih sablasno pustih ulica, među vilama koje su ispratile jednu povijest, a još nisu dočekale drugu, pa u njima već mjesecima nitko nije stanovao, pred njega je izbila žena u udovičkoj opravi, s velom preko lica, izgledom epizodistica iz neke mađarske operete. Gospon, jeste li to vi, gospon?, skakutala je ispred njega na jednoj štikli. Druga je bila slomljena pa je žena na trenutke djelovala poput balerine u komičnoj operi, a odmah zatim bila je Hromi Daba iz Disneyjevog stripa. U svakom slučaju, nije ga uplašila, niti ga se dublje dojmila, ali mu je svejedno bilo neugodno. Vjerojatno zato što joj nije vidio lice pod velom.

"Gospon, pa zakaj sad bežite, kaj vas ni sram! Čekala sam vas cel dan!", hvatala ga je za džep kaputa, pa za ruku. Na kraju se saplela i u padu ga ščepala za nogu.

Stajao je tako nasred ceste, sa ženom koja mu se poput zmije obmotala oko noge i kričala na sav glas, a da on još nije progovorio ni riječi. Da je htio, mogao ju je otresti i nastaviti svojim putem, mogao je ženu zgnječiti kao šumsku jagodu, nitko to ne bi vidio, ni čuo. Ali zašto bi on to učinio? Ima onih koji bi, ali ne i Radoslav Kotroman. Njemu se samo dizao želudac i mutilo mu se u glavi kao da je popio one gradačačke šljive.

"Gospon, bute mi dali deset kuna, deset dinara i deset rajhs marki i ja vam bum sve rekla! Nemate? Kak nemate? No dobro, ak nemate, neću imat ni ja... "Uhvatila ga je pod ruku i povela sa sobom. Završili su u podrumskome stanu obiteljske kuće pri dnu Pantovčaka koju su, činilo se, ostali stanovnici napustili iskačući kroz prozore zajedno sa stvarima. Stakla na katu su bila porazbijana, a po vrtu su bili razbacani dijelovi namještaja, damske psihe i nahtkasli, razbijena ogledala, jedna oslikana noćna posuda i igračke. Golema krpena lutka pala je preko žive ograde i ostala ležati staklenih očiju zagledanih u nisko nebo. Radoslav je pomislio da tako izgleda dijete koje je pri padu slomilo kralježnicu. Pognuo je glavu i ušao u mrak koji je mirisao na suhe jabuke, cimet i klinčiće. Prisna i topla zagrebačka jesen. Bilo mu je lakše kada je shvatio da se nalazi u nečijem normalnom domu.

Jagodicama prstiju dodirnula mu je obraz, a onda se sjetila i skinula veo.

Mogla je imati šezdeset, šezdeset pet godina, jedno od onih lica za koje je dobro da ostare jer tada više nitko na njima ne traži nešto lijepo i ne osjeća se neugodno ako ništa ne nađe. Oprostite što sam vas napala, rekla je i nasmiješila se, takva sam čim pređem kućni prag, već godinama. Nema tu pomoći. A moram s vremena na vrijeme van, naći društvo. Vi ste mi prvi u posljednjih... ne znam koliko. Ne ljutite se? Vidite, ovdje sam mirna i dobra. Dobra stara vještica, nasmijala se onim smijehom koji išće da mu se kaže nešto lijepo.

Naravno da je Radoslav frajli Augusti Subotičanec istoga časa rekao da ona nije nikakva vještica, a još manje stara. Ona mu je skuhala čaj od suhih divljih jabuka i krenula je tako najčudnija i na neki bezdodirni način najerotičnija noć u njegovom životu. Rekao je da čeka ženu koja se možda nikada neće vratiti, a Augusta mu je odgovorila da očigledne brige uopće nisu brige i da će Sabina sigurno doći. Začudio se kako može tako olako govoriti o tome, kao da tješi susjedu kojoj je pobjegao kanarinac, a ona se nasmijala i rekla da za susjedinog kanarinca ne zna, ali da za njegovu ženu sigurno zna. Po čemu? Po tome što ju vidi živu u njegovim očima. Baš je tako rekla, a Radoslavu skoro da su krenule suze i u svakoj suzi po jedna Sabina. Nikad si to neće moći objasniti. Da mu je netko drugi govorio iste stvari kao Augusta, on bi mu se u najboljem slučaju narugao. U ljudskim se očima, smatrao je Radoslav, ne vidi ništa osim onoga u što oči tog časa gledaju.

Pred rastanak mu je još rekla da je sretan čovjek jer nije u stanju zamisliti nesreću koja nije od ovoga svijeta. I još mu je rekla da zna kako on to ne razumije, ali naši su se životi bar jednom već dogodili. Šteta što se više nećemo vidjeti, rekla je Augusta dok je otvarala vrata, nikad se više nećemo vidjeti, bila je tužnija nego što bi to njegova pamet mogla zamisliti. Zašto se ne bi vidjeli? Evo, dovest ću Sabinu kada se vrati... Augusta je odmahnula i spustila pogled. On nije znao šta da učini pa ju je zagrlio. Nećemo se vidjeti jer sam na cesti luda žena. Ništa što sam ti rekla, vani ne bi mogla ponoviti. A zašto bi opet došao? Samo iz nesreće, a kad budeš nesretan, ja više neću biti živa.

Osvrnuo se još jednom prije nego što će iz vrta izaći na cestu. Augusta ga je gledala s praga i činilo se da smišlja nešto veselo što bi mu dobacila na kraju. Ili nije smislila ništa ili je Radoslavov dojam bio kriv. Zagreb se budio

iz sna i čulo se kako niz ulicu klepeće neka limena stvar. Recimo kanta za mlijeko.

Noć pred Badnjak dogodilo se čudo. Već je legao spavati kad se začulo zvono na vratima. Ne, nije ga štrecnulo, Radoslav nije dijelio strahove svoga vremena, ali mu nije ni palo na um da to stiže njegova sreća. Deset minuta kasnije sjedili su za kuhinjskim stolom, istina ne onim od prije četiri godine, na kojem više nisu ležale četiri židovske zvijezde i za kojim nije vladao muk. Je li to bila njihova životna pobjeda? Kada se o tome kasnije priča, sigurno jest, ali ni Đuri, ni Perli, ni Salamonu, ni Sabini, ni Radoslavu nije na um palo da se kuhinjska scena ponavlja. Nije u prirodi čovjeka da svoju sreću uspoređuje s prethodnom nesrećom. Ali Radoslav se sjetio Auguste, dobre stare vještice, i upravo je zaustio reći kako ih mora s njom upoznati, ali nije stigao jer su njih četvero zagraktali u isto vrijeme. Ljupke sličice iz londonskoga života djelovale su poput povratka s ljetovanja.

Moglo bi se reći da je od tog dana počeo Radoslavov građanski život. Najednom je, sa Sabininim povratkom, postao Zagrepčanin, skoro Zagrepčanec, s nekim dalekim porijeklom i fino ritmiziranom svakodnevicom. Zaposlio se, kupio stan, ispratio Đuru i Perlu u Izrael (nije više bilo preferansa, Hitreca i Beka), Sabina je rodila Borisa, kupili su fiću, gradili vikendicu u Novom Vinodolskom, slavili godišnjice braka i dočekali Borisovu diplomu. Ništa se u tom vremenu nije dogodilo što bi ih izdvajalo od stotina tisuća njima sličnih socijalističkih pregaoca koji su vrlo brzo zaboravljali činjenicu da ovo nije jedino vrijeme u kojem su živjeli, nego je i ranije bilo nekih vremena. Auguste bi se Radoslav sjetio barem jednom mjesečno, zapekla bi ga savjest što ju nisu posjetili, pomislio bi da to moraju učiniti sljedećeg tjedna, a onda bi opet zaboravio na nju... Nakon što su prošle godine, sve je ostalo isto, osim što je znao da Augusta vjerojatno više nije živa.

Krajem kolovoza 1973. rođena je Sanja, Radoslavova i Sabinina unuka. Kao što je i Boris bio njihovo jedino dijete, tako će i Sanja ostati jedinica. O ritualima djedovske ljubavi ne treba previše govoriti. Oni su se u Radoslavovom slučaju odvijali u skladu s prirodom čovjeka koji kasno otkriva prave životne sklonosti. Predratni trgovački pomoćnik koji je gorko žalio što je napustio rodni kraj i poslijeratni šef prodaje u Narodnom

magazinu, a kasnije i financijski direktor, za kojega su svi, od blagajnice do ministra, govorili da je pravi gospodin kakvih više nema, zapravo je bio stvoren da jednoga dana postane djed. Sva mudrost i blagost ovoga svijeta i sve ono čime Bog — kako se činilo — nije obdario Radoslava Kotromana u njegovoj ranijoj dobi, prelilo se na Sanju.

Prvi put u životu zapjevao je punim glasom. Kada su Sanju upisali u muzičku školu, i djed je odlučio da nauči svirati. Dijelom da vlastitim primjerom pokaže djetetu, a dijelom i zato jer je shvatio kako za odraslog muškarca nije sramota da po cijeli dan tambura. Sjetio se pjesama iz mladosti. I onih iz rodnoga kraja. Možda i pjesme U Trebinju gradu. Ali incidenta u aščinici Jatrib još uvijek se nije sjetio.

Na proljeće 1996. Sanja je djedu i baki na nedjeljni ručak dovela Bojana. Je li to stvarno to?, tobože strogo je pitao Radoslav. Da, to je stvarno to, rekla je Sanja. Otac i majka u toj priči nisu bili važni. Iako djed ni o čemu zapravo nije odlučivao, umjesto njega to je uvijek činila Sabina, a zatim Boris i njegova žena — dok jednoga dana nije otišla, svima je bilo najvažnije što će on reći. Lijepo ga je bilo čuti i kada govori i kada šuti.

Dvije godine kasnije Sanja i Bojan su već neko vrijeme živjeli zajedno, ali o vjenčanju nisu razmišljali. Naprosto nisu bili generacija od svadbi, niti im je od države ili crkve trebala potvrda za ljubav. Sve dok njoj jedne večeri nije po prvi puta palo na pamet da baka i djed nisu vječni i očito je kako se bliži dan, potpuno nevjerojatan, neshvatljiv i nemoguć, kada ih više neće biti. Rasplakala se pred televizorom. Bojan se uplašio jer je do maloprije sve bilo u redu, a sada ona plače i ne može riječ progovoriti, pa ju je zagrlio, pitao što se dogodilo, čega se sjetila... Jedva mu je rekla da će djed Rade i baka Sabina jednom umrijeti i da bi tu nešto trebalo napraviti. A da napravimo svadbu, predložio je Bojan. Da, svadba se činila dovoljno dobrom. Čim se vrate s mora, dogovorit će datum i mjesto.

Desetog kolovoza, ranim jutrom, krenuli su na Hvar. Na cesti prema moru, pogotovu nakon što su prošli Karlovac, dočekala ih je velika gužva. Kolone auta duge po nekoliko kilometara milile su poput onih gusjenica koje žive u krošnjama borova pa nakon što pojedu dušu jednom stablu spuštaju se na tlo i onda priljubljene jedna uz drugu, nekoliko stotina njih, kreću u selidbu. Ali Sanja nije marila ni za gužvu, ni za vrućinu — inače je stalno zanovijetala

zašto nije kupio auto s klimom — nego je bez prestanka govorila o svadbi. Ona mora biti veeeeelika, najveća na svijetu, usred nekog sela blizu mora, ali iz kojeg se more ne vidi. Bilo bi dobro zakupiti neki stari dom kulture, u takvim selima nađe se velikih domova kulture, donijeti puno birtijskih stolova i spojiti ih u obliku slova U, prekriti bijelim stolnjacima, poredati starinske tanjure i srebreni beštek, dobro ne mora biti baš srebreni — to je preskupo, i naručiti sva ona stara jela koja više nitko ne spravlja. Naravno i prasce s jabukama u ustima. I pečene janjce i jariće i svega blaga božjeg... Ali prije svega toga valja otići u Hercegovinu, u Bosnu ili gdje već treba, i pronaći muzičare koji znaju sve djedove pjesme. I one koje pjevuši po kući i one koje je zaboravio, a pjevale su se u Ljubuškom. Možda bi na povratku s Hvara trebali navratiti u Ljubuški? Samo da vide kako to izgleda, odakle je deda Rade došao... Da, to će napraviti. Skoro da im je usput, a vremena imaju...

Bojan se samo smješkao. Bio je sretan jer je Sanja sretna i nije mu bilo ni na kraj pameti da ju podsjeća šta je donedavno govorila o ljudima koji prave velike svadbe i tako potroše novac od kojeg bi mogli godinama živjeti. Uostalom, bilo bi glupo, jer njihova svadba ionako nije njihova, nego je Radoslavova. Da čovjek pokaže baki Sabini — koju nakon tolikih godina i dalje drži za ruku kad šetaju Ilicom — kako pravi Hercegovac slavi kad mu se udaje unuka. Istina, on nikada, ama ni najsitnijom gestom a kamoli riječima, nije pokazao da bi tako nešto želio, ali i Bojan je primijetio da se starcu pred kraj života počinje događati da žali što nije svoje djetinjstvo i mladost sačuvao za svoje bližnje, nego ih se onako malo sramio. Bio je ponosan što ga ljudi smatraju zagrebačkim gospodinom, ponavljao je da mu ni drugovi iz komiteta nisu govorili druže, ali mu je svejedno falilo to što je izgubio svoj prvi svijet. Možda mu je falilo cijeloga života, ali u starosti se čovjek ponekad razmekša pa pokazuje slabosti za koje nisu znali ni oni koji ga najviše vole.

Naravno, od svega se Bojanu najviše svidjelo ono što će se od Radoslava čuvati u najvećoj tajnosti — orkestar s harmonikom, violinom i raznim čudnim instrumentima, koji će izvoditi isključivo sevdalinke. Ni on ni ona zapravo pojma nemaju šta su to sevdalinke, čuli su Eminu od Ibrice Jusića, jednu je takvu pjesmu pjevala i Josipa Lisac, a ako bi se na nekom studentskom tulumu zatekao koji Sarajlija, pjevalo bi se i Kad ja pođoh na

Bentbašu. Ali oboje su skužili koliko će djedu značiti kad sasvim neočekivano čuje pjesme od kojih je, recimo to tako, stvoren. Barem onoliko stvoren koliko su njih dvoje stvoreni od Azre i Haustora. Bojana je unaprijed veselila i avantura potrage za orkestrom. Činilo mu se to poput istraživačke ekspedicije u prašumu Amazonije.

Umjesto očekivanih sedam sati, do Splita su putovali četrnaest i morali su prenoćiti jer im je pobjegao posljednji trajekt. Kada su konačno stigli do Hvara, nije bilo slobodnog apartmana, iako su poslali rezervaciju mjesec dana unaprijed, pa su otišli u Jelsu, iz Jelse u Vrbosku... Pri prvom kupanju Sanja je stala na ježa, a kada je to riješeno, Bojana je spopala trodnevna migrena. Sanja je za to vrijeme izgorjela na suncu, pa dobila četrdeset temperaturu, pa ju je onako glavoboljan vozio liječniku u Hvar, pa nije bio u stanju voziti natrag. Onda im je dva dana kasnije netko ukrao auto, da bi im nakon petodnevne istrage dežurni policajac hladno saopćio da im vozilo nije ukradeno, nego ga je odnio pauk zbog nepropisnog parkiranja. Čuj nepropisno parkiranje, uz neasfaltiranu cestu, tisuću kilometara od civilizacije!

Uglavnom, nakon tri tjedna oboje su se osjećali kao da se vraćaju iz rata ili iz ratnog zarobljeništva, a ne s mora. Ali bili su sretni i dok se sve to događalo, a još su sretniji nakon što je završilo. Smijali su se ko blesavi prepričavajući jedno drugom zvizdarije koje su im se zajednički događale. To je vjerojatno najviši stadij do kojeg dođu zaljubljeni parovi. Nije im dovoljno što su zajedno, nego jedno drugom pričaju priče o tome.

Oko Slunja je Sanji pozlilo. Nije ni čudo nakon svega što je preživjela na ljetovanju. Povraćala je dugo i temeljito, baš poput djeteta koje ne podnosi vožnju. On joj je držao čelo, ona mu je govorila — oprosti... On se smijao, a ona se sramila jer je vidio njezinu povraćotinu. On se tada još više smijao. Pa kako ćeš živjeti sa ženom ako baš nikad ne vidiš njezinu povraćotinu ili... Ne, nemoj to reći! Njezino govno... Ako to ne vidiš, to znači da vam brak nije bio konzumiran pa se automatski može razvesti. Ajde, nasmij se i ti bar jednom! Sanja se nasmijala, blijeda kao zid uredne seoske škole, i s podočnjacima modrim kao smrt u nordijskoj mitologiji. Da, ti podočnjaci su ga ipak malo zabrinuli. Zaspala je i nije se budila do Zagreba.

Kada su došli pred kuću, pokušao ju je probuditi, ali ona bi samo procvilila

daju ostavi na miru. Uzeo je buduću ženu u naručje i odnio ju do postelje. Tako je Bojan prvi put prenio Sanju preko kućnoga praga.

Ujutro je uspaničeno zvao njezine roditelje jer bi se Sanja rušila sa svakim pokušajem da ustane iz kreveta. Oni su za petnaest minuta došli. Ma sve je u redu, rekao je otac, sve je to od promjene klime. Majka je sjela uz Sanjino uzglavlje i milovala je po kosi. Zete, meni se čini da si ti nju već razmazio. S nama nije bila takva, šalio se otac. Bojanje pošao do kuhinje skuhati čaj.

Piški mi se, rekla je Sanja. Otac joj je pružio ruku da ustane, uhvatio ju ispod pazuha prije nego što će pasti pa ju pokušao tako odvesti do zahoda. Ali Sanjine su se noge skoro vukle po parketu, kao djetetu koje prerano uče hodati. Sine moj, šta je s tobom, majka se rasplakala. Prije nego što ju je otac podigao na ruke, Sanja se upiškila. Bojan je stajao na vratima sobe s čajnikom u ruci, poluotvorenih usta, s pogledom u koji je mogalo stati nešto puno veće i bolnije od njezinog malog tijela.

Dogovorili su se da Sanjinu bolest skrivaju od djeda i bake. Barem dok ne dođu prvi nalazi. Niz Vinogradsku se slijevao ljetni pljusak. Bilo je hladno kao da smo već u listopadu ili studenom. Našao sam dom kulture, pravi pravcati. Selo je desetak kilometara od Sibenika. A frend mi je iz Mostara javio da se ne moramo mučiti i tražiti muzičare, tamo ima odličan orkestar, najbolji u Bosni... Imat ćemo i srebreni beštek. Iznajmit će nam ga u Interkontiju. A onda ćemo paziti da nam gosti ne kradu vilice..., Bojan je govorio, govorio i govorio. Infuzija se kap po kap spuštala s visina koje su se njoj činile nedohvatnima.

Plašila se da bočica nije dobro namještena, da je cjevčica neispravna, da nešto nije u redu pa će joj nevidljivi balončić zraka ući u žilu i ubiti je. Kad nam je termin?, pitala je. Prvi listopad, do tada moraš biti na nogama. Rastužila se. Da ne sumnja, Bojan ne bi to tako rekao — moraš. On kaže moraš jer misli da ona neće tada biti zdrava. Bilo je to petog rujna, dan prije nego što će doktor Kuljanin pozvati Sanjine roditelje u svoju sobu. Otac će plakati, utiskivati palčeve u doktorova ramena i ponavljati: Samo pet posto, molim vas, samo pet posto, dajte pet posto mome djetetu... Doktor će šutjeti, gristi usnu i zuriti u kapilar suznoga oka koji ga je na nešto podsjećao. Na cvijet maslačka ili na bombu.

Dao joj je mjesec dana života. Tako se to kaže, ali nije istina. Liječnici ne daju život, nego tek mjere ono što je relativno lako izmjerljivo i pokušavaju izmijeniti ljudsku sudbinu. U rijetkim slučajevima, kada ih osobno pogodi sudbina nekog pacijenta, tada i oni prihvate lažnu nadu pa umiru zajedno s njim, kao što umiru majka, otac, muž... Bez obzira na to što Sanji nije dao ni pet posto mogućnosti da preživi, doktor Kuljanin se od tog časa uhvatio njezinog života kao da mu je posljednji i jedini. Umirao je kako će umirati samo još dva—tri puta u svome liječničkom vijeku.

Zamolili su ga da sve slaže djedu Radoslavu i da mu kaže kako je Sanja sasvim malo bolesna i da će se oporaviti za mjesec dana. Kuljanin je to prihvatio. Dočekao je starca na vrhu stubišta i još se izderao na njega jer je trčao, preskakao po tri stepenice... Svako srce u tim godinama..., prijetio mu je, mladi organizam je drugo..., upozoravao ga je, treba s vremena na vrijeme snimiti ekage, bez obzira na to osjeća li čovjek neke tegobe..., poučio ga je. Prošle su dobre tri minute, a to je jako puno, prije nego što je Radoslav rekao: Moja Sanja... Kuljanin ga je još jednom upozorio da pazi na sebe. Na mladom sve lako zacijeli, a star se čovjek ugasi kao svijeća. Tako je nekako rekao.

Radoslav Kotroman je cijeli taj dan i veći dio noći presjedio uz svoju unuku. Sanja je uz njega živnula, skoro da joj se vratila i boja u lice, tražila je daju posjednu, gulila je naranču i hranila malo sebe, a malo djeda koji je najviše na svijetu mrzio naranče, ali je sad morao jesti pa se mrštio od narančine kiselosti. Sve dok mu od tog mrštenja nisu krenule suze. Sanja se smijala pa se onda i on smijao jer, eto, plače stoje naranča kisela. Više je suza prolio nego dok je u majčinoj bešici bio...

"Čuo sam za svadbu!"

"Od koga si čuo?"

"A priča se, priča po gradu. I još se priča da će to biti najveća svadba koju je grad Zagreb vidio i da povrh toga neće biti u Zagrebu."

"Vidi ga, vidi, a trebalo je biti tajna!"

"Eh, ne možeš ti kraj mene imati tajne, Radoslav Kotroman iz Ljubuškog

najveći je špijun nakon Mustafe Golubića!"

"Nakon koga?"

"Nakon Mu-stafe, jednog čovjeka, davno je umro..."

Bila je zbilja dobra ta zora kroz koju su se vozila trojica muškaraca. Zeleni mercedes sporo je prelazio Savski most. Borisu se nikamo nije žurilo, Radoslav i Bojan nisu ga požurivali. Sanja je puno bolje, ponavljali su jedan drugome. Doktori nikad ne znaju sve, odgovarali su. Pa bi se prisjećali primjera kada je i kome liječnik rekao da mu je ostalo toliko i toliko, nakon čega bi bolesnik poživio još stotinu godina. Radoslav je znao najviše takvih slučajeva. Ili se trudio da ih što više izmisli. Da svratimo negdje na jedno s nogu, predložio je. Možemo kod nas, imam hvarske travarice, rekao je Boris. A ne, nije to isto, odgovorio je Radoslav, s nogu se samo u birtiji pije...

Stajali su za šankom kolodvorskog bifea i kroz izlog promatrali ljude koji nekamo putuju. Žene su vukle kofere na kotačićima, a po izrazima lica primjećivalo se da su ih jedva zatvorile. Mladić i djevojka su između sebe nosili ogromnu torbu, svatko za jednu ručku i opet im je bila teška. Iz džepa kišnog mantila izvirivale su dnevne novine, starac je napola prelomio francuski kruh, policajac je legitimirao dječaka čije lice nije odavalo da je navršio osamnaestu, protrčala je skupina koja kasni na autobus za Varaždin... Svijet je bio nevjerojatno živ i vrijedilo ga je što duže gledati. Umjesto jednoga s nogu, ispili su drugi — »na dvije sam noge došao«, pa treći — »valja i za vršnjaka između nogu«, i četvrti — »za puta«. U osam su krenuli kućama. Više nisu bili tako dobro raspoloženi. Ni Radoslav nije spominjao slučajeve kada je liječnik rekao da je nekome ostalo još mjesec dana života.

Sanja se rasplakala čim se Bojan istoga popodneva pojavio na vratima sobe. Iako je Kuljanina molio da to ne čine, obećavao da će on biti tu kad god Sanja bude trebala na zahod, jutros su joj stavili kateter i namjestili gusku. Kao da joj je netko rekao — sad ćeš umrijeti i namjestio da sve baš tako izgleda. Njemu nisu dolazile riječi koje bi trebao izgovoriti pa je sjedio, šutio, milovao je po ruci i mislio kako bi bilo dobro da može leći pokraj nje. "Hoćeš li naranču?", pitala ga je kada se uplašila da će skoro otići.

Uzalud su sljedećeg jutra pokušavali odgovoriti Radoslava od odlaska u

bolnicu. Rekao im je da nije lud i da zna zašto to čine. Prvi put u životu izurlao se na svoju Sabinu i tako jako tresnuo kuhinjskim vratima da je ciknulo staklo. Možda joj je rekao nešto što nije smio reći jer je Boris zagrlio majku i nije ga više bilo briga kamo će otac. On je to primijetio, ali više nije znao šta je tako strašno rekao Sabini. Sjećao se samo osjećaja koji je pratio zaboravljene riječi.

Sanja je bila posve mirna i tako tiha da je djed morao prislanjati uho uz njezine usne. "

Ne daj se, rekla mu je. Zamolila bi mamu, al znaš kakva je ona, histerična", rekla mu je. "Pa ću tebe zamoliti. I budi miran kad ti to kažem. Što god se dogodilo, neka naša svadba bude kad je i trebala biti. I reci Bojanu da sve mora biti onako kako se sa mnom dogovorio. Mene mislim neće biti. Ali neka pred svakim tko dođe bude po jedna moja stvar, sitnica, šta bilo. A Bojanu ćeš kupiti maramicu, neku najveću i najljepšu. Učinit ćeš to za mene, sigurno..."

Radoslav je ostao savršeno sabran dok mu je to govorila. Djelovao je sabrano i dok je po dućanima tražio maramicu (našao je jednu veliku, vezenu, reklo bi se djevojačku) i dok je po Sanjinoj sobi tražio sitnice. Ali niti je ta sabranost bila od ovoga svijeta, niti se s njom izlazi među ljude. Iznutra ga je sledilo nešto što je bilo strasnije od unukinog odlaska. Radoslav je znao da je jednom, jako davno, pokrenuo lanac događaja koji će do ovoga dovesti. Vjerojatno će netko reći da je to ludost, možda bi i on isto rekao da se ovo događalo nekom drugom, ali uopće nije važno je li ludost ili nije ludost ono što po savršenoj logici vodi čovjeka u konačnu nesreću i u vječnu krivnju. On je, dakle, znao daje kriv, i to treba na takav način prihvatiti.

Vrijeme je da se ponovo vratimo na incident iz rane jeseni 1938., u aščinicu Jatrib koja se nalazila u Tkalčićevoj ulici, malo prije odvojka za Novu Ves. Kada je u lokal ušao Radoslav Kotroman, trgovački pomoćnik iz Ljubuškog, za ruku vodeći Sabinu Weiss, kćer bogatog zagrebačkog Židova, Abdel Gafić je taman uzeo saz i spremao se da zapjeva. Mladi par je upravo sjedao kad je Gafić otpjevao prvi stih koji glasi: »U Trebinju gradu velka žalost kažu.« Tada je Radoslav Kotroman prvi put podviknuo, ali ga nitko usred derta nije čuo. Vrijeme između dva stiha (koje u ovoj, kao i u mnogim drugim sevdalinkama, nije baš tako kratko), dok je Gafić prebirao po žicama,

bilo je dovoljno da se u gostu nakupi bijes. Kada se čuo drugi stih, »razbolje se jadna Zubčevića Fata«, Ljubušaku je prokuhala krv, dreknuo je još jednom i hitnuo predmet koji je prelomio vrat instrumenta.

Pjesma je, dakle, tu prekinuta i nikada nije nastavljena. Ali, da nije znao njezin nastavak, ustvari da nije znao pjesmu, Radoslav Kotroman ne bi ni prouzročio incident. Nevažno je što se on nije pobunio protiv priče koja je u pjesmi ispričana, nego ga je pogodilo to što s pjesmom, kao i s Zubčevića Fatom, dijeli isti zavičaj. A u neotpjevanom nastavku sevdalinke U Trebinju gradu događa se to da Fata padne na samrtničku postelju pa zavjetuje majku da lijepo dočeka njezine svatove, da svakog svata dariva, a Fatinom draganu neka pokloni svilenu maramicu da ima čime za Fatom brisati suze.

Šezdeset godina kasnije pjesma je nastavljena na onom mjestu na kojemu je i prekinuta. Ali umjesto da bude otpjevana, ona se u životu dogodila. Ili se dogodila u glavi Sanjinog djeda. To je sasvim svejedno, jer nikakve razlike nema pokreću li se nesreće same od sebe ili nastaju u glavama pogođenih ljudi. Oni koji nisu pogođeni, govorit će o ludosti, a oni koji za priču samo čuju, kazat će kako praznovjerje čuda čini. Prvi će možda sažaljevati, a drugi će možda prezirati. Lako je svima koje je žalost na ovaj dan promašila.

A kako se čovjek vazda nečemu nada, tako je Radoslav, pripremivši darove za Sanjine svatove i maramicu za Bojana, krenuo do one kuće u dnu Pantovčaka, da nađe Augustu, dobru vješticu koja je prorekla kako neće biti živa kad njega stigne nesreća. Nastojeći prevariti sudbinu i logiku po kojoj nije pretjerano vjerojatno da je Augusta doživjela sto ili čak sto deset godina, prethodno je u dućanu na Britancu kupio dvadeset deka kave i Maraskin voćni sirup. S tim starinskim znakovima pažnje i naklonosti došao je pred kuću koje više nije bilo i pozvonio na ulazu koji se nalazio na njezinom mjestu. Pojavio se policajac, očito čuvar rezidencije, koji je rekao da tu ne živi gospodična Augusta Subotičanec...

Odlučili su da Radoslava više ne puštaju samoga van. U dva tjedna Sanjine bolesti djed se sasvim urušio. Savio se prema zemlji, ni sa kim nije razgovarao, samo je ponavljao da se svadba mora održati i da sve mora biti onako kako su se mladi dogovorili. Nakon što sve prođe, morat će i njega voditi doktoru... A šta je to sve? Nitko se više nije usuđivao plakati. U Zaprudu, u stanu djeda i bake, noćima su već svi zajedno bdjeli i spavali.

Bojan se nije usuđivao otići doma, jer ako zazvoni telefon... Boris je govorio da se starima mora naći pri ruci... Čekalo se ono što će se na kraju i dogoditi.

Samo krivac nije mogao sjediti i čekati. Znao je da još nešto mora napraviti pa si je tako zabio fiks ideju kako bi za unukino ozdravljenje bilo dovoljno da nađe staroga sazliju koji će naprosto dopjevati svoju pjesmu. Kad to učini, Sanja će opet biti samo Sanja, a ne Zubčevića Fata. Kad je shvatio da ga ne puštaju iz kuće, Radoslav je istoga časa glasno optužio i svoju ženu, i sina, i zeta, i snahu koja je bog zna gdje, da mu pokušavaju ubiti unuku. Tada su zvali hitnu pomoć, nekoga tko će odvesti djeda. Uzalud.

Oko deset ujutro, dvadeset osmoga rujna, Radoslav Kotroman pronašao je na dnu ladice s dokumentima zagubljeni rezervni ključ od ulaznih vrata. Iskrao se van dok su svi spavali iznureni iščekivanjem telefonskog poziva. Sanja već treći dan nije bila pri svijesti, a zora je vrijeme od umiranja pa bi i zaspali tek kad se razdani, umireni jer je još jedno svitanje preživjela. Koliko god puta rekli kako je bolje da ode i da se više ne muči, svaka od Sanji bliskih duša tajno bi potpisala da drago biće trpi vječne muke. Samo da ne umre.

Nikome nikada neće biti jasno kako je osamdesetogodišnji starac umakao očima bolničkoga portira i dežurne sestre, kako je skinuo infuziju i kateter i kako je iznio djevojku van, a da ga opet nitko ne vidi, i kako ju je nosio od Vinogradske pa do Tkalčićeve. Zar ljudi stvarno nisu ništa primijetili i zar baš ničeg neobičnog nema u prizoru u kojem starac kroz grad nosi polugolu i onesviještenu djevojku? To bi ipak trebalo biti malo čudnije od činjenice da je jedan djed povjerovao da će spasiti unuku ako joj do kraja bude otpjevana pjesma. Svejedno koja. Ne budite tako prezrivi prema njemu i nemojte govoriti da nije kriv za njezinu bolest.

Ostavite čovjeka na miru! Zašto bi vam rekao gdje stanuje, koji mu je broj telefona i ima li djece? I zašto bi pošao s vama? Pustite ga u ambulantna kola! Da, cura je mrtva, neka on ide s njom. Ako budete dobri s tim čovjekom, on će vam reći kako se zvala. I što se zapravo dogodilo. Čim se smiri, sve će sam reći.

GASUL

Noć je, moj Envere, već se nad šumom zabijelilo, valja mi zorom ustajati, a ja ti ne spavam. Legao sam kao što uvijek legnem, kad je Subha uspavala djecu i poredila kuću. Znaš ti nas, mi ti se onda pogledamo, ona meni — čovjek moj!, ja njoj — svi smo ti mi Božji!, pa svako na svoju stranu. Ona na onu od zida, a ja na ovu od pendžera. I tako spavamo. Zna Subha zašto je tako, znam ja zašto je tako, i bit će nam mir sve do smrti. Dobar je takav mir dok je vedro u srcu, ali kada se njoj ili meni stuži, tad smo jedno drugome sami taman kao da nas je Allah stvarao na dvije deredže. Načinivši jedno zaboravio je na drugo.

Stužilo mi se, Envere, pa zato ne spavam. Sklopim oči i taman da me nema, kad se trgnem i nešto u meni viče — nemoj Zahire, ne spavaj jadan, jer ako zaspeš, odmah će biti jutro i sve ono što je s jutrom na redu. Zato se otimam snu, gledam kroz otvoren pendžer kako se nad šumom bijeli, zaspati neću, ali isto znam da prebrzo dolazi sutrašnji dan. A opet, da je i deset godina do sutra, svejedno bi mi malo bilo za ono što mi valja činiti.

Da mi je misliti kako je bilo kad nije bilo ovako, sve mi se čini da bi mi došlo bolje od sna. I onda dozivam tebe, brate Envere. Da si tu, sad bi pred kuću izašli, svako na svoju šamlicu sjeo, pušili bi cigar duhana i govorili tiho, da nas ne čuje ako ko pijan u zoru naiđe. Nije lako sa pijancima u ovome gradu. Znaš svakoga pa će ti svaki zalupati na vrata.

Priča bi počela od Osmana, njezinoga babe, koji je u onaj vakat sjekao drva oko Olova i donosio ih u grad, a kad je Austrija došla, unaprijedilo ga za štrasen majstora. Niko u čaršiji nije znao šta je štrasen majstor, ali ne može biti da je malo kad u uhu tako ostaje. Kao da ti salije stravu kad kaže — štrasen majstor. Pitaju Osmana, gdje su ti drva, evo zima će, čime ćemo se grijati. A on sliježe ramenima, zabrinuto maše glavom, pa veli: Drugog ćete za drva tražiti, ja ih zbog službe ne smijem sjeći, ne ide to uz štrasen majstora. Ljudi se na to najprije povuku, ne daj bože išta pitati, jer uz svaku državnu službu ide i tajna, a bolje je ne znati državne tajne, ali odmah zatim

sračunaju da bi im Osman mogao dobar biti. Pa kako bi išao čaršijom, tako bi ga u dućane zvali kujundžije, sahadžije, čurčije, abadžije, pa bi svaki počastio Osmana jal kafom, jal salepom, jal bajramskom baklavom, i tutnuo bi mu finiju tacnu, sahan, čakšire ili sat. Nemoj mi davati, ne treba mi, ne mogu ja to platiti, govorio bi im, ali gazde ni čuti: "Neka bolan Osmane, gdje ćeš ti plaćati, nije ovo vakat od plaćanja, valja pamtiti ko ti je dobar bio, pa mu vratiti". I vraćali su tako Osmanu što im je donosio drva, te se dobro od tog vraćanja skućio, a da nikada nije sagriješio dušu ili izgubio obraz. Ništa on njima nije obećavao, ništa badava tražio, samo što je malo češće nego inače prošetao čaršijom, ali mu se to nije moglo uzeti za zlo. Prošlo je valjda i pola godine sve dok ga neko nije upitao kakva mu je služba, ima li štrasen majstor puno posla. A Osman širi ruke i veli: "Da ju je Allah za sebe smišljao, bolju ne bi smislio. Pazim na cestu između Kladnja i Olova, stijenu sklonim ili granu, sve što bi se kolima ili kočijama moglo naći pod točkovima." Poslije neko reče: "E, što nas namagarči onaj Osman ko što niko nije!"

"Šuti budalo, nije on nas namagarčio, nego smo pogane naravi i zečjega srca. I, zbilja, ko bi rekao da u Austriji postoje oni koji se o drumovima brinu, a da im zvanja reže, prijete i obećavaju kao da su na carskoj deredži! Štrasen majstor je skoro kao subaša, ako ne i više od toga." Ali niko se nije zaozbiljno ljutio na Osmana. Bilo je u njemu pameti, ali više u onome što ne bi rekao, nego u onome što je govorio.

Dok je još sjekao šumu, bio se oženio curom iz Kladnja, Emina se zvala, a jadna bila mucava. Doveo ju u Sarajevo, što je jadnici još gore zapetljalo jezik. Velika čaršija, velik strah. Pa kad bi Osman otišao u sječu, ne bi ga bilo i po deset dana, Emina bi mu ostala s materom i ocem, starim ljudima, a naopakim. Pogotovo on, nije mogao prežaliti što mu je u kuću doveo faličnu snahu, a mater šta će, nego da čovjeku ugodi, pođe Eminu vodati okolo da joj skidaju uroke, pojila ju čudotvornim vodama, hranila ju ludim gljivama, šta sve nije činila, da bi Emina normalno progovorila. Ali bilo je džaba. Ti se, Envere moj, ne bi toga mogao sjetiti, ali bilo je dana kad Osmanova žena nije mogla jednu riječ sastaviti. Mi djeca uho bi naslanjali na zid njihove kuće da čujemo kako mutava Minka po kući plaši stjenice. Tako se zbog nečega govorilo. Ona bi plakala i pokušavala izgovoriti Božje ime, jer bi Osmanov stari govorio da su to šejtanska posla, jer ako Allaha nije u stanju zazvati, tada bi je trebalo izbaciti iz kuće.

Druga je priča bila kada se Osman vrati iz Olova. Tada bi se babo i majka smirili i utišali, fini prema snahi da finiji ne mogu biti, stara bi joj prinosila za sofru i ne bi joj, kobajagi, dala da ide po vodu. Biva, da se ne prehladi. Ustvari, plašili su se Osmana, on jedini donosio je pare u kuću, Eminom se oženio iz ljubavi, koja mu ni nakon dvije godine nije usahnula, pa su stari i stara pazili da on ne primijeti šta se događa kad ga nema. Ona mu neće reći, jer kako bi kad nije u stanju izmucati i jednostavnije stvari. Nisu znali da je Emina kad bi njih dvoje ostali sami žuborila kao potok, pa bi je Osman svako malo udarao po prstima: "Čekaj da ti kažem, bona!" A ona bi se smijala i ne bi mu dala da dođe do riječi. Eto, tako je bilo, ali mu ipak nikada nije rekla šta joj rade kad on pođe u Olovo.

Malo nakon što je Osman postao štrasen majstor, Emina je zanijela. Bila je zima, snijeg je pao do uza vrat, a oni su ležali u krevetu i grijali se. "Šta ako ti ne rodim sina?", pitala je.

"Šta ako se ovaj snijeg nikad ne otopi jer si to upitala?"

I tako, snijeg se otopio, došlo je i prošlo proljeće, a Emina je na mubareć večer, lejlei kadr, počela rađati. U akšam je izgubila vodu, nakon čega je započela preduga muka, ispunjena suhim suzama i kricima koji su ljudskome uhu bili nečujni, ali ne daj bože pogledati to lice. Na njemu se poznao svaki vapaj mučenika od onog prvog, do posljednje Emine u ovoj noći. Stara babica, imenom Medžida, klonula je oko ponoći pod njezine noge. Kad su je izveli, kazala je Osmanu: "Ja joj pomoći ne mogu, popriječilo se dijete i ne ide van. U Božjim je rukama."

Usred noći rastrčao se čaršijom, vikao od kapije do kapije, dizao svijet sa sofre, govorili mu — "ne deri se šejtane kroz ovu noć!", pa bi uvukli glave među ramena kad bi čuli o čemu se radi, ali žena koje su u toj stvari vješte, nije lako naći. Ipak su bile dvije: Fatima, nena koja je davno prešla osamdesetu i iznijela je na svijet pola Džidžikovca, Mejtaša, pa još malo Višnjika, i Ciganka Džulizara, mlada i jaka žena, bez vlastite djece. Doveo ih je kući, a mislio je samo o tome je li mu Emina živa. U mubareć noći Osman se triput odrekao svoga djeteta, u mislima Allaha preklinjući da mu poštedi ženu.

Već se zabijelio dan kada je Džulizara na svijet iščupala Eminino dijete.

Divlje meso, premreženo žilama, i nije se znalo šta su mu ruke, a šta noge. Modar kamen na dnu potoka. Mrtvo je, izgovorila je Ciganka, ali ga je jamila stara Fatima, pa je istresla iz djeteta smrt. Jedni vele da je to učinila dok si trepnuo okom, drugi kažu da joj je trebalo i pola sata. U smrti nema znanja o vremenu.

Kakav je znak kada se u noći lejlei kadr rađa kćer? Na to, kao i na svako drugo pitanje, smrtni će imati razne odgovore. Ako u dobru misle, vidjet će sretan znak. A ako su poput Osmanovog babe, tada će reći da Allah nije htio ni to dijete ni njegovu mater. Bit će da su ipak prvi u pravu, jer nije prošlo ni mjesec dana, a Osmanov je babo ispustio dušu. Nije bio bolestan, samo mu se pred džumu zanebesalo ispred Begove džamije, ljudi mislili da mu je sunce udarilo u glavu i dok je neko potrčao da donese vode, njega više nije bilo. Ne valja tugovati kad Bog uzme sebi nečiju dušu, za nevjernika ona je mrtva, a ustvari se preselila na ahiret, ali ima onih za koje je to lakše reći i drugih za koje ne možeš nikako. Za Osmanovog babu rekoše lako.

"Dobra je tebi Osmane ova Austrija", govorili su na čaršiji. "Hem postade šarža, hem ti se rodi dijete."

"E, bogme na djetetu zasad carskih zasluga nema, a ostaloga što se tiče, reći ću ti pravo — ne valja meni Austrija ništa!"

"Kako bolan, Osmane, ne valja?"

"Fino, ne valja, u džepu mi, evo, dvadeset kruna, pa kakva to dođoše vremena da ja toliko blago imam!"

Pričalo se ovo kao vic, pa na kraju i ne znam je li se stvarno dogodilo, ali ako i nije, neka se zna da je od Osmanovog imena počelo. Kasnije sam čuo da se raznim ljudima pripisivalo, izredalo ih se ko zna koliko, čijoj je pameti nalikovalo i od čije nikako nije moglo biti, ali Osman je baš bio od tog vica pa može biti da se i dogodilo. Obasjalo ga sunce kad mu se rodila kćer, a ljudi su se dugo pitali je li tolika njegova sreća zbog djeteta ili je zbog nečega drugog.

Naime, nakon muke koju je preživjela u mubareć noći Emina više nikada nije zamucala. Njemu je to bilo znak. Sav mrak koji je u sebi nosio, a bilo ga

je kao što u svakome čovjeku ima, iscurio je iz Osmana. Ni tridesetu da navrši, a već mu se znalo da će umrijeti sretan.

Emina više nije mogla imati djece. Svi su govorili da je i bolje tako jer nakon onakvoga poroda, ko zna kakav bi bio sljedeći. A nije im ni trebalo: jedno, pa još žensko, bilo je dosta njihovoj sirotinji.

Godinu i nešto kasnije rodio si se ti, Envere, ali svojoj materi nisi bio ni upola težak kao ona svojoj. Tako ispadosmo nas troje u Džudža sokaku. Jest da sokak nije neki, u pedeset koraka i danas ga pređem, ali opet je to malo djece. Sve nešto mislim da nam je zato i bilo kako je bilo, pa izašlo na ono na šta je izašlo. Ona je odmalena bila kočoperna. Žensko, a pravi harambaša. Osman govorio da zna Allah što od nje nije načinio muško, dunjaluk bi mu naopako okrenula pa bi ga nanovo morao sređivati. A ti si od nje dobio više degeneka nego od babe i matere. Pođe Enver ovom stranom Džudže, a ona pljas! Pređe na drugu, kad eto ti opet nje fljus! Ja bi te branio, a ona bi me onako hinjski, onim nanulicama, pa po cjevanicama. I danas kad se mijenja vrijeme, osjetim kako me žiga na mjestima gdje me je njezina noga poljubila. Dvatriput me pred kišu probode, ali moram dobro paziti da mi ne promakne, da osjetim, pa da dlan na cjevanicu spustim, da ne pobjegne.

Čini mi se da sam je i tad ovim očima gledao i mislio: bit ćeš ti moja i bit će pljas i fljus tim crnim kosama. A bila joj odmalena kosa crna, baš kao zift, tako crna da se na suncu u plavo prelijevala. Jednom se bila uvašljivila, pa ju je mater morala ošišati. Ona ni mukajeta, a ja se rasplakao kad sam ju vidio. "Bojiš se da sam sad muško pa da ću i tebe tući?", pitala je.

"Jest, rekoh, toga se bojim."

Onda me poče hvatati strah da će ju Osman udati. Valjda sam petnaestu bio navršio, tebe srećom još nisam morao računati, pa bih mu išao, govorio da sam čestit, da ću je paziti, da mome babi nikakav miraz ne treba, jer ništa nemamo, pa šta će nam još jedno ništa, samo neka ju čuva za mene. Osman se smijao i govorio da će ona poći za koga bude htjela, pa neka budem fin i možda htjedne za mene.

Prvi puta ohrabrio sam se da ju upitam malo nakon što me uzeše u gasulhanu. Mislio sam, svoj sam čovjek, radim dok god ima mrtvih, a ne bi

svako moj posao mogao raditi, ima ih koji su pobjegli prvoga dana, pa udarih zvekirom o kapiju. Materi joj bi drago kad me je vidjela, sve govori: "Neka, neka našeg Zahira, vidi u kakvog je deliju izrastao!", i nudi me halvom i vodom, kaže: "Sad će ona, a ja odo, pa se lijepo porazgovorite."

Velim: "Znaš li zašto sam došao?"

"Kaže: Znam, ali džaba ti."

"Zašto, bona?"

"Eto, zato, bolje ti je da ne kažem."

Smrzla se krv u meni, ali sve mislim nije to, nego probava me ona, da vidi koliko je kuveta u meni.

"Bi li pošla za me?"

"Rekla sam, džaba ti."

"Džaba bi ili džaba ne bi?"

"Nisi tokmak da to pitaš."

"Eto, jesam, pa pitam?"

"Dobro, onda ne bi pošla za te."

"A zašto?"

"Neću da mi cijeloga života zaudara mejt u postelji. Gasuliš mrtvace, pa si onda nađi neku slabijega nosa."

Ne znam ni kako sam izašao iz kuće, ko me je ispratio iz avlije i šta sam na pozdrav odgovorio, ni gdje sam se poslije zaputio, kako mi je prošao dan i zašto sam se u akšam našao na Jekovcu. Sam ja na stijeni, a ispod mene grad. Mislio sam, ako skočim, ničega mi neće biti žao. Pa sam bome i skočio. Pedeset metara leta dosta je čovjeku da se svega sjeti i gorko da zažali. Ali nisam zažalio. Nego sam skočio opet, pa još jednom, i tako deset puta.

Koliko god mislio i opraštao se od svijeta, nakon onoga što mi je rekla života nisam zažalio. A zašto konačno nisam skočio, to ti, moj Envere, ne znam. Ali nije me bilo strah.

Tri dana nisam riječi prozborio.

"Zarife, bolan šta ti je?", upitala bi me majka. A ja šutim. Rekao bih joj da materi bude lakše, ali riječi ne mogu van. Bezbeli ga povuklo da gasuli sebe samoga, veli babo, a ona udri u plač. Od tada joj, govorila je, lukšija ne ide iz nosa. Toliko je lice sakrivala dlanovima. Zbog matere malo pomalo i progovorih. Velim da mi je bilo došlo tako. A babo kaže da je i njemu dolazilo, ali ga danas ne bi ni bilo da se pustio. Šejtane šuti, ne znaš ti kako je djetetu, odgovorila bi mu ona, tako da ja ništa nisam morao reći. Osim da je lijep dan, ali bi sutra mogla kiša. Samo da omorine ne bude, jer tada se mejt uščuje i nije lako na Boga misliti.

Prođe tako i godina dana, a ja sam sve bježao od Osmana i Emine. Kad njega vidim ispred Sebilja, pravim se da mi se čađ strunila u oko, pa trljam šakom i umivam se, sve dok on ne ode. A znam da mu je žao, iako ne zna šta žali. Jedan dan se zaputih tako niz Džudžu, kad iza mene glas: "Komšija, bolan, je li te vrat ukočio, pa više ne pogledaš na našu stranu?" Emina.

Rekoh, "nije vrat, nego, eto, mislim niz sokak pa ne pogledah uz sokak."

"Jest, kaže ona, i tako svaki dan po deset puta."

"Ama nije baš tako, izvlačim se."

"E, ako nije, onda svrati, bit će i njoj drago."

E, mislim se, baš će joj drago biti! Ali opet mi vrag ne da mira. Možda se predomislila pa je mater nagovorila da me vreba ispred kuće i pozove me. A znam da nije. Gdje bi ona majku nagovarala. Da joj se stalo, sama bi došla i još bi nam u kuću bahnula. I džaba sva pamet i znanje, jedva da sam te noći zaspao, samo sam čekao jutro, da se spremim i uredim, pa zvekirom još jednom udarim u Osmanovu kapiju. A vidi nam Zarifa, dugo ga nije bilo, obradovala mi se Emina, šteta što jučer ne dođe, Osman da te vidi. Otišao na šihtu, deset dana mi ga neće biti. A ne znam šta toliko radi, nisu se drumovi

toliko kvarili dok Švabo ne izmisli štrasen majstora i u mene Osmana ne postavi za prvog...

Raspričala se Emina, a ja sav drhtim. Dobro da čašu s himberom nije do vrha napunila jer bih "sve isprolijevao.

"Rekoh, gdje mi je ona?" A mater se smije, pa veli: "Nije tebi, nego je meni."

I ostavi me da čekam.

Ušla je sva u bijelom, kao da je, gluho bilo, neko umro. Lice joj ko i vazda otkriveno, kosa joj se raspustila, samo u kosu gledam i mislim kako može biti tako crna, a da traga po onom bijelom platnu ne ostavlja. Sjede na sećiju preko puta, zabacila noge ispod sebe, a ja joj vidjeh gležanj. I na njemu ona ista ranica kakvu bi od proljeća do jeseni imala dok je bila dijete. Kako bi trčala, nanulom bi okrznula drugu nogu, i tako je to ostajalo. Sto je ne dodirnuh dok je bilo vrijeme, po tom gležnju i toj ranici.

"Ti, eto, dođe."

"Evo, jesam. I je l' ti drago?"

"Jest, kako mi ne bi bilo drago. Nekad smo od jutra do mraka bili skupa, pa mi je ostalo. A znaš li zašto sam došao?"

Kako to upitah, nešto se na njezinom licu promijeni. Ako je do sad bila četiri godine od mene mlađa i ako je bila žensko, odjednom ispadoh pred njom dijete i ne bi mi više žensko. Ne kažem da se premetnula u muško, to nikako, ali jest u nešto pred čime i žensko i muško obara pogled.

"Zašto si došao?", upita, a ja ju gledam i sve ju molim da ne moram odgovoriti. "Reci sad, ako si zbog nečega došao, onda je red da kažeš!"

Ja šutim, ne mičem se i brojim zanoktice. Sedam sam ih nabrojao na svojoj desnoj ruci. Lijeve mi nije bilo, stisnuta u šaku, nijedan se ne vidi prst.

"Nego, gasuliš li ovih dana? Ohlade li se ljudi po ovom vremenu ili ostanu tako mlaki? Reci, bolan, što šutiš? Drago je Allahu ono što činiš, pa hajde da

i meni bude."

Kako to reče, ja ti moj Envere, skočih i pobjegoh iz Osmanove kuće. Ali ovoga puta sam znao za svaki korak koji činim. Nije me pamet ostavila da se ne mučim, pa da se vrati kad mi bude lakše. I nisam se penjao na Jekovac, nego sam otišao u birtiju pod Bistrikom, gdje oni Poljaci kartaju u život, pa poslije naglavce skaču u Miljacku i nijedan da se ubije, i tako popih prvu rakiju u životu. Velik grijeh, a nikakva pomoć, pa popih i dvadesetu.

Kući sam se vratio sutra oko podne, blatnjav i unerađen, dok su mi u glavi bikovi megdan vodili, pa kad Rudonja sastavi Šaronju, meni kao da neko nožem kroz mozak ide. Ali bilo mi je glavno da mi mater ne osjeti rakiju iz usta. Je li osjetila, nije li osjetila, na kraju i ne bi važno, jer sam druge noći opet završio u birtiji pod Bistrikom. I ne sačekah da mi rakija izvjetri iz usta, jer sam znao da ću tako opet, pa opet, i da će i mater i babo od drugih, ako ne od mene, čuti gdje provodim noći. Eto, tako se propih nakon što sam ju drugi puta zaprosio.

Gasulio sam pošten svijet, sirotinju koja je gladna bila, imućne ljude, hadžije i hafize, a po rakiji sam se svo vrijeme čuo. Ako je istina, džaba mi je sakrivati. I onda sam od Behramovice čuo da ti i ona ašikujete. Koja ona, jadna ti! Kako koja, pa Osmanova mala, ja koja bi u Džudži bila! Jest, pao mi je mrak na oči. Ali ne jedan! Dva su mi mraka na oči pala. Prvi jer sam mislio da gubim nju, a radije ću izgubiti glavu, a drugi jer sam se dan prije toga sa tobom vidio. Grlio si me kao jarana, govorio: Čekaj, i ta će muka proći!, nudio se da umjesto mene pričaš sa Osmanom, govorio da sve to skupa ne vrijedi toliko, zdravu glavu neka čuvam, a vamo ašikuješ s jedinom na svijetu s kojom ne bi smio ako si čovjek!

Jest, tako je bilo Envere. Jest, otišao sam kući, isprevrtao babinu seharu, ali handžara nisam našao. A čuvao ga je zbog ona dva rubina u drški, veli — ako budemo krepavali od gladi, da imam šta prodat. Vazda je handžar na dnu sehare ležao, ali ga je dobri Allah od mene sakrio, pa sam uzeo nož kojim bi mater zaklala kokoš, spremio ga u njedra i pošao pred tebe. Vidim te kako se penješ uz Sedrenik, razvuklo ti se lice kad si me vidio, e mislim se — ja ću te na onaj spremiti svijet, a neka te gasuli kome se ne gadi!, ali kad se prima-kosmo jedan drugome na pet metara, vidim da me odjednom drukčije gledaš. E, tad mi je kroz glavu prošlo da je Behramovica mogla nešto izmisliti. Ali

mi se misao nije poznala na licu. Prvo i jedino što si rekao kad stadosmo jedan pred drugoga bilo je: Nisam, Zahire brate!

A ništa krivlje nisi mogao reći. Izvukoh onaj nož, pa ga zabih tebi, moj Envere, u trbuh. Probodoh te još dvaput, a kad sam te treći put potegnuo, sreća, strefih u rebro i oštrica puče. Slabi su noževi kojim se kolju kokoši. Pamtim kako nisi htio pasti dok sam te nožem udarao, nego si me gledao kao dijete koje bi nešto upitalo. I nije me pokolebalo, mislio sam, vidi tako isto nju gleda! Pa sam te gurnuo nogom, kotrljao si se niz Sedrenik, neka je žena počela vikati, a meni je bilo jedino važno da stignem do birtije i napijem se prije nego što me uhvate. Otišao sam pod Bistrik, nalokao se s Poljacima i probudio se u zatvoru.

Drugi dan dolazi mi Bećir Svraka, proturi mi vodu i hljeb, pa govori:" Evo paščetu, da se najede i napoji. Pa da imaš šta posrat i popišat dok te budu vješali." Onom tvom duša o koncu visi — ispusti li je, Bećire, mazi lojem konopac, a kakav si, mogao bih i svinjskom mašću.

Tako, Envere, saznadoh da si živ. A sutra opet, eto ti Bećira, kazuje: "A čuli ga, pseta, kako dahće. Dahći, dahći, nećeš još dugo. Budeš li imao sreće, puknut će vrat, pa si bez muke gotov, a bude li te konopac davio, potrajat će, bogme, računam i do pola sata. Samo ako onog tvog vile ne pronosaju pa preživi."

Dan kasnije, opet Bećir: "Vele, ljudskije je vješati, nego zlikovcu glave sjeći. Ja kažem da bi tebe najljudskije bilo komadić po komadić rezati. Ili te fino ko vola na ražanj nabiti. Ali živog! A lakše mi je kad znam da se Švabo prevario — frkne glava odsječena i prazna je u sekundi, dok vješanje traje dugo, još nijedan nije bio da se od muke nije obješen usro! Eto, tako ćeš ti ne doživi li onaj tvoj sutrašnjega dana."

Eto, tako mi je svakoga dana važio Bećir Svraka, a ja mu to nikad nisam zaboravio. Ko god me pita, kažem da je takvih duša kao što je njegova na ovom dunjaluku malo. Jer da nije bilo Bećira, ja o tebi, Envere moj, ništa ne bih znao. Niti bih znao jesam li ili nisam ubio. Pravilo je da ne znam i da mi niko ništa ne smije reći. Ali nije pravilo da se zatvorenici ne smiju plašiti džehennemskim mukama, pa kad bi stražari čuli da Bećir Svraka dolazi, oni bi se porazmicali da ne čuju kako je to kad insan dušu ispušta na vješalima,

jer ni sami ne mogu biti sigurni da se neće zateći na mome mjestu, pa ne bi ni čuli da mi je Bećir govorio nešto što nije smio reći, to da si mi živ.

Pošten da budem, prvih mi dana i nije bilo važno, ni hoće li me objesiti, ni jesi li ti umro. Evo, priznajem ti što još nisam: svaki put mi je bilo malo krivo kad bi Bećir kazao da se tvoj konac još nije prekinuo. E, ali kad mi sedmoga dana dovedoše babu da me vidi, meni se svijet preokrenuo.Veli on: "Sinoć nam je Osmanova kuja pred vratima zalajala. A tvoja ju mater još pustila unutra. Veli, imam ti poruku za sina. Upitah, kojeg sina? Je li onog pijanicu i ubojicu, ili nekog za kojeg još ne znam? Za tog sina za kojeg znaš, govori meni kuja. E, pa fino, onda si nađi telala pa ga pošalji u Belediju, a mene pusti na miru." Bacio bih je iz kuće, ali tvoja mater, prokleta kad te je na moju sramotu rodila, kaže: "Nemoj."

"E, ako je — nemoj, onda ja odoh, pa ti vidi hoću li se vratiti.A kad sam se vratio, mater ti plače, ne može prestati."

Rekoh, "šta ti je rekla?"

Kaže, "pusti me!"

"Neću te pustit, šta ti je kuja rekla?"

Rekla mi je i zašto je Zahir zbo Envera i kako je pogriješio što ga je zbo. Veli: "Ja s Enverom jesam ašikovala, ali on sa mnom nije. Red je da to Zahir zna. Htjela sam, ali on nije htio."

Eto, Envere, kasnije sam sačekivao Bećira Svraku ko pejgambera, samo da mi kaže da si živ. Ne znam šta bih između onih zidova da si izdahnuo i bi li mogao tako jako udarati u njih da mi glava pukne. Pa svaki put kad bi Bećir potvrdio, ja sam samo mislio o tome koliko je Allah milostiv, pa je babin handžar sakrio od mene. Ubio bih te, moj Envere, da nije Njega.

Prvi sam mjesec u zindanu izbrojao kad mi je Bećir došao ranije nego inače, i govori: "Mehka li je duša u cara našeg i kralja, a da se mene pita, drukčije bi se takvima ko ti sudilo. Jesi li htio ubiti? Vala jesi, što bi čovjeka prava zdrava nožem u stomak potezao, da nisi! Samo što nisi na pravo mjesto pogodio. Da se mene pita, ja bi te objesio, ali o malo tanji štrik. Ako pukne,

sreća tvoja, a ako ne pukne, dobio si što si zaslužio. A ne ovako. Mehka je duša u cara našeg i kralja, dobra za neku mekšu zemlju, ali ne ovu."

Tako sam ti ja saznao, Envere, da si se izvukao. Pa sam onu zatvorsku čorbu pokušao u slast, ljepših bajramluka dobio nisam, a Bajram prođe dva mjeseca ima, i odjednom se u meni nakupilo i gladi i života. Kad me je poslije izvelo pred sud, rekoh im kriv sam, a vi me po pravdi sudite. Sudija pita: "Zašto si potegao nož na čovjeka?"

"Ono što bih vam sad kazao, bilo bi pravdanje, a ja se ni pred Bogom ni pred vama ne mogu opravdati."

"Ne mudruj, nego reci zašto si ga probo nožem!"

"Odgovorio bih vam", velim, "ali ne mogu jer nije samo do mene i moga obraza, nego je do još dvoje ljudi. Eto, zato ne mogu."

"Ako ne kažeš, osudit ćemo te kao da si kriv i krivlji ne možeš biti!", viče sudija da se zidovi tresu.

"Pa jesam, rekoh, nožem sam kidisao na prijatelja.."

Osudio me na godinu dana. Je li to najviše, mislim se, a znam da nije. Ne može biti. Nego se sažalio čovjek, neki Slovenac, ili računa da je u Bosni i da je ovdje obično kad čovjek na čovjeka potegne sjekiru, a gdje neće nož za klanje kokoši. A nije mu dobra računica, ni jedna ni druga. Nema me zašto žaliti i ne bode se u nas tako često. Samo što se dugo pamti, pa se zna ko je koga za Kulina bana i dobrijeh dana nožem potegnuo i onda se taj nož s koljena na koljeno prenosi, a da niko nikome ne halali. Ja od tebe, Envere, ne tražim da mi halališ, ali ne daj Bože da nakon nas išta bude upamćeno. Šest sam mjeseci robijao u Zenici, zatvor ko zatvor, da je u zindanu dobro, ljudi bi se sami javljali da idu. Biva, pošten sam čovjek, svakome sam valjao, pa sam se malo umorio, a vi mi udijelite jedno pet godina robije. E, nije tako! Laže ko kaže da jest. Ali opet se ne mogu požaliti na to kako mi je bilo. Jest, svakakvoga svijeta tamo ima, onih koji bi ti iz oka ukrali, onih koji su na žene navaljivali, pa bi sad i na muško navalili, onih kojima je Allah kao i meni dao da ne ubiju, a htjeli su. I onih koji će opet, samo što im više niko neće zadržati ruku, pa ni On. Jest, ne bi mi ništa falilo da moje oči takve nisu

gledale i da nisam ni znao da ih na svijetu ima. Jest, neki mi nikada neće otići iz glave, u san mi dolaze i dolazit će dok sam živ, ali valjda je i to moja kazna. Neki Stijepo, katolik iz Vareša, što se povazdan veselio, gdje god ga stražari ne čuju, on bi zapjevao. Bio baš ko bulbul, pjevao je ko bulbul, a prema drugim je ljudima stasom bio kao bulbul prema jastrebu. Meni jedva da je do pasa bio, kao oni patuljci što su neke godine došli sa ruskim cirkusom, samo što je u Stijepe bilo sve kao u odrasla čovjeka. Samo puno manje. A znao je pjesama što niko ne zna, ja bi mu uvijek tražio da pjeva onu Propio se mlad Alija. Pa kad je Stijepi dodijalo da mi vazda istu pjeva, govori on meni: "Dedera ti meni reci, ali pošteno i sve po redu, zašto si ovdje, kakva si zla činio, pa ću ti ja ispjevati neku koja će ti draža biti."

Rekoh, hajde, što da mu ne ispričam, ionako ne mogu od toga pobjeći. I kažem mu sve po redu, i gdje sam se rodio, i kako je u Džudži bilo samo nas troje djece, i kako me je ona mlatila po nogama. Pa mu kažem da se nisam ja u nju zagledao, nego za drugu nikad nisam ni znao niti ću znati dok sam živ. Pa kako sam je dvaput prosio, a ona me neće jer kupam mrtvace, pa se po njima osjetim. Zapravo me neće jer ja nju hoću, i to sam mu rekao, pa sam mu, Envere moj, i za tebe kazao sve po redu, kako je ona s tobom ašikovala, a ti sa njom nisi. I na kraju kako sam te zbo nasred Sedrenika, a onda se napio.

Sluša mene Stijepo, baš onako kao doktor, pravi švapski kad mu dođe baraba s triperom, ne kao kakav hećim koji gleda koju bi ti travu uvalio, baš ko da si kurban, a ne insan, sluša Stijepo i sve klima glavom. I na kraju veli: "Imam jednu! Nije o tebi, nego je o njoj." Otpjevao mi je takoDjevojka se Suncu zamjerila, nikad je prije nisam čuo, a valjda ni poslije neću. Rekoh, d"obra pjesma, a sad ti meni reci zašto si ovdje". Stijepo neće. Kaže da ja ne znam pjevati. Znam da nije zbog pjevanje, nego je zbog drugog, i krivo mi što sam ja njemu sve kazao. Rekoh, "Stijepo, ako mi ne kažeš, više ti nikad neću pjesme slušati". "Dobro", veli on, i ode.

Poslije pitam ljude šta je učinio, i vidim niko ne zna. Ili ne zna, ili neće da kaže. Tako danima. Meni vrag ne da mira pa ispitujem. I onda mi je jedno za šetnje po dvorištu prišao Stanoje, raspop iz Mostara, onako mrk i brkat, rekao bi živo zlo, a nije, pa mi kaže da se prestanem raspitivati za Stijepu. Rekoh, zašto? Zato što ti to ne treba? Da mi neće ko zabraniti? Veli, neće ti niko

zabraniti, ali ti je lakše odguliti robiju ako manje znaš. I tu ti se ja uskofrčim, biva nisi mi mater pa da računaš kako će mi biti lakše!

"A je l' nisam?"

"Rekoh, nisi!"

"E, pa ako nisam, onda ću ti ja kazati šta je Stijepo učinio: rođenu je ženu zidarskom macolom udario po glavi i dok je ležala na podu učinio je ono s djetetom. Muškim. Od sedam godina. Svojim. Eto, sad više ne moraš pitati."

Poslije sam bježao od Stijepe, ako je on na jednom kraju dvorišta, ja bi bio na drugom. Zatvarao sam uši pred njegovom pjesmom i odjednom sam vidio da i drugi to čine. Oni koji su znali. Oni koji nisu znali, njegovo su veselje primali kao svoje. I kao što niko, do Stanoja, meni nije htio reći šta je Stijepo učinio, tako ni ja drugima nisam govorio.

E, vidiš Envere, on mi u san svako malo dolazi. Prvo mi pjeva, a onda ga gledam kako ženu udara macolom, pa s djetetom čini ono. Nekad mu vičem — nemoj!, nekad sam ja Stijepo u svome snu. Dobro znaš šta je od toga gore, a i ja znam, ali je najgore to što ću ga sanjati dok me ima. A ne bi da ne pjeva kao bulbul.

Nakon pola godine pozvalo me u zatvorsku upravu. Pita onaj, "kako ti je Zahire na robiji?"

"Onako kako mora biti", govorim mu ja.

"Fali li ti kuća, Zahire?"

"Da ne fali, ne bi ni bio tu."

"Pa bi li išao kući?"

"Da lažem ili pošteno da govorim?"

"Pošteno, i zbog laganja se na robiju ide."

"E, ako je pošteno, onda ne bi išao kući!"

"Kako, bolan, ne bi!", iznenadio se onaj, samo što iz fotelje ne ispade.

"Tako, bilo bi mi teže kad se ovamo vratim."

"Znači opet bi izbo onog Envera?"

"Ne daj bože, komšija mi je, jaran mi je, a i da nije, ne bih kidisao na čovjeka!"

"Je li to, Zahire, baš tako?"

Rekoh, "jest, tako i nikako drukčije."

"E, onda ti je šest mjeseci oprošteno, ideš kući."

"Zastalno?"

"Jest," veli, "zastalno, dok opet nešto ne učiniš."

Tako sam se nakon pola godine i tri dana zeničke robije našao na željezničkoj stanici. Oko mene sve ljudi kojima se žuri, kome u Kakanj, kome u Ilijaš, a ima, bogme, i onih koji će do Sarajeva. Svaki ko da mu se crv uvukao u guzicu, da naprijed, da nazad, đa vamo, da tamo, nikako da stanu. Mislim, šta li se ovo, Zahire crni, promijenilo dok te nije bilo. Trebalo mi je dana i dana dok nisam shvatio da se ništa nije promijenilo i da ljudi ne žure, nego zindan uspori čovjeka, pa kad izađe, čini mu se da svi žure.

Sjedoh tako u treći razred, gledam kako pokraj mene prolaze livade i kuće, pa sve si govorim da ne prolaze one, nego to voz prolazi, navikavam se da kuće stoje, a mi idemo i sve odgađam da mislim o onome zbog čega se vraćam kući. Znam, morat ću stati pred tebe, Envere, i znam, morat ću otići k njoj. Više ništa u životu ne moram, ali to dvoje je previše.

Pao je akšam kad zađoh u naš sokak. Džudža onakva kakva je i bila, a moji koraci jednako dugi. Znam na kojem je tvoja, a na kojem njezina kapija, ali ja stadoh ispred svoje pa udarih dvaput zvekirom, biva da mi se mater jako ne iznenadi ako samo bahnem. Svejedno bi, i ovako je udarila u plač, pa i ja suzu pustih, a babo stoji na avliji gleda i govori: "Šta plačeš, nije ti se junak iz rata vratio, nego zlikovac iz zindana." Trebalo mu je dugo dok mi nije

halalio.

Eto, tako te, moj Envere, odrobijah. Sad gledam, svanulo je, valja mi ustajati, a ne mogu. Ako se pomaknem, i Subha će skočiti, i nema više povratka, nego kroz ovaj dan, meni goreg i žalosnijeg nema i neće biti, treba mi dušom proći. Znam, zaplakat ću, ali nemoj da plačem pred ženom, jer će znati Subha zašto plačem i svaka će joj moja suza na srce pasti. Da nije tako, ne bih te noćas dozivao, brate Envere, kao što nisam svih ovih godina, nakon što si mi rekao: "Nemoj, halalim ti, selamit ću te kad te preko ulice vidim, ali nemoj!"

Čekao sam da naiđeš, jer ti nisam smio kročiti u avliju. A tebe nema jedan dan, pa drugi... E, da si tako ne nailazio kad sam te s nožem sačekivao! I onda, taman izlazim, kad eto te, ideš niz Džudžu. Ili mi je bilo drago, ili si se stvarno osmjehnuo kad me vidje, to ne znam. Envere, rekoh, pa raširih ruke.

"Nemoj, halalim ti, selamit ću te kad te preko ulice vidim, ali nemoj!"

To je bilo sve, onda, danas i za sva vremena. Velik ti je halal, brate moj, ali je težak kao olovo. Znam, jer ga na sebi ponesem kad god mi selam zazoveš. Mora tako biti, i drugih krivaca osim mene nema.

Ali rekoh, ako je tako počelo, neka isto i nastavi, pa nakon što ti prođe, zaputih se i do nje. Osman mi je otvorio, veli: "Emina je nešto bolesna i leži!"

Rekoh, "šta joj je, je li opasno." Kaže, nije samo neka nahlada, ali dugo traje. "Dobar je med za nahlade", govorim mu. "Jest, med i kadulja, mlijeko i ljekarije švapske, sve je to dobro." I tako se nas dvojica ispričasmo, a da me ni ne pita za robije, niti ja njega pitam za ono zbog čega sam došao.

"Ja, evo, baš pođoh na šihtu, a ti fino sjedi, odmori se."

Ostavio me tako sjediti na sećiji. Od silna zora se nije sjetio da joj ode reći da sam došao. Gledam oko sebe, nakašljem se ne bi li me čula, slušam — kuca sat, moderni, s kukavicom, nije ga bilo kad sam zadnji puta dolazio, opet se nakašljem, ali ništa. Sjedio sam tako dobrih dvadeset minuta, mislio sam dozvati je, ali nisam joj htio mater buditi, pa sam otišao. Zatvorio sam vrata za sobom, baš kao da iz vlastite kuće izlazim.

Dobro, mislio sam, nije Osman kriv, njemu je, bit će, isto kao meni, ali sutradan ne imadoh volje ponovo ići. Ako me je čula, pa nije htjela izaći, bolje da ju ne tražim. Mislim, smirit ću se i zaboraviti, ne mora sve u životu biti izrazgovarano, ali ako se tolike godine nisam mogao smiriti, zašto bih se baš sad smirivao? Pa i nisam, svakog dana sam mislio da joj pođem, došao bih do kapije, pa se predomislio. Nešto mi nije dalo da treći put, a znao sam da treći mora biti i zadnji, u prošnju idem s dušom u nosu.

Prošla je tako i druga hefta, kad jedno jutro eto ti Osmana. Veli da se vratio iz Olova, sjeo da ruča, ona mu prinosi tanjur, a on da ju raspriča upita: "Šta veli Zahir?" Ona se zbunila, nije ni znala da sam izašao iz zatvora, pa kaže: "Ne znam!"

"Kako ne znaš, pa bio je tu."

"Gdje tu?"

"Pa tu sam ga ostavio da porazgovorite!" I tu Osmanu sinu kakav je belaj načinio, kaže da je od ručka skočio i, evo ga, dotrčao po mene.

"Doći ću predvečer", rekoh.

"Ne ljuti se na mene."

"Neću, kažem, desi se."

Poslije sam sjeo, dobro produmao, sabrao pa oduzeo: propio sam se zbog nje, ubio sam zbog nje, bez tebe sam Envere ostao zbog nje. Previše je to i za tri života. I da sam najgora budala, ona bi mi već najgori dušmanin bila. A nisam najgora budala, i opet je volim kao i prvi put. Sve se ko čini — začaralo me je, a rođenu bi glavu radije na panj položio nego da mi skinu čarku.

Idem joj, ali više neću kidisati ni na drugog, ni na sebe, šta god mi rekla. Znam, drugi put Allah od mene neće sklanjati handžara. Sjedosmo opet jedno pred drugo. Ona će prva:

"Oprosti mi, Zahire, bila sam balava, nisam znala šta činim. Tebi nemam

šta halaliti, a sebi ne mogu. Eto, žao mi je. Žalije nego da si na mene nož potegnuo. Ne može se vratiti. I ne treba se vraćati. I za ono što sam ti govorila da te ne mogu jer gasuliš ljude."

Bilo pa prošlo, a šta sad?"

"Ništa, moj Zahire."

"Baš ništa?"

"Halali i zaboravi."

"Ako te ne mogu zaboravit?"

"Moraš, jednom."

Tako se porazgovorismo zadnji put. Ja joj više nisam vidio lica. Nikad. Od tog bi dana preda me, kao i pred druge, izlazila pokrivena, pa zaboravismo daje ikada drukčije bilo. Nije me zapeklo kad se udavala, ali mi nije ni lakše bilo. Znao sam joj Vejsila, lijep, nabusit, iz begovske kuće sin. Jedan od onih koji se Džudža sokakom ne bi prošetao, jer mu je malen i uzak, pedeset naših koraka pola je njegovog jednog. U finu se kuću udala, govorila je u mene mater. "U prefinu!", frktao je babo. On joj nije mogao halaliti.

Ali znao je babo da preda mnom ne smije ništa reći nakon što se pročulo da Vejsil noći provodi u istoj onoj birtiji pod Bistrikom, samo što više nema Poljaka koji se kartaju u život i skakanja naglavce u plićak rijeke, nego su stigli neki koji kartaju u velike pare i zlato. Tako se Vejsil beg propio i proćerdao ono što mu je od begovine ostalo, a begovatom se mogao samo zakititi ko luda Mara šarenim šeširom. Moj babo je na to samo klimao glavom i šutio, a ja sam mislio — ne daj ti Bože da progovoriš!

Četvero djece je ona Vejsilu izrodila, prvo dok je još bio bogat, a četvrto kad više nije bilo za hljeba. Samo za rakije. Onda je počela raditi po tuđim kućama, pa kod nekog Švabe kao kućna pomoćnica, gdje je morala u vlaškim haljinama biti, da joj se vidi sve do koljena. I što bi zaradila, pola je išlo na djecu, pola njemu za rakiju.

Tako se ja, moj Envere, opet vratih na onoga Stijepu i pjesmu koju mi je ispjevao. Djevojka se Suncu zamjerila, žarko Sunce ljepša sam od tebe i od tvoje sjajne mjesečine. Sunce se je Bogu požalilo: daj mi Bože da joj spržim lice! Nemoj Sunce, gore ću joj jade dati: Sitnu djecu, muža pijanicu!

I baš sve bi kao u toj pjesmi, osim što mene u njoj nema. Neko sam veliko zlo učinio, veće od toga što sam te, Envere, ubio, pa mi te je dragi Bog spasio, veće od toga što sam se bio propio, veće i od toga što rođenoj ženi kada mi svake večeri govori — čovjek moj!, odgovaram — svi smo mi Božji!, a znam da bi joj za cijeli život bilo dosta, samo da joj jednom velim ono što svaka žena voli da čuje. Ali kako ću Subhi kazati — ženo moja!, kad ne prođe dan, ni sat, ni minut, a da to ne govorim onoj koja mi je u srcu. Pogledam unutra i kažem — dušo moja, dušo duše moje. Ime joj ne izgovorim, jer imena nema koje bi nju dozvalo.

Neko sam veliko zlo, Envere, učinio. Činim ga i sad, kad mi je još pet minuta ostalo prije nego što ću se dići i strmoglaviti u ovaj dan, kao što sam se strmoglavljivao s Jekovca. Da mi je došla i rekla — Zahire, uzmi me, ne smeta mi više što se čuješ na smrt, samo me vodi, ja bih ostavio ženu i svoje dvoje djece, pa s njom i njezino četvero pošao na kraj svijeta. Da mi je došla i rekla.

Ući ću u gasulhanu, a tamo će biti njezin miris. Druge ne osjećam, ali taj hoću, znam. I neću pitati ko ju je gasulio, ni ko je njezino golo tijelo vodom milovao, kao što ga ja svojim rukama nisam. Razlit ću se kao ta voda. Moj Envere, podneva ti neću dočekati.

MEJTAŠ

Ova priča ne zbori o šejhu Junusu, zvanom Tahkik — jer je ispitivao ljude i o onome o čemu je sve znao. Nijedna priča, tako mi ovoga slova, o njemu neće govoriti. Bijaše mlad, šejh Junus, kada je jedno dijete po imenu Ali u šumi vidjelo zmaja. Zmajevi ne postoje, kazao je djetetu šejh Junus, jer da bi Bog takvo biće stvorio, prethodno bi morao osjetiti strah. Ako si vidio zmaja, ti mi govoriš da se Allah plaši. Ali zaplaka, pa pobježe materi.

Sutradan upita šejh Junus dijete da mu nacrta tog zmaja. Ali uze kalem u ruku i nevjesto, ali ne bez dara, nacrta strašnoga šumskog stvora. Je li to zmaj?, upita šejh Junus kroz smijeh. Nije, odgovori Ali. Onda ga nacrtaj opet!

Dijete je raslo, sve je sigurniji bio njegov trag po papiru, a šejh Junus je stario, bilo je sve manje onih koji će odgovoriti na njegova pitanja. Ali je dvadeset godina crtao zmaja kojega jednom vidje, u šumi poviše kuće. Otišao bi opet vidjeti ga, samo da je imao vremena od crtanja. Šejh Junus se smijao, ali glas mu više nije bio zvonak.

Ali oslijepi kada je nacrtanih zmajeva bilo više nego živih lastavica. Posljednjega je crtao kada već nije vidio bijeli papir, ni svoj trag po njemu, a ni kalem i ruku koja ga drži. Uuuuuuuuu!, strašnog li zmaja, uplašio se šejh Junus, pa je pobjegao pod Alijeve skute.

Eto, reče Ali, pa nije li Bog stvorio i takvo biće? Nikako!, kaza šejh Junus. Ti si ga stvorio. Ali ne onoga dana kada ti se učinilo da si ugledao zmaja, nego onda kad ga je tvoja ruka znala nacrtati, a da oči ne vide ništa od onoga što postoji.

Tako je šejh Junus otkrio slijepome Aliju da na svijetu postoje bića koja nije stvorio Bog. Dišu, kreću se i imaju dušu, a načinjena su od ljudskoga straha. Zato ova priča ne zbori o šejhu Junusu, zvanom Tahkik —jer je ispitivao o onome o čemu je sve znao.

Ova priča ne zbori o sedamnaest majki iz roda Izraelovog koje opsada Jeruzalema zateče sa sedamnaest sinova. Sve ljepši od ljepšega bili su njihovi sinovi. Da su rođeni izvan Jeruzalema, ili da osvajači ne znadoše čijem rodu pripadaju, ti sinovi bili bi junaci. Ili bi i ovako bili junaci, da su im se majke manje za njih plašile.

One su, međutim, vidjele kako osvajači preskaču bedeme, spaljuju pred sobom grad, odvode im sinove, pa ih kolju negdje daleko u svojoj zemlji. Zato su, dok još bedemi ne bijahu pregaženi, jeruzalemske majke uspavale svoju djecu vječnim snom. A da ni njihova tijela ne dopadnu neprijatelja, sedamnaest je majki pojelo sedamnaest svojih sinova, sve ljepši od ljepšega, mogli su biti junaci.

Šta je dalje bilo, to nije ni važno, jer osvajači nikada ne zateknu ono po šta su došli. Nije više bilo majčinskoga straha, a osvajači nisu mogli otkriti gdje su jeruzalemske majke sakrile svoje sinove.

Strah će se pojaviti na drugome mjestu i bit će od istoga ili od nekog drugog roda. Zato ova priča ne zbori o sedamnaest majki i sedamnaest njihovih sinova.

* *

Ova priča ne zbori o onome koji je sve vidio, ali nikome nije mogao pomoći. O onome koji je sve čuo, ali nije imao kome reći. O onome koji je bio tu sve vrijeme, ali kad su drugi nabrajali imena, nijedan ga se nije sjetio. O onome koji je bio najbolji i odabran da vodi, ali ni o onome koji je bio tako malen i neznatan da se ne nađe među onima koji su vođeni.

* * *

Ova priča govori o agi Latifagi i o njegovome drugu Sulejmanu, a događa se neznano koje godine, pred jedan od ratova kojih bijaše toliko da je od volje svakome tko priču sluša da zamisli koji hoće rat. Ali najbolje onaj kojega nije ni bilo, jer tako će biti manje mrtvih glava, a priča ionako neće izgubiti ono zbog čega je ispričana.

Svoje konje obojica uzjahaše puno prije početka priče. Lako je pogoditi da

je prvi, u samu zoru jednoga dana, na svoga đogata skočio Sulejman, a da je tek oko podne za njim pošao Latifaga. Sulejmanov strah bio je stariji, dok se Latifagin porodio čim je kućnome pragu okrenuo leđa. Do tada je ocu govorio — neću!, a otac je molio — hajde! Ako ne znaš zašto, znat ćeš čim kreneš.

Tako i bi, čim više nije mogao vidjeti svoju kuću, Latifaga je osjetio strah. Kretanje konjskih sapi, dah lijepe životinje, ranijih prilika su bili snaga jahača, a sad mu se činilo da se i njegov konj boji. Dahće kao da će izdahnuti, drhti kao onaj preko čijeg će vrata preći nož, bježi kao što bježe samo oni koji ne znaju mjesto do kojega će stići. Što se dalje odmicao od očeva pogleda i doma koji više nije bio njegov, Latifaga se sve više plašio. Tjerao je konja da brže ide, a kada bi konj požurio, Latifagi to opet bi sporo. Dobar bješe njegov konj, bolji od svih koje znamo. Toliko dobar je bio da bi taj konj za čudo služio svima koji su o konjima nešto znali. Latifaga je o konjima znao najviše, ali mu njegov najbolji nije bio za čudo. Činio mu se sporim i nakon što ga je požurio prekoviše njegove konjske prirode. Milio je poput puža u rano ljeto preko bijelog kamenog nišana. Grdna li je ova tuga što obuzima moga gospodara, mislio je Latifagin konj. Njemu nije pod grivu išlo da se Latifaga plaši. Kako bi se čovjek plašio ako se ne može propeti na zadnje noge i zanjištati kad pred sobom ugleda vuka?

Sulejman ne potjera svoga đogata ni pola od onoga što je konj mogao. A mogao je puno jer je u konjskome svijetu bio drugi, odmah iza Latifagina vranca. Ali Sulejman je računao da ga njegov đogat daleko mora ponijeti, dalje nego što je ikada bio, toliko daleko koliko još uvijek ne može zamisliti. Zato mu valja štedjeti snagu. Pa polako, preko zemlje Bosne. Na istok ili na zapad, zavisi s koje se strane gleda i je li promatrač s pogledom niz tokove svih velikih rijeka, ili možda naglavce gleda. Ali njegov je to problem, a ne Sulejmanov ili Sulejmanova konja. Stoga neka on misli o tome putuju li čovjek i njegov konj prema istoku ili prema zapadu.

Đogatov kas prašnjavim drumom zvuči kao busanje u prsa snažnoga muškarca. Ali ne onoga koji se gordi svojim gazilukom, nego očajnika, oca kojem je umrlo dijete. Odjekuje zemlja pod đogatovim kopitima. Sreća je da ona nema srce, jer bi joj stoput prepuklo pod tim žalosnim zvukom. A kako je konja u Bosni puno, gospodskih, a još više sirotinjskih, i većina njih kasom

po drumovima hodi, a galop se neču od slavnih Bajrama i velikih megdana, tako bi srce zemlje prepuklo svakoga dana po stotinu stotina puta. Bog Zemlji ne dade srce zato što se Zemlja nije osramotila, niti je sagriješila, pa da ju tako kažnjava.

Pušta Sulejman svoga đogata u kas i ne misli o Latifagi koji je daleko još iza njega i od čijeg gluhog galopa pada rosa sa šljivina lista i natapa zemlju iz koje će divlja izniknuti trava. Takva je godina da se neće sijati, ni saditi, nego će pod rosom bjegunaca nicati bilje kakvoga dugo nije bilo. Ili ga nije nikad bilo. Nicat će bilje koje nije stvorio Bog kada je stvarao svijet, nego je nastalo puno kasnije, kada se svijet pokrenuo protiv Njegove volje.

Sulejmanov dogat osjeća kako se polako grije jahačev tur. Kad ga je tek uzjahao, bio je led, životinja se iznenadila koliko čovjek može biti hladan. Hladniji i od vreće soli koju je neki njegov konjski predak nosio na leđima od stonskih solana do grada Vranduka, pa se onda s koljena na koljeno prenosio taj osjećaj hladnoće, da bi sve do đogata Sulejmanovog došlo kako hladnijega nema od vreće soli. Nije znao đogat što je jahača učinilo ledenijim od soli, jer konji ne znaju za ljudski strah, ali ako još bude prilike i života, a tamo gdje stignu bude kobila za đogata, pa još ta kobila oždrijebi zdravo ždrijebe i ono naraste u konja koji će naći svoju kobilu, koja će se ždrijebiti, pa će mlado rasti i narasti u konja koji će naći kobilu... i tako u susret vremenu onih kojima je ova priča ispričana, prenosit će se u konjima osjećaj Sulejmanove samrtne hladnoće, hladnoće njegova tura — što će samo po sebi djelovati smiješno kao što je smiješan tuđi strah.

Prije nego što Latifagin vranac sustigne Sulejmanova đogata, jahači još imaju vremena razmišljati o onome što iza sebe ostavljaju. Aga Latifaga ostavlja agaluk što ga njegov šukundjed namrije pradjedu, pradjed djedu, a djed Latifaginom ocu. Agaluk je rastao, jer mu je to u prirodi. Da raste sve dok u jednome danu ne propadne. Taj dan došao je s agom Latifagom, pa sad on misli o svojim poljima i pašnjacima, hambarima i žitu u njima, o kmetovima koji više neće žito prevrtati, pa će žito istrunuti, o kućama u čaršiji i izvan nje, te o kućama koje bi tek rasle, ali nikad neće. Misli Latifaga o onome što je proteklih godina propadalo i o tome kako bi se sekirao kad šljiva slabo rodi, i o tome kako je od jada košulju sa sebe kidao kada mu je izgorjela kuća u Laktašima, i o tome koliko se brinuo kada su ovce jedna za

drugom krenule skapavati. Misli Latifaga čime je sve zagorčavao sebi život, pa mu sad dobro dođe strah, jer više ni za čim drugim nije, nego za životom.

A Sulejman, eh, baš ko Sulejman, htio bi se sjetiti kako je sve ovo počelo. Pokušava u sjećanju pronaći dan kada je bio bez straha. Ali nigdje toga dana. Izgubio se, istopio kao ledenica na martovskome suncu ili kao njegov tur na đogatovim leđima, a bilo ga je, ne može biti da nije bilo tog dana, kada je Sulejman živio bez straha, isto onako kao što žive ljudi koji nisu on. Oni u miru svojih domova nalaze vremena da im Sulejmanova priča bude ispričana. I onda govore: ama nije moguće, ili — sve to je on izmislio, ili — i nije mu baš neka priča, čuli smo mi i boljih.

U tom je trenutku Sulejmanov strah star koliko i on. Ako se jednom, ipak, sjeti šta je bilo prije straha, onda će strah postati od Sulejmana mlađi. Tada će mu Sulejman moći i narediti, potjerati ga od sebe, reći mu da ima pametnija posla, svjetovati ga da nekamo ode, pokuca na nečiji prozor, lijepo se zdravi s drhtavom rukom neke žene. Ali sada ne može tako. Vršnjaci su Sulejman i strah. Ako i nisu braća, jednako su stari, istih iskustava i jednake pameti, pa niti Sulejman strahu, niti strah Sulejmanu išta može reći.

A misli li što strah o Sulejmanu, ako već Sulejman toliko misli o njemu? E, to bi već bilo previše, o tome bi samo strahovi nešto mogli znati, a oni ne pričaju nego šute. O tome bi se moglo govoriti samo iz druge ruke, što ne bi dobro bilo.

A kako je još sasvim malo vremena ostalo prije nego što će Latifagin vranac sustići Sulejmanova đogata, valja još reći nešto o vremenu kada se plašio samo jedan od dvojice jarana. Dolazio bi Sulejman Latifagi barem jednom u sedam dana, akšamlučilo se uz Vrbas, pila se rakija i mezio se komadić ovčjeg sira. U početku su i drugi znali naići, upitati se s njima dvojicom, sjesti na travu pa se zagledati u zelenu vodu i zatim podići pogled prema nebu, tako da im se u času učini kako i nebo teče, ali ubrzo prestadoše. Više zbog rakije, a manje zbog sira. Ne zna se koji im je od njih dvojice rekao da ne dolaze, ali sigurno je da onaj drugi bi zbog toga sretan i zadovoljan. Jer mogla se iznijeti litra više, moglo je i pet litara rakije više, neće Latifagi usfaliti, a ni Sulejman nije fukara, ali sira da bi bilo, nije ga smjelo biti više od grumena. Taj grumen nije smio biti veći od muškoga palca, a morao je trajati koliko i akšamluk.

Ovi što su u početku dolazili, to kao da i nisu znali. Nego bi u pola sata nestao grumen sira. Sulejman bi nervozno zvao ženu, ona je donosila novi grumen. Nipošto veći od prethodnoga. I za pola sata opet. I tako ko zna koliko puta. Na kraju bi njih dvojica ostajali popisani. Činilo im se da su samo pili rakiju, a da sira nije ni bilo. Kao što i nije. Rakije može biti pola litre, litra i pet litara, ali sira ima samo ako ga je grumen, ne veći od muškoga palca. Sve što je preko toga, samo je privid.

Dobro je što drugi više ne dolaziše, jer bi njih dvojica zaboravili šta je sir.

E, jadan, nad čime li se ti brineš! Manje je to od ovog grumena sira, govorio bi Sulejman Latifagi. E, bolan, čega li se ti bojiš! To čega se bojiš ništa je i manje od ništa, odgovarao je Latifaga Sulejmanu. Tako su se tješili, bodrili jedan drugoga i zajedno provodili vrijeme prije ovog vremena. Postoji vakat, postoji nevakat. Kao zidni sat u Latifaginoj kući otkucava — vakat, nevakat, vakat, nevakat... Bio je glasan taj sat, pa bi Latifaga pred spavanje stavljao pamuk u uši. Ali ljepšega sata nije bilo u cijeloj čaršiji. Rijetko je pokazivao tačno vrijeme, ali tome nije ni služio. Latifaga nije bio od onih koji moraju nekamo stići. A takvi ionako nemaju novca kojim bi mogli kupiti sat. Ovakav ili manje lijep. Svejedno. I njima je, kao i njemu, kucao vakat, nevakat, vakat, nevakat...

Sve dok ne stiže nevakat, a Latifaga ostade i bez sata i bez zida i u zidu eksera o kojem je sat visio.

Sulejman mu je pružio ruku, iako jahači jedni drugima rijetko pružaju ruku. Možda bi i skočio s konja da je Latifaga pokazao istu namjeru, pa bi se izgrlili i izljubili. Kao da se nisu vidjeli godinu i još koji mjesec, a ne jučer. Ali to jučer bilo je skroz drukčije nego ovo danas. Rukama su bili zgrtali ono što im je ostalo, kukali nad onim čega više nisu imali, govorili kako se bez toga neće preživjeti i gledali jedan drugoga kao što se gledaju gladni vukovi, procjenjujući kojem je više ostalo. Da je jučer jednome grumen sira, drugi se omrsio ne bi. Ali danas više ništa nemaju, pa se jedan drugome mogu radovati kao da se nisu vidjeli godinu i još koji mjesec.

Kako je stigao jarana, tako je Latifaga svog vranca krenuo obuzdavati da uspori. Teško je konju iz divljega galopa preći u kas, teško mu je vratiti se svojoj prirodi ako je iz nje jednom istjeran. A Latifaga ne razumije šta mu je.

Do maloprije je bio poslušan, a sada se joguni. Da nije zbog Sulejmanova đogata? Nije, navikli su se davno jedan na drugoga. A da se nije uznemirio jer osjeća opasnost, nekoga je nanjušio? Valjda nije. Da ne misli dalje o tome, pa da mu se ne vrati strah onoliki koliki je bio, Latifaga progovori: Je li ti žao?

Sulejman ga pogleda kao što bi na kraju akšamluka gledao zadnju sirnu mrvicu. Onu koja ne bi ni trebala biti pojedena, nego bi kao nišan stajala na kraju lijepoga dana. Je li ti žao, bolan?

Sulejman uzdahnu, a iz orahove krošnje razletješe se čavke, pa počeše parati nebo. Ali ne po šavu kao što ga rasparaju lastavice, nego mimo reda i preko tkanja, kao da će kiša. U zraku se, međutim, nije osjećala sparina koja najavljuje kišu, ili je ne mogu osjetiti oni koji bježe. Je li ti žao?, nije prestajao Latifaga.

Odgovorio bi mu Sulejman, zašto da ne odgovori, ali mu se jezik svezao. Svezaše ga pijani prsti, da ga mamurni izjutra ne umiju raspetljati. Ili ga je svezala ženska ruka koju niko nije učio kakvim se čvorovima veže ono što se brzo mora odvezati. Ako progovori, povrijedit će prijatelja. Ili će sam zaplakati. Zato mu je bolje da šuti, sve dok Latifaga ne prestane pitati.

Je li ti žao Banje Luke?, upita Latifaga, pa odmah zatim krenu nabrajati sve ono čega bi mu trebalo biti žao. Ali začudo, nije se sjetio ničega što su izgubili, nego samo onoga što je bilo, pa više nije. Spaljene kuće i poharane sehare, polja preko kojih se rasula obijesna konjica pobjednika, kojoj više niko ne prijeti, a ne boji se gladi, pa joj je lako lomiti žito pred sobom, djeca i žene, mahrame koje popadaše po Vrbasu, živina koja riče iz štala, mlijeko koje natapa zemlju iz koje zatim ništa ne niče, jer nije takvo došlo vrijeme, a možda i hoće, da raste drveće nalik na kravu. Ništa od toga više Latifagi nije na umu, nego akšamluci, ašikluci i teferiči. Ono čega usred njegove brige ionako nije bilo koliko je moglo i trebalo biti.

Na kraju i on ušuti, te se svome vrancu vrati. Konj je u međuvremenu udesio kas prema kasu svoga druga. Lakše je i njemu tako. Neko drugi vrancu pokreće noge, a on se odmara. Isto je i Sulejmanovom đogatu. I on se odmara, dok onaj drugi ide umjesto njega. Kada je ljudima tako, ljudi vele: meni se to čini, vidi što je dobro! A kada je konjima tako, oni znaju daje tako.

Konjima se nikad i ništa ne čini, pa ništa ne moraju ni zamišljati.

* * *

Latifaga i Sulejman, te njihova dva straha koja su u međuvremenu postali jedan, ali više nalik onom Sulejmanovom, na početku su svoga puta. Ali iza njih je ostalo sve po čemu su drugima bili znani. Iza njih je posljednji grumen sira i sve što su imali. Latifaga će opet sutra pitati ono što dobro zna, ali odgovora biti neće. Šutnja može trajati toliko dugo dok ne zanijemi onaj koji je šutio. Ali do toga još ima vremena, taman toliko da dvojica jahača sustignu one kojima se sama od sebe priča ova priča. A oni će reći: ama nije moguće!, ili — sve to je on izmislio!, ili — i nije mu baš neka priča, čuli smo mi i boljih!

Pa će ostati tu gdje jesu, a njih će dvojica nastaviti na vrancu i đogatu, sve dok ne stignu do bijelog uglačanog kamena kraj kojeg će biti jedan da im kaže: nema dalje! Strah im neće dati da krenu natrag, pa će dvojica jarana na tom kamenu otpočinuti. Tamo sve završi.

Na kraju: ova priča ne zbori o kaduni Dudi buli koja bi mualima, pa podiže džamiju na brijegu iznad Sarajeva. Kako ne imaše zlata za munaru, tako to i ne bi džamija, nego mesdžid. Ali nije to bila posljednja nevolja Dudi bule i njezine zadužbine. Horde princa Eugena sto pedeset godina kasnije spališe mesdžid. Ljudi su ga zatim iznova podigli, ali je još dvaput gorio. Okolo su nicali mezari, bilo ih je sve više, jer grobove niko nikad ne zapali, niti se u grobu ima kome prevrnuti svijeća ili petrolejka. Na kraju se ljudima više nije dalo iz pepela dizati Dudi bulin mesdžid, ili im je, možda, vjera otanjila, pa na njegovome mjestu nasta stambena zgrada. Uskoro su nestali i grobovi, a u nekoj knjizi osta zapisano samo pet imena onih koji su kod Dudi bulinoga mesdžida bili pokopani: Ahmed Alemdar, hadži Sulejman Kundur, Mulo Pakrić, Afifa—hanuma, kćer Abdulahova, i Abdu-lah, sin Mustafin. Ni groblja, ni grobova, ni hrama tu više nema. Ni spomena Dudi bule. Ali brijegu osta ime Mejtaš, po bijelom uglačanom kamenu na kojem su počivali oni o kojima ova priča ne zbori.

LEPANT

Oblutak s rupom donosi sreću. To su Lani govorili u djetinjstvu, dok su još iz Tuzle, gdje je tata radio u tvornici soli, svakoga srpnja odlazili na more u Zaostrog. Kamen mora biti potpuno gladak, nema sreće u onima koji su temeljito razjedeni i izbušeni od školjki i tko zna čega. Takve je kamenove mama koristila za struganje peta, ali za njih se nipošto ne bi moglo reći da donose sreću. Sretan je samo taj glatki, s jednom jedinom rupom mekih rubova, koju nije izgrizlo nijedno živo biće, nego se, eto, baš takav stvorio na plaži. Ali dok je kamenova za struganje peta bilo na sve strane, onaj pravi i sretni rijetko se pojavljivao. Našla bi ga neka od starijih djevojčica, a bilo ih je puno u odmaralištu tvornice Soda So, Lana je zapravo bila najmlađa, pa je čežnjivo gledala kako mame provlače konopčić kroz rupu sretnoga kamena, stavljaju ga djevojčicama oko vrata — medalja oko vrata male rumunjske gimnastičarke, na ekranu u televizijskoj sali — i one do kraja ljetovanja, i još duže, u Tuzli kad već dođe jesen, padnu prve kiše i obuku se modre školske kute, oko svojih vratova ponosno nose znak sreće. Kakvu su im sreću donijeli ti kamenovi?

Lana o tome nikada nije mislila. I zašto bi, jer je, barem u njezinoj glavi, bilo dovoljno što su one našle svoj kamen s glatkom rupom, a ona nije. Znači da nije imala sreće.

Tata je ležao na plaži ispred restorana Sunce, a lice je pokrivao novinama.

"Je li ovaj?", pitala bi ga.

"Nije taj", provirivao je jednim okom.

"Je li ovaj?" Ništa, ne odgovara.

"Je li ovaj?", hvatala ga je za rame. Tata bi ponekad zaspao na plaži.

"Ne, nije taj, vidiš da su ga školjke izbušile."

Tata je sjedio na terasi restorana Sunce, pušio, i pio Lederer pivo.

"Je li ovaj?", dotrčala bi Lana s plaže.

"Nije!"

"A je li ovaj?", vadila je drugi, pa treći, četvrti kamen iz džepova safari šortsa.

"Nije, nije, nije! I ne trpaj toliko kamenje u džepove, naljutit će se majka pa će ih zašiti i nećeš imati džepova."

Tata je izgorio na suncu, teta Nermina mu je leđa namazala jogurtom, pa je u mraku televizijske sale gledao malu rumunjsku gimnastičarku.

"Je li ovaj?", pitala ga je Lana.

"Nije dušo, nije taj."

"A ti bi mi rekao da jest?"

"Bi, kako ne bi."

Bila je strpljiva kao sušna zemlja, govorio je deda Vidoje, bila je dobra kao da je dijete od djeteta, a ne od vas dvoje, govorio je tati i mami deda Safet. Tražila je kamen koji donosi sreću i nikad nije zaplakala jer ga nije našla, niti je od tate očekivala da ga traži. Znala je da ga mora sama naći.

Bilo je tako prvoga ljeta kada su u Zaostrog išli samo njih dvoje, drugoga kad je išla i mama, pa trećega kad je mali braco Denis prestao disati u autu, nasred magistrale prema Makarskoj. Tata je vozio kao lud, mama je vikala. Tata je rekao:

"Nemoj gledati, sine, braco je umro."

Lana ga je ipak pogledala. Daje našla sretni kamen, stavila bi mu ga oko vrata dok je još disao. Padala je kiša dok je tata nosio na ramenu mali limeni sanduk, isto onako kao što je nosio lubenicu s pijace. Samo što je u sanduku bio braco Denis, a ne lubenica koju bi tata uz prasak rasijecao napola i

govorio — slatka ko med u fukare! Deda Vidoje se triput prekrstio, deda Safet je gledao u svoje ispružene dlanove, a onda je, onako nasuho, umio dlanovima lice. Mama je plakala, tata ju je držao ispod ruke da ne padne. Ljudi iz preduzeća su prilazili, govorili — moje saučešće, moje saučešće, moje saučešće, i pružali ruku svima koji su stajali u redu ispred malog limenog sanduka. Samo bi nju pomilovali po glavi i ne bi kazali ništa. Da je našla sretni kamen, nosila bi ga oko vrata.

"Proći će i to, moja Milka!", govorio je deda Safet Laninoj mami kad bi se ona, mjesecima kasnije, bez razloga rasplakala. Tata je šutio i razmišljao o tome kako bi sve drukčije završilo da je umjesto fiće imao službenu ajkulu. Lubenica više nije bila slatka ko med u fukare i nije se išlo na more u Zaostrog.

Prošlo je deset godina prije nego što je mama prvi puta zaboravila godišnjicu malog brace, pa mu nije otišla na grob. "Bog je htio da zaboraviš", zagrlio ju je deda Safet, "bolje je tako". Mali grob zarastao je u travu, iskrivila se drvena ploča s petokrakom, nad dušom jednogodišnjega partizanskog heroja spustila se konačna utjeha.

"Neću u tuzlansku bolnicu, tamo su mesari, a ne doktori", rekao je u siječnju 1991.

"Dobro, onda te vodim u Sarajevo", Lana je pokušavala zvučati strogo.

"U Sarajevu su obermesari", odbrusio je.

"Pa šta onda hoćeš?"

"Da crknem u miru!"

"Zbog jedne kvrge na vratu, jedne sasvim male kvržice?"

Tumor je bio veličine zrna graška, pa kestena i jabuke ranke. Kako je tumor rastao, tako se otac smanjivao. Stotinu kila žive vage, hvalio se deda Safet sinom, otišlo je u jabučicu na vratu. Otac je sličio kosturu iz biološkoga kabineta — đaci su mu tko zna kada nadjenuli ime Košta, dok su se vozili prema Ljubljani. Nije joj mogao reći da su i tamo doktori mesari. Sjedio je uz

prozor i gledao kako promiču svjetla malenih bosanskih gradova. Kada je vlak prešao u Hrvatsku, jednako maleni gradovi bili su bolje osvijetljeni. U daljini su se vidjela crvena, žuta i zelena svjetla semafora. Vlak je stajao jer je trebalo propustiti kolonu vojnih kamiona.

"Zagovnat će se, rekao je tiho, pa ga nije čula."

"Molim?"

"Ali mene neće biti kad se zagovna", izvadio je iz džepa glavicu crnog luka i pokušavao je rasjeći švicarskim nožićem. Ruke su mu drhtale, pa nije mogao.

"Daj meni, ja ću."

Pružio joj je luk i nož pa je Lana mogla plakati do mile volje dok mu je pružala kriškicu po kriškicu. Deda Vidoje rekao je da luk pomaže protiv kvrga na vratu. I ublažava bolove. Ustvari, slagao je — da plaču kad god im se plače.

Po susjedstvu se govorilo da su ga samo otvorili i zatvorili. Tako se uvijek kaže kad tumor jako naraste i čovjeku nije ostalo puno života. Nije važno što njega nisu ni operirali, nego su ga samo vratili kući.

Oca su sahranili na drugom kraju groblja, jer pored malog brace nije bilo mjesta. "Neka bona Milka, bit će Safetu lakše", rekao je deda Vidoje kada se majka za bdijenja pred pogreb pobunila jer je očeva familija poželjela da otac bude pokopan kao musliman. "A bio je komunist!", rekla je. "Jest, bio je", odgovorio je deda Vidoje, "ali jebeš komunizam ako mladi ljudi umiru." Tako su se sve troje rasplakali.

Dva dana prije nego što su tenkovi krenuli kroz Sloveniju, prodali su kuću u Tuzli. Ja studiram u Zagrebu, tamo ću i živjeti, neću da je ostavim samu, Lana je rekla djedovima. Obojica su se složila. Majka je mjesecima šutjela, danima ne bi ustajala iz postelje, a liječnici su govorili da ima težak klimakterij i da će sve to proći. Jedna tuzlanska rock grupa zvala se Depresija. Gitarist je s Lanom išao u školu. "Glupo ime", rekla mu je.

"Ranije smo se zvali Ludilo."

"To je još gluplje."

Majka se u Zagrebu ipak oporavila. Malo pomalo je našla duštvo, razvlačila je jufke i pekla pitu pa bi je nosila u sklonište za vrijeme uzbuna. "Milka, čudno ime", sumnjičav je bio susjed sa sedmog kata, "ali dobro prezime!" Ona bi to okrenula na šalu, neka se zna šta smo i tko smo, pa nikome nikada nije rekla, a nitko u Zagrebu to nije znao sam od sebe, da joj se muž zvao Muhamed i da je prezime Hrvat muslimansko. Tako se nikada i nigdje nije preživao neki katolik.

Ali prođoše i ta vremena, Lana Hrvat je diplomirala, zaposlila se u međunarodnom predstavništvu, kupila auto i upoznala Tončija. On je radio na benzinskoj pumpi, studirao filozofiju i stalno se smijao. Onako bez razloga. Nekoga ide crtanje ili pjevanje, netko je dušu dao za trgovinu, a Tončija je išao smijeh. Ljudima je činio dobro. Kada se on smije, i drugi se moraju barem osmjehivati. Zato ga je i upoznala točeći benzin.

"Hoćeš li sa mnom na kavu?", pitala ga je.

On je bio iz Zaostroga.

"Ooo, iz Zaostroga! Tamo sam tražila kamen koji donosi sreću?"

"I jesi li ga našla?"

"Ne, bilo je puno većih cura."

Tako je dogovoreno da Tonči odvede Lanu u Zaostrog, a ona će naći kamen koji ima rupu na sredini. Ali da je nisu izbušile školjke.

Tako je na prvoj kavi odlučeno što će se događati na ljeto. Naravno, nije rečeno što će Tonči i Lana tada biti jedno drugome, ali se uopće nisu razlikovali u onome što su prešutjeli. On ga je našao.

Bijel poput grumena soli razlikovao se od svih drugih kamenova na plaži u Zaostrogu. Znači, bilo ga je lako naći, pa je pravo čudo da ga nitko nije našao prije Tončija. Rupa na sredini imala je prečnik od pola centimetra, savršeno

okrugla i glatka. Kamen je bio nježan, Lani se činilo zbog onoga koji ga je našao, i bio je mekan. Kada ga snažno pristisne između palca i kažiprsta, kamen bi se udubio. Ili nije. Tonči je rekao da je to nemoguće, ali da je dobro što u to vjeruje. Ona mu je dokazivala da njezin kamen nije kao drugi kamenovi. Gdje god bi pošli, u Zaostrogu i poslije u Zagrebu, kamo god bi se okrenuli, ona bi uspoređivala obične kamenove s tim njezinim.

"Hoćeš li da ga damo na analizu?", pitao je.

"Može, ali nakratko."

"Za jedan dan će ga Bartul srediti. I vratiti neoštećenog."

Bartul je Tončijev stariji brat, geolog koji je godinama radio po Bliskome istoku tražeći naftu, a onda se malo od svega umorio, pa se vratio u Zagreb da predaje na fakultetu. Svako malo išao je u Zaostrog, lovio ribu i okopavao vrtal, a na Hvaru je imao svoj maslinik, pa bi svake godine cijedio ulje. A u Zagrebu je vodio klapu, sastavljenu od dalmatinskih studenata, i s njima uvježbavao stare težačke pjesme. Manje se smijao od Tončija. To mu je od pisama, govorio je brat, vaja prežalit svaku Maru koja se u njima utopila i svakog Juru koji se nije vratija s mora.

"Nema problema, rekao je Bartul. Ne daj bože da ga izgubim, prije bi glavu izgubio, nego sreću od snahe."

Ali sutra se braća nisu smijala. Tončiju je već javio rezultate analize.

"Hoćemo li joj reći?"

"A šta je znam, ne mogu lagati, bolje ti laži!"

"Neću ni ja. E, onda joj reci. Vidjet ćemo hoćemo li reći..."

"Šta je bilo, pitala je, eto vas kao doktora kad trebaju saopćiti dijagnozu."

"Pa i jest nešto tako", rekao je Bartul.

"Je li infarkt ili je moždani udar?", smijala se Lana.

"Ovo ti, draga moja, nije kamen."

"Kako nije kamen?"

"Lijepo. Ovo je ljudska kost, dio kosti, ne znam koje. A stara je preko četristo godina."

Gledala ga je, nije se šalio. Pa je pogledala Tončija, on je poput krivca uvlačio glavu među ramena i čistio mrvice s kavanskoga stolnjaka. Lana je pomislila da je to sigurno čovjek njenoga života. Ako ga je tako mala stvar, mali radosni kamen, toliko zabrinula i oko nje okupila, tada bi uz njega vrijedilo ostati. Sto se nje tiče, kost s rupom u sredini ona je sreća zbog koje je otac strpljivo sklanjao novine s lica i govorio: "Nije taj!"

Rahmetli Muhamed Hrvat, mrtvi Lanin tata, kao što su odavno mrtvi oni sa čijim životima nastavljamo.

* * *

Prvi među njima zove se Jakiša Matutin, a priča ga je zatekla kako vesla od obale prema Hvaru. Sam je u brodici koja se puni vodom, nije znao da joj je trulo dno, jer nije njegova, niti da će jedro popustiti na pola kanala i razletjeti se crno, kao korugva vojske bez kralja. Sa svakim zaveslajem Jakiši je sve teže i sve je manje vjerojatno da će se dokopati Hvara. Povremeno stane, dlanovima izbacuje vodu koja mu već prelazi gležnjeve i spominje se mrtve Radakove matere. Iako su Jakišine ruke triput veće od ruku najvećega čovjeka pod Biokovom, u njih ne stane puno mora. Ali dostaje koliko god, jer bude li se davio, a hoće jer plivati ne zna, manje će mora stati u Jakišin dah, nego što ga je sad u jamici između srednjaka i domaloga prsta. Ali spomenut će se barem još jednom mrtve Radakove matere, i njega koji mu je dao kćer s dva lažna zlatnika miraza, a sad ga tjera ispred kuće kad dođe upitat za pojest, ne sebi, nego djeci i njoj. Veli: "Ono što dadnem od srca je dato i više nije moje, a ti se brini sam ili podavi nakot i čekaj bolju godinu da djecu činiš. Turci dolaze i pale pred sobom, svako neka čuva ono što ima."

Tako je Radak kazao Jakiši, a on mu je ukrao brodicu pa krenuo na Hvar, gdje ima blaga ima i načina da se do njega dođe, nahranit će djecu ili neka ga živog spale, ali nije znao daje Radaku trulo i jedro i brod. Budala bez pameti,

kao da bi neukradena pokraj gladnih, mornih i bijesnih plutala u lučici da je za ploviti Radakova brodica.

Drugi sa čijim životom nastavljamo po rođenju je nazvan Dabišom. Čuvao je ovce trebinjskoga age Ramizbega, pa ih ne znade sačuvati od sebe. Naišao jedan, crvenim binjišom ogrnut, za pašom mu sablja, na glavi kalpak od visoke časti, i zatekao Dabišu kako s najljepšom Ramizbegovom ovcom čini ono. Upitao ga čija je to ovca, pa mu kazao da će ga cijelog u vreloj smoli kupati, kao mater rođeno dijete, jer je kaurskom žilom opoganio tursku ovcu. Potjerao je Dabišu stranac crvenim binjišom ogrnut, da ga dovede pred agu trebinjskoga Ramizbega koji će u sedam dana od plemena Dabišinog zaimati borove smole toliko Dabiši da dosegne do vrata kad ga u njoj budu kuhali. Znaš li ti, krme kaursko, da je za deset dana Hadžijski bajram i da je onaj brav, može biti, za kurbana namijenjen? Nije Dabiša znao, niti je, pravo je reći, Ramizbega dobro i razumio šta ga pita. Ali je mislio da će bolje proći ako kaže — znam! Iznenadi se aga, nikad mu kaurin nije prkosio, tako otvoreno i mirno, blagog telećeg pogleda. A znaš li ti da ću posjeći sve tvoje rođeno ako ne nacijede smole koliko je dosta da sapere tvoj poganluk? Znam, veli Dabiša, ali nacijedit će oni časni gospodaru, zlatne ruke imaju. Tako će Dabiša, gledajući agu kao krava djetelinu, sve mu se trepavice izvijaju kao djevojci pred prošnju. Ramizbeg mu tad stade opisivati muke kroz koje će u vreloj smoli proći prije nego što svoju nevjerničku dušu ispusti u zrak, da ju raznese hladni vjetar što od Bosne dolazi. Jest, složi se Dabiša, u mene je mater govorila da je more slano ko suza, pa ja nešto mislim da je to od duša koje bijahu teretne da se do Boga vinu.

* * *

A trećem već odavno mrtvom ime je Pietro Domenico Sanctis de Venetto, a u času kada ga naša priča sustiže, samo mu još veliko junaštvo, i pobjeda u njemu, nedostaju da pred Bogom i ljudima potvrdi raskoš svoga imena i izuzetnost svoga kratkog bivanja na zemlji. Tek mu je trideset, a slavan je kao matematičar, pjesnik i iscjelitelj, redovnik je svetoga Franje, pa nakon što se dokazao u razboru, vjeri i dobroti, odlučio je, ako drugi neće, da zaplovi s flotom Svete lige put dalmatinskih i grčkih obala i zapodjene boj s galijunima turskih nevjernika, s polumjesecom i zvijezdom koji s istoka prijete i u strahu drže sav Božji svijet. Pietro Domenico Sanctis de Venetto upravo se oprašta s

majkom Veronicom, ispred roditeljskog doma među čempresima, na brijegu s kojega se vidi svih sedam crkava Pietrovog djetinjstva, zajedno s gradom koji voljom Božjom lebdi iznad vode, pa se njemu, dok ga gleda, čini kako mu nedostaje još jedna velika pobjeda da se vine put neba, zajedno s crkvama i palačama, mostovima i bibliotekama, kao navještenje čuda koje u Bibliji nije zapisano, ali ga tu osjeća svatko, kad zemaljska država nebeskom biva. Veronica ljubi Pietrovu ruku. On bi ju želio izmaknuti, ali žena se ne da. To je trenutak koji se nije događao često, kada vjera biva jača od majčinstva. Veronica ne ljubi sinu ruku, nego je ljubi svecu.

* * *

Kada je do obale ostalo još stotinjak metara, a voda mu je došla skoro do koljena, Jakiša Matutin prestao se spominjati mrtve Radakove matere i spomenuo se svetoga Nike. Daj mi da se dohvatim tla pod nogama, a ako ne možeš, daj mi da plivati znam, Bogom ću ti do smrti služiti! Tako je obećao i molba mu se ispunila. Trula je brodica potonula taman kada je Jakiša mogao vrhovima prstiju dohvatiti dno. More bi mu prešlo preko usta, ulazilo mu kroz nosnice, gušio se i krkljao, ali je korak po korak išao dalje i sve je ponavljao u mislima da će svetome Niki do smrti Bogom služiti. Nisu mu na um pali žena i djeca, okrutni Radak, glad i morija. Za život se borio veliki čovjek i bogme je na obalu pao živ.

* * *

Upita tad Ramizbeg Dabišu: "A je li, krme kaursko, bi l' ti sad mogao preko jezika prevaliti Allah ilalah?"

"Mogao bih čestiti gospodaru, nisam rakije pio pa da mi se jezik spetlja."

"Nije te strah?"

"Jok, što bi me bilo strah."

"Izgovorio bi to svejedno što ćeš vrućom smolom abdest uzimati?"

Dabiša opet ponešto nije razumio, ali mu bi dobro s agom se razgovoriti, još nitko ga nije tako primio, slušao tako što govori, širio oči, pa se obrvama

divio svakoj Dabišinoj riječi. Ne htjede on agu razočarati time što ne razumije, pa reče: "Čestiti gospodaru, hladan će mi vjetar dušu morem prosipati pa mogu govoriti što mi je po volji." Hajde reci: "Allah ilalah!"

Izgovori tako Dabiša riječi koje ga učiniše muslimanom. Čas nakon toga ne bi nimalo pametniji, srce mu ostade jednako prosto, baš kao tor od četiri balvana i četiri panja načinjen, a glava jednako prazna — tu se Allah mora baš jako smanjiti da se u ljudsku dušu useli. Ramizbeg je zamukao, gledao ga i dugo pokušavao otkriti promjenu. Ali nje nije bilo. Nikakve. Bukva će ostati bukva taman da ju i pamukom zovu. Više je nakon što je prevjerio Dabišu u Abdulaha šuštala Ramizbegova vjera, nego što je u njemu bilo oduševljenja učinjenim. Ali ipak se sažalio pa je Abdulahu poštedio život. Naredio je da ga odvedu u Ulcinj i prodaju. Rob Abdulah bio je jak kao tri konja, a očito poslušniji od sve slavne sultanove konjice.

* * *

Pietro Domenico Sanctis de Venetto upravo se molio Bogu, onom njegovom Imenu koje je rob Abdulah napustio, a da ga, kao ni novo Ime, nije pravo ni upoznao. Molio se Pietro za sve ljude koje je zavolio, pa za one koje je poznavao, za one koje je sreo i zaboravio, ali i za one kraj kojih je samo prošao i nije ih vidio. Molio se Pietro za ljude koje nikada nije susreo, a mogao je da je bilo slučaja, pa za ljude koje nije mogao sresti jer ispovijedaju vjeru Gospodina našeg Isusa Krista na onim krajevima šara zemaljskog gdje Pietrova noga nikada nije stupila. Molio se Pietro za mrtve koji su pali u slavu Njegovog imena. Molio se za nevjernike što ih je ruka pravednika pogubila, a spoznali bi Krista da se ne nađoše na njegovom putu. Molio se za one koji će u posljednjoj bici junački pasti. I za one koji se u posljednjem času uplaše — neka im Bog oprosti! Molio se za Turke koje će svojom rukom pogubiti umjesto da ih na Kristovu stazu uputi. Razlika je to između mira i rata. Neka bude ratnicima oprošteno!

* * *

Zašto si došao?, Hvarani upitaše Jakišu Matutina. On im je znao reći tek to da su mu žena i djeca gladni i da jesen neće dočekati živi ako ih ne nahrani. U krađu, pa preko mora! Ne bi te bio grijeh objesiti prije nego što ukradeš, ispravno su zaključili Hvarani. A ako si došao bunu dizati, još bi te valjalo

raščetvoriti, mazge privezati za tvoje udove i potjerati ih na četiri strane svijeta. Malen je otok, ako budeš imao sreće, neće daleko stići! Nisam došao krasti, ni bunu dizati, kaza Hvaranima Jakiša Matutin, nego sam došao moliti. E, to je već bolje, njemu će Hvarani, ako si došao prositi, smilovat ćemo se i bacit te u more. Prosjake vješamo, ali u bolja vremena. Ova su gruba da gora ne mogu biti, pa ih samo bacamo u more.

Ali jak si ti, da je veslo tri puta veće od vesla, ti bi veslao njime, rekoše Hvarani nakon što su malo razmislili. Jakiša Matutin prizna da je tako. A mi galiju opremiti moramo ili će nas sažgati gore nego za Matijine bune. Pa ako bi ti za veslom bio, jedan bi naš bio spašen, a možda se i živ vratiš.

Tako Hvarani obećaše Jakiši Matutinu da će mu nahraniti ženu i djecu, obećanje svojom čašću i Bogom ovjeri pop Ivan Urlić Drašničanin, ako Jakiša zauzme mjesto na galiji. On je pristao čista srca. Da Hvaranima nije povjerovao, od života mu ništa ne bi ostalo. Ovako je imao vjeru da će mu žena i djeca preživjeti usprkos okrutnome Radaku, pa je od te vjere dalje i živio.

* * *

Abdulaha prodaše Abdulahu, etiopskome trgovcu robovima, nakupcu, varalici i bezbožniku koji carevini bješe koristan pa su ga stoga u Stambolu i podnosili, ne samo podnosili, nego i čašćavali, ali i strepili da se sa svojih putovanja jednom neće vratiti jer će ga njegove bolesne strasti doći glave. Pričalo se da je nekada i sam bio rob, no to nitko nije mogao sa sigurnošću potvrditi. Ali se o njemu znalo da mu neće promaknuti nijedan gorostas i div, nijedan snažan muški rob, bez obzira na boju kože i porijeklo, tržnicu na kojoj se prodaje ili cijenu. Abdulah je bio u stanju otići do Damaska samo zbog nekog krupnog Tatarina, do Buhare zbog divovskog mulata porijeklom iz Maroka ili čak do Moskve gdje bi mu tajno, preko samo njemu znanih veza, za pun ćup zlatnika prodali Mongola koji je za dvije glave bio viši od najvišeg čovjeka na svijetu, a u širinu je bio takav da ga četvorica ne bi obujmila kada se u kolo uhvate. Nakon što odabere i kupi snažnoga roba, Abdulah bi ga vodio u svoje solunske dvore, u Sarajevo gdje je također imao posjed ili u Drač kod brata, a ako ništa od toga ne bi bilo moguće, tada bi ga vodio u prvo bolje prenoćište. Za njim bi stizali Abdulahove sluge noseći veliku konstrukciju od hrastova drveta, sličnu onoj za koju se vezuju junci

pred škop-ljenje, pa bi je unijeli u sobu u kojoj će Abdulah zanoćiti s Latifom, svojom ženom, kairskom ljepoticom i najoholijom ženom u dugoj historiji trgovine ljudima. Ona ga je pratila na svakom putovanju, valjda i zato što se Latifina vjernost nikako nije mogla mjeriti s Abdulahovom.

Odabranog bi roba lancima vezali za drvenu konstrukciju, ali tako da mu svaki mišić na leđima bude napet i da se jasno ocrtava poput toskanskih brežuljaka kojima je u to vrijeme u molitvenom tihovanju lutao Pietro Domenico Sanctis de Venet-to. Nakon što je rob bio pripremljen, sluge su odlazile, a u sobu bi ušla Latifa i lijegala gola na postelju. Zaprepašteni čovjek gledao bi tada najljepše žensko tijelo koje će za života vidjeti i tih je nekoliko minuta, dok bi Abdulah birao jedan od stotinjak svojih bičeva, pažljivo prikupljanih od Lisabona do Sibira, i od Bagdada do Tunisa, mnogom od tih robova bivalo jedinim rajem od svih rajeva do kojih neće stići. Abdulahov izbor bio je sraz srca i pameti, podrazumijevao je veliku mudrost i znanje, ali i samosavladavanje kojem inače nije bio sklon. Za ono što je slijedilo morao je odabrati bič prema debljini i čvrstoći robove kože, različite kod svakog čovjeka, ali i od zemlje do zemlje, od rase do rase. Abdulah je okom morao prepoznati kožu, a o razlici između bjeloputih Slavena i afričkih crnaca koji nijednu riječ nijednoga poznatog jezika nisu znali, već je sve znao. Ali morao je i sebe prepoznati, koliko danas ima snage u rukama, koje ga misli more, je li sasvim tu gdje jest ili je negdje drugdje, je li mu dan od želje, jer ukoliko nije, tada valja odabrati blaži bič, pošto će put do želje duže trajati. Nakon što je odabrao bič, trebalo je učiniti još samo jedno, robu gurnuti drvenu krušku u usta i Abdulahova ljubavna svečanost mogla je započeti.

Jedan mu se dječak zapleo među noge i nikako da se oslobodi. Leptir u paukovoj mreži. Pietro se nasmijao, pogladio dječaka po glavi i blago ga gurnuo među ostale. Kad bi vjera u Krista prožela svako srce na zemlji, Pietro bi se po cijele dane igrao s anđelima.

* * *

Pietro Domenico Sanctis de Venetto nije se plašio smrti, ali se plašio velikog bola. Samo to ga je brinulo u danima pred ukrcavanje na galiju. Bilo ga je pred Bogom sram, ali je tada shvaćao razliku između Isusa Krista, sina Gospodinova, čovjeka koji Bogom postade, koji se žrtvovao za ljude, i onih,

među koje je i sebe s mirom ubrojio, spremnih umrijeti za vjeru i Njegovo ime. Što se više plaši boli i muka Isusovih, to čovjek biva spremniji na žrtvu života. Znao je tada, Pietro Domenico Sanctis de Venetto, da će prvi pohrliti na Turke, uskočiti na njihovo brodovlje, boriti se s desetoricom njih ili potonuti bez straha i žalosti na dno mora, samo ako Bog tako bude htio. Ali neće dati da ga zarobe, da ga muče, crijeva mu razmotavaju po ljetnome suncu i puštaju ga da gleda kako mu utroba nestaje u čeljustima gladnih brodskih mačaka. Prekrižio se još jednom i izašao iz crkve ispred koje su se igrala djeca. Bježeći od druga.

Mogu li s vama, da ženu još jednom vidim i da me djeca upamte?, pitao je Jakiša Matutin popa Ivana Urlića Drašničanina prije nego što će se brodica otisnuti od obale. Ne možeš, jer da ih vidiš, ne bi se nama vratio, a ti nam na galiji trebaš. Ako bi umjesto tebe pošao drugi, ugasila bi se još jedna hvarska loza, nestalo bi jednoga imena. Ovim krstom ti se kunem da ću se vratiti!, triput se Jakiša prekrižio. Ne prisezi brate na ono što je sad znak od zraka, da si svetac ne bi ti povjerovao, a ne bi ni ti samome sebi.

Gledao je Jakiša Matutin kako isplovljavaju. Pop Ivan mu je mahao, a dvojica oko njega su redila jedro. Jedan je bio grbav, drugi bez noge. Sunce vedrine na njihovim je licima, ratove je Bog izmislio na radost bogaljima, njih dvojica neće na galiju, ne treba ih Sveta liga, ne znaju za njih Turci bijesni. Brodica se smanjivala prema pučini, a na pola kanala došla je sitna da je ljudsko oko ne bi ni vidjelo kad u njezinom pravcu ne bi stalno gledalo. Biokovo je modri obris koji je naslikala vlaga na crkvenome zidu. Negdje ispod, gdje je ravna crta mora, leži Zaostrog, u njemu žena i djeca i okrutni Radak koji misli da se Jakiša utopio ploveći na njegovoj truloj brodici. Je li mu veći jed što mu brodicu ukrade ili sreća što ga je, tata, stigla pravedna kazna? Tko bi ga znao što preteže u srcu od mraka! Život Jakiše Matutina je po procjeni glavara, ovjerenoj pravednošću sluge Božjeg Ivana Urlića Drašničanina, vrijedio dvije mjerice žita, ćup ulja i usoljene sitne ribe u težini sedmogodišnjega djeteta. Jakišina žena dobit će i krunicu od popa, da se moli za spas duše svoga čovjeka i pobjedu kršćanske flote u bici sa strašnim turskim galijunima. Kad joj je pop uručio dar, a zatim i materijalnu protuvrijednost za muža, žena je počela naricati kao da je već mrtav. Ivan Urlić Drašničanin joj je na to u ruku tutnuo dukat i naredio onoj dvojici da joj ostave i vino koje im je namijenio za plaću. Taj dodatak bio je od njega

osobno, nije se drugih ticao, ali je i utjeha na kraju ostala samo njemu. Žena je bila voljna da joj djeca umru od gladi, samo neka joj vrate čovjeka.

Dok je etiopski trgovac robovima Abdulah pritezao lance kojima je Abdulah, rođen kao Dabiša, bio razapet na gredama od hrastovine, pastiru koji je općio s aginom ovcom ništa nije bilo jasno. Ni zašto mu je Ramizbeg poštedio život, ni zašto ga je, ako je sad musliman, dao u roblje, ni zašto drugi Abdulah psuje svoje sluge, zateže pa popušta lance, pa ga sa strane mjerka i mršti se, kao da pred sobom ima među koju je komšija preko noći pomakao. Ali nije bio zabrinut, nije mu zapravo bilo ni loše. U sobi od svile i kadife, koja je mirisala na ružu i jasmin, mirise koje nikada prije nije osjetio, a sad je žalio što nije, njegov položaj se, možda, nije činio najboljim, ali nije bio ni najgori. Za razliku od svoga imenjaka koji je očito imao puno briga u životu i velika odgovornost bila je na njegovoj glavi, Abdulah nije morao ništa raditi, nego je baš poput paše ležao na glatkom drvu i ne radeći ništa čekao šta će dalje biti.

Kada je u sobu ušla Latifa, pa najprije otkrila lice, a zatim zbacila čador i ostala potpuno gola, Abdulahu se zanebesalo od ljepote i samo što nije sunuo iz vlastitoga tijela i rasuo se po njoj kao sol kršćanskih duša po moru. Zinuo je od čuda, na šta mu je Abdulah gurnuo nešto u usta, razjapile su mu se čeljusti, u trenu se činilo da će mu se vilica odvojiti od glave ili da će se ugušiti. Ali navikao se odmah, prodisao je na nos, čuo se smiješan zvuk od kojeg ga bi malo sram pred tom ljepoticom.

A onda ga je vatreni jezik ošinuo po leđima. Snažno se trgnuo, zaškripala je hrastovina, nije shvaćao šta se događa, ali je tada na njegovoj koži planulo još žešće. Treći put mu se učinilo da mu pucaju rebra, suho granje na materinom ognjištu.

Zatim ga je plamen zahvatio niz leđa pa po trbuhu i niže. Uz praskove gorio je Abdulah i dijelio se na dvojicu. Na onoga koji osjeća bol veći od te male proste duše, koji će ju svakoga trenutka istisnuti van i pretvoriti se u samog Dabišu i Abdulaha, te na drugoga koji u tom bolu ne sudjeluje iako ga je svjestan, nego se samo čudi i plaši, i gleda u golu ženu, primjećuje kako njezine dojke padaju po modrim jastucima, nehajno prebacuje nogu preko noge, pa ih onda širi kao da ju nitko i ne gleda, kao da je sama usred sparne ljetne noći kad ni golima ne ide san na oči. Bol Dabiša Bol Abdulah ne zna za

onog drugog, ali ovaj za njega zna. Jasno ga čuje kako moli, trza se pri svakom udarcu, htio bi reći neka ga spale, samo da mu oslobode krik, izvade mu drvo iz usta, da mu dušu puste van. Bol Dabiša Bol Abdulah će izgorjeti, jadna li mu majka, i triput zažaliti što ga Ramizbeg nije u vreloj okupao smoli, a nakon što treći put zažali, onaj drugi će već izgubiti svijest gledajući Latifu kako se dosađuje na jastucima, njezine oči u kojima se vidi samo nestrpljenje jer mlijeku treba vremena da prokuha. Bol Dabiša Bol Abdulah poći će za njim nakon što ga ljubavnik Abdulah, etiopski trgovac robljem, mongolskim bičem udari još dvanaest puta. Ukupno trideset i jedan udarac trebao mu je da bude spreman s Latifom na postelju leći. Muškarac ne upravlja onim dijelom svoga tijela bez kojega ljubavi nema. Razni su načini kako da ga nagovori, a nisu kod svakoga isti. Nesretnik Abdulah, trgovac robljem i čovjek najljepše žene Kaira, čije bi čari pomutile um i onome koji ju je samo jednom vidio, a kamoli neće njemu nakon što ju je živu spoznao, te je nesreće da mu se onaj dio tijela bez kojega ljubavi nema na Latifinu ljepotu ne uspravi ukoliko Abdulah bičem ne kazni roba čiji mišići jedne podsjećaju na toskanske brežuljke, a druge na brda Anadolije, već prema tome u kojem su zavičaju rođeni i kojoj vjeri pripadaju.

Pietro Domenico Sanctis de Venetto je milošću Božjom i voljom glavara Svete lige određen da se zaputi na otok Hvar, nadgleda pripreme tamošnje posade, a zatim preuzme zapovjedništvo nad samom galijom. Imat će uza se dvojicu iskusnih moreplovaca, ali kako se radi o ponešto specifičnome slučaju, uloga duhovnika važnija je od pomorskih i ratničkih znanja. Otočani su skloni bunama, nije davno kako su udarili na vlastitu vlastelu, godinama ih se ognjem i mačem moralo smirivati, slabe su pameti, a tvrdoglavi. S njihovom vjerom nešto nije u redu. Sa strane gledajući, reklo bi se da su pobožan puk, u molitvi prilježniji od Padove i Venecije, a mnogi im ni u Rimu nisu ravni. Ali njihovo je vjerovanje u bitnome smislu pagansko. Bogu će prebirati po bradi, očekivat će da im Isus osobno pristupi i pomogne da izvuku mrežu iz mora, za bolesti priviđat će im se Marija, pa će je pokušavati uhvatiti za ruku. Duhovni aspekt vjere njima je potpuno nepoznat, sve je njima od mesa, kostiju i kože, pa se lako razočaraju kad od takvoga vjerovanja ne vide stvarnu korist. Tada hule i psuju, spremni su još jednom razapeti Krista, napadaju njegove sluge. Ako je takvo čudo moguće, valja ih obratiti. Ako nije, tada ih treba držati u strahu. Bolje za primjer jednoga nevinog osuditi na smrt, nego da nanovo izbije pobuna.

Slušao je Pietro što mu govore, apeliraju na njegov redovnički žar, taštini mu spremaju kočije od zlata i ulaguju se kao da nisu od njega veći, a zapravo lažu i neugodno im je jer lažu, pa se oholost njihovih titula i zvanja kruni i ruši, u prašinu nestaje, sve dok, u Pietrovoj dugoj šutnji, ne padnu ničice uz njegove stope i zavape: 0 ti, zaručnice neba, brate sviju živih kojima Gospodin udahnu život, bojovnice nemilosrdni i pravedni našega svetog Franje, spasi siroti Pharos, učini divljake sebi dostojnima!

Ali neće on tako dugo šutjeti, reći će im, a da povjerovati neće niti u jednu svoju riječ, pa će prihvatiti ukazanu čast i hinit će da ne primjećuje kako ga od sebe tjeraju, rugaju se njegovoj želji da pripomogne boju protiv nevjernika i evangelizaciji istoka te će im se još i nakloniti i dopustiti da povjeruju kako je vjera malih redovnika bliža gluposti nego jedna drugoj usne čovjeka koji šuti.

Ponižen i povrijeđen zaplovio je tako Pietro Domenico Sanctis de Venetto prema otoku Hvaru, u susret ljudima o kojima nije ništa znao, da s njima dijeli sudbinu. Ako postoji najjadnija galija u velikoj floti Svete lige, čiji su brodovi već zaplovili iz španjolskih luka, a uskoro će i oni pod znamenjem papinske države i slavom ovjenčane galije mletačke, tada je najjadija baš ona hvarska. Slava joj neće pripasti, niti će se brojati njezina žrtva.

Pop Ivan Urlić Drašničanin nije potražio Jakišu Matutina da mu veli kako su mu žena i djeca, niti da mu slaže da ga pozdravljaju i bodre pred polazak u veliku bitku. Teško da ga se više i sjetio nakon stoje vinom isplatio dvojicu bogalja koji su mu u kratkoj plovidbi pomagali. Imao je on svojih briga, ali o brigama tim ništa se ne zna, niti je išta moglo biti upamćeno do našega vremena. Priprostih svećenika bilo je na tisuće i gdje bismo došli kada bismo za svakoga znali, za brige njegove i strahove. Uloga Ivana Urlića Drašničanina u povijesti okončana je time što je galiotu Jakiši Matutinu, rodom iz Zaostroga, isplatio cijenu njegova života. Čini se da je to mnogo, ali četiri stoljeća i još nekoliko desetljeća kasnije mrtvi su svi, ovako ili onako. Oni čija je glava vrijedila oku — dvije usoljene ribe, kao i oni koji su svaku vrijednost određivali.

Ali dok traje priča, živ je još očaj Jakiše Matutina. Nakon što ga pop nije obišao i rekao mu kako je u Zaostrogu bilo, počeo je sumnjati da ga je prevario. Nije mu ni otišao do žene, a ulje, žito i ribu je rasprodao pod

gladnim Biokovom. Tako je mislio Jakiša, pa je pokušavao bježati iz tvrđave u kojoj su ih držali i dobro ih hranili da imaju snage kad zatreba, ali su ga svaki puta uhvatili prije nego što bi stigao do kapije. Dovedite mi popa, pa neću bježati, govorio je Jakiša Hvaranima. A šta ti se prohtjelo, zadnji sakramenat? Od grijeha da te odriješi? Bezgrešan je svaki koji za Boga umre, tako da miran možeš biti, odgovarali su mu Hvarani najučenije što su znali, pa bi se poslije smijali ubogoj mrcini u pregolemom ljudskom tijelu što si je zbog nečega umislila da joj treba pop.

Jakiša Matutin nikada nije saznao jesu li nahranjena njegova djeca ili su umrla od gladi. A za njima od tuge i žena koju je volio. Proklinjao je okrutnoga Radaka i crne korugve njegovih jedara, trulu brodicu, rakove i školjke koji se razbježe iz zaoostroških plićaka svaki puta kad dođu gladne godine, a Turčin zaprijeti s mora i sa kopna. Popa se u svojim vragovanjima od očaja sjetio rjeđe. Pop ga je, tako mu je izgledalo, samo jednom izigrao, a od toga se nije mogla smisliti velika kletva.

* * *

Cijele je je noći trajala strast Latife i Abdulaha, dok je drugi Abdulah s drvenom kruškom u ustima visio na hrastovoj konstrukciji, više mrtav nego živ. Kada mu se vratila svijest, nije znao gdje je niti je išta vidio jer mu je ona povezala maramom oči. Samo je osjećao da mu je tijelo živa rana, Abdulah Bol Dabiša Bol, i čuo je uzdahe, krikove i zapomaganja. Mislio je da su to njegovi glasovi, čuo je glasove nepoznatog jezika, mislio je da to govori njegov bol i nije mu bilo neobično što je jedan glas bio ženski, a drugi muški. Abdulah je bio nevin, a jedina koju je kao Dabiša imao bila je agina ovca. Sunce se visoko diglo i bilo je bliže podnevnome satu nego jutru kada su, napokon, poput mrtvih ljubavi, Latifa i Abdulah pali jedno preko drugoga i nisu se micali, nego su samo hvatali izgubljeni dah. Kada je došao sebi, etiopski trgovac robljem poslao je ženu da se pokrije i pošao provjeriti je li mu rob živ. Pustio je svjetlo u sobu i imao je što vidjeti: robova leđa bila su potpuno ljubičasta i ispresijecana kao da je po njima udarao sabljom, a ne tvrdim mongolskim bičem. Na nekim mjestima izvirila je kost, koža je visila u resama i blago lelujala na vjetru koji je dolazio izvana. Odabrao je pogrešan bič, krivo je procijenio debljinu robove kože, ali i vlastitu snagu i dubinu iz koje je valjalo izroniti želju. Rob je disao, ali neće još dugo. Ako i preživi,

skup bi bio njegov oporavak, pa ga neće moći prodati.

Ali tako je s ljubavlju Abdulaha, etiopskog trgovca robljem, i njegove žene Latife. Nekad puno košta, ali nije skuplje od nesreće što mora lutati svijetom da bi ispunjavao svoju žudnju i strast. Nesretnik Abdulah, nitko se nad njime ne sažali, ni tada, a ni u vremenima kad su već svi mrtvi.

Abdulah je skinuo Abdulahu povez s očiju, izvadio mu drvenu krušku iz usta te naredio slugama da ga oslobode lanaca i odnesu u podzemne odaje s drugim robovima da tamo ispusti dušu. Četvorica snažnih ljudi jedva su podigli golemo Abdulahovo tijelo, jednom im je ispao i tresnuo na kaldrmu ispred kuće, prolazili su neki ljudi i vidjeli ga. Abdulah je vidio kako su im se sledili pogledi, pa je htio nešto reći, ali jezik ga nije poslušao, samo je lutao širokim prostranstvom usta, kao kokoš kojoj su odsjekli glavu. Bacili su ga na slamu i ostao je tako ležati. Abdulah Bol Dabiša Bol. Drugi su se razmakli u stranu, a jedan je mladić, plavook i plavookos, i zaplakao. Abdulah mu se htio nasmiješiti. Biva, nije ništa strašno. Ako i jest, prošlo je.

Nakon što je rob preživio jedan dan, pa još jedan, te nakon stoje trećega dana zatražio da jede, Abdulah je pomislio da je rob možda i jači nego što je mislio te je naredio da se Abdulaha odnese u gornje odaje. Tamo su mu dvije žene očistile rane, isprale gnoj i izrezale komade mrtve kože, a grčki je vidar Anagnos melemima obložio Abdulahova leđa i trbuh. Ako i preživi, ostat će bogalj, rekao je Abdulahu. Neka, odgovorio mu je trgovac robljem, pa ga dobro platio. Njegovo je da pomogne izlječenju ako je izlječenje moguće, a ako nije, mirna će mu biti savjest jer je sve učinio. Uglavnom, nije više računao da bi Abdulaha morao dalje prodati.

Međutim, dogodilo se čudo, pa je nakon sedam dana rob već stajao na svojim nogama, a nakon dvije sedmice već je bio u punoj snazi. Istina, ostao je malo nakrivljen, očito mu je neki mišić bio prekinut, pa iako su mu leđa i dalje bila u ranama, mogao je ponešto i raditi. Prodat će njega Abdulah, makar i za male novce.

* * *

Onoga dana kada je Pietro Domenico Sanctis de Venetto stupio na tlo otoka Hvaranima je zastao zalogaj u grlu. Dobro je kada u vrijeme objeda

more miruje, vele da je tada Bog zadovoljan ljudima, mirovalo je tog dana more, ali je njima zalogaj zastao u grlu, a da nisu znali zašto. Ženama su rekli — vrag neka te nosi!, pa su iz svojih kuća izašli i zaputili se prema luci. Sa sve četiri strane, te još s one dvije koje se ne broje, navirali su Hvarani da dočekaju onoga koji će ih povesti u boj. Bože mili, slavna li gosta, snebivali su se Hvarani Hvaranima, pa su im se te riječi vraćale kao odjek. Zatim bi se naljutili jer ih nitko ne sluša, a jedni druge nisu mogli čuti. Lijepa li mu nosa, kao kuka za čupajije žila iz ruku palikuće, mislili su Hvarani, te su već po Pietrovom nosu znali da s njime neće dobro završiti.

A on kad je njih vidio, pognutih pleća i dugoruke, vratova koji se kreću na sve strane, čini se da bi ih mogli tako zakrenuti da vide na kojem ih mjestu tačno svrbe leđa, krivih nogu, dugih stopala, širokih prsiju i golemih crnih očiju čiji mrak bi, mislio je Pietro, progutao sunce kad bi u njega pogledali, kad ih je takve vidio, njega je uhvatio strah. Posumnjao je, kao rijetko kada, da smisla ima, i pameti, u onome što čini, da vrijedi truda o mukama Isusovim zboriti svakome ljudskom stvoru i da je svaki dostojan vjere njegove i križa.

Prve noći nikako nije mogao zaspati. Južni je vjetar donosio oblake, hujao kroz šuplja okna spaljenih kuća iza gradskoga trga i donosio vonj trule riblje utrobe i svježega ljudskoga izmeta. Setao je po sobi, zavirivao ispod postelje, tražio jesu li mu nešto podmetnuli, njušio ruku koju je pružio na cjelov mjesnim glavarima, zatvarao pa otvarao prozor, ali nikako nije mogao ustanoviti izvor smrada. Prije zore probudio je svoga ađutanta, fra Miru Alača, mladića rodom iz Makarske, pa ga je potjerao da mu odmah dovede i pod prozorom postroji buduću posadu galije.

Dvojica nedostaju, rekao je Alač dok su ih gledali onako pospane i odrpane kako se obaziru oko sebe kao da se plaše pasa koji će im pritrčati i zgrabiti ih za stražnjice. "Kako?", začudio se Pietro.

"Lijepo, nestali, pobjegli."

"Neka ih odmah nađu!"

"Ne mogu ih naći, noćas su isplovili iz luke."

"U podne neka mi na trg dovedu vlasnika čamca kojim su pobjegli", naredio je Pietro, "i još nekoga tko im je pomogao."

"Ne zna se tko im je pomogao."

"Neka se sazna. Inače će svi nastradati."

"Jeste li vidjeli onu dvojicu?", pitali su Hvarani galiote. Ljudi su šutjeli i gledali u tle. "Jeste li vidjeli onu dvojicu?", pitali su mornare. "Koju dvojicu?", uzvratili su oni. Jednoga je, ipak, trebalo odabrati da ga se pokaže Venecijancu kao mogućega krivca, a bolji od Jakiše Matutina nije se mogao naći. On na otoku nije imao roda, ni zaštitnika, niti će se tko ozbiljno zabrinuti ako bude za sve okrivljen.

"Ti ideš s nama!, rekli su Jakiši."

"Zašto?", povukao se u kut tamnice, spreman da se i potuče.

" Zato što si više puta bježao, odgovorili su mu Hvarani, a on se pomirio sa sudbinom jer je njih bilo više."

U podne su se na trgu našla samo tri čovjeka. Pietro Domenico Sanctis de Venetto, a ispred njega galiot Jakiša i vlasnik čamca Antun Sućuranin. On je prekrižio ruke na grudima, a njih dvojica su bili svezani. Ruke su im bile svezane na leđima, a noge sputane konopom, da slučajno ne bi potrčali.

"Ono je bila tvoja barka?", obrati se Venecijanac Jakiši.

"Nikad je nisam imao."

"Onda je tvoja?", okrenuo se Antunu.

"Jest, bila je, a sad više nije."

"Imaš li djece?"

"Sedmero muških", odgovori Antun.

"Nije te briga šta će sad biti s njima?"

"Pocrkat će od gladi," reče Antun.

"Hoće, ako te kaznim."

"Hoće, jer smo ostali bez brodice."

Pietro Domenico Sanctis de Venetto naredio je da se obojica oslobode, a veslače što će zamijeniti one koji su pobjegli do sutra ima da se odabere iz obitelji otočkih glavara. A bude li još koji bježao, bit će zamijenjen glavarom osobno, pa tako do posljednjega glavara. Nije važno ako su stariji ljudi, bez snage u rukama i s dušom u nosu, Bog će im dati nadčovječanske moći u borbi. Glavari su se uplašili, Hvarani se još jednom zadiviše pred ljepotom i oblikom Pietrovog nosa, pa tako Venecijanac dobi svoju prvu bitku. Galioti nakon tog događaja bijahu bolje čuvani nego zlato u carskoj blagajni.

* * *

Kako ti je ime?, upita Abdulah Abdulaha. Rob mu odgovori, pa se još i nakloni kako je naučio pred Ramizbegom. Ali umjesto da se gospodar razvedri, zgrči mu se lice kao da mu iščupaše zdrav zub. Ne bi to Abdulahu drago, jer je svo vrijeme mislio da je barem s imenom miran i da s njime, Bogu hvala, ništa gore biti neće nego sa svakim muslimanom.

"Jesi li krao i ubijao, ono činio s muškima, prokockao imovinu?"

"Nisam ništa od toga, čestiti gospodaru."

"A zašto si onda pao u roblje?"

"Ne znam, čestiti gospodaru."

Ovakav slučaj etiopski trgovac robljem još nije imao. Ako rob ne laže, a lako je to provjeriti, natjerati ga da prizna i mukama iz njega izvući istinu, tada nije jasno na koji je način kao Abdulah robom postao. Mirno i skoro prijateljski, uzvraćajući mu osmijehe kojima ga je div obilato častio, gospodar mu pobroja muke na koje će ga staviti ukoliko ne prizna šta je činio, pa je u roblje pao. Na kraju mu spomenu i vrelu smolu, na šta ovaj reče kako ga je u smoli već htio okupati jedan Ramizbeg, što i ne bi bila najveća

nevolja da nije tražio da smolu nacijedi njegova porodica, jer će ju inače posjeći. A imao sam samo mater, oca i sestru, gdje bi oni toliku smolu našli, požali se Abdulah Abdulahu.

"Nego, jesi li ti imao neko drugo ime prije ovoga?", sinulo je trgovcu.

"Jesam, čestiti gospodaru, zvao sam se Dabiša."

"I koje ti je od dva imena draže."

"Abdulah, Allah ilalah!"

Dobro, reče etiopski trgovac robljem Abdulah, ukoliko ti je to ime draže, tada te ne mogu prodati Ali pašinoj slavnoj floti, na galiji okovan da budeš i veslaš dok se od duše ne odijeliš. Nisi ubio, ukrao, ni imovinu prokockao, pa na dug samoga sebe stavio, nego si svojom voljom primio islam. Onaj koji te je meni prodao je varalica, ali ni njemu ništa ne mogu. Skupo te platih, pa još tome dodaj meleme koji su me koštali kao četvrtina dobroga roba i shvatit ćeš na kakvome sam gubitku. Shvatit ćeš, ako pameti imaš, ponovi Abdulah i pogleda roba u oči. On se i dalje prijazno smješkao, a da u tome nije bilo baš nimalo zlobe. Kao da je zaboravio mongolski bič ili je držao kako mu je to, inšallah, kao i sve drugo, nafaka, kismet, sudbina... ili kako već ovakvi nesreću zovu. Podsjećao ga je taj rob, imenom Abdulah, jedan od mnogih koji se, kao i sam, tako zovu jer su se prije toga drukčije zvali i drugoj vjeri pripadali, na siroticu iz Damaska, zvala se Dana, bila je kršćanka, ali bez ikoga svoga. Vjerojatno su je ostavili tu jer je u pameti bila petogodišnje dijete, što je sramota za porodicu, a pogotovo je sramota medu onima kojih, kao kršćana u Siriji, ionako ima malo, pa je Dana lutala po tržnici, čekala da ju netko nahrani, a kad bi bio dan od tvrdih srca, dan loše trgovine, jela bi otpatke ili bi u psećem izmetu tražila ostatke trave ili neprobavljene bamije. Za razliku od luđaka i luđakinja, djece u tijelima odraslih i svakojakih izopćenika i izopačenjaka koje je Abdulah sretao po svojim putovanjima, Dana je izgledom bila ljepotica, oči su joj uvijek bile pune, radosti ili tuge, zavisi kakav je bio dan, pa ni smrad koji se oko nje širio nije bio tako strašan, niti su je njezine crne haljine razlikovale od drugih kršćanskih žena. Ali o životu u kojem se zatekla, Dana nije ništa znala, niti je umjela govoriti o onome što se oko nje zbiva. Znala je reći daje gladna i žedna, ali čim bi je nahranili i napojili, zahvaljivala se nekom od desetina kršćanskih molitvi koje

je napamet znala. A ako joj kažu kako danas neće dobiti ništa za pojesti, Dana bi sklapala ruke, uz osmijeh se naklonila i kazala — inšallah, Madona, inšallah! Nekima je smetala, pobožniji su vjerovali da njome rukovodi iblis i plašili su se dodirnuti ju, trećima je, opet, bila draga, ali niti je tko shvaćao, niti se o tome na tržnici u Damasku razgovaralo, iako jest o svemu drugom, kako je Dana od svega naučila samo molitve i zašto je govorila — inšallah, Madona, inšallah. Abdulah je slutio razlog, iako ga nije mogao sa sigurnošću znati. Prije nego što su je se odrekli, doveli je jedne noći na tržnicu i ostavili je tu, kao što se ostavi mačji nakot, njezini su pokušavali u Dani probuditi razum, navesti srce da odraste, pa su je učili molitvama i nagrađivali hranom. Ali uzalud. Bog je velik, za njih, kao i za nas, ali on nikada ne pretvara leptiriću u orla, niti zrno u biser, pa tako ni Danu nije pretvorio u odraslu ženu. Sramota je bila prevelika i morali su je ostaviti.

Na Danu ga je podsjetio ubogi ovaj Abdulah, pa se sažalio na njega i ponudio mu da bira. Ili će prihvatiti ime s kojim se rodio, koliko mu god bilo manje drago, na šta će ga prodati u Ali pašinu flotu, gdje će dobro jesti i živjeti dok bude veslao, ili će biti Abdulah i ostati uz Abdulaha, da mu služi kad ovoga Latifa poželi a ne bude drugog velikog i snažnog roba. Ako prvo odabere, živjet će još jedan mjesec, šest mjeseci ili šest godina, dok ne onemoća ili galija ne potone, ali na čvrstoj zemlji više nikada, živ ili mrtav, neće biti. Ostane li uz gospodara, imat će svega što mu bude trebalo, prekoviše onoga što robovi imaju, možda mu i mladu robinju ponudi da na nju legne, ali kada se u Latifi probudi strast, ima da legne na hrastove grede i trpi udarce onoliko dugo koliko će trebati. Ali više ne mongolskim bičem, najtvrđim od svih, nego onim beduinskim, mekanim, koji se oko tijela uvija poput zmije i pod kojim rijetko prsne ljudska koža.

"Svijetli gospodaru, moje ime je Dabiša!", rekao je Dabiša, a da mu osmijeh nije sišao s lica.

Nekoliko dana kasnije bio je na Ali pašinome galijunu, onom od najgorih na koji se ne šalju junaci, ni gazije, nego istrošeni mornari, pijanci i bundžije, dok veslaju falični robovi. Kljakavi, sifilitični i slabi, neposlušni afrički crnci, poneki hercegovački kabadahija kojega je rakija toliko izbezumila daje udario na tursku kuću, te očajnici i heretici svake vrste koji se počesto ne razlikuju od onih koji bi lađom trebali upravljati, a poslije zapodjenuti boj s

kaurima. Malo je Abdulah dobio za Dabišu, ni pola od onoga što je platio Ramizbegu, a ne bi ni toliko da mu Derviš Zejtinoglu nije od ranije bio dužan uslugu, pa je na svoj obraz, a na Ali pašinu štetu, primio roba koji je, istina, djelovao snažno, ali su mu leđa bila u živim ranama i vjerojatno će ga na pola puta baciti u more.

* * *

Istoga tjedna, rane jeseni, Gospodnje 1571. i 949. hidžretske godine, možda istoga dana i istoga jutarnjega sata zaveslaše s dva kraja Sredozemlja jedan prema drugome Jakiša Matutin iz Zaostroga i Dabiša Stjepanov iz Popova polja, da se nikada ne vide i upoznaju, premda će ih sudbina jednoga drugome dovesti bliže nego što su ikada tuđinu bili.

Ali pustimo galiote neka veslaju, obojicu smo već upoznali i o njima, premda su u naše vrijeme mrtvi kao i svi drugi, sve znamo. Pustimo i Pietra Domenica Sanctisa de Venetta koji dušama na hvarskoj galiji upravlja. Vrijeme je da kažemo ponešto o četvrtome sa čijim životom nastavljamo ovu priču. Njemu je ime Mehmed Duka, ali je u slavnoj turskoj mornarici poznatiji kao Mehmed Skadranin. Rođenjem i odgojem Arnaut slabo je govorio turski, ali njegovo je poznavanje mora i morskih adeta, oluja i vjetrova, te onoga u što se pojedini vjetar zna premetnuti, bilo nadaleko poznato. S Mehmedom Skadraninom se nije moglo dogoditi da nevrijeme iznenadi flotu. Dok bi još more bilo mirno poput ulja, a nebo čisto kao obraz djeteta, on bi govorio da treba potražiti zaklon, mirnu luku i uvalu, i daje ostalo još dva sata do kijameta. Dva sata kasnije, ni minut više, ni minut manje, nebo bi se vjerilo s morem, tutnjali bi gromovi i glavu je gubio svaki zemaljski stvor kojemu Allah nije dao da pod vodom diše.

Iz tog razloga Mehmed Skadranin nikada nije zapovijedao brodom, trgovačkim ni ratnim, niti je kome padalo na pamet da ga stavlja ne čelo flote. Sultan ga ne bi počastio visokim činom, niti je zaslužio ratničku slavu. Ali ga se nije manje poštovalo, nego je poštovanje koje je zavređivao bilo druge vrste. Mehmed Skadranin bio je mistik čija se sumnjiva vjera ne brani jer uvijek biva istinom potvrđena, bio je hafiz od mora i evlija posebne vrste. Ako bi Mehmed bio na brodovima, oni su stizali kasnije, ali nisu tonuli. Nije poštovao naređenja ako bi munje i vjetrovi drukčije odredili, ali uz njega niti su propadali dragocjeni tovari sa svilom i začinima, niti su ginuli ljudi. Pamet

takvih kakav je on priznaje se dok god je u državi reda i razbora, dok god je u vladarskim glavama pameti, a u srcima pravoga mira. Onoga mira bez kojega se ne ide u rat.

Ali paša se, međutim, uzoholio, ponijelo ga je što njegova flota vlada svakom kapljicom Sredozemnog mora, od turskih obala pa dokle joj se hoće, te se odrekao Mehmeda Skadranina, njegovoga prevelikog opreza i osluškivanja mora, pa je, umjesto da ga ima uza se na komandnome brodu, poslao Arnauta da vodi najgoru od svih galija velike turske flote. Osim Božje pomoći, a nju će imati ako je na pravome putu, Ali paši u njegovom admiralskome poslu više nisu trebali posrednici i savjetnici. Najmanje mu je trebao Mehmed Skadranin, vječna zloslutnica i mračan čovjek čije društvo nije bilo ugodno, kao ni težak vonj koji je oko sebe širio. Bolovao je od neke neobične bolesti koja mu je prošarala kožu mrljama boje malina i koliko god se prao vonjao je po ovčjoj balegi, čapljama i trulom šašu Skadarskoga jezera. Ako bi se digao dobro raspoložen, pa se čak i osmjehnuo, a to se događalo jednom u pola godine, mrlje bi iščeznule, a s njima i Mehmedov miris. Ali znalo je biti i dana kada bi se Mehmedu stužilo više nego inače, pa bi se sav pretvarao u malinu, a tijelo bi mu vonjalo po još barem deset drugih mirisa: na mrtve jezerske ribe koje plutaju po plićaku, na nepoznate ljude i djecu sa čijih usana kaplje majčino mlijeko, na drvena burad i oprane lanene košulje, a vonjao je ponekad Mehmed Skadranin i na pastrmku kad ono jednom iskoči iz vode i zrakom proširi kratak i živ miris svoga postojanja. Više puta su ga pregledavali stambolski liječnici, propisivali mu meleme od kojih nije bilo pomoći i dove koje do Allaha očito nisu stizale, sve dok mu jedan bitoljski Jevrej nije kazao kako za ono od čega boluje postoji samo jedan lijek. Da ode tamo odakle stižu njegovi mirisi i da skoru smrt dočeka gdje ih više nitko neće primjećivati. Nije ga Mehmed Skadranin poslušao, ali ne zato što ne bi htio, nego zato što je i njemu, kao i ovim robovima, bilo suđeno da ostatak života provede na brodu.

* * *

Pietro Domenico Sanctis de Venetto naredio je da se mornaru Jakovu Mandarinu sveže kamen oko vrata i da ga se baci u more. Bilo je to sedmoga dana plovidbe. Uznemirilo se more poput medvjedice kad joj usred zimskoga sna zapuše jugo i otope se snjegovi na planinama, pa se tako uznemirio i

Pietrov želudac. Klečao je s glavom prebačenom preko ruba broda i činilo mu se da ga duša napušta i svakoga časa će pljusnuti u tamnu vodu. Jakov je stajao iznad njega i nešto govorio na nekom čudnom urođeničkom jeziku. Pietro ga nije razumio, samo je želio da ode, ali je Jakov Mandarin čučnuo uz njega, dlan mu položio na vrat i nasmijao se. Jasno ga je čuo, tu nije bilo dvojbe.

Sad stoji pred njim, plače i moli Pietra da ga poštedi. Htio je reći da ne smijete gledati u more kad vam je zlo, ne smijete klečati, prevodio je Alač. Smijao se, tiho će Pietro, nije se smio smijati. Ali oni se skoro uvijek smiju, Alač je spašavao mornara. Njihov smijeh nije od Boga, kratko je zaključio Venecijanac i pokazao da se Jakova Mandarina baci u more. Tako i bi, ali kamen nije bio dovoljno težak, pa je mornar izronio, držao ga u rukama ispod površine mora, molio da ga izvuku, a onda je nakon nekoliko minuta potonuo.

Te noći usrdno se molio za mornarevu dušu. Na galiji je zavladao mir i muk, ljudi su gledali pod noge, nikada u njega, nisu ga doticali, plašili su se. Pietro Domenico Sanctis de Venetto bio je zadovoljan, iako mu nije mali teret bio na savjesti. Ali ako je istina, a izgleda da jest, da mu je mornar htio pomoći i ako se smijao po svojoj primitivnoj naravi, tada će završiti u raju, kao prva žrtva bitke koja je trebala uslijediti. Kad bi mu pozlilo, Pietro bi od toga dana gledao u nebo.

* * *

Tek je desetoga dana plovidbe Mehmed Skadranin naredio da se okuju robovi. Do tada su, mimo pravila, veslali kao slobodni ljudi, a kad bi se pristajalo u neku od uvala da se bačve napune vodom, puštao ih je da protegnu noge. A najjačega među njima, diva Dabišu, čija su leđa bila u živoj rani, ali rana se po čudu nije na zlo okrenula, puštao je da silazi s galije i pomaže pri utovaru. "Hoćeš li bježati?", upitao ga je.

"Svijetli gospodaru, časti mi, neću."

"A zašto nećeš?"

"Ne znam, gospodaru," odgovorio je Dabiša i to se svidjelo Mehmedu

Skadraninu. Naredio je da tog roba okuju u prvome redu vesala, a Anadolcu koji je bio zadužen da tjera veslače naredio je da Dabišu svojom kandžijom zaobilazi. Okivanje je trajao cijeloga jutra i obavio ga je lokalni grčki kovač koji je za tu svrhu doveden na brod. Mehmed je odredio mrtvi kov, što je značilo da se bukagije više ne mogu raskovati, nego samo u slučaju potrebe prepilati. A očito je da takve potrebe neće biti. Učinio je to da posadi ne mora previše toga objašnjavati, ulijevati lažne nade i vjeru u išta osim u što slavniju smrt koja će ih, mimo zla koje su činili i koje ih je, uostalom, i preporučilo baš za ovu galiju, po Allahovim planovima odvesti u raj. Robovima je bilo svejedno kako ih okivaju, njihovo je da tu budu i zauvijek ostanu, a jesu li pritom računali na neke svoje rajeve, to se ne može znati. Dabiša je bio zadovoljan jer je još jednom naišao na dobroga čovjeka. Mislio je kako je čudo da su svi njegovi gospodari takvi ljudi i da je na svijetu bolje robovati, nego vladati. Svi gospodari bili su jako zabrinuti.

Ali morske je askere uhvatio očaj zbog onoga što im je Mehmed Skadranin mrtvim kovom poručio. Većina njih nisu bili iskusni iskusni mornari, ni ratnici, nego su se na ovoj galiji zatekli po kazni, zbog lošega glasa ili počinjenog nedjela, neposlušnosti, pijanstva, krivovjerja, ili samo zato što se u pravo vrijeme nisu nekome svidjeli. Kome? Ali paši i njegovoj sviti, admiralitetu i efendijama koji su na kadifi i od duga vremena crtali tuđe sudbine i preraspoređivali ih na način u kojem nije bilo reda, ni smisla? Svatko je za sebe mislio, nalazio svoje razloge gorke sudbine i krivca s imenom, prezimenom i zvanjem, ali svima je zajednički bio osjećaj da su već mrtvi, a ipak im predstoje muke umiranja.

Ono što je Mehmed Skadranin želio postići mrtvim kovom nije se ostvarilo. Umjesto da se razbukta vjera u srcima ljudi, presahnula je na vrelom grčkom suncu i pretvorila se u sol na jeziku i nepcu, sol u ždrijelu i stomaku, sol koja nagriza ljudska tijela, a ne da im da istrunu. Razlog je bio taj što je i on već odavno ostao bez vjere i nije se nadao ni džennetu, ni džennetskim hurijama, niti je mislio da se Bog pretjerano obazire na svijet koji je stvorio. Ako koga i gleda, njega je sigurno zaboravio. Da nije tako, ne bi se Mehmed podijelio na dvoje. Jedan plovi na brodu, osluškuje vjetrove i propituje more, a drugi stoji na obali jezera i posmatra život u kojem ga nema. Prvi sve zna, a drugi osjeća.

U udžbenicima piše da su se sedmoga dana mjeseca listopada 1571. sudarile dvije najmoćnije pomorske flote u povijesti Mediterana. Na strani Svete lige u bici su sudjelovale 232 galije, 44.000 mornara i 28.000 vojnika, dok su tursku silu činile 232 galije, 6 galeasa, 50.000 mornara i 25.000 vojnika. Susreli su se kod Lepanta, koji će se četiri stoljeća kasnije zvati Navpaktos, a izgibe i utopi se 40.000 ljudi pod Allahovim i 10.000 pod Gospodinovim znamenjem. Turci izgubiše 200, a kršćani samo 15 galija, po čemu bi se dalo zaključiti kako je ishod bitke bio skoro unaprijed poznat. Isticala se pomorska genijalnost venecijanskih, španjolskih i ponekoga dalmatinskog kapetana, te vojnička hrabrost i spremnost da se u ime Kristovo zauvijek prekine turska premoć na moru. Ovo posljednje je definitivno uspjelo. Četiri stoljeća kasnije nitko na spomen Turske i Turaka ne pomisli na more i mornare.

Međutim, niti je bitka kod Lepanta imala tako izvjestan ishod kako govore povjesničari, zapadni koliko i istočni, niti se na osnovu statistike smrti i rijetkih svjedočanstava preživjelih da zaključivati što se zbivalo kod Lepanta, ali još važnije — što se zbivalo prije nego što su i jedni i drugi doplovili do mjesta gdje će zapodjenuti boj. Ništa se, tako, ne govori o olujama koje su pratile Ali pašu svo vrijeme plovidbe, a u kojima je prije same bitke izgubio desetak brodova, ali i — što je važnije — snagu, vjeru i samopouzdanje. On je svoju bitku izgubio i prije nego što je doplovio do Lepanta, ali o tome nigdje i ni od koga ni riječi, jer imenu Mehmeda Skadranina, čovjeka koji je poznavao vjetrove bolje nego što je ikada ijedan smrtnik poznavao riječi Objave, nije bilo mjesta u povijesnim knjigama. Nije ga bilo zbog Ali pašine taštine, ali — više od toga — iz okolnosti i događaja i koji izmiču racionalnom poimanju života i svijeta pa se strogo izbjegavaju u svakoj historiji.

* * *

Evo što se događalo nakon što su Pietro Domenico Sanctis de Venetto i Mehmed Skadranin golim okom već mogli vidjeti galiju onog drugog. Venecijanac je kao mahnit tjerao svoje veslače, Alaču je naredio da klekne na pramac i moli se. Neka ne prestaje što god se oko njega zbivalo, jer drugog zadatka nema. Netko je govorio neka ne idu prvi i mimo svih, to je protivno logici pomorskoga ratovanja i vodi u sigurnu, a besmislenu smrt, ali Pietro se

nije dao. Srce mu je htjelo eksplodirati od straha i želio je da se sve ovo što prije završi. Posljednjih noći strahovao je da će ga mornari ubiti na spavanju, plašio se Hvarana, ali se plašio i onih desetak svojih ljudi, koji su se pretjerano zbližili s otočanima i svaki puta bi, ako na vrijeme ne presiječe raspravu, bili na njihovoj strani. Nitko ga nije gledao u oči, a vidio ih je i kako se križaju, kao da tjeraju muhe s lica ili gospodinu Bogu pokazuju da im se makne s puta. Ovo što je upravo činio, bilo je i iz mržnje prema njima. Škripala su vesla i pucali žuljevi, klonuo je jedan veslač, na što je Pietro izvukao nož i zabio mu ga pod plećku. Čovjek se nije ni pomakao. Potom je na jednak način ubio galiota koji je sa njim bio u paru. Bez vidljivoga razloga, jer ovaj nije posustajao.

Ali paša je Mehmeda Skadranina poslao prvog u boj, vjerujući kako će se tako osloboditi najvažnijega svjedoka svoje propasti. Ostatak flote grupirao je u deset borbenih linija, i svi su čekali Mehmedov kraj. On je svoj zadatak obavio na najbolji mogući način, Anadolac je bijesno kandžijao robove, oni su veslali uz krikove koji su se zatim prenijeli i na posadu. Ljudi su urlali od izbezumljenja, ali ne zato što su znali da plove u sigurnu smrt, nego zato što su umjesto mirisa mora i baruta osjećali hiljadu i jedan vonj Mehmedova tijela i što su čuli glasove kojih tu nije moglo biti, glasanje barskih ptica, tresak teških natopljenih lanenih košulja po površini vode, dječji plač i riječi gruboga i šuštavog arnautskog jezika, iako nije bilo moguće da ga netko na galiji govori. Potom su im se pred očima ukazali neki drugi predjeli, planine koje nitko od njih prethodno nije vidio, više nisu vidjeli more, nego im se pred očima zazelenila neka druga, mirna i tiha voda, usred sunčanoga jesenskog dana. Na tom brodu luđaka samo je Mehmed Skadranin znao što se zapravo događa. I zato je potpuno miran mogao zakoračiti preko palube, skočiti u meku zelenu travu i zaputiti se uz šaš i gnijezda barskih ptica prema drugoj strani do koje nikada ranije nije stigao, a silno ga je kao dječaka privlačila. Ako bude hodao dovoljno dugo, trebat će mu dva ili tri dana, Mehmed Skadranin doći će na drugu stranu jezera, sve do Rijeke Crnojevića i tuđinskoga svijeta kojim su ga plašili jer ubija čim stranca vidi. Ali bit će miran i sabran, babo i mater se na njega neće ljutiti jer su odavno mrtvi, a ni njega tuđini neće moći ubiti, čak i ako im do toga bude jako stalo.

* * *

Jakiša Matutin veslao je red iza čovjeka kojega je Venecijanac ni krivog ni dužnog ubio. Ali to ga nije uplašilo. Mislio je o ženi, je li živa?, i o djeci, je li ih imala čime nahraniti?, a onda je najednom osjetio kako je sve dobro i nije važno što se dogodilo s njima. Začudio se zbog čega mu je bilo toliko stalo da oni prežive, zašto je i o vlastitome životu mislio kao o nečemu što je važno. A nije, nego je muka i tegoba, nego je strah i duga prazna čežnja od koje nikada nije vidio sreće. Koja je razlika između kamena i njega koji je na tom kamenu sjedio i mislio kako će ukrasti brodicu zlog Radaka? Koja je razlika između gustjerne iz koje je žena izvlačila vodu i žene? Između Jakišine djece i slame na kojoj su ležala? Ništa ne bi izgubili da su oduvijek bili kamen, gustjerna i slama, on, žena mu i djeca, a da se netko drugi pokraj njih mučio, sve dok i sam ne shvati koliko je dobro biti kamen, gustjerna i slama.

* * *

Dabiša se čudio šta se to događa sa svijetlim gospodarom i njegovim askerima. Neka velika ih je muka spopala. Veslao je i gledao pred sebe, koji put i Anadolca koji mu je stajao nad glavom i kandžijao druge veslače. Kadikad bi i njega zahvatio, ali mu to Dabiša nije zamjerio. Velika je muka pritisnula ljude. Velika je muka zavladala svijetom još od onoga dana kada se po nagovoru Vi đakovom prvi puta ispraznio u aginu ovcu. Učini to, rekao mu je Vidak, boljeg selameta od tog nema! I bio je u pravu. Da je Dabiša kojim slučajem gospodar, a bolje da nije, imao bi svoje ovce. Ili barem jednu. Ali od dana njegova selameta svijet se krenuo grdno patiti. Silna je muka njegovih gospodara. I Ramizbegova, što ga je htio u vreloj smoli kupati. I Abdulahova, što ga je morao vatrenim bičevima paliti. I najnesretnijega, ovog Mehmeda gospodara, stoje zakoračio preko ograde i nije svjestan da će pasti u more, a po moru se ne može tek tako šetati. Silno je Dabiša žalio Mehmeda gospodara, a onda je malo zažalio i sebe, jer mu njegova sudbina mora biti pred očima. Možda bi ipak bolje bilo daje gledao lijepu Latifu dok ga Abdulahovi bičevi po leđima pale. Ali čim je to pomislio, sjetio se njezinih očiju i čudnoga zvuka svog disanja s drvenom kruškom u ustima, pa se odmah predomislio. Sive su i ledene Latifine oči, pa mu je bolje da je tu, uz nesreću Mehmeda gospodara.

* * *

U trenutku kada je hvarska galija pogođena, te je naglo počela tonuti, Pietro Domenico Sanctis de Venetto već je bio mrtav. Raznijelo mu je glavu i njegovo je nestajanje trajalo kraće od treptaja. Ako je bilo koji od mornara to uspio vidjeti, imao je razlog za trenutak sreće. Da se nastavio baviti matematikom ili da je skrušeno nastavio putem svetoga Franje, o Pietru bi se nešto možda i znalo. Ovako se ne zna ništa.

Zajedno tonu, na dvije neprijateljske galije, Jakiša Matutin i Dabiša. Jakišu je veslo udarilo u prsa i zdrobilo mu kosti. On više ne diše, ali i ne osjeća da mu to nedostaje. Čudno, a uvijek je vjerovao da mora disati. Voda mu je stigla do koljena, ali čim je to pomislio, već mu je do prsta, zapravo do brade. Svijet pod vodom drukčije izgleda, misli Jakiša Matutin u času kada ga zauvijek napušta ova priča. Dovoljno na vrijeme da i dalje bude živ, iako više ne diše.

Dabiša je osjetio kako su ga zapekla leđa kad ga je okupalo more. To peku kršćanske duše što ih je hladni vjetar od Bosne raspuhao po moru. Slano je na jeziku, znači da je istina! Sretan je i zadovoljan, iako mu Mehmed gospodar ne izlazi iz glave. Nesretan čovjek, velika muka je vladati. Dabiša još jednom udahnu zrak. Vonjao je na dječji znoj.

Vijest o bici kod Lepanta do Dabišinih nikada nije stigla, kao ni do braće i sestara Mehmeda Skadra-nina. Nisu ni znali da je netko njihov na moru vodio ljuti boj, a možda ni to da se ljudi i na vodi tuku. Majka Pietra Domenica Sanctisa de Venetta dobila je vijest o sudbini svoga sina. Zapalila je svijeću u crkvici svetoga Križa na otočiću ispred Venecije, a dalje je iskreno vjerovala kako je njezin sin gleda s neba. Pozlatio je put kojim će i ona uskoro krenuti. Čula je i to da su naši potukli Turke. I bila je sretna zbog toga.

Ali u Zaostrogu, žena Jakiše Matutina deset je godina čekala da joj se vrati čovjek. A kada ni nakon toliko vremena nije došao, nadala se da će more donijeti njegove kosti. Ako budu Jakišine, ona će ih sigurno prepoznati. Kako ih ne bi prepoznala. I sigurno moraju jednoga dana bljesnuti u žalu, muške kosti, snažne kosti, bijele kosti, koje su je ljubile i djecu joj othranile. S tih je kostiju duša njezina, pa nikako ne može biti da joj se ne vrate. Čekat će žena Jakiše Matutina koliko god bude trebalo. A nikoga neće proklinjati. Ne može se istim glasom ljubav svoju iskati i proklinjati. Muške kosti, snažne kosti, bijele kosti, djecu su joj othranile. Vratit će se sa Lepanta.

Pa se vratimo Lani Hrvat, njezinom Tončiju i kamenu sreće koji nije kamen nego je ljudska kost, po Bartulovoj procjeni stara više od četiri stoljeća.

Tončiju bi bilo najdraže da taj kamen, a zapravo kost, nekamo nestane, ali to Lani nikako neće reći.

Bartul svake noći pred spavanje razmišlja o tome čija li je to kost, kako se čovjek zvao, od čega je umro, je li se utopio, je li bio mornar ili ribar, jesu li ga ubili. Pa tako utone u snove u kojima se pojavljuju različiti ljudi čija bi ta kost mogla biti. Bartulovi snovi nikada nisu strašni.

Lana je kamen s rupom na sredini spremila u kutiju s nakitom naslijeđenim od nene Esme. Više ga nije objesila oko vrata, ali je i dalje ostala uvjerena da joj donosi sreću. Mislila je da joj je kamen poslao njezin tata, rahmetli Muhamed Hrvat, jer ga je toliko gnjavila s kamenom sreće dok je bila mala. Samo tako se može objasniti to što je kamen bio kost. Tamo gdje je sad tata nema kamenja, a kostiju je puno.

* * *

I ostavimo sad mrtve njihovim čežnjama, barem dok su još svi osim Pietra u svojim pričama živi.

Napomena

Sve priče u knjizi su prozni remiks bosanskih sevdalinki, osim priča Misir, Jid i Lepant, koje su nastale od dalmatinskih klapskih pjesama. Tespih je, pak, poseban slučaj.

Termin remiks nije pokušaj izmišljanja žanrovske odrednice, nego je preuzet iz popularne glazbe gdje označava ponovno složen studijski zapis, s bitno drukčijim odnosom glazbala nego u izvornoj snimci. Pjesme koje sam često slušao, u različitim izvedbama i okolnostima, na koncertima, u kafanama, s gramofonskih ploča i kompakt diskova, vozeći auto ili putujući autobusom preko Bosne, na radio stanicama koje će se izgubiti čim prođemo kroz tunel, na proslavama i radio-stancima, u rano jutro kada se raspišaju derneci, za ratnih sarajevskih dana dok smo se tiskali u golfu koji neće još dugo, u Zagrebu i Splitu, s onima koji su ih slušali i onima koji su se trudili da ih ne čuju, vazda su me te sevdalinke izazivale razlozima zbog kojih su napisane. Autor im je najčešće nepoznat, izvođači su pjesme mijenjali i prilagođavali sebi, ali je ostajala snažna lirska osnova i naslućivao se konkretni životni bol i gubitak iz kojega su ispjevane. Zanimao me događaj koji je stajao iza pojedine pjesme i kako bi bilo da je umjesto nje ispričana priča. Ako, pak, stihovi i melodija samo naznače atmosferu, jer se osjećaj nije mogao, ili nije trebao, opisati riječima, pokušao sam i to ponoviti u priči. Katkad je priča u načinu na koji se pjeva neka sevdalinka, u dramatici glasa, zvuku saza ili harmonike. U remiksima sam nastojao sačuvati situaciju u kojoj se pojedinačna sudbina pretvara u kolektivni glas, mit i bajku, neobični dokumentarizam bosanskih i dalmatinskih lirskih pjesama, mogućnost da se dogodi čudo.

Nijedna priča nije »inspirirana« pjesmom, pa ni skriveni i manje skriveni stihovi pretvoreni u prozni tekst nisu tek citati. Ako ih već treba nekako nazvati, neka budu samplovi, uz tu razliku što sam umjesto kompjutorske memorije koristio vlastitu. U njoj je, osim samih pjesama, i niz situacija u kojima sam ih, od različitih pjevača, slušao. Priču »inspiriranu« sevdalinkom ili klapskom pjesmom ne bih pisao. Vjerujem da je to kao snimiti film »po

istinitom događaju«. Nastojim da lažnih događaja nema.

Uz priče ne navodim tekstove pjesama, jer su remiksi nastali po pjesmama i njihovim izvedbama, glazbi, glasu, harmonici, sazu..., pa bi zvučni zapis bio jedina adekvatna osnovica ili grada iz koje je nastao remiks. Sam tekst je nedovoljan. I da potvrdim zbrku: kako su remiksi ujedno i priče, pjesme su njihov soundtrack.

Objašnjenja

Gurbet

Priča je nastala po pjesmi: Okreni se niz đul bašču

A riječ gurbet (po knjizi Turcizmi u srpskohrvat-skom jeziku Abdulaha Skaljića) je arabizam i označava: skitanje po tuđini, pečalbu, živjeti u tuđini osamljen, osamljenost... Stariji ljudi su je izgovarali kada

Jilduz

Pjesma: Služim cara devet godin' dana

Čuo sam je samo jednom, prije dvadesetak godina u nekoj emisiji sarajevske televizije. Kasnije sam nailazio na tekst, ali nikako i na onoga tko će mi je otpjevati.

Jilduz je turcizam: zvijezda. A Jilduza je jako rijetko bosansko ime, toliko rijetko da još nisam sreo nijednu Jilduzu.

Tespih

Pjesma: Šehidski rastanak

E, to je ona za koju rekoh da je posebni slučaj! Prvo je bio Nizamski rastanak, melodija koju su svirali orkestri srpske kraljevske vojske za Prvoga svjetskog rata, i bila je dio solunaškoga emocionalnog kataloga. Kao takvu su je kasnije preuzeli nacionalni romantičari, pa nacionalisti, i izvođena je kao dio kafanskoga repertoara onih srpskih pjesama koje su bile važnije po stavu, nego po muzici, a stav je bio, blago rečeno, mimo svijeta. Melodija Nizamskog rastanka, naravno, nije bila ništa kriva, imala je hipnotičku

repetitivnost, mogla se slušati do u beskraj, bila je tužna i bolna, sasvim orijentalna. Po njoj nije bio napisan tekst. Međutim, devedeset i neke, usred rata, Benjamin Isović napisao je bosanski tekst, uvjeren da melodiju tako vraća njezinoj — istina sasvim neizvjesnoj — postojbini. Šehidskim rastankom očito je kanio obodriti bošnjačke i bosanske ratnike, ali niti je melodija bila borbena, niti je usred velike nesreće pjesnik htio i umio načiniti borbeni tekst — nastala je pjesma bola i gubitka. Sevdalinka koja to nije, osim po osjećaju s kojim se pjeva i sluša. Šehidski rastanak snimio je Safet Isović.

Moj remiks skroman je i ponizan pokušaj da se načini još jedan obrat, pa da se Šehidski rastanak pričom vrati na svoj početak.

Zapis

Pjesma: Sunce bi sjalo sjati ne može

Često bih, kad sam je slušao, imao slušnu halucinaciju Astora Piazzole. Tako bi mi na trenutak zvučala harmonika. Da više znam o glazbi, ili da kojom srećom sviram harmoniku, možda bih znao zastoje tako. Ovako sam napisao priču o kratkome boravku Carlosa Gardela u Sarajevu.

Osim tragičnoga majstora tanga, nekad je svoj život na Zemlji živio i hodža Ibrahim Kustura. Ne bih se usudio reći je li bio ubojica, ali legenda kaže da je sevdalinka Sunce bi sjalo sjati ne može napisana od bola njegove sudbine.

Halal

Pjesma: Sve ptičice lastavice jednim glasom pjevaju

Halal je u ovom slučaju oprost. Iako ni druga značenja riječi nisu mi bila sasvim van pameti. Halal je ono što je po vjeri dopušteno i čisto, ono što je s blagoslovom.

Asag

Pjesma: Ali paša na Hercegovini

Jedna od ljepših, a za pjevanje težih sevdalinki. U travnju 1992., na jednoj terasi iznad Mejtaša, s koje se vidjelo cijelo Sarajevo, nagovarao sam Faruka Jažića da mi ju pjeva. Po gradu je pljuštalo olovo, on je pjevao pjesmu koja ima nešto od antičke tragedije.

Oni koji su putovali istočnom Hercegovinom, ili bolje poznaju lokalnu geografiju, primijetit će da sam u Asagu načinio jednu krivotvorinu. Selo Bišče zamijenio sam udaljenijim gradom Bihaćem, pa sam i veliki Bihać malo zvao Bišćem. Učinio sam to zbog potreba priče, vjerujući da time ne iznevjeravam princip sevdalinke.

Zulum

Pjesma: Djevojka sokolu zulum učinila

Riječ zulum označava nepravdu i nasilje. Sokol koji je u pjesmi terorom pogođen, pa mu je spaljeno gnijezdo, uzvraća na način koji je u skladu s njegovom prirodom. Bilo je, vjerujem, vremena kada ni ptice nisu bile životinje.

Alkatmer

Pjesma: Majka Meha luda oženila

Čini mi se da su rijetke lirske narodne pjesme u kojima je glavni junak umno poremećen ili umno zaostao. Medu sevdalinkama ova je, koliko znam, jedina takva.

Alkatmer je riječ perzijskoga porijekla, označava crveni karanfil ili karanfilić.

Misir

Dalmatinska narodna pjesma: Zaspalo je siroče

Ovo je pjesma djetinjega užasa i podsjeća me na Goetheovog Kralja Vilenjaka, u prijevodu Danila Kiša, premijerno objavljenom u jednom starom broju Književne reci. Kada sam čitao Kišovog Goethea sjetio sam se kako mi je nona kada sam imao tri ili četiri godine pjevala sličnu pjesmu. Zbog melodije bliske uspavanki, ili zato što pjeva o snu, dalmatinske su none često uspavljivale svoje unuke sa Zaspalo je siroče. Moja nona nije bila Dalmatinka, ali me ipak nije mimoišla inicijacija snom užasa.

Ovu pjesmu mogu zamisliti kao sevdalinku. Kao što po motivima i melodijama sevdalinke znaju sličiti dalmatinskoj narodnoj lirici. Bol, čežnja i gubitak...

Jid

Pjesma: Ka' smo zdigli crjenu kapu

Ovu je napisao Drago Ivanišević, vjerojatno i ne misleći da bi ju itko ikada mogao otpjevati, ali onda je Duško Tambača, po dobroj klapskoj navadi da se koriste tekstovi velikih pjesnika, sačinio melodiju. Nastala je moćna i arhajski greza pjesma, pod kojom će se naježiti svatko tko je zna i ima čime čuti.

Izvjesno je da ni Tambača, a ni veliki Drago Ivanišević, nisu imali na umu ono što sam ja u njihovoj pjesmi čuo. Nadam se da pjesniku na onaj svijet neće doći loš glas o mojoj priči.

Idžtihad

Pjesma: Đulzulejha

Zanimljiva je Đulzulejha, jest sevdalinka, ali najveći je sevdalije teško mogu otpjevati (izuzetak je Safet Isović). Zato što druge pjesme traže pjevanje ispod glasa, samosavladavanje, tihost, a ova je sve suprotno od toga.

Naslov priče je trebao biti Džihad, ali kako je ta riječ u našim i svim europskim jezicima poprimila niz sekundarnih i počesto nakaradnih značenja i konotacija, previše bi mi vremena trebalo da čitateljima objašnjavam da moj džihad nema veze s ratom. Ali onda sam kod Assije Djebar našao riječ idžtihad koja označava intelektualni napor u traganju za istinom, za razliku od džihada koji je unutarnja borba koja se preporučuje svakom vjerniku. Bog zna tko je vjernik, a tko nije...

Akrap

Pjesma: Bosa Mara Bosnu pregazila

Nekada je ova sevdalinka puno pjevana, puni su je bili radio i televizija. Kasnije je nekako utihnula. Kao dječaku nije mi bilo jasno je li Mara iz pjesme bosa pregazila cijelu zemlju ili samo istoimenu rijeku. Pitao sam, pa mi nisu znali reći.

Teman

Pjesma: Kad kauri Livno porobiše

Žestoka bješe Atlagića Fata. Remiksom ove sevdalinke, jedne mi od dražih, želio sam načiniti skromnu posvetu fatalnim i moćnim ženama kakvih je u bosanskoj lirici bilo kao u zlatna crno-bijela vremena Hollywooda.

Teman je najljepši pozdrav za koji znam, iako nigdje, osim na filmu, nisam vidio kako teman izgleda. Prstima desne ruke dodirne se brada, pa usne i na kraju čelo. Po Skaljiću to znači: »Ljubim ti skute i stavljam na čelo.« Ili što bi se u davnoj Bosni reklo: »To treba poljubiti i na čelo staviti.« Savršena je

koreografija temana, pa je veliko i poštovanje onoga koji pozdravlja. Šteta što ovog arapskog pozdrava u nas više nema, jer bih rado teman učinio kad mi nečija dobrota uzme riječ.

Dert

Pjesma: Ima l'jada ko kad akšam pada

Ništa se zapravo ne mora dogoditi pa da u pjesmi bude kao da se dogodilo sve.

Dert je zaludu objašnjavati onome tko ga nije doživio. Riječ je perzijskoga porijekla, označava jad, brigu, muku i bol, ali zapravo ništa od toga.

Mekteb

Pjesma: U Mostaru čudan mekteb kažu

Šalu i ironiju znam samo iz mostarskih sevdalinki. One su malo različite pa bi mi se nekad učinilo da su Bosanci, naspram Mostaraca, pomalo naivni ljudi. Drag mi je taj dojam, pa ga zato i spominjem.

Mekteb je, inače, osnovna vjerska škola. Jest, ali ne i kod Omera.

Jatrib

Pjesma: U Trebinju gradu vel'ka žalost kažu

Ovo je jedna od onih velikih sevdalijskih melodrama. Da su prije dvjestotinjak godina Bosanci i Hercegovci snimali filmove, cijeli bi svijet u suzama dočekao dvadeseto stoljeće.

Jatrib, po kojemu je nazvana aščinica u priči, oaza je u Saudijskoj Arabiji i

važan toponim u životopisu proroka Muhameda i ranim danima islama.

Gasul

Pjesma: Djevojka se Suncu zamjerila

Volim kako ovu pjeva Emina Zečaj. Njezin glas baš kao da je iz vremena kada je Zemlja bila živa, a cure se sa Suncem svađale. Gasul je kupanje mrtvaca pred dženazu.

Mejtaš

Pjesma: Put putuje Latifaga

Ovo je jedna od onih koje su se preko mjere pjevale. Pjevao ju je i tko je trebao i tko nije trebao, a i oni kojima nije imao tko zabraniti. U priči se dogodi taman onoliko koliko i u pjesmi. Malo, skoro ništa. Nije lako onima koji protiv svoje volje odlaze. Idu jer moraju.

Mejtaš je kamen na koji se mrtvac polaže pred dženazu. Mejtaš je kvart u Sarajevu.

Lepant

Pjesma: Kod Lepanta, sunce moje

Ovu je napisao i s više klapa upjevao Ljubo Stipišić Delmata. Njezin je remiks mogao teći niz veću priču, s više strana ispričanu, beskrajnu u vremenu kroz koje se Bitka kod Lepanta dogodila, i u vremenima koja su se na nju nastavila. Ali bi kraj uvijek bio isti, trenutak prije galiotove smrti.

Onima s kojima sam pjesme slušao, koji su šutjeli i razumjeli, onima koji su svirali i pjevali, rahmetli Zaimu Imamoviću, Benjaminu i Safetu Isoviću, pokojnom Jozi Penavi, Emini Zečaj, Ilijazu Deliću i Mostar Sevdah Reunionu, rahmetli Himzi Polovini, Nadi Mamuli, Zori Dubljević, Zehri Deović, rahmetli Muhamedu Hamiću Mešanoviću, Meši Gribajčeviću, znanim i neznanim harmonikašima i sazlijama, Ljubi Stipišiću Delmati i pjevačima njegovih klapa, tenoru Spiri, Ivanu Lovrenoviću i svim prijateljima koji su mi pjevali, Semezdinu i Ahmedu, Ani, teman činim i posvećujem.

Miljenko Jergović rođen je 1966. godine u Sarajevu.

Objavio je knjige: Opservatorija Varšava (Zagreb, 1988), Uči li noćas neko u ovom gradu japanski? (Sarajevo, 1990), Himmel Comando (Sarajevo, 1992), Sarajevski Marlboro (Durieux, 1994), Karivani (Durieux, 1995), Preko zaleđenog mosta (Durieux, 1996), Naći bonton (Durieux, 1998), Mama Leone (Durieux, 1999), Historijska čitanka (Zorro, 2000), Kažeš anđeo (Durieux, 2000) Hauzmajstor Šulc (Durieux, 2001), Buick Rivera (Durieux, 2002), Dvori od oraha (Durieux, 2003) i Rabija i sedam meleka (Sarajevo, 2004).